

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Засновник
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1
адреси електронної пошти: documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua,
тел.: (044) 371-6112
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1525 від 09.05.2024 року
(ідентифікатор медіа - R30-04590)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана (просп. Берестейський, буд. 54/1, м. Київ, 03057,
documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua, тел. +380 (66) 650-89-80).

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (D8 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 3 від 27 листопада 2025 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; *Е. С. Дмитренко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Л. О. Кожура*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Н. В. Ортинська*, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; *О. Г. Стрельченко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; *В. Г. Фатхутдінов*, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; *В. Г. Чорна*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Д-р Войцех Войтила*, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технологічно-гуманітарний університет ім. Казимера Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: kyivchasprava.kneu.in.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, італійська, польська, литовська.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Добрянська Н. В. РОЛЬ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ В СУЧАСНОМУ ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ: НАУКОВИЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОРМ ПРАВА.....	9
Єфанова Є. В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	16
Іванов В. П. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ.....	24
Лисенко А. В. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАКОНОДАВЧОГО ОФОРМЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТА «НАНОТЕХНОЛОГІЯ» В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	33
Марущак О. А. ПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ.....	40

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Денисенко К. В., Борко І. С. ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КОМПЕНСАЦІЮ ЗА ЗРУЙНОВАНІ ОБ'ЄКТИ НЕРУХОМОГО МАЙНА ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ.....	46
Кисельова О. М. ІННОВАЦІЙНА ДЕРЖАВА У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ: НОВА КОНЦЕПЦІЯ АБО СУЧАСНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ?.....	53
Sinhaievskia O. I. PROHIBITION AND RESTRICTION OF THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY: CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL PERSPECTIVE.....	61

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Вінтоняк Н. Д. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ МАЛОЛІТНІМ ТА НЕПОВНОЛІТНІМ ОСОБАМ.....	68
Лукаевич Г. О. ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПРО ПОНОВЛЕННЯ НА РОБОТІ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	74
Мельниченко А. В. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВИКОНАВЦІВ: ТАРИФАЦІЯ ТА ОПЛАТА ПОСЛУГ.....	82
Петров В. В. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА.....	90
Петровський А. В. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	98
Філатова-Білоус Н. Ю. ПОНЯТТЯ Й МІСЦЕ АЛГОРИТМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У СУЧАСНІЙ ДОГОВІРНІЙ ПРАКТИЦІ.....	103

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Войцишена О. В. КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ТРУДОВОМУ ПРАВІ.....	111
Костенко В. Г. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОЇ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ.....	118

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Липницька Є. О. ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	124
Луцюк О. В. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ МАСИВУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПОЛОЖЕННЯМИ СУЧАСНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	132

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Варгуляк О. Г. ЗМІСТ ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА ПРАЦЮ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ ЗА КОНВЕНЦІЄЮ ООН З ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	140
Воронов Д. О. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	146
Гольдберг Н. О. АДВОКАТ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	154
Горінов П. В. ПЕРЕКОНАННЯ ТА ЗАОХОЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	162
Кожура І. О. ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКОГО НАГЛЯДУ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД.....	169
Комонюк А. Є. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ.....	176
Константий О. В. КЕРУВАННЯ ТРАНСПОРТНИМ ЗАСОБОМ У СТАНІ СП'ЯНИННЯ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ СУДДІ ТА ПРОКУРОРА.....	182
Кропивний Є. В. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ ТА ГОСТИННОСТІ.....	189
Лозко В. І. ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПІДРЯДНИКІВ НА БУДІВНИЦТВІ В УКРАЇНІ.....	196
Мирошнікова А. Є. КОНЦЕПЦІЯ МИТНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ СТАНДАРТІВ	204
Мілоцький О. Л. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	210
Орлов М. В. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ «ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО НЕРЕЗИДЕНТА» У ПОДАТКОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	219
Пеліхос Є. М. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ.....	224
Пешков В. В. ПРИНЦИПИ ТА ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	231
Силенко Л. М. ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У СФЕРІ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ ПІД ЧАС ВІЙНИ, ВИЗНАННЯ НЕВІДОМИХ ПОХОВАНЬ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....	238
Соломаха А. Г. ВПЛИВ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУЦІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА.....	245
Тополя Р. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА ЕКСПЕРТНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ.....	251
Чердинцев Ю. Г. ЩОДО ОСНОВНИХ АСПЕКТІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В МИТНИХ ОРГАНАХ.....	257
Шкелебей О. В. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ.....	264

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Дякур М. Д. РОДОВИЙ ОБ'ЄКТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ В УКРАЇНІ.....	272
Морозюк Н. С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОБЛЕМ КВАЛІФІКАЦІЇ НАСИЛЬСТВА НАД НАСЕЛЕННЯМ У РАЙОНІ ВОЄННИХ ДІЙ.....	278
Оксентюк А. М. ШАХРАЙСТВО З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ	283
Подобний О. О. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ПІРАТСТВА І ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ.....	289
Хайнацький Є. С. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЗАПОБІГАННІ ВЧИНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	295

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Аркуша Л. І., Цільмак О. М., Чернов О. В. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДІАГНОСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПЕРВЕРСІЙ ЯК ЧИННИКІВ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ.....	300
Бондаренко В. В. ПРИЧИНИ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	308
Борухов Д. О. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ.....	317
Розуменко В. В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПРОБАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	324
Скічко І. А., Капелюха А. В. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ПРОГРАМИ ДІЙ СЛІДЧОГО НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	330

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Городиський І. М. РОЛЬ РАДИ ЄВРОПИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВІДШКОДУВАННЯ УКРАЇНИ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ.....	338
Клименко Г. О. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИМОГИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО ПРОФЕСІЇ АДВОКАТА: ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ УКРАЇНИ.....	345
Микитюк С. О., Микитюк В. О. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ СЕРЬОЗНИХ ПОРУШЕНЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ.....	354

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Dobrianska N. V. THE ROLE OF LEGAL DOCTRINE IN THE MODERN LEGISLATIVE PROCESS: SCIENTIFIC INFLUENCE ON THE FORMATION OF LEGAL NORMS.....	9
Yefanova Ye. V. SELECTED ISSUES OF THE INFLUENCE OF RELIGION ON LEGAL BEHAVIOR IN A STATE OF WAR.....	16
Ivanov V. P. ABUSE OF RIGHTS IN THE SPHERE OF ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE.....	24
Lysenko A. V. THE PROBLEMATICS OF LEGISLATIVE FRAMEWORK AND CONCEPTUALIZATION OF THE OBJECT "NANOTECHNOLOGY" IN UKRAINE: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	34
Marushchak O. A. POLITICAL FUNCTION OF THE STATE AS A TOOL FOR REALIZATION OF PUBLIC INTERESTS.....	40

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Denysenko K. V., Borko I. S. ON THE CONSTITUTIONALITY OF LEGISLATION PROVISIONS REGARDING COMPENSATION FOR DESTROYED REAL ESTATE OBJECTS AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	46
Kyselova O. M. INNOVATIVE STATE IN THE CONSTITUTIONAL DISCOURSE: A NEW CONCEPT OR A MODERN DIMENSION OF THE WELFARE STATE?.....	53
Sinhaievskia O. I. PROHIBITION AND RESTRICTION OF THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY: CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL PERSPECTIVE.....	61

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Vintoniak N. D. LEGAL REGULATION OF CORPORATE RIGHTS OWNED BY MINORS AND JUVENILES.....	68
Lukasevich G. O. SPECIFICS OF ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS ON REINSTATEMENT AT WORK: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE.....	74
Melnychenko A. V. FINANCIAL AND ECONOMIC ASPECTS OF PRIVATE ENFORCEMENT OFFICERS' ACTIVITIES: TARIFICATION AND PAYMENT FOR SERVICES.....	82
Petrov V. V. REGARDING THE QUESTION OF THE FUNCTIONS OF COMMERCIAL LAW.....	90
Petrovskiyi A. V. EUROPEAN STANDARDS IN THE RECOGNITION AND ENFORCEMENT OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION AWARDS AND THEIR IMPLEMENTATION INTO NATIONAL LEGISLATION.....	98
Filatova-Bilous N. Yu. THE CONCEPT OF ALGORITHMIC CONTRACTS AND THEIR ROLE IN MODERN CONTRACTUAL PRACTICE.....	103

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Voitsyshena O. V. CONCEPTUAL EXPRESSION OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND PROHIBITION OF DISCRIMINATION IN MODERN LABOR LAW.....	111
Kostenko V. H. ENSURING DECENT WORK FOR CIVIL SERVANTS IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING THE REFORM OF SOCIAL SECURITY IN THE CIVIL SERVICE.....	118

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Lypnytska Ye. O. TRENDS IN COURT PRACTICE REGARDING THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS TO FOREST LAND.....	125
Lutsiuk O. V. HISTORICAL BACKGROUND TO THE FORMALIZATION OF AGRICULTURAL LAND ARRAY BY THE PROVISIONS OF MODERN UKRAINIAN LAND LEGISLATION.....	132

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Varhuliak O. H. CONTENT OF THE RIGHT OF PERSONS WITH DISABILITIES TO WORK AND EMPLOYMENT UNDER THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES.....	140
Voronov D. O. PECULIARITIES OF THE EXECUTION OF A COURT DECISION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA AND UKRAINE: COMPARATIVE ANALYSIS.....	146
Holdberh N. J. LAWYERS AS SUBJECTS OF PROCEDURAL REPRESENTATION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE.....	154
Horinov P. V. PERSUASION AND ENCOURAGEMENT AS TOOLS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF YOUTH POLICY IN UKRAINE.....	162
Kozhura I. O. FEATURES OF THE MECHANISM OF ADMINISTRATIVE-LEGAL REGULATION OF BANKING SUPERVISION IN A SPECIAL PERIOD.....	169
Komonyuk A. Ye. NORMATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE RAILWAY TRANSPORT SECTOR IN UKRAINE.....	176
Konstantiy O. V. DRIVING A VEHICLE WHILE INTOXICATED AS A REASON FOR DISMISSAL FROM THE POSITION OF JUDGE AND PROSECUTOR.....	182
Kropyvnyi Ye. V. STATE POLICY IN THE SECTOR OF PUBLIC CATERING AND HOSPITALITY.....	189
Lozko V. I. THE CONTENT OF THE LEGAL STATUS OF CONSTRUCTION CONTRACTORS IN UKRAINE.....	196
Myroshnikova A. Ye. THE CONCEPT OF A CUSTOMS REPRESENTATIVE OFFICE IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION STANDARDS.....	204
Milotskyi O. L. LEGAL RELATIONS AND PROCEDURE FOR IMPLEMENTING ENFORCEMENT PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	210
Orlov M. V. PROBLEMS OF DEFINING THE CONTENT OF THE CONCEPT OF «PERMANENT REPRESENTATION OF A NON-RESIDENT» IN THE TAX LEGISLATION OF UKRAINE.....	219
Pelikhos Ye. M. CONCEPT AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE-LEGAL SECURITY OF HUMAN AND CITIZEN'S RIGHTS AND FREEDOMS IN THE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE.....	224
Peshkov V. V. PRINCIPLES AND GUARANTEES OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES UNDER MARTIAL LAW.....	231
Silenko L. M. RESOLVING CONFLICT SITUATIONS IN THE FUNERAL SERVICES SECTOR DURING WAR, RECOGNITION OF UNKNOWN BURIALS IN A SPECIAL PERIOD.....	238
Solomakha A. H. THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON THE METHODOLOGY OF RESEARCH IN THE SCIENCE OF ADMINISTRATIVE LAW.....	245
Topolia R. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEANS OF CONTROL AND SUPERVISION OVER EXPERT ACTIVITIES IN UKRAINE.....	251
Cherdyntsev Yu. H. ON THE MAIN ASPECTS OF ADMINISTRATIVE PROTECTION OF THE RIGHT TO CIVIL SERVICE IN CUSTOMS BODIES.....	257
Shkelebey O. V. JUDICIAL CONTROL IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS AS A CONSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE PROTECTION OF RIGHTS IN THE PUBLIC LEGAL SPHERE.....	264

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Diakur M. D. GENERAL OBJECT AND CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENCES COMMITTED BY MEDICAL WORKERS IN UKRAINE.....	272
Moroziuk N. S. CERTAIN ISSUES OF THE PROBLEMS OF QUALIFICATION OF VIOLENCE AGAINST THE POPULATION IN THE AREA OF MILITARY OPERATIONS.....	278
Oksentiuk A. M. FRAUD WITH FINANCIAL RESOURCES.....	283
Podobnyi O. O. SOCIO-ECONOMIC FACTORS OF PIRACY AND LEGAL MECHANISMS TO COUNTERACTION.....	289
Khainatskyi Ye. S. THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PREVENTING CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY CONVICTS IN THE PENAL INSTITUTIONS OF UKRAINE.....	295

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Arkusha L. I., Tsilmak O. M., Chernov O. V. METHODS OF RESEARCH AND DIAGNOSIS OF CRIMINAL PERVERSIONS AS FACTORS OF CRIMINAL BEHAVIOUR.....	300
Bondarenko V. V. CAUSES OF CORRUPTION RISKS IN CRIMINAL PRE-TRIAL PROCEEDINGS.....	308
Borukhov D. O. THE SPECIFICS OF THE APPOINTMENT OF FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF WAR PROPAGANDA.....	317
Rozumenko V. V. THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT AND ESSENCE OF PROBATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	324
Skichko I. A., Kapeliukha A. V. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS AND INVESTIGATOR'S ACTION PLANS AT THE INITIAL STAGE OF INVESTIGATING COLLABORATIVE ACTIVITIES.....	330

INTERNATIONAL LAW

Horodyskyy I. M. THE ROLE OF THE COUNCIL OF EUROPE IN ENSURING COMPENSATION FOR UKRAINE FOR DAMAGES CAUSED BY RUSSIAN AGGRESSION.....	338
Klymenko H. O. MORAL AND ETHICAL REQUIREMENTS AS AN ELEMENT OF ACCESS TO THE LEGAL PROFESSION: THE EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION COUNTRIES AS A GUIDELINE FOR UKRAINE.....	345
Mykytiuk S. O., Mykytiuk V. O. THE LEGAL IMPLICATIONS OF GRAVE BREACHES OF THE GENEVA CONVENTIONS IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....	354

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12:340.134

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.1>

Добрянська Н. В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

РОЛЬ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ В СУЧАСНОМУ ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ: НАУКОВИЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОРМ ПРАВА

Анотація. У статті висвітлено концептуальні підходи до розуміння правової доктрини як одного з ключових чинників сучасної правотворчості. Автором встановлено, що доктрина в умовах динамічного розвитку суспільства та права виконує не лише суто теоретичну, а й практичну функцію, оскільки забезпечує наукове підґрунтя для формування якісних і стабільних правових норм. Доведено, що сучасні процеси, а також реформа правової системи України вимагають більшої опори правотворчості на наукові розробки та правові ідеї.

Обґрунтовано, що використання правової доктрини у правотворчому процесі сприяє підвищенню якості законодавства, усуненню суперечностей між нормами, а також наближенню національної правової системи до європейських стандартів. Аргументовано необхідність системного впровадження результатів доктринальних досліджень у практику законотворення, що зокрема передбачає активне залучення науковців до експертизи проєктів нормативно-правових актів. У статті також висвітлено роль доктрини у забезпеченні правової визначеності, стабільності правопорядку та формуванні єдиної праворозумінної культури.

На підставі проведеного дослідження визначено, що правова доктрина в сучасному правотворчому процесі України пов'язує правову науку та практику правотворчого процесу. Її науковий вплив на формування норм є багатовимірним, починаючи концептуальним осмисленням базових принципів права та включаючи формулювання конкретних юридичних конструкцій, які лягають в основу нормативних приписів. Доведено, що неврахування доктрини у правотворчій діяльності призводить до фрагментарності законодавства та ускладнює його застосування.

Обґрунтовано необхідність вироблення державної стратегії інтеграції правової доктрини у процеси розробки та ухвалення законів, що відповідає не лише внутрішнім потребам правової системи України, а й викликам євроінтеграційного курсу. Аргументовано, що лише через тісну взаємодію наукових ідей та правотворчих практик можливе досягнення справжнього верховенства права та побудова ефективної системи законодавства, здатної відповідати потребам сучасного демократичного суспільства.

Ключові слова: *правова доктрина, правотворчість, правотворчий процес, норма права, науковий підхід.*

Dobrianska N. V. The role of legal doctrine in the modern legislative process: scientific influence on the formation of legal norms

Abstract. The article highlights conceptual approaches to understanding legal doctrine as one of the key factors of modern lawmaking. The author establishes that the doctrine in the conditions of dynamic development of society and law performs not only a purely theoretical, but also a practical function, since it provides a scientific basis for the formation of high-quality and stable legal norms. It is proved that modern processes, as well as the reform of the legal system of Ukraine, require greater reliance of lawmaking on scientific developments and legal ideas.

It is substantiated that the use of legal doctrine in the lawmaking process contributes to improving the quality of legislation, eliminating contradictions between norms, and bringing the national legal system closer to European standards. The need for systematic implementation of the results of doctrinal research into the practice of lawmaking is argued, which in particular involves the active involvement of scientists in the

examination of draft regulatory legal acts. The article also highlights the role of doctrine in ensuring legal certainty, stability of the legal order, and the formation of a single legally-minded culture.

Based on the research conducted, it was determined that the legal doctrine in the modern law-making process of Ukraine connects legal science and the practice of the law-making process. Its scientific influence on the formation of norms is multidimensional, starting with the conceptual understanding of the basic principles of law and including the formulation of specific legal structures that form the basis of regulatory provisions. It is proven that the failure to take the doctrine into account in law-making activity leads to the fragmentation of legislation and complicates its application.

The need to develop a state strategy for integrating legal doctrine into the processes of developing and adopting laws is substantiated, which meets not only the internal needs of the legal system of Ukraine, but also the challenges of the European integration course. It is argued that only through close interaction of scientific ideas and law-making practices is it possible to achieve the true rule of law and build an effective system of legislation capable of meeting the needs of a modern democratic society.

Key words: *legal doctrine, law-making, law-making process, rule of law, scientific approach.*

Постановка проблеми. Сучасний правотворчий процес в Україні перебуває у стані глибоких трансформацій, зумовлених як внутрішніми потребами реформування правової системи, так і зовнішніми викликами, пов'язаними з євроінтеграційним курсом держави. Однією з важливих умов якісного оновлення законодавства є врахування результатів наукових досліджень та використання правової доктрини як особливого джерела ідей, концепцій і праворозуміння.

Актуальність дослідження полягає в тому, що тривалий час вітчизняна правотворчість орієнтувалася переважно на нормативістську традицію, яка відводила доктрині другорядну роль. Водночас у сучасних умовах саме доктрина здатна забезпечити наукову обґрунтованість правових норм, підвищити їх стабільність та узгодженість, а також сприяти утвердженню верховенства права. Додаткову значущість дослідження визначає воєнний стан, у якому особливо гостро постає потреба в поєднанні ефективного правового регулювання з гарантіями дотримання прав людини, що неможливо без опори на ґрунтовні наукові концепції.

Таким чином, вивчення ролі правової доктрини у правотворчому процесі має не лише теоретичне, а й практичне значення, адже від якості та обґрунтованості норм права залежить ефективність функціонування правової системи України та її здатність відповідати сучасним викликам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, пов'язані із визначенням впливу правової доктрини на правотворчий процес, досліджували такі

науковці як Ю. А. Ведерніков, Н. О. Клещенко, Є. Ю. Полянський, В. М. Тернавська, А. Є. Шевченко та ін. У наукових роботах, як правило, увагу акцентовано на визначенні різних підходів до розуміння правової доктрини, також визначенні її значення у правотворчій діяльності. Між тим, у наявних наукових роботах недостатньо уваги приділяється питанням інтеграції правової доктрини у процес розробки та прийняття норм права з урахуванням європейських стандартів та сучасних викликів державотворення.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності та ролі правової доктрини в сучасному правотворчому процесі України, а також у визначенні наукового впливу доктринальних положень на формування та удосконалення правових норм. Завданнями дослідження виступають: 1) проведення аналізу наукових підходів до розуміння правової доктрини як джерела права та складової правотворчого процесу; 2) визначення основних форми і напрямів впливу правової доктрини на розробку та ухвалення нормативно-правових актів в Україні; 3) обґрунтувати перспективи інтеграції доктринальних положень у правотворчу діяльність з урахуванням європейських стандартів та сучасних викликів державотворення.

Виклад основного матеріалу. Правова доктрина виступає важливим інтелектуальним підґрунтям сучасної правотворчості, забезпечуючи наукову обґрунтованість і стабільність правових норм в умовах реформування правової системи України.

У науковій літературі зустрічаються різні підходи до визначення поняття та окреслення

ролі правової доктрини у правотворчості. Різні наукові підходи до розуміння поняття та сутності правової доктрини відображають багатомірність цього правового феномена.

Одні науковці визначають правову доктрину як складову частину правової свідомості, матеріальне (ідейне) джерело права, в основу якого покладене об'єктивне, систематизоване, несуперечливе, авторитетне наукове знання, втілене в об'єктивованій або необ'єктивованій формі, що відображає і перетворює правову дійсність, справляє вплив на всі види юридичної діяльності, має практичну і теоретичну цінність, і є формально обов'язковим [1, с. 50].

Такий підхід визначає правову доктрину як складову правової свідомості та водночас як матеріальне джерело права, засноване на систематизованому й несуперечливому науковому знанні, відображає також вплив правової доктрини на різні види юридичної діяльності, проте надмірне ототожнення доктрини з правовою свідомістю може звужувати її активну, формотворчу функцію.

Натомість інша група вчених стверджують, що правова доктрина включає у себе комплекс теоретичних наукових підходів, правові догми, практику застосування законодавства, з огляду на що вважають, що у широкому розумінні правова доктрина сутнісно наближена до самого права та є відправною точкою створення правової догми, яка, у свою чергу, є безпосереднім результатом теоретизації [2, с. 250].

Так, розглядаючи правову доктрину як комплекс теоретичних підходів, правових догм та навіть практики застосування законодавства, науковець фактично виказує широке бачення доктрини як відправної точки для створення догм і правових норм, наголошуючи на її тісному зв'язку з самим правом. Разом з тим, включення практики правозастосування до складу доктрини дещо розмиває межі між науково-теоретичними конструкціями та реальною юридичною діяльністю, що робить це визначення дискусійним.

Зустрічаються і такі підходи, відповідно до яких правова доктрина уособлює в собі систему обґрунтованих, теоретико-наукових положень, що мають прикладне значення та

застосовуються для усунення прогалин, правильного тлумачення та застосування правових норм і на цій основі пошуку оптимальних правових рішень [3, с. 109].

Такий підхід акцентує увагу на прикладному значенні правової доктрини, визначаючи її як систему наукових положень, здатних забезпечити правильне тлумачення й застосування права, а також усунути прогалини у законодавстві. Вказана точка зору заслуговує на підтримку з огляду на практичну роль доктрини у правовому житті, однак водночас така позиція дещо обмежує її значення лише функціями допоміжного інструмента, залишаючи поза увагою методологічний та концептуальний потенціал правової доктрини.

Визначаючи сутнісну природу правової доктрини, необхідно врахувати, що її формування відбувається, як правило, на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – сприйняття юридичною практикою, у тому числі можливого офіційного визнання державою (наприклад, шляхом включення того чи іншого доктринального положення до тексту закону) [4, с. 54].

З проведеного вище аналізу наукових підходів щодо розуміння поняття правової доктрини, можна виокремити такі характерні ознаки цього правового явища: 1) науково-теоретичний характер, що спирається на систематизовані та авторитетні знання; 2) відносна автономність і формальна необов'язковість, але практична значущість; 3) здатність впливати на всі види юридичної діяльності, включаючи правотворчість, правозастосування, праворозуміння; 4) функція орієнтира для удосконалення права та його адаптації до нових умов; прикладне значення у тлумаченні, заповненні прогалин і пошуку оптимальних правових рішень.

Таким чином, правову доктрину можна визначити, як систему науково обґрунтованих і систематизованих правових ідей та концепцій, що, маючи формально необов'язковий характер, відіграють роль авторитетного оріє-

єнтира у правотворчості, правозастосуванні й праворозумінні, забезпечуючи стабільність, узгодженість та розвиток правової системи.

Оскільки правова доктрина уособлює систему науково обґрунтованих ідей та підходів у сфері права, закономірним є подальший аналіз її ролі як чинника, що безпосередньо впливає на якість і зміст правотворчого процесу.

У науковій літературі наголошується на тому, що доктринальні положення на практиці широко використовуються в процесі тлумачення правової норми, при підготовці законопроектів і покладаються в основу нормативно-правового акту чи рішення органу влади. Саме тому, на думку деяких вчених, доктрина завжди формується з метою поширення її положень на практиці для регулювання державно-суспільних явищ, натомість положення правової науки є лише основою для формування доктрини та самі по собі не спрямовані на регулювання тієї чи іншої проблеми [5, с. 43].

Необхідно погодитися з тим, що правова доктрина відіграє важливу роль у такій сфері юридичної діяльності, як правотворчість, враховуючи, зокрема те, що до принципів правотворчої діяльності згідно з частиною першою статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» (який набрав чинності, проте не введений в дію) відносяться, зокрема необхідності та обґрунтованості; системності, а також принцип наукового забезпечення [6].

Отже, одним із напрямів впливу правової доктрини на процес правотворчості в Україні є науково-методологічний вплив, що виражається у тому, що правова доктрина формує концептуальні підходи до розвитку законодавства, забезпечує наукове підґрунтя для визначення принципів, категорій та юридичних конструкцій, що закладаються у проекти нормативно-правових актів.

Як зазначає з цього приводу Н. О. Клещенко, правова доктрина може бути як «вихідним науковим пунктом», на базі якої будуть відображатися всі основоположні принципи, на яких ґрунтується національне законодавство, а завдання правової доктрини вчена вбачає у вирішенні практичних питань в юридичній сфері [7, с. 32].

Ще одним завданням, на вирішення якого спрямована правова доктрина, є експертно-аналітичне забезпечення, у межах якого наукові висновки та доктринальні розробки використовуються під час правової експертизи законопроектів, антикорупційної та гендерної експертизи, оцінки їхньої відповідності Конституції та міжнародним стандартам.

Зокрема, необхідно погодитися з думкою вчених, які зауважують, що правова доктрина виступає своєрідним орієнтиром для подій і процесів у сфері правового регулювання, а її застосування під час підготовки проектів нормативно-правових актів дає змогу оцінювати динаміку розвитку суспільних відносин, які потребують правового впорядкування [3, с. 109].

Це означає, що правова доктрина, крім іншого, слугує основою для тлумачення правових норм, зокрема в умовах прогалин або суперечностей у законодавстві. Саме доктринальні підходи допомагають виробити єдине праворозуміння, яке потім утілюється у нормотворчій діяльності.

Окрім того, необхідно вказати на те, що судова практика, що ґрунтується на доктринальних положеннях, стає підставою для ініціювання законодавчих змін, оскільки суди нерідко використовують науково розроблені концепції для заповнення прогалин чи уточнення змісту норм. Також правова доктрина поширюється через наукові публікації, підручники, експертні висновки, які формують професійне мислення юристів-практиків і парламентарів, що безпосередньо беруть участь у правотворчості.

Таким чином, правова доктрина не має прямої імперативної сили, проте її наукова авторитетність, здатність орієнтувати нормотворців і узгоджувати право з реаліями суспільного розвитку роблять її одним із ключових інтелектуальних важелів правотворчості в Україні.

Одну з визначальних ролей правова доктрина у сучасному правотворчому процесі відіграє у гармонізації та адаптації українського законодавства до *acquis communautaire* Європейського Союзу (ЄС), що є ключовим елементом євроінтеграційного процесу України.

Як зауважують з цього приводу деякі науковці, формування і формулювання дефініції здійснюється на основі філософських, соціологічних, формально-логічних, лінгвістичних та ін. методів. Але найбільш важливими, на думку вчених є правові принципи, методи, юридико-технологічні поняття, категорії, конструкції, засоби, правила, спеціально-юридична термінологія. Євроінтеграція природно вимагає уніфікації дефініцій, що значною мірою не співпадають у національних правових системах країн Європи [8, с. 12].

Подібна думка висловлена й іншими вченими, які справедливо стверджують, що правова доктрина, сформована міжнародними організаціями, ООН, ЄС та провідними правознавцями, є важливим інструментом удосконалення механізмів міжнародно-правового наближення у правотворчості й правозастосуванні; особлива роль належить доктринам Суду ЄС, що входять до *acquis communautaire*, а в Україні – доктрині при адаптації законодавства до права ЄС та у практиці національних судів [9, с. 57].

Проведений аналіз показує, що правова доктрина дійсно є одним із ключових інструментів забезпечення євроінтеграційного курсу України, оскільки вона виконує функцію своєрідного посередника між національною та наднаціональною правовими системами.

Формування дефініцій у праві завжди базується на комплексі методів – від філософських і соціологічних до формально-логічних та лінгвістичних. Водночас у контексті євроінтеграції вирішальне значення мають саме правові принципи, юридико-технологічні поняття, категорії, конструкції й термінологія, що утворюють базис для уніфікації законодавства. Правова доктрина виступає тим середовищем, у якому відбувається вироблення та узгодження таких дефініцій, адже вони нерідко мають різний зміст у правових системах держав-членів ЄС. Саме доктрина дозволяє виявити спільні засади, запропонувати універсальні підходи та забезпечити цілісність правового регулювання.

Особливе місце у процесі правового наближення належить доктринальним положенням, що формуються Судом ЄС у процесі тлумачення права ЄС. Вони входять до

системи *acquis communautaire* та набувають обов'язковості для держав-членів, створюючи прецедентні стандарти, якими керуються не лише національні суди, а й законодавці. В українському контексті правова доктрина слугує основою для гармонізації законодавства з європейським правопорядком. Її значення простежується як у правотворчому процесі – під час розробки та адаптації нормативно-правових актів до *acquis communautaire*, – так і у правозастосуванні, зокрема у судовій практиці, коли українські суди посилаються на європейські доктринальні підходи.

Таким чином, доктрина сприяє євроінтеграції не лише як теоретична категорія, а й як практичний інструмент: вона допомагає усунути розбіжності між національним і європейським правом, сприяє уніфікації дефініцій і правових конструкцій, забезпечує сталість термінології та формує єдині стандарти правового мислення. На цій основі Україна здатна поступово інтегруватися в європейський правовий простір, зберігаючи баланс між власними правовими традиціями та вимогами наднаціонального правопорядку.

В українській правовій системі правова доктрина формально визнається вагомим чинником розвитку права, однак її реальний вплив на законотворчість залишається обмеженим, що зумовлено наступним.

По-перше, низький рівень використання наукових розробок у правотворчій практиці пов'язаний з тим, що проекти законів часто створюються у стислі строки, виходячи з політичної доцільності, а не з потреби глибокої наукової обґрунтованості. Відсутність системної співпраці з науковими установами призводить до того, що доктринальні положення залишаються переважно в академічному середовищі, не доходючи до стадії практичної реалізації.

По-друге, політичний тиск і кон'юнктурність законотворчого процесу часто зумовлюють перевагу ситуативних рішень над концептуально виваженими підходами. Це проявляється у фрагментарності законодавства, великій кількості поправок та суперечливих норм, що суттєво знижує стабільність правової системи.

По-третє, брак діалогу між наукою й практикою зумовлює відсутність інституційних механізмів залучення доктрини до законотворчого процесу. Наявні науково-консультативні ради при державних органах нерідко виконують лише дорадчу функцію, їхні висновки не мають обов'язкової сили й не завжди враховуються законодавцем.

Для вирішення цих проблемних питань, можна запропонувати реалізацію таких заходів: 1) інституціоналізація діалогу між наукою та парламентом, зокрема посилення ролі науково-консультативних рад при Верховній Раді та ключових міністерствах, а також створення постійних експертних груп із залученням провідних науковців-правників; 2) запровадження обов'язкової наукової експертизи законопроектів, тобто це означає, що законодавчі ініціативи мають супроводжуватися висновками фахівців академічних інститутів та профільних кафедр, що дозволить забезпечити їх відповідність доктринальним підходам і міжнародним стандартам; 3) забезпечення прозорості правотворчого процесу, зокрема шляхом опублікування доктринальних висновків і експертиз у відкритому доступі дозволить громадськості контролювати якість законодавчих ініціатив і зменшить ризик політичного маніпулювання та ін.

Таким чином, проблема недостатньої інтеграції правової доктрини у законотворчість України полягає не у відсутності якісних наукових розробок, а у слабких механізмах їхнього практичного застосування. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом інституційного зміцнення діалогу між наукою й владою, підвищення прозорості процесу правотворчості та опори на європейські стандарти, що у комплексі дозволить зробити законодавство більш стабільним, узгодженим і науково обґрунтованим.

Висновки. Проведене у цій статті дослідження показує, що правова доктрина

є не лише елементом правової свідомості чи джерелом авторитетних наукових знань, а й важливим орієнтиром для правотворчої діяльності. Її сутність полягає у поєднанні науково-теоретичних положень із практичним значенням, що забезпечує формування якісних, несуперечливих та стабільних норм права. Правова доктрина здійснює вплив на правотворчість через низку важелів – науково-методологічний, експертно-аналітичний, інтерпретаційний, інтеграційний, практико-орієнтований та освітньо-правовий. Саме завдяки цим механізмам вона сприяє як розвитку національної правової системи, так і її гармонізації з правом ЄС.

При цьому однією з ключових сфер реалізації доктрини є євроінтеграційний процес, який вимагає уніфікації правових дефініцій, категорій та принципів. Значну роль у цьому відіграють доктринальні положення Суду ЄС, що формують *acquis communautaire*, а також практика їх адаптації в українському правопорядку.

Разом з тим виявлено проблеми, які обмежують вплив доктрини на правотворчість в Україні: недостатнє використання наукових розробок, політична кон'юнктурність законотворчого процесу та відсутність сталого діалогу між наукою й практикою. Обґрунтовано шляхи подолання цих бар'єрів – інституційне закріплення обов'язкової наукової експертизи законопроектів, посилення ролі науково-консультативних рад, підвищення прозорості законотворчості та активне використання європейських доктринальних підходів.

На підставі проведеного дослідження визначено, що правова доктрина виступає ключовим чинником формування збалансованої й ефективної системи законодавства України. Її інтеграція у правотворчий процес здатна забезпечити єдність правового мислення, посилити верховенство права та сприяти гармонійному входженню України до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Старикова С. І. Поняття, особливості та актуальні питання правової доктрини. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 47-51.
2. Полянський Є. Ю. Поняття доктрини, її місце та значення в кримінальному праві США. *Вчені записки таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія Юридичні науки. 2013. Т. 26(65). № 2-1 (Ч. 2). С. 249-255.

3. Стрійський Ю. В. Вплив правової доктрини на законотворчу і правозастосовну практику. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 1. № 84. С. 109-112.
4. Шевченко А. Є., Кармаліта М. В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 3. С. 52-57.
5. Овчаренко В. С. Правова доктрина і наука: тлумачення, проблеми використання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 6(24). С. 38-45.
6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n392>.
7. Клещенко Н. О. Роль правової доктрини на формування національного законодавства: реалії сьогодення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 31-33.
8. Ведерніков Ю. А. Законодавча дефініція у правовому регулюванні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 10-14.
9. Тернавська В. М. Роль правової доктрини у процесі розвитку національних правових систем під впливом правової глобалізації. *Нове українське право*. 2022. № 4. С. 57-62.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Сфанова Є. В.,аспірантка кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальних питань взаємодії і взаємного впливу правових норм і релігійних норм на прояви поведінки суб'єктів правовідносин. Наголошується на цінності релігійних норм, які виступають ключовим елементом, що здійснює регулювання суспільних відносин протягом тривалого історичного періоду.

З'ясовано, що вкрай актуальними і спірними питанням є встановлення ключових нюансів відмежування особливостей, відмови особи від військової служби через свої релігійні переконання, від зловживання особою наданих їй прав і спробами ухилитися від виконання обов'язку визначеного Конституцією України щодо захисту нашої країни від збройної агресії. Саме суд, має встановити і оцінки серйозність релігійних переконань особи, щоб запобігати її спробам зловживанню і ухиленню від проходження військової служби і захисту батьківщини.

Досліджено позицію Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував увагу на тому, що в силу гарантованого пунктом 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права, держава має забезпечити громадянам проходження альтернативної (невійськової) служби, яка має бути повністю відокремленою від військового обов'язку, та визнавав право громадян з релігійними переконаннями на відмову від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями. В свою чергу, правові позиції, які викладені у судових рішеннях, як в адміністративному судочинстві, так і в кримінальному судочинстві, визначають, що судами по різному трактується гарантоване громадянину право сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості відмови від військової служби.

Зроблено висновок, на нагальній потребі внесення змін до норм чинного законодавства, з метою закріплення права громадян на альтернативну службу під час дії воєнного стану. У питанні законодавчого врегулювання можливості замінити військової служби на альтернативну (невійськову) службу громадянам за їх релігійними переконаннями, необхідно знайти баланс між гарантуванням і забезпеченням особі права на відмову від військової служби через свої релігійні переконання, та мінімізацією випадків зловживання особою наданими їй правами і ухиленням від виконання обов'язку щодо захисту країни від збройної агресії.

Ключові слова: релігія, релігійні норми, правові норми, поведінка, правова поведінка, військова служба, воєнний стан, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, судова практика.

Yefanova Ye. V. Selected issues of the influence of religion on legal behavior in a state of war

Abstract. The article is devoted to the study of topical issues of interaction and mutual influence of legal norms and religious norms on the behavior of subjects of legal relations. The value of religious norms, which are a key element in the regulation of social relations over a long historical period, is emphasized.

It has been established that an extremely topical and controversial issue is the establishment of key nuances in distinguishing between a person's refusal to perform military service on the grounds of religious beliefs and a person's abuse of their rights and the opportunity to evade their constitutional duty to defend our country from armed aggression. It is the court that must establish and assess the seriousness of a person's religious beliefs in order to prevent their attempts to abuse and evade military service and the defense of their homeland.

The position of the European Court of Human Rights has been examined, which in its decisions has repeatedly emphasized that, by virtue of the right guaranteed by Article 9(1) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the state must ensure that citizens can perform alternative (non-military) service, which must be completely separate from military duty, and recognized the right of citizens with religious beliefs to refuse military service on the basis of their religious beliefs. In turn, the legal positions set out in court decisions, both in administrative and criminal proceedings, determine that

courts interpret the right of citizens to profess their religion or beliefs in terms of the possibility of refusing military service in different ways.

It was concluded that there is an urgent need to amend the current legislation in order to enshrine the right of citizens to alternative service during martial law. In terms of legislative regulation of the possibility of replacing military service with alternative (non-military) service for citizens based on their religious beliefs, it is necessary to find a balance between guaranteeing and ensuring a person's right to refuse military service due to their religious beliefs, and minimizing cases of abuse of the rights granted to them and evasion of the duty to defend the country from armed aggression.

Key words: *religion, religious norms, legal norms, behavior, legal behavior, military service, martial law, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, judicial practice.*

Вступ. Після початку збройної агресії РФ проти України, що спровокувало масовий виїзд українських громадян за межі країни, актуалізувалося питання спроб громадянами, через свої релігійні переконання, відмовитися від військової служби та наявна вкрай велика кількість випадків зловживання громадянами наданими їм правами, які б дали їм змогу ухилитися від законодавчо закріпленого обов'язку захищати свою батьківщину від збройної агресії РФ.

Беручи до уваги вищевказане, питання взаємодії правових і релігійних норм, під час дії воєнного стану, шляхом дослідження діючого законодавства України, судової практики, у тому числі рішень Європейського суду з прав людини є вкрай актуальним питанням, яке вимагає комплексного підходу відносно його висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Релігійні норми історично виступають найпершими регуляторами суспільних відносин, факторами формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів, визначення законслухняної або на протиправу цьому протиправної лінії поведінки. За допомогою релігійних норм формується певна релігійно-нормативна ідеологія, яка формує певний культурний свідомий тип людини. Через зміст релігійних норм правові норми знаходять своє божественне обґрунтування відповідно до приписів «священних джерел» у нормах сучасного світського та релігійного права. Доцільно наголосити, що важливою організуючою силою життя і діяльності соціуму виступає релігійна література, насамперед, святе письмо: Біблія, Коран, Тора, що встановлюють і визначають особливості життя і діяльність церкви, віруючих, служителів культу. Відхід (відступ), порушення, недотримання

релігійних норм, на думку церкви, є одним із проявів девіантної поведінки [1, с. 72].

М.С. Мельникович дає визначення, що «релігійними нормами доцільно розглядати, як окремий різновид соціальних норм, які сформувались в межах певної релігії (конфесії, деномінації) і є певним зводом правил, приписів, заборон, заповідей, які регламентують поведінку вірянина в різних сферах суспільного і приватного життя, визначають належне, дозволене, можливе і неприпустиме в його діях, закріплюють уявлення про праведне та гріховне» [2, с. 37].

Таким чином, релігійними нормам варто вважати правила поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів тощо. Релігійні норми здійснюють регулювання відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та особливості здійснення відповідних релігійних культів. Вказане визначає, що релігійна нормативна система виступає одним із важливих і найвпливовіших систем у світі. Система релігійних норм за змістом включає в себе норми права, моралі, традицій, а також організаційні норми, і тому в багатьох випадках здатна виконувати регулятивні властивості методами, властивими кожній з названих нормативних систем.

Вчений І.М. Луцький доводить, що конституційне право та релігія виконують практично однаково завдання, оскільки релігія (відносно нашої країни – християнство) має на меті виховання морального християнина, а право – законслухняного громадянина. Крім того, на думку цього дослідника, релігія завжди висувала певні норми і вимоги до

соціальної поведінки людей, які стосувались не тільки ведення культу, а й особистого та суспільного життя людини, мали імперативний характер і впливали на їхню поведінку [3, с. 179].

Зважаючи на те, що релігія є складовою частиною будь-кого без винятку суспільства, у ній відбуваються складні та суперечливі процеси змін, пристосування, перетворення, які в ряді випадків мають девіантний характер [1, с. 72].

Ключовою ознакою релігійної девіації виступає можливість відокремити поняття «добро» та «зло». В Україні поява і діяльність новітніх та нетрадиційних релігійних напрямів є виявом однієї з глобальних тенденцій сучасного релігійного життя – зустрічі традиційного, звичайного з новим, досі невідомим. Молодь, а особливо підлітки, з огляду на перехідний вік, є дуже чутливими до впливів ззовні. Слушно акцентує свою увагу Л.О. Филипович на тому, що «нові релігійні течії виявили глобальну кризу людської цивілізації і, як такі, повинні вивчатися для успішного подолання останньої, оскільки в них, як в дзеркалі, висвічується вся гама проблем сучасної людини, а відтак і всього суспільства» [4].

Розглядаючи релігію з соціологічної точки зору, саме як соціальний інститут, то значення має не проста «релігійна статистика», а те, якою мірою наявність релігійних переконань впливає на повсякденну поведінку людей, якою мірою ціннісний світ сучасних людей співвідноситься з її релігійними переконаннями. Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції того або іншого суспільства, як вказує Т.М. Стефанчишена, визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Релігія, як і раніше, відіграє дуже важливу роль у регулюванні поведінки людей у суспільстві, у формуванні етичних та морально-етичних переконань. Відокремивши її від держави, в жодному разі не можна відділяти її від суспільства і людини [5, с. 119].

В умовах збройної агресії РФ, коли під загрозу поставлено життя, здоров'я, безпеку громадян і саме існування держави, існує нагальна потреба у належному комп-

лектуванні Збройних Сил. Досить актуальним і спірним є визначення ключових нюансів відмежування особливостей, коли особа відмовляється від військової служби через свої релігійні переконання, а коли особа зловживає наданими їй правами і намагається ухилитися від виконання обов'язку визначеного Конституцією України щодо захисту нашої країни від збройної агресії. Звернемо увагу на положення нормативно-правових актів та рішення судів у досліджуваному питанні.

У статті 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зазначається, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [6].

Так, у зв'язку із ратифікацією Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року, ще у 1997 році, вона в силу приписів частини 1 статті 9 основного закону нашої держави визначається частиною національного законодавства України.

Частиною 4 статті 35 Конституції України передбачено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. У свою чергу, положення статті 65 Конституції України визначають обов'язки громадян, зокрема відносно захисту батьківщини, незалежності та її територіальної цілісності, шанобливого ставлення до її державних символів. Грома-

дяни відбувають військову службу відповідно до закону [7].

Норми частини 3 статті 4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року № 987-XII передбачено, що ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України [8].

Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 року № 1975-XII визначено організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. А статтями 1, 4 вказаного Закону передбачено, що альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень. На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення [9].

Відносно судової практики, у досліджуваному питанні, то в першу чергу звернемо увагу на позицію, яка міститься у рішеннях Європейського суду з прав людини, а потім на позицію національних судів, у тому числі і Верховного Суду. У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини зазначав, що держава має забезпечити особам проходження альтернативної (невійськової) служби, яка є повністю відокремленою від військового обов'язку, а право осіб з релігійними переконаннями, у тому числі і Свідків Єгови на відмову від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями гарантовано

пунктом 1 статті 9 Конвенції. Так, відповідні положення, можемо знайти у рішеннях Європейського суду з прав людини право, зокрема у рішенні по справі «Баятян проти Вірменії» від 07.07.2011 року (заява № 23459/03), у рішенні по справі «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» від 17.10.2019 року (заява 14604/18) [10].

Питання взаємодії права і релігії, а також взаємного впливу норм права і релігійних норм можемо прослідкувати у адміністративних правовідносинах, які мають місце під час дії воєнного стану на території нашої держави, а також у судових рішеннях, які прийняті з урахуванням відповідних правовідносин.

Так, у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 року у справі № 759/16675/24, судом з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (справа «Баятян проти Вірменії» від 07.07.2011, заява № 23459/03) визначено, що Свідкам Єгови гарантовано право на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями, яке закріплено у правових приписах пункті 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У вказаній справі було визнано неправною і скасовано постанову по справі про адміністративне правопорушення, відносно притягнення особи за ч. 3 ст. 210-1 КУпАП до адміністративної відповідальності і накладення на неї адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25 500,00 грн [11].

Цікавим є факт, що один із суддів, який розглядав справу № 759/16675/24 у суді апеляційної інстанції, не погодився з ухваленим рішенням і висловив окрему думку. Так, посилаючись на статтю 9 Європейської Конвенції з прав людини, суддя вважає, що «Свобода релігії та переконань не є абсолютною, а отже може підлягати обмеженням» [12]. Тож, суддя вважає, що особа має бути визнана виною і притягнута до адміністративної відповідальності. Окрема думка судді не вплинула на факт набрання постановою законної сили, однак вона має місце і підтверджує факт того, що один із трьох суддів, які розглядали вказану справу має зовсім протилежне бачення застосування ст. 9 Конвенції.

Натомість, у подібних правовідносинах, де так само, як і у попередній адміністративній справі, де особу було притягнуто до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 210-1 КУпАП, яка визначає адміністративну відповідальність за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію та накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25500,00 грн., суд прийняв зовсім інше рішення.

Зокрема, у Постанові П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.02.2025 року у справі № 947/31292/24, судом апеляційної інстанції з урахуванням гарантованого ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, права сповідувати свою релігію або переконання в аспекті можливості сумлінної відмови від військової служби, суд визнав це право таким, що не є абсолютним.

Апеляційний адміністративний суд зазначає, що «в Збройних Силах України багато різноманітних професій, повноваження за якими, навіть з огляду на релігійні переконання, особа матиме можливість виконувати» [13]. В кінцевому результаті, суд у вказаній справі постанову по справі про адміністративне правопорушення, відносно притягнення особи до адміністративної відповідальності і накладення на неї адміністративного стягнення у вигляді штрафу у розмірі 25 500,00 грн. визнав законною.

Як бачимо, у двох аналогічних справах, де через релігійні переконання, особа не може проходити військову службу або приймати будь-яку участь у військових діях, суди по різному застосували гарантоване п. 1 статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями. В першому випадку, судом особу було визнано невинною, скасовано постанову по адміністративній справі про притягнення її до адміністративної відповідальності. У другому ж випадку, навпаки, суд визнав особу винною і визнав постанову по адміністративній справі про притягнення її до адміністративної відповідальності правомірною, з огляду на те, що наявні ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ч.3 ст.210-1 КУпАП, оскільки особою

було порушено законодавство про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Також звернемо увагу на взаємодію і взаємний вплив правових норм і релігійних норм у кримінальних правовідносинах і відповідних судових рішеннях, а також прояви поведінки суб'єктів кримінальних правопорушень. Варто сказати, що мають місце, у переважній більшості вироки, якими осіб визнають винними у кримінальних правопорушень у сфері забезпечення призову та мобілізації; ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Для прикладу, вироком Комінтернівського районного суду Одеської області від 03.12.2024 року у справі № 504/3603/24, особу було визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення. Вказаний вирок містить посилання на ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, однак суд вказує, що «свобода сповідувати свою релігію або переконання не є правом абсолютним, така свобода може бути піддана відповідним обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві» [14].

Вирок Білопільського районного суду Сумської області від 18.11.2024 року у справі № 573/1589/24, яким також особу визнано винною, містить також посилання на статтю 9 Конвенції і суд декларує, що «Конвенція прямо не передбачають права людини відмовитися від виконання військового обов'язку з міркувань совісті, у тому числі з мотивів релігійних переконань, і не унормовують порядок його реалізації» [15].

Цікавим є виправдовуваний вирок Бориспільський міськрайонний суд Київської області від 12.01.2024 року у справі № 359/6608/23. Вказаний вирок, так само як і у вирок Білопільський районний суд Сумської області від 18.11.2024 року у справі № 573/1589/24 містить аналогічне посилання на статтю 9 Конвенції, де суд акцентує увагу на тому, що «вказаною статтею Конвенції прямо не передбачають права людини відмовитися від виконання військового обов'язку з міркувань совісті, у тому числі з мотивів релігійних

переконань, і не унормовують порядок його реалізації». Однак, Бориспільським міськрайонним судом Київської області у вироку від 12.01.2024 року у справі № 359/6608/23 встановлені мотиви особи і визначено, що «єдиною метою поведінки особи було її віросповідання, що не дає йому права на використання зброї та проходження військової служби, в тому числі в умовах воєнного стану та для захисту Батьківщини. Дана позиція обвинуваченого, на думку суду, є сталою та свідомою, і немає на меті уникнення ним мобілізації. Сама відмова від виконання обвинуваченим військового обов'язку є проявом його релігійних переконань» [16].

Наведені, вироки у кримінальних процесах, аналогічно до судових рішень в межах адміністративного судочинства, дають повне право стверджувати також про різне бачення судами положень ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у гарантованому праві особі сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості відмови від військової служби. Так, одні вироки у резолютивній частині визнають невинуватим осіб у пред'явлених їм обвинуваченнях, на протипагу в інших випадках відбувається визнання осіб винуватими у пред'явлених обвинуваченнях.

Також звернемо увагу на позицію Верховного суду у досліджуваному питанні. Так, Верховний суд акцентує увагу на практиці Європейського суду, зокрема у своїй постанові від 26.11.2024 року у справі № 125/773/23, судом акцентовано увагу на тому, що «Європейський суд з прав людини у своїй практиці сформував орієнтири, за якими відмова від військової служби є переконанням, що досягає достатнього ступеня сили, серйозності, послідовності та важливості, щоб на нього поширювалися встановлені статтею 9 гарантії, у випадках, коли така відмова мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії та совістю людини або її щирими та глибокими, релігійними чи іншими, переконаннями (рішення у справах: «Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia) від 27.10.2009 року, заява № 23459/03, пункт 110; «Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece) від 15.09.2016 року,

заява № 66899, пункт 36; «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov et Autres c. Azerbaïdjan) від 17.10.2019 року, заяви № 14604/08 та 3 інших, пункт 74; «Канатли проти Туреччини» (Kanatli v. Turkiye) від 12.03.2024 року, заява № 18382/15, пункт 42). У своїх рішеннях вказаним судом неодноразово було наголошено, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, які можуть проходити військову службу» [17].

Подібні посилання на практику Європейського суду з прав людини також є у постанові Верховного Суду від 02.05.2024 року у справі № 344/12021/22 [18].

Варто акцентувати увагу, на проблемному питанні, яке має місце під час дії військового стану в нашій державі. Так, відбуваються постійні порушення прав членів релігійних громад працівниками Територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, що проявляється у відмові враховувати релігійні переконання осіб, віровчення яких не допускає застосування зброї, їх правову аргументацію щодо можливості проходження альтернативної служби та притягнення віруючих до відповідальності за ухиляння від призову під час мобілізації без достатніх правових підстав.

Вказана ситуація, має місце у зв'язку з тим, що відсутні правові норми у законодавчих актах, які б визначали механізм забезпечення реалізації права осіб з релігійними переконаннями на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, яке закріплено основним законом нашої держави, під час дії воєнного стану. Окрім того, позиція Верховного Суду, яка викладена у постановках від 02.05.2024 року у справі № 344/12021/22 та 26.11.2024 року у справі № 125/773/23 зводиться до наступного: «Можливості заміни в означений спосіб військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період Законом України «Про альтернативну (невійськовою) службу» від 12.12.1991 року № 1975-XII не передбачає». Вказане додатково підтверджує, зазначену проблематику, яка має місце в умовах сьогодення і має бути вирі-

шена на законодавчому рівні в найкоротші строки.

Висновки. Характер взаємодії і взаємовпливу релігійних норм і норм права, визначається зв'язком вказаних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Як протягом тривалого історичного періоду, так і в нинішніх реаліях, релігійні норми є ключовим елементом, що здійснює регулювання суспільних відносин, а також регулює поведінку громадян у суспільстві, формує етичні та морально-етичних цінності громадян.

Аналіз правових позицій, які викладені у судових рішеннях, як в адміністративному судочинстві, так і в кримінальному судочинстві, визначає різну позицію судів, у питанні трактування гарантованого громадянину права сповідувати свою релігію або переконаннях в аспекті можливості замінити військову службу альтернативною (невійськовою) службою.

Аналіз норм чинного законодавства у поєднанні із судовою практикою вказують на ситуацію, яка потребує якнайшвидшого законодавчого вирішення шляхом внесення змін до діючої редакції Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», з метою визначення і гарантування на законодавчому рівні права громадян, під час дії воєнного стану, на альтернативну службу. Однак, при законодавчому врегулюванні вказаного проблемного питання, варто вкрай обережно поставитись до нього, щоб, з одного боку, мати можливість додатково гарантувати і забезпечити особі право на відмову від військової служби через свої релігійні переконання, а також, з іншого боку, що вкрай актуальніше – мінімізувати випадки зловживання особою наданими їй правами і використання певних прогалин, які дають змогу ухилитися від виконання обов'язку щодо захисту нашої країни від збройної агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мінц М. О. Філософське осмислення девіації в релігійному житті суспільства. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Філософія. 2015. Том. 262. Вип. 250. С. 71-77.
2. Мельникович М. С. Релігійні норми в структурі системи права. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 36-40.
3. Луцький І. М. Втілення морально-етичних і релігійних норм у засадничих положеннях Конституції України. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. Вип. 6. С. 179-201.
4. Филипович Л. О. Нові релігійні течії в сучасному українському соціумі. Науковий журнал «Культура та релігія». 2023. № 12. URL: <https://crj.fi/novi-religijni-techi%D1%97-v-suchasnomu-ukra%D1%97nskomu-socziumi>.
5. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 45. С. 119-121.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
8. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
9. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
10. Мамченко М. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію – рішення суду. Судово-юридична газета. 06.07.2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyayetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda>.
11. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 р., справа № 759/16675/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128950344>.

12. Окрема думка судді Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.07.2025 р., справа № 759/16675/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128950537>.

13. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 24.02.2025 р., справа № 947/31292/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125375970>.

14. Вирок Комінтернівського районного суду Одеської області від 03.12.2024 р., справа № 504/3603/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123453767>.

15. Вирок Білопільського районного суду Сумської області від 18.11.2024 р., справа № 573/1589/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123062392>.

16. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 12.01.2024 р., справа № 359/6608/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116417007>.

17. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26.11.2024 р., справа № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.

18. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 02.05.2024 р., справа № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Іванов В. П.,

аспірант

Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ

Анотація. У статті досліджується правова природа зловживання правом у контексті реалізації права на альтернативну (невійськову) службу. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану ця сфера набуває особливої чутливості, а тому потребує балансу між захистом свободи совісті та виконанням конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни.

Проаналізовано міжнародно-правові стандарти (стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, стаття 9 Європейської конвенції з прав людини та стаття 18 Загальної декларації прав людини) та положення національного законодавства. З'ясовано, що практична реалізація права на альтернативну (невійськову) службу зіштовхується зі значними труднощами, зокрема через відсутність чітко визначених правових механізмів під час мобілізації.

Обґрунтовано, що одним із ключових викликів є явище зловживання правом, яке може мати двосторонній характер: з боку громадян, у вигляді неправдивого декларування переконань з метою уникнення мобілізації; з боку посадових осіб, у формі безпідставного обмеження доступу до реалізації цього права. У статті наголошено на необхідності застосування загальноправового принципу добросовісності як критерію для розмежування легітимної реалізації права на альтернативну службу та його зловживання. Особливу увагу приділено судовій практиці, що демонструє як випадки добросовісного звернення до права на альтернативну службу, так і спроби його недобросовісного використання з метою уникнення мобілізації. Показано, що зловживання у цій сфері можливі не лише з боку громадян, а й посадовців територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, які чинять перешкоди у реалізації законного права. Запропоновано підходи до розмежування сумлінного використання права та зловживання ним на основі принципу добросовісності, а також окреслено механізми інституційного реагування.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання повноваженнями, альтернативна служба, юридична відповідальність, добросовісність, ухилення від призову, військова служба, мобілізація.

Ivanov V. P. Abuse of rights in the sphere of alternative (non-military) service

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the issue of abuse of law in the exercise of the right to alternative (non-military) service in Ukraine under martial law. The citizen's right to alternative service, guaranteed by Article 35 of the Constitution of Ukraine and several international instruments (Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 9 of the European Convention on Human Rights, and Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights), is examined as a specific form of freedom of conscience. However, its practical implementation faces significant challenges, particularly due to the lack of clearly defined legal mechanisms during mobilization.

It is substantiated that one of the key challenges is the phenomenon of abuse of rights, which can be twofold: by citizens, through false declarations of beliefs to evade conscription; and by officials, through unjustified restrictions on access to this right. The article emphasizes the importance of applying the general legal principle of good faith as a criterion for distinguishing legitimate exercise of the right from its abuse. Recent case law is analyzed, including verdicts recognizing both bad-faith draft evasion and the protection of genuine conscientious objection based on deep and consistent religious beliefs.

Special attention is given to actions of officials from Territorial Centers for Recruitment and Social Support (TCRSS), who sometimes obstruct the realization of the right, by refusing to accept applications, failing to explain procedures, withholding copies of submissions, or applying psychological pressure. These actions may constitute abuse of authority and qualify as administrative or criminal offenses. Appeals to courts, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, and law enforcement reflect institutional resistance to this right.

It concludes that the legal framework for the exercise of the right to alternative service must be supported by institutional guarantees to prevent its erosion through abuse, by both individuals and state authorities.

Key words: abuse of rights, abuse of authority, alternative service, legal liability, good faith, draft evasion, military service, mobilization.

Постановка проблеми. У контексті воєнного стану в Україні особливого значення набуває забезпечення законності у сфері виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Водночас реалізація права на альтернативну (невійськову) службу, що передбачає можливість заміни військового обов'язку на інший вид трудової діяльності з мотивів релігійних чи світоглядних переконань, вимагає особливої уваги з боку законодавця та правозастосовної практики. Недостатня врегульованість процедурних аспектів, нечіткість критеріїв оцінки переконань особи, а також неоднозначність судової практики створюють умови як для недобросовісного використання цього права.

На початку 2024 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини висловило занепокоєння відсутністю ефективного правового механізму реалізації цього права в умовах мобілізації. Йшлося, зокрема, про ситуації, коли віруючі особи, віросповідання яких не допускає використання зброї, фактично позбавлені можливості законно відмовитися від служби зі збройним компонентом, попри гарантії, закріплені у Конституції України та міжнародних зобов'язаннях держави [1]. Упродовж кількох місяців було задокументовано низку випадків, коли осіб, які посилалися на релігійні переконання, насильно доправляли до навчальних центрів Збройних Сил України, піддавали незаконному утриманню. В окремих випадках такі громадяни отримували реальні строки позбавлення волі, попри положення статті 35 Конституції України щодо можливості заміни військової служби на альтернативну у разі переконань, що суперечать несенню військової служби.

З огляду на вищевикладене, актуальною залишається потреба в законодавчому унормуванні механізму реалізації права на альтернативну службу в умовах мобілізації, з урахуванням міжнародних стандартів прав людини та релігійної свободи. У цьому контексті постає об'єктивна необхідність у комплексному й поглибленому дослідженні нормативного забезпечення відповідного механізму з огляду на новітні безпекові, правові та гуманітарні виклики сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зловживання правом у вітчизняній правовій науці розглядалося в роботах таких науковців, як М. Бару, Н. Буроменська, Ф. Веніславський, С. Зайцева, Б. Карнаух, Т. Полянський, В. Рєзнікова, О. Рогач, М. Хміль та інші, які заклали теоретичні основи розуміння меж здійснення суб'єктивного права та сформулювали ознаки зловживання, що має складну природу – між правом і обов'язком.

У сфері дослідження права людини на альтернативну (невійськову) службу значний внесок зроблено вітчизняними вченими-правниками, зокрема В. Голубом, Л. Зінич, І. Пирогою, М. Бєловою, Ф. Фрідманською, а також Б. Мохончуком і О. Ковтуненко. У їхніх публікаціях аналізуються як конституційно-правові, так і міжнародно-правові засади реалізації цього права, окрема увага приділяється складнощам його практичного забезпечення в умовах воєнного стану.

Окрему практичну площину аналізу проблеми становлять дослідження адвокатів та правозахисників, серед яких Л. Вікторов, О. Йовжій, А. Новак, К. Бобровська, Т. Лебедева. З питань надання правничої допомоги в цій сфері також активно працюють правники, висновки яких ґрунтуються на практиці спілкування з особами, що реалізують або намагаються реалізувати своє право на альтернативну службу, і містять важливу емпіричну базу.

Інформаційне супроводження теми забезпечується також через ресурси обласних військових адміністрацій, місцевих рад, громадських та релігійних організацій, управлінь соціального захисту населення, що публікують роз'яснення, інструкції та повідомлення про доступні механізми реалізації цього права. Проте, системний науковий аналіз питання можливих зловживань правом на альтернативну службу в умовах воєнного стану залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність подальших досліджень у цій сфері.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи зловживання правом на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану, з урахуванням національного та міжнародного нормативного регулювання,

актуальної судової практики. Особлива увага приділяється виявленню прогалин у правовому механізмі реалізації цього права, а також випадків його неправомірного використання з боку військовозобов'язаних осіб та уповноважених представників державних органів.

Виклад основного матеріалу.

Стаття 35 Конституції України закріплює фундаментальне право кожної особи на свободу світогляду і віросповідання як одну з ключових ознак демократичної правової держави. Водночас частина 3 цієї ж статті встановлює важливе положення щодо співвідношення релігійної свободи та обов'язку перед державою [2]. Конституція України прямо вказує, що релігійні переконання не можуть бути підставою для звільнення особи від виконання законів чи обов'язків перед державою. Винятком із цього правила є ситуація, коли виконання військового обов'язку суперечить глибоко вкоріненим релігійним переконанням особи. У такому випадку Конституція України надає громадянину право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою). Це положення є формальним закріпленням механізму забезпечення балансу між свободою совісті та публічним інтересом, пов'язаним із функціонуванням інституту оборони держави.

Як справедливо зазначає В. Голуб, саме норми міжнародного права стали концептуальною основою для становлення національної моделі забезпечення права людини на альтернативну службу [3, с. 188]. Науковець підкреслює, що міжнародно-правові акти, які регламентують цю сферу, доцільно класифікувати на дві групи: універсальні договори, що гарантують свободу совісті та віросповідання, та спеціалізовані документи, які безпосередньо регулюють проходження альтернативної (невійськової) служби.

Результати аналізу положень ст. 18 Загальної декларації прав людини [4], ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – Пакт) [5] та ст. 9 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) [6] дають підстави стверджувати, що право на свободу думки, совісті та релігії охоплює можливість відмови від військової служби за переконаннями. Це право має як внутрішній

(сферу переконань людини), так і зовнішній вимір (сповідування, дотримання і практикування релігії чи світогляду), включно з реалізацією альтернативної (невійськової) служби як легітимного способу виконання обов'язку перед державою. Усі три документи визнають, що будь-яке обмеження свободи переконань може бути допустимим лише за суворо визначених умов і не повинно призводити до дискримінації чи фактичної відмови в реалізації права.

Особливої ваги набуває імперативна норма ч. 2 ст. 4 Пакту, відповідно до якої навіть в умовах надзвичайного стану не допускається жодних відступів від права на свободу думки, совісті та релігії. Це унеможливує законне заперечення права особи на альтернативну службу з мотивів переконань навіть у період воєнного стану.

Аналогічну позицію закріплено у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який визнає право на альтернативну службу як специфічний прояв свободи совісті, що заслуговує на повагу з боку держави. У практиці ЄСПЛ сформовано підхід, згідно з яким відмова від військової служби може визнаватися такою, що підпадає під захист статті 9 ЄКПЛ, за умови, що вона ґрунтується на переконаннях, які є достатньо глибокими, щирими, послідовними та важливими. Йдеться про випадки, коли виконання військового обов'язку вступає у серйозний і неподоланий конфлікт із совістю особи або її релігійними чи іншими світоглядними переконаннями. Разом із тим, ЄСПЛ послідовно визнає право держави встановлювати обґрунтовані процедурні вимоги для підтвердження достовірності таких переконань, щоб запобігти зловживанню цим правом з боку осіб, які фактично здатні нести військову службу. Питання про те, чи підлягає відмова від військової служби захисту за статтею 9 Конвенції та в якій мірі, має вирішуватися з урахуванням конкретних обставин кожної окремої справи («Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia) [7], «Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece) [8], «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov et autres v. Azerbaijan) [9]).

Право на відмову від військової служби за переконаннями совісті визнається складовою свободи думки, совісті та релігії у практиці інституцій Ради Європи. У численних резолюціях та рекомендаціях Парламентська асамблея Ради Європи закликала держави гарантувати звільнення осіб від військової служби у разі наявності релігійних чи моральних переконань; наголошено на необхідності забезпечення права на альтернативну службу не лише призовникам, а й кадровим військовослужбовцям. У свою чергу Комітет міністрів Ради Європи у Рекомендаціях № R(87)8 та Rec(2010)4 підкреслив обов'язок держав запроваджувати доступні, недискримінаційні процедури реалізації цього права відповідно до стандартів статті 9 ЄКПЛ [10, с. 191].

Підхід до права на відмову від військової служби з переконань совісті знайшов підтримку і в документах Європейського Союзу. У резолюціях Європейського парламенту 1983, 1989, 1993 та 1994 років наголошувалося, що це право є невід'ємною частиною свободи думки, совісті та релігії, а державам-членам рекомендовано закріпити його у національному законодавстві. Нормативне закріплення відповідної позиції відбулося у ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основоположні права (2000), яка визнає свободу совісті та право на відмову від військової служби згідно з правом держав-членів [10, с. 296]. Таким чином, альтернативна (невійськова) служба розглядається як правомірна форма виконання громадянського обов'язку в системі європейських стандартів.

Аналіз міжнародно-правових стандартів дозволяє стверджувати, що право на альтернативну (невійськову) службу розглядається як складова свободи совісті й переконань. Ми погоджуємося з позицією В. Голуба [3, с. 192], який обґрунтовано наголошує, що міжнародні акти зобов'язують держави гарантувати проходження альтернативної служби без жодного зв'язку з військовими структурами, а також невтручання військових органів у процес її організації та проходження. Це формує обов'язок держави забезпечити таку форму служби не лише як формальну альтернативу, а як реальний механізм реалізації конституційних прав людини.

Правове регулювання питання проходження альтернативної (невійськової) служби в Україні здійснюється відповідно до положень Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (далі – Закон № 1975-XII) [11], який встановлює правові підстави, умови та порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, що здійснюється замість виконання військового обов'язку у разі його несумісності з релігійними переконаннями громадянина. Відповідно до ч. 1 ст. 1 цього Закону, альтернативна служба є видом несення служби, що вводиться замість проходження строкової військової служби.

Слід акцентувати увагу, що у тексті Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (далі – Закон № 2232-XII) [12] слова «строкова військова служба» в усіх відмінках замінено словами «базова військова служба». Базова загальновійськова підготовка здійснюється з метою набуття громадянами України військово-облікової спеціальності, а також формування знань, навичок і вмінь, необхідних для реалізації їхнього конституційного обов'язку із захисту Вітчизни, державного суверенітету та територіальної цілісності України. Розпочинається базова загальновійськова підготовка з 1 вересня 2025 року у військових, правоохоронних та цивільних закладах вищої освіти незалежно від форми власності.

Закон № 1975-XII також передбачає можливість встановлення обмежень на реалізацію права на альтернативну службу в умовах воєнного або надзвичайного стану з обов'язковим визначенням строків їх дії (ч. 2 ст. 1).

Згідно з положеннями ст. 2 Закону № 1975-XII, право на альтернативну службу мають лише ті громадяни України, які з релігійних переконань не можуть виконувати військовий обов'язок і водночас належать до діючих відповідно до законодавства релігійних організацій, віровчення яких не допускає застосування зброї. Таким чином, норми Закону № 1975-XII прямо пов'язують можливість реалізації зазначеного права з участю особи в організованому релігійному об'єднанні, а не з індивідуальними переконаннями як такими.

Відповідно до Переліку релігійних органі-

зацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066, до таких організацій належать: Адвентисти-реформисти, Адвентисти сьомого дня, Євангельські християни, Євангельські християни-баптисти, Покутники, Свідки Єгови, Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), Християни віри євангельської (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), Християни євангельської віри, Товариство Свідомості Крішни [13].

Особа, яка не належить до жодної з таких організацій, не вважається такою, що має право на проходження альтернативної служби, незалежно від наявності або відсутності надзвичайного правового режиму. Водночас обмеження, передбачені ч. 2 ст. 1 Закону № 1975-XII, поширюються лише на тих осіб, які формально підпадають під сферу дії Закону, тобто є членами відповідних релігійних організацій.

Крім того, ч. 4 ст. 1 Закону № 2232-XII регламентує право громадян України на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Можливість заміни у такий спосіб військової служби за призовом під час мобілізації в особливий період у цьому та зазначених вище нормативно-правових актах не передбачена. Указ Президента України «Про запровадження воєнного стану в Україні» не встановлює спеціальних обмежень права на альтернативну (невійськову) службу. Відтак чинне законодавство замінило «строкову службу» на «базову загальновійськову підготовку», не містить процедурного механізму реалізації права на альтернативну службу в умовах мобілізації, навіть якщо особа має релігійні переконання. Це створює ситуацію, за якої особа, навіть маючи глибокі релігійні переконання, не може скористатися таким правом під час дії воєнного стану.

Незважаючи на це, чинним залишається загальний механізм направлення на альтернативну службу для осіб, які відповідають вимогам Закону № 1975-XII, зокрема тих, хто належить до офіційно зареєстрованих релі-

гійних організацій, віровчення яких не допускає проходження військової служби. Водночас, оскільки жодних спеціальних обмежень на період воєнного стану чинним законодавством не передбачено, виникає очевидна правова прогалина в частині застосування цього права під час дії воєнного стану.

За таких умов доцільним є використання аналогії закону, тобто застосування норм Закону № 1975-XII, які регламентують альтернативну службу у мирний час, до ситуації мобілізації, з огляду на відсутність спеціального регулювання. У разі, якщо така аналогія не забезпечує належного правового вирішення, можливим є звернення до аналогії права, тобто застосування загальних принципів права, зокрема поваги до свободи совісті та релігії, гарантованих Конституцією України та міжнародними актами (ст. 35 Конституції України, ст. 9 ЄКПЛ, ст. 18 Пакту).

Наукова спільнота також наголошує на необхідності якнайшвидшого оновлення чинного законодавства у сфері альтернативної (невійськової) служби [14, с. 351], підтримуючи законодавчу ініціативу у формі проекту Закону № 11439 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну службу». Запропоновані зміни мають на меті забезпечити реалізацію конституційного права громадян на проходження альтернативної служби, уникнути залучення до мобілізації осіб, які з міркувань совісті чи релігії не можуть виконувати військові обов'язки, а також сприяти зниженню соціальної напруги і підвищенню ефективності оборонної політики.

На практиці найбільш переконливим та прийнятним доказом наявності у громадянина релігійних переконань, що унеможливають проходження військової служби, є письмове підтвердження від керівника відповідної релігійної організації. Йдеться про офіційно зареєстровану в Україні спільноту, яка діє в межах чинного законодавства. Такий документ, як правило, містить посилання на віровчення, що прямо забороняє участь у військових діях або використання зброї, та підтверджує належність особи до цієї конфесії.

Саме така форма підтвердження вважається об'єктивною і дає змогу мінімізувати ризики сумнівів у щирості переконань заявника з боку уповноважених органів. Утім, варто зауважити, що єдиних вимог до змісту та форми цього документа законодавство наразі не встановлює, що зумовлює неоднаковість підходів на практиці й ускладнює реалізацію права на альтернативну службу [15; 16].

Разом із цим, у низці місцевих громад сформувалась практична модель реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану шляхом організації суспільно корисних робіт для осіб, які на підставі своїх релігійних переконань заявили про неможливість проходження військової служби із застосуванням зброї. Зокрема, в окремих населених пунктах військові адміністрації визначили порядок залучення працездатних військовозобов'язаних до таких робіт у межах їхньої компетенції. Показовим є приклад Тячівської районної військової адміністрації, на обліку якої перебуває близько 3000 осіб, релігійне віровчення яких не допускає використання зброї. Серед них представники релігійної організації Свідків Єгови, які відповідно до чинного законодавства мають право на заміну проходження військової служби альтернативною (невійськовою) [17].

У контексті наведеного важливо звернутися до судової практики, яка формується у цій сфері та відображає реальні виклики у забезпеченні права на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану.

На сьогодні судова практика не є однаковою. З одного боку, суди приходять до висновку, що навіть наявність підтвердження належності до релігійної організації, вчення якої заперечує несення військової служби, під час воєнного стану не звільняє особу від виконання військового обов'язку перед державою.

Так, у постанові Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 13.06.2024 у справі № 601/2491/22 судом встановлено, що обвинувачений намагався правомірно відмовитися від військової служби, яка є несумісною з його релігійними переконаннями та вважав, що його вибір не може оцінюватися як прояв ухилення від призову за мобіліза-

цією та бути підставою для кримінальної відповідальності; на підставі та в порядку передбачених Конституцією України, в умовах воєнного стану в Україні закон не обмежує право людини на заміну військової служби альтернативною. На думку суду, жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення від мобілізації; сам факт призову на військову службу під час мобілізації не означає обов'язкової участі у бойових діях або застосування зброї. Враховуючи його релігійні переконання та конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, виконання служби могло полягати у виконанні завдань, не пов'язаних з використанням зброї, таких як ремонт техніки, будівництво оборонних споруд, транспортування поранених або вантажів, а також інші допоміжні функції [18].

Разом із цим не можна залишити поза увагою і протилежне явище - використання права на альтернативну (невійськову) службу з протиправною метою, що може бути кваліфіковане як зловживання правом.

В правовій доктрині на сьогодні відсутня одностайність у визначенні поняття «зловживання правом», однак більшість науковців погоджується, що основними ознаками зловживання правом є наявність у особи суб'єктивного права; використання суб'єктивного права із завданням шкоди суспільним або особистим інтересам; настання юридичних наслідків [19, с. 150; 20, с. 25].

У цьому контексті особливого значення набуває загальноправовий принцип добросовісності, який слугує критерієм правомірності реалізації суб'єктивного права. Добросовісність передбачає, що право повинно здійснюватися відповідально, з повагою до прав інших осіб і без наміру уникнути законних обов'язків.

Відтак, право на альтернативну (невійськову) службу доцільно розглядати через призму добросовісності його використання. З одного боку, маємо приклади сумлінного звернення громадян, які з переконаннями, що впливають із глибоко укорінених релігійних поглядів, здійснюють своє право відповідно до закону. З іншого боку, спостерігаються випадки формального використання цього права з протиправною метою, що виявля-

ється у спробах уникнути виконання військового обов'язку без надання належних доказів щирості та послідовності релігійних переконань. У подібних випадках правозастосовні органи мають оцінювати заяви про відмову від військової служби не лише за формальними ознаками, а й з урахуванням принципу добросовісності як ключового орієнтира у відмежуванні правомірної поведінки від зловживання правом.

У постанові Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 13.06.2024 у справі № 601/2491/22 слід звернути увагу на те, що опис наслідків недобросовісної реалізації права на альтернативну (невійськову) службу потребує комплексного аналізу шкоди, яка завдається як державі, так і суспільству в цілому. Насамперед, йдеться про підрив обороноздатності держави, оскільки особа, яка має правові підстави для залучення до суспільно корисної діяльності у межах альтернативної служби, уникає виконання будь-якої форми свого конституційного обов'язку. У результаті зменшується людський ресурс, необхідний для забезпечення тилових, медичних, логістичних або технічних функцій, що прямо впливає на ефективність функціонування сектору безпеки і оборони.

Крім того, фіксується інституційна шкода, яка полягає у девальвації самого механізму альтернативної служби. У випадках, коли це право використовується як форма легалізованого ухилення, знецінюється його суспільне значення як правового інструменту для осіб з усталеними релігійними переконаннями. Такий підхід дискредитує нормативну модель альтернативної служби та створює умови для втрати довіри до державних інституцій, покликаних забезпечити її реалізацію.

Не менш важливою є морально-соціальна шкода, яка виражається у формуванні небезпечного прецеденту. Коли приклади зловживання не отримують належної правової оцінки, в суспільстві закріплюється уявлення про можливість безкарного уникнення обов'язків перед державою. Такий підхід суперечить засадам правової культури, яка має ґрунтуватися на взаємній відповідальності особи та держави.

Юридична шкода полягає у двосторонньому ризику. З одного боку, за умов неналежного реагування органів влади створюються прогалини у реалізації державної політики мобілізаційної готовності. З іншого боку, у разі безпідставного звинувачення особи, що дійсно керується щирими переконаннями, порушуються її основоположні права, гарантовані Конституцією України та міжнародними актами.

Таким чином, поведінка особи, яка, маючи суб'єктивне право, реалізує його у спосіб, що суперечить його соціальному призначенню, не пропонує жодної добросовісної альтернативи, відповідає критеріям зловживання правом у класичному доктринальному розумінні. Вона супроводжується завданням шкоди публічним інтересам та породжує юридично значущі наслідки для правопорядку.

В контексті цього можна стверджувати, що Касаційний кримінальний суд у постанові від 13.06.2024 у справі № 601/2491/22 фактично визнав, що в умовах воєнного стану заяви про релігійні переконання, які не підкріплені діями, спрямованими на добросовісне проходження альтернативної служби, можуть бути оцінені як зловживання правом. Такий підхід набуває значення правозастосовного запобіжника, покликаного перешкодити підміні ціннісної природи свободи совісті суто корисливою поведінкою, що є загрозою для стабільності державного устрою та верховенства права.

Тому особливої актуальності набуває формування правових критеріїв добросовісності у поданні заяв про проходження альтернативної служби. Насамперед це стосується надання офіційного підтвердження від релігійної організації, яка законно діє на території України, про те, що релігійне віровчення заявника дійсно забороняє носіння, застосування або виготовлення зброї, що має бути встановлено на підставі чинного законодавства і в межах визначеної процедури.

Отже, важливим є розвиток нормативного регулювання, яке б передбачало чіткі процесуальні гарантії реалізації права на альтернативну службу, механізми відповідальності за його порушення та стандарти поведінки посадових осіб у межах розгляду відповідних звернень.

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правової бази та судової практики дозволяє дійти висновку, що питання реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану залишається недостатньо врегульованим у чинному законодавстві України. Зокрема, відсутність чіткої процедури щодо заміни військового обов'язку альтернативною службою у період мобілізації створює правову невизначеність, яка вимагає негайного вирішення.

Незважаючи на наявність законодавчої прогалини щодо особливостей реалізації права на альтернативну службу в умовах воєнного стану, конституційна гарантія цього права з мотивів релігійних переконань залишається чинною і не може бути обмежена навіть в особливий період. Водночас слід констатувати відсутність одностайності у національній судовій практиці: окремі суди визнають право на альтернативну службу невід'ємним та таким, що не втрачає сили за умов мобілізації, тоді як інші – кваліфікують відмову від несення військової служби як ухилення від виконання конституційного обов'язку. Така правозастосовна непослідовність обумовлює необхідність нормативного

уточнення процедур реалізації права на альтернативну службу в умовах особливого періоду.

З урахуванням зазначеного, з одного боку, доцільним є як удосконалення законодавчої бази, зокрема Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби та профільних положень законодавства про мобілізацію, в тому числі, приведення термінології у відповідність Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» в контексті врахування поняття «базова загальновійськова підготовка». З іншого боку, нагальною є потреба у запровадженні ефективного адміністративного контролю за діяльністю ТЦК та СП та інших уповноважених органів. Необхідною також є розробка підзаконних нормативно-організаційних актів (інструкцій, положень, регламентів), які б гарантували прозорість, підзвітність та правомірність дій уповноважених посадових осіб у цій сфері. Лише за таких умов може бути забезпечений реальний баланс між інтересами національної безпеки та фундаментальними правами і свободами громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Остафійчук Я. Віруючі проти призову: чому релігійні переконання не захищають від мобілізації. URL: <https://www.komersant.info/viruiuchi-pid-udarom-pryzov-do-lav-zsu-vsuperech-sovisti/> (дата звернення: 29.09.2025).
2. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 27.09.2025).
3. Голуб В. К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 188-193. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25> (дата звернення: 27.09.2025).
4. Загальна декларація прав людини. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#o55 (дата звернення: 27.09.2025).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 27.09.2025).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.09.2025).
7. Case of Bayatyan v. Armenia, application № 23459/03 від 7.07.2011. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105611%22%5D%7D> (дата звернення: 27.09.2025).
8. Case of Bayatyan v. Armenia, application № 66899/14 від 15.09.2016. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-11317%22%5D%7D> (дата звернення: 27.09.2025).
9. Affaire of Bayatyan v. Armenia, requêtes № 14604/08 від 15.09.2016. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196606%22%5D%7D> (дата звернення: 27.09.2025).

10. Хартія основних прав Європейського Союзу. Європейське право. 2013. № 1-2. С. 294-304.
11. Про альтернативну (невійськову) службу. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 27.09.2025).
12. Про військовий обов'язок і військову службу. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 27.09.2025).
13. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.09.2025).
14. Пирого І. С., Белова М. В., Фрідманська Ф. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 87, ч. 4. С. 347–354. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54>.
15. Що робити, якщо релігійні переконання не дозволяють тримати зброю? Право в умовах війни. URL: [https://law-in-war.org/shho-robyty-yakshho-religijni-perekonannya-ne-dozvolyayut-trymaty-zbroyu/#:~:text=\(дата звернення: 28.09.2025\)](https://law-in-war.org/shho-robyty-yakshho-religijni-perekonannya-ne-dozvolyayut-trymaty-zbroyu/#:~:text=(дата звернення: 28.09.2025)).
16. Мобілізація громадян, які через релігійні переконання не можуть тримати зброю в руках. URL: <https://uhrc.org.ua> (дата звернення: 28.09.2025).
17. Вікторов Л. Альтернативна (невійськова) служба під час мобілізації. Протокол. URL: [https://protocol.ua/ua/alternativna_\(neviyskova\)_slugba_pid_chas_mobilizatsii/](https://protocol.ua/ua/alternativna_(neviyskova)_slugba_pid_chas_mobilizatsii/) (дата звернення: 28.09.2025).
18. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 13.06.2024 у справі № 601/2491/22, провадження № 51-6732км23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741> (дата звернення: 27.09.2025).
19. Деревнін В. С. Зловживання правом у цивільному праві й цивільному законодавстві України. Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. 2008. Вип. 41 -С. 149-153.
20. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. Університетські наукові записки. 2013. № 1 (45). С. 23-35.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Лисенко А. В.,

аспірантка кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАКОНОДАВЧОГО ОФОРМЛЕННЯ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТА «НАНОТЕХНОЛОГІЯ» В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу законодавчого оформлення і концептуалізації об'єкта «нанотехнологія» в Україні.

Встановлено, що перша широка дискусія, присвячена обговоренню нанотехнологій, відбулася в 2000 році в Національному науковому фонді США, в ході якої було зроблено висновок про їх міждисциплінарний характер і визнано стратегічно важливим ресурсом розвитку держави.

Наведено дефініцію терміну «нанотехнологія». Зазначено, що метричною основою цієї категорії є одиниця величини «нанометр» і розкрито значення нанорозмірних параметрів.

Констатовано, що розвиток нанотехнологій поставив перед правовою системою необхідність відійти від класичного сприйняття правових об'єктів.

Наголошено на унікальності феномену «нанотехнологія», досліджено його аксіологію та акцентовано на масштабах ризиків його використання, що підкреслює антиномічність його потенціалу.

Зазначено, що правове регулювання нанотехнологій в Україні, як і у всьому світі, залишається незначним та обмеженим. Проведено теоретико – правовий аналіз нормативної бази регулювання нанотехнологій в Україні.

Проаналізовано Концепцію Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010-2014 роки від 02.04.2009 року. Зазначено, що цей документ містить досить важливі, концептуально виважені і змістовні положення, перераховано їх та оцінено концептуальне значення нормативного акту.

Досліджено зміст Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, прийнятої 10 липня 2019 року. Встановлено, що загальна мета Стратегії полягає у розбудові національної інноваційної екосистеми з метою забезпечення швидкого та якісного перетворення наукових ідей, досліджень і технологічних розробок у реально реалізовані продукти і послуги.

Приділено увагу опрацюванню Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України (WINWIN) на період до 2030 року, схвалена 31 грудня 2024 року, що супроводжується Операційним планом заходів з її реалізації у 2025-2027 роках. Наголошено, що з позиції останніх законодавчих змін, цей документ є найактуальнішим. Проведено ґрунтовний аналіз нормативного акту, визначено його сильні сторони та недоліки.

Окремо відзначено Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» як нормативно-правовий акт, який виконує незначну роль опосередкованого регулятора правовідносин, теоретично релевантних для нанотехнологій.

Встановлено, що ефективно законодавче оформлення об'єкту «нанотехнологія» потребує комплексного підходу, реалізацію якого доцільно конкретизувати у семи ключових напрямках, зміст кожного з яких розкрито.

Зроблено висновок, що на рівні національного законодавства України нанотехнології не стали пріоритетним напрямом для нормативного оформлення, але і не залишаються цілком поза увагою законодавця. Наголошено, що концептуалізація об'єкта «нанотехнологія» у правовому полі фактично відсутня, що ніяк не корелюється з сучасними викликами.

Зазначено, що подальше оформлення та побудова нанотехнологічного законодавства має передбачати розроблення цілісної концепції правового регулювання цього об'єкта, з обов'язковим врахуванням його міждисциплінарного характеру, інноваційного потенціалу, можливих ризиків та загальних особливостей юридичної природи.

Ключові слова: нанотехнологія, законодавче оформлення, правова концептуалізація, правове регулювання, науково-технічний прогрес, інноваційний розвиток, національне законодавство.

Lysenko A. V. The problematics of legislative framework and conceptualization of the object “nanotechnology” in Ukraine: a theoretical and legal analysis

Abstract. The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the legislative framework and conceptualization of the object “nanotechnology” in Ukraine.

It has been established that the first broad discussion devoted to nanotechnologies took place in 2000 at the National Science Foundation of the USA, during which it was concluded that nanotechnologies are interdisciplinary in nature and recognized as a strategically important resource for national development.

A definition of the term “nanotechnology” is provided. It is noted that the metric basis of this category is the unit of measurement “nanometer,” and the significance of nanoscale parameters is elaborated.

It has been stated that the development of nanotechnologies has confronted the legal system with the necessity to depart from the classical perception of legal objects.

The uniqueness of the phenomenon of ‘nanotechnology’ has been emphasized, its axiology explored, and the scale of risks associated with its application highlighted, which underscores the antinomic nature of its potential

It is noted that the legal regulation of nanotechnologies in Ukraine, as well as worldwide, remains limited and insufficient. A theoretical and legal analysis of the regulatory framework governing nanotechnologies in Ukraine has been conducted.

The Concept of the State Targeted Scientific and Technical Program ‘Nanotechnologies and Nanomaterials’ for 2010–2014, dated April 2, 2009, has been analyzed. It is noted that this document contains significant, conceptually balanced, and substantive provisions, which have been enumerated and whose conceptual importance as a normative act has been assessed.

The content of the Strategy for the Development of the Innovation Activity Sphere until 2030, adopted on July 10, 2019, has been examined. It has been established that the overall goal of the Strategy is to build a national innovation ecosystem aimed at ensuring the rapid and effective transformation of scientific ideas, research, and technological developments into tangible products and services.

Attention was given to the review of the Strategy for the Digital Development of Innovation Activity in Ukraine (WINWIN) for the period up to 2030, approved on December 31, 2024, accompanied by an Operational Plan for its implementation in 2025–2027. It is emphasized that, in light of recent legislative changes, this document is the most relevant. A thorough analysis of the normative act was conducted, identifying its strengths and weaknesses.

The Law of Ukraine «On Technical Regulations and Conformity Assessment» is separately highlighted as a normative legal act that plays a minor role as an indirect regulator of legal relations theoretically relevant to nanotechnologies.

It has been established that the effective legislative formalization of the object ‘nanotechnology’ requires a comprehensive approach, the implementation of which should be specified in seven key directions, each of which is elaborated in detail.

It has been concluded that at the level of national legislation in Ukraine, nanotechnologies have not become a priority area for normative formalization, yet they are not entirely overlooked by the legislator. It is emphasized that the conceptualization of the object ‘nanotechnology’ within the legal framework is practically absent, which does not correspond to contemporary challenges.

It is noted that the further development and structuring of nanotechnology legislation should involve the creation of a comprehensive concept for the legal regulation of this object, with mandatory consideration of its interdisciplinary nature, innovative potential, possible risks, and general characteristics of its legal status.

Key words: *nanotechnology, legislative framework, legal conceptualization, legal regulation, scientific and technological progress, innovative development, national legislation.*

Постановка проблеми. Еволюційні трансформації світового континууму сприяли формуванню нового бачення наукового горизонту та становленню інноваційного способу організації інтелектуально-дослідницької діяльності з якісним фокусуванням на розвиток високих технологій. Такі новації значною мірою трансформували усталені уявлення про можливості і масштаби людського впливу на матерію та її форми.

Одним з найпотужніших факторів формування науково-технічного ландшафту ХХІ століття стали прогресивні досягнення у розвитку нанотехнологій.

Нанотехнології дедалі частіше стають рушієм наукового прогресу і швидко проникають у такі сфери, як медицина, фармацевтика, екологія, інженерія, енергетика, військова галузь, машинобудування, харчова промисловість, космічна техніка, електроніка

та інші важливі для життєдіяльності людини напрямки діяльності.

Такі умови вимагають від правової системи належних механізмів реагування на актуальні виклики, що передбачає забезпечення якісного унормування, законодавчого стимулювання, виваженого обмеження та всебічного врегулювання процесів, пов'язаних із розвитком нанотехнологій.

З огляду на це, однією з найцентральніших проблем постає проблематика коректного законодавчого оформлення та концептуалізації об'єкта «нанотехнологія», що виступає гарантією забезпечення балансу між розвитком високих технологій та пропорційним контролем потенційних ризиків, а також є необхідною основою для гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

У цьому контексті ситуація в нашій країні, як і у всьому світі, вкрай незадовільна: відсутність загальноновизнаної дефініції, фрагментарне правове регулювання, проблеми нормативного забезпечення, недостатність доктринальних напрацювань – все це унеможливорює формування правового статусу об'єкта «нанотехнологія»; ефективне функціонування правового режиму; якісний захист прав і свобод людини, бізнесу та держави; встановлення системи гарантій і відповідальності у цій сфері та забезпечення глобальної безпеки.

Зазначені аспекти підкреслюють актуальність та важливість дослідження проблематики, пов'язаної із законодавчим оформленням та концептуалізацією об'єкта «нанотехнологія».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій спільноті акцентовано увагу на міждисциплінарному характері нанотехнологій, тому питання і проблематика їх правового регулювання досліджуються переважно крізь призму біоправа, техноетики, медичного права, екологічного права, а також в загальному контексті прав людини.

Аналізом проблематики і розробкою доктринальних напрацювань у сфері правового осмислення нанотехнологій займалися такі вітчизняні науковці, як Гардашук Т. В., Косенко В. А., Печерський О. В., Синєокий О. В., Триньова Я. О., Шлапко Т. В. та інші вчені.

Серед українських дослідників питання, присвячені законодавчому закріпленню об'єкта «нанотехнологія», в своїх наукових працях розглядали Миргород-Карпова В. В., Погребняк О. Д., Старинський М. В.

Стан дослідження правового регулювання нанотехнологій на сьогоднішній день можна охарактеризувати як початковий та фрагментарний. З огляду на відносну новизну цього напрямку для правової науки, доктринальна база ще не сформувала цілісної системи концептуальних підходів і методологічних рішень. Наявні наукові роботи присвячені окремим аспектам, проте відсутній ґрунтовний масив комплексних праць, які б визначали місце та роль нанотехнологій у структурі сучасного права.

Метою даного дослідження є здійснення теоретико-правового аналізу проблематики законодавчого оформлення об'єкта «нанотехнологія» в Україні, визначення його основних недоліків та формування пропозицій щодо його коректного та ефективного вдосконалення.

Викладення основного матеріалу. Історико – правове дослідження комплексу наукових джерел дозволяє стверджувати, що перша широка дискусія, присвячена обговоренню нанотехнологій, відбулася в 2000 році в Національному науковому фонді США (NSF), до неї були залучені авторитетні науковці, політики, інженери, бізнесмени [1]. В ході вищезазначеного заходу було зроблено висновок про міждисциплінарний характер нанотехнологій, що передбачає можливість інтегрованого симбіозу різних галузей та наук, зокрема природничих наук (біологія, екологія, хімія, фізика, астрономія), гуманітарних (етика, культурологія) та соціальних наук (правознавство, політологія, економіка, соціологія, антропологія).

Фактично, це була перша дискусія, яка своїми масштабами сягнула державного рівня, перевела нанотехнології з наукового сегменту у сферу публічної політики і забезпечила їхнє визнання стратегічно важливим ресурсом розвитку держави.

Як визначається в національному законодавстві, нанотехнології – це міждисциплінарні технології, які розроблені для об'єктів

розмірами менш ніж один мікрон та дають змогу здійснювати дослідження, маніпуляції і обробку речовин у діапазоні розмірів від 0,1 до 100 нанометрів (1 нанометр – одна мільярдна метра) [2].

Таким чином, метричною складовою, що лежить в основі вищезгаданої категорії є одиниця величини «нанометр». За думкою окремих науковців, щоб візуально уявити масштаб нанотехнологічних об'єктів, варто порівняти тенісний м'яч та нашу планету – така різниця між звичайним та нанотехнологічним пристроєм [3; с. 153].

Проте нанорозмірні параметри не є самоцінністю, вони є лише засобом, завдяки якому можна створити принципово нові функціональні структури, здійснюючи технічні операції на рівні окремих атомів і молекул.

У науковій спільноті виокремлюють два важливих напрями дослідження: ELSI studies (ethical, legal, and social implications), або дослідження етичних, правових і соціальних імплікацій новітніх технологій, та EHS studies (environmental, health, and safety) – дослідження впливів новітніх технологій на довкілля, здоров'я та безпеку [4; с. 17].

У контексті аналізу правових імплікацій нанотехнологій можемо констатувати, що їх розвиток поставив перед правовою системою необхідність відійти від класичних патернів сприйняття правових об'єктів і розглядати нанотехнологію в нетрадиційному сенсі – як феноменологічну категорію, що виходить за межі існуючих правових моделей і вимагає переосмислення загального правового апарату у світлі глобальних інноваційних трансформацій.

У феноменологічному аспекті нанотехнологія за своєю онтологічною сутністю, функціональним спектром та результативним потенціалом є абсолютно унікальною категорією, яка не має аналогів серед наявних нині наукових відкриттів.

Аксіологічне значення нанотехнологій полягає в тому, що їх використання забезпечує більш ефективний, якісний, раціональний та досконалий результат, який неможливо досягнути у макросвіті. Водночас масштаби ризиків при їх використанні значно перевищують ті, що властиві «звичайним» об'єктам та

є вкрай непередбачуваними. Цей аспект головним чином проявляє антиномічність потенціалу нанотехнологій і підкреслює необхідність збалансованого правового регулювання та коректного законодавчого оформлення, адже подолання помилок у застосуванні цього феномену є безпрецедентним досвідом для людства.

Попри наведені аргументи, правове регулювання нанотехнологій в Україні, як і у всьому світі, залишається незначним, обмеженим та переважно зосередженим на стратегічному плануванні. Як зазначає, Печерський О.В., нормативно-правовий процес поки що не вийшов за межі концептуально-декларативних актів [5, с. 57].

При теоретико-правовому аналізі нормативної бази регулювання нанотехнологій в Україні, в першу чергу на увагу заслуговує досі чинна Концепція Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010-2014 роки від 02.04.2009 року [2], прийняття якої стало одним з перших офіційних кроків України до формування системної державної політики у цій сфері і визнання нанотехнологій стратегічним напрямом розвитку науки і економіки країни.

Цей нормативний документ містить досить важливі, концептуально виважені і змістовні положення. Він закріплює термін «нанотехнології» в загальнонауковому аспекті; визнає потребу у розвитку науково-дослідної бази у сфері нанотехнологій; створенні інноваційної інфраструктури; зміцненні конкурентоспроможності України у високотехнологічних секторах економіки; наголошує на необхідності розробки наноматеріалів і впровадженні їх у медицину, енергетику, екологію, електроніку; зазначає важливість підготовки кадрів та формування системи державної підтримки досліджень.

Усі положення відзначаються належним рівнем обґрунтованості та вмотивованості, проте, на жаль, ця Концепція не стала реальним поштовхом розвитку нанотехнологій в Україні через відсутність належної фінансової підтримки, неефективну імплементацію у виробничу сферу та незабезпечення безперервності і наступності після завершення терміну дії.

Важливе значення має Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, прийнята 10 липня 2019 року [6]. Загальна мета Стратегії полягає у розбудові національної інноваційної екосистеми з метою забезпечення швидкого та якісного перетворення наукових ідей, досліджень і технологічних розробок у реально реалізовані продукти і послуги.

У змісті Стратегії відсутні спеціальні положення, спрямовані безпосередньо на розвиток нанотехнологічної сфери, проте наявні норми, які потенційно можуть бути застосовані в контексті реалізації нанотехнологічних проєктів. Йдеться, зокрема, про залучення інвестицій, стимулювання винахідницької діяльності у сфері новітніх технологій, підтримку стартапів та сприяння функціонуванню підприємств, що здійснюють науково-технічні розробки.

Дана Стратегія вирізняється чітким визначенням 25-ти ключових показників, які виступають індикаторами ефективності її реалізації, а також розподілом сфер відповідальності за її виконання між владою, бізнесом та громадянським суспільством.

З позиції останніх законодавчих змін, найактуальнішим документом є Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України (WINWIN) на період до 2030 року, схвалена 31 грудня 2024 року, що супроводжується Операційним планом заходів з її реалізації у 2025-2027 роках [7].

Як зазначається в Стратегії, її головною метою є створення нових можливостей для українців як громадян, підприємців, інвесторів, науковців, дослідників та інноваторів.

Документ повністю узгоджується з сучасними векторами цифровізації, інноваційності та глобальних технологічних трендів, але його концептуальним недоліком у рамках обраної теми є відсутність конкретних положень, які прямо стосуються нанотехнологій.

Повторно простежується ситуація, коли загальні положення щодо підтримки інновацій, стимулювання нових технічних галузей, міжнародного партнерства, розвиток стартапів та високотехнологічних секторів фор-

мують платформу, на якій потенційно можна впроваджувати ініціативи, орієнтовані на нанотехнології.

Реалізація Стратегії буде здійснюватись для досягнення 18-ти стратегічних цілей, серед них, в контексті тематики статті, на особливу увагу заслуговує стратегічна ціль № 14, зміст якої полягає у створенні умов для розвитку галузі напівпровідникових технологій, які подібно до нанотехнологій працюють з матеріалами на дуже маленьких масштабах (від нанометрів до мікронів). Планується навіть розробка проекту закону щодо розвитку галузі напівпровідникових технологій, який створить сприятливе середовище для вдосконалення та інвестування в сектор мікроелектроніки, а також стане фундаментом для відродження цієї галузі, яка, як акцентується в документі, у минулому займала провідні позиції на національному ринку, а наразі практично відсутня.

Головним недоліком цієї Стратегії можна назвати її залежність від стабільності фінансування та спроможності урядових інституцій забезпечити належну реалізацію. Додатковим ризиком виступає ймовірність відставання у виконанні або навіть відмова від виконання у разі настання кризових обставин чи конкуренції з іншими державними пріоритетами, що особливо ймовірно в умовах воєнного стану.

Окремо слід відзначити нормативний акт, який виконує незначну роль опосередкованого регулятора правовідносин, теоретично релевантних для нанотехнологій.

Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8] визначає загальні механізми технічного регламентування та оцінки відповідності продукції встановленим вимогам. Його значення для нанотехнологій полягає в тому, що він створює рамковий механізм, який може бути використаний для розробки спеціальних технічних регламентів у цій сфері в майбутньому.

Ґрунтовний аналіз національного законодавства дозволяє констатувати, що, формально, нанотехнології не залишаються цілком поза увагою законодавця, проте вони і не виокремлюються як самостійний чи пріоритетний напрям для нормативного закріплення. Складається враження, що правова

система фактично уникає прямої роботи з цим об'єктом через його складність та багатомірність.

За оцінками дослідників, недостатність інформації у юристів про нанотехнології та наноматеріали призводять до того, що нині майже неможливо сформулювати юридичну конструкцію механізму правового регулюванні відносин, пов'язаних із нанотехнологіями. З одного боку, існує об'єкт регулювання з розмитими межами, з іншого – відбувається його постійний розвиток і вдосконалення [9].

Водночас, факт розробки та ухвалення стратегічних актів, спрямованих на підтримку високих технологій, свідчить про реальний намір законодавця створити сприятливе інноваційне середовище в країні з перспективою розвитку нанотехнологій.

Ефективне законодавче оформлення об'єкту «нанотехнологія» не може зводитись лише до формально-технічних і юридичних визначень та потребує комплексного підходу, реалізацію якого доцільно конкретизувати у семи ключових напрямках.

1. Визначення правового статусу об'єкта «нанотехнологія»: розробка чітких дефініцій ключових термінів; визначення юридичної природи нанотехнології як об'єкта правового регулювання; встановлення прав, обов'язків, гарантій та відповідальності суб'єктів, що займаються дослідженнями та комерційним використанням нанотехнологій.

2. Створення спеціалізованих нормативних актів: прийняття закону або окремого розділу в чинних нормативних актах для регулювання нанотехнологій; визначення правил контролю, ліцензування та стандартизації нанооб'єктів; розробка підзаконних актів (технічні регламенти, стандарти безпеки, процедури сертифікації).

3. Розробка стандартів безпеки: встановлення вимог до виробництва, транспортування та утилізації наноматеріалів; визначення критеріїв оцінки ризиків для людини та довкілля; розробка методології оцінки токсичності нанотехнологій.

4. Інституційне забезпечення: створення спеціалізованих органів та установ, відповідальних за контроль та координацію у сфері нанотехнологій.

5. Фінансування та стимулювання: запровадження державних програм фінансування фундаментальних і прикладних досліджень у сфері нанотехнологій; підтримка стартапів; заохочування приватних інвестицій; співпраця між науковими установами та бізнесом.

6. Забезпечення освітньої підтримки: якісна підготовка багатопрофільних спеціалістів у сфері нанотехнологій; поширення знань про етичні, правові та безпекові аспекти розвитку нанотехнологій серед громадськості.

7. Міжнародне співробітництво: участь у міжнародних програмах та обмін знаннями серед науковців; гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами.

Висновки. Комплексне дослідження наукових джерел, присвячених питанням законодавчого закріплення об'єкта «нанотехнологія», а також аналіз чинних нормативно-правових актів, які регулюють відповідні правовідносини, дозволяє зробити висновок, що на рівні національного законодавства України нанотехнології не стали пріоритетним напрямом для нормативного оформлення, але і не залишаються цілком поза увагою законодавця.

Державна цільова науково-технічна програма «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010-2014 роки закінчила свою дію ще багато років тому і не мала практично ніякого результату, а всі наявні зараз стратегічні документи містять загальні положення, що можуть опосередковано застосовуватись до нанотехнологічної сфери, але не формують належного правового фундаменту для її розвитку.

Складається враження, що правова система навмисно уникає прямої роботи з цим об'єктом через його складність та багатомірність. Концептуалізація об'єкта «нанотехнологія» у правовому полі фактично відсутня: понятійно-категоріальний апарат не визначений; правовий статус не сформований; юридична природа не ідентифікована; права, обов'язки, гарантії і відповідальність суб'єктів взаємодії з нанотехнологіями не закріплені; стандартизація не встановлена; система безпеки відсутня.

Така надмірна обережність та навіть бездіяльність законодавця не корелюється з сучасними викликами, оскільки нанотехно-

логії мають потужний потенціал як для інноваційного розвитку держави, так і для спричинення безпрецедентних загроз.

Враховуючи вищезазначені аспекти, подальше оформлення та побудова нанотехнологічного законодавства має передбачати розроблення цілісної концепції правового регулювання цього об'єкта, з обов'язковим врахуванням його міждисциплінарного харак-

теру, інноваційного потенціалу, можливих ризиків та загальних особливостей юридичної природи.

Лише комплексний підхід забезпечить ефективно та гармонійне поєднання інтересів науки, суспільства, бізнесу та держави у процесі становлення і розвитку нанотехнологій, як провідного феномену науково-технологічного прогресу XXI століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. National Nanotechnology Initiative. URL.: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Nanotechnology_Initiative
2. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010-2014 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.04.2009 р. № 331-р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2009-p#Text>
3. Триньова Я. О. Проблеми правового забезпечення використання нанотехнологій. *Медичне право України: сучасні досягнення та перспективи розвитку*: зб. наук. ст. міжнар. наук. – практ. конф. Львів: Медицина і право, 2023. С. 153 – 158.
4. Гардашук Т. В. Нанотехнології та наноетика: суперечності обґрунтування. *Інтегративна антропологія*. 2017. № 1. С. 14-22.
5. Печерський О. В. Проблеми правового регулювання відносин у сфері нанотехнологій в Україні. *Право і безпека*. 2016. № 3. С. 56-60.
6. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-p#Text>
7. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p#Text>
8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 р. № 124-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 14. Ст. 96.
9. Старинський М. В., Миргород-Карпова В. В., Шлапко Т. В. Проблеми правового регулювання використання нанотехнологій у медичній галузі. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 5, Т. 1. С. 76 – 82.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Марущак О. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, міжнародного права
Пенітенціарної академії України

ПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Анотація. У статті досліджено політичну функцію держави як ключовий механізм реалізації суспільних інтересів у сучасному правовому полі. Автор аналізує зміст цієї функції, її взаємозв'язок з іншими функціями держави, а також значення у формуванні політичної стабільності, забезпеченні національної безпеки та досягненні суспільного консенсусу. Особливу увагу приділено трансформації політичної функції держави в умовах зовнішніх загроз, кризових явищ і викликів демократії. Обґрунтовано, що ефективне здійснення політичної функції держави сприяє зміцненню легітимності влади, активізації громадської участі та захисту основоположних прав людини. Визначено перспективи подальшого вдосконалення політичної функції в контексті побудови правової, демократичної та соціальної держави.

Окремо розкрито специфіку та окремі наукові підходи до розуміння сутності політичної функції держави в умовах дії воєнного стану. Наголошено на тому, що в юридичній науці ця функція висвітлюється недостатньо системно, а найчастіше розглядається в контексті аналізу інших функцій держави. Автор підкреслює, що ключем до глибшого розуміння політичної функції сучасної української держави виступає характеристика державності – її суверенітет, який у період війни набуває особливого значення. Саме ця характеристика дозволяє чітко окреслити межі державної діяльності та диференціювати внутрішні й зовнішні функції. У таких обставинах функціонування української держави може бути спрямоване на забезпечення передбачуваності, ефективності та стабільного розвитку.

У підсумку автор зазначає, що політична функція держави є однією з базових і визначальних у системі функцій держави, оскільки саме через її реалізацію відбувається формування, вираження та захист загальносуспільних інтересів, а також забезпечення політичної стабільності та легітимності влади. Ця функція виступає механізмом злагодження інтересів різних соціальних груп, інструментом впливу на політичну свідомість та участь громадян у державному управлінні, а також засобом реалізації державної політики, зокрема в умовах соціальних трансформацій чи загроз національній безпеці.

Ключові слова: держава, функції держави, політична функція, трансформація функцій, національна безпека, воєнний стан.

Marushchak O. A. Political function of the state as a tool for realization of public interests

Abstract. The article examines the political function of the State as a key mechanism for realization of public interests in the modern legal field. The author analyzes the content of this function, its interrelation with other functions of the State, as well as its importance in shaping political stability, ensuring national security and achieving social consensus. Particular attention is paid to the transformation of the political function of the state in the context of external threats, crises and challenges to democracy. It is substantiated that the effective exercise of the political function of the State contributes to strengthening the legitimacy of power, enhancing public participation and protecting fundamental human rights. The author identifies the prospects for further improvement of the political function in the context of building a legal, democratic and social state.

The specifics and certain scientific approaches to understanding the essence of the political function of the State under martial law are separately disclosed. It is emphasized that in legal science this function is not covered systematically enough, and is most often considered in passing in the context of analysis of other functions of the State. The author emphasizes that the key to a deeper understanding of the political function of the modern Ukrainian state is the characteristic of statehood – its sovereignty, which is of particular importance in times of war. It is this characteristic that makes it possible to clearly define the boundaries of state activity and differentiate between internal and external functions. In such circumstances, the functioning of the Ukrainian state can be aimed at ensuring predictability, efficiency and stable development.

In conclusion, the author notes that the political function of the State is one of the basic and defining functions of the State in the system of functions of the State, since it is through its implementation that the

public interests are formed, expressed and protected, and political stability and legitimacy of the government are ensured. This function acts as a mechanism for reconciling the interests of different social groups, a tool for influencing political consciousness and participation of citizens in public administration, and a means of implementing the State policy, in particular, in the context of social transformations or threats to national security.

Key words: *state, state functions, political function, transformation of functions, national security, martial law.*

У сучасній системі державно-правових досліджень вагоме значення належить вченню про функції держави. Це вчення охоплює визначення поняття, природи, класифікації, специфіки, форм і методів реалізації функцій держави. Актуальність і складність цього наукового напрямку пояснюються багатогранністю державних функцій, що впливають із політико-правової природи держави як складного багаторівневого інституту. Ґрунтовний аналіз функцій дає змогу не лише окреслити ключові напрями діяльності держави, а й виявити способи їхньої практичної реалізації через діяльність органів державної влади у різних сферах суспільного життя. Саме через функції держави можна визначити пріоритетні напрями державного впливу, врегулювання яких є особливо важливим для стабільного розвитку суспільства.

У демократичній правовій державі політична функція виступає не лише як засіб організації влади та управління, а й як механізм досягнення суспільної злагоди, балансу між різними соціальними групами, забезпечення політичної стабільності та ефективного народовладдя.

З огляду на посилення глобалізаційних процесів, зростання політичної активності громадян, розширення інформаційного простору, а також складність соціальних запитів, перед державою постає завдання не просто реалізовувати політичну функцію, а робити це в інтересах усього суспільства. У цьому контексті актуальним є дослідження сутності, змісту, форм і механізмів реалізації політичної функції держави як інструмента забезпечення узгодженості державної політики з реальними потребами громадян, зміцнення демократичних інститутів та підтримки легітимності влади.

Таким чином, вивчення політичної функції держави як засобу реалізації суспільних інтересів має важливе значення для формування ефективної державної політики, удо-

сконалення механізмів публічного управління та забезпечення стійкого демократичного розвитку.

Питання функцій держави протягом тривалого часу залишалося у центрі наукової уваги багатьох дослідників. Дане питання вивчалось у контексті аналізу держави як провідного інституту політичної влади, покликаного забезпечити регулювання суспільних відносин. Тематика функціонального призначення держави та шляхів їх реалізації знайшла відображення у працях таких знаних учених, як В. Бульба, В. Василенко, М. Козюбра, А. Колодій, О. Копиленко, В. Котюк, В. Копейчиков, В. Кудря, О. Марцеляк, В. Мелашенко, Л. Морозова, В. Погорілко, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Співак, В. Темченко та інших.

Важливі напрацювання у сфері дослідження політичної функції держави зробили такі науковці, як В. Андрущенко, В. Горбатенко, Н. Нижник, В. Опришко, В. Тацій, Ю. Тодика, тощо. Однак питання форм реалізації політичної функції держави залишається динамічним і актуальним, оскільки воно відображає сучасні виклики та пріоритети державної політики, що стоять перед Україною. У зв'язку з цим є обґрунтованою потреба подальшого наукового аналізу форм здійснення політичної функції держави, а також її класифікації з урахуванням змін у суспільно-політичному середовищі.

Метою статті є дослідження політичної функції держави як ключового інструмента реалізації суспільних інтересів у демократичному суспільстві. У межах дослідження здійснюється аналіз сутності та змісту політичної функції держави, її проявів у системі державного управління, а також механізмів забезпечення балансу між інтересами різних соціальних груп. Особлива увага приділяється ролі держави у формуванні політичної стабільності, забезпеченні громадянської участі та легітимності влади. Стаття спрямована на обґрунтування важливості політичної функції

як умови ефективного функціонування демократичної правової держави.

Функції держави відображають стан взаємодії між державою та суспільством (внутрішні функції за їхнім призначенням), а також характер відносин держави з іншими учасниками міжнародних відносин (зовнішні функції). У цих функціях закладено історичний шлях розвитку держави, її соціальне призначення, особливості діяльності, що визначаються станом самої держави, інституційною структурою влади, а також закономірностями і специфікою соціально-економічних, політичних і духовних трансформацій у суспільстві [1, с. 111].

Сучасні виклики вимагають переосмислення теоретико-методологічних підходів для більш ефективного виконання політичної функції держави. У науковій літературі існує низка підходів до визначення змісту цієї функції, що відображають різні аспекти політичного процесу, ролі держави в ньому та механізмів взаємодії з громадянським суспільством. На думку Л. І. Кравченко, політична функція держави реалізується через формування, здійснення та захист державної політики, спрямованої на досягнення загальносуспільних цілей, стабілізацію політичної системи й забезпечення ефективного державного управління [2, с. 78]. Тут важливим є зв'язок між політикою держави як формою вираження суспільних інтересів та її функціональною здатністю трансформувати ці інтереси в конкретні управлінські рішення.

В. О. Котюк підкреслює, що політична функція держави включає в себе забезпечення політичної участі громадян, гарантування політичних прав і свобод, підтримання балансу між гілками влади [3, с. 167]. Це визначення акцентує на демократичному потенціалі політичної функції як способу залучення суспільства до управління державними справами.

П. М. Рабінович визначає політичну функцію як одну з основних соціальних функцій держави, що виявляється у формуванні, збереженні та зміцненні державної влади, взаємодії з інститутами громадянського суспільства, а також у регулюванні політичних процесів [4, с. 67].

Загалом, аналіз наукових підходів дає підстави стверджувати, що політична функція держави є комплексною за своєю природою. Вона охоплює як інституційну організацію політичної влади, так і забезпечення політичної участі громадян, стабільність політичної системи, реалізацію політичних прав і свобод. Саме через виконання цієї функції держава постає як провідний інструмент реалізації суспільних інтересів та гарантія демократичного правопорядку.

Українська дослідниця Л. Р. Наливайко виокремлює внутрішні та зовнішні функції держави, які відповідають політичній та зовнішньополітичній діяльності відповідно [5, с. 187]. Вона також поділяє наукові підходи до розгляду політичної функції держави на дві основні категорії: одна трактує політичну функцію як окрему самостійну лінійну функцію, інша ж не виділяє її окремо серед інших функцій.

Водночас У. І. Кузенко підкреслює, що політична функція держави має першочергове значення у формуванні демократичного суспільства, а діяльність держави загалом ґрунтується на створенні сприятливих умов для реалізації всіх інших функцій [6, с. 24]. Авторка акцентує, що політичний аспект притаманний усім функціям держави.

Також доцільним є розподіл політичної функції на внутрішні та зовнішні складові, які включають такі елементи: забезпечення участі громадян у формуванні органів влади; прийняття державних рішень через референдуми; гарантування права контролю над держуправлінням та виконанням ухвалених рішень; захист прав і свобод людини; забезпечення державного суверенітету; визначення правового статусу окремих територій та управління ними; формування політичної системи суспільства; створення демократичних умов для самоорганізації та самоврядування; розвиток громадянського суспільства; формування державної політики в різних сферах; захист конституційного ладу від насильницьких змін та збереження територіальної цілісності держави [6, с. 24].

Слід звернути увагу на думку С. М. Мельничука, який наголошує, що «завдання держави, які визначають систему її функцій, змі-

нюються з часом» [7, с. 93]. Це підкреслює інтегративний та трансформаційний характер функцій держави, що потребує постійного перегляду структури, форм і методів їхнього впровадження залежно від сучасних обставин.

Функції сучасної української держави не є абсолютними або завершеними, оскільки сама держава має динамічний і відкритий характер. Гнучка адаптація функцій до нових умов є ключовою характеристикою, адже їхня цінність полягає у здатності сприяти досягненню головних цілей держави, вирішенню конкретних завдань та здійсненню регулятивного впливу на ключові сфери суспільного життя [7, с. 94].

До зовнішніх функцій сучасної України належать, зокрема, функція міжнародного співробітництва та європейської інтеграції. Внутрішні ж функції включають забезпечення національної безпеки [8, с. 760–761]; встановлення і реалізацію правових механізмів регулювання суспільних відносин; гарантування прав і свобод людини, правового захисту особистості; підтримку розвитку та захист усіх форм власності як важливого інструменту державного устрою; соціальне забезпечення та розвиток соціального партнерства; створення умов для формування громадянського суспільства і взаємодії з ним.

Ці функції визначають зміст і межі повноважень державних органів, підприємств і установ, а також спрямованість їх діяльності на вирішення завдань, що стоять перед сучасною Україною.

Оскільки завдання визначають функції сучасної української держави, їх доцільно класифікувати за єдиними критеріями. Якщо основним критерієм вважати завдання держави, то функції та завдання спрямовані на реалізацію її ключових цілей – збереження територіальної цілісності, ефективного управління та сталий розвиток суспільства. Обсяг і масштаб діяльності держави визначаються змістом кожного з цих завдань. Важливою ознакою для глибшого розуміння політичної функції сучасної України є суверенітет держави, що набуває особливого значення в умовах воєнного часу. Саме ця характеристика допомагає окреслити межі державної

діяльності, розмежувавши зовнішні й внутрішні функції. Такий підхід сприяє конструктивній, передбачуваній діяльності держави, що є запорукою стабільності та раціонального розвитку.

Низка авторів вважає, що політична функція держави реалізується через участь у формуванні політичної системи, забезпечення політичної стабільності, захист національних інтересів та легітимізацію влади. Наприклад, О. В. Скрипнюк зазначає, що політична функція охоплює діяльність держави у сфері вироблення політичного курсу, організації політичної влади та створення умов для політичної участі громадян [9, с. 165].

Інші вчені, зокрема М. В. Цвік, пропонують деталізований поділ політичної функції на окремі напрямки, такі як: функція політичного представництва, інтеграції суспільства, забезпечення національної безпеки, а також функція політичної комунікації [10, с. 154]. Такий підхід дозволяє більш чітко визначити механізми реалізації державної політики в умовах демократичного правління.

Натомість, у працях В. Д. Бабкіна політична функція трактується як функція забезпечення державної єдності та керівництва суспільством [11, с. 78]. Учений вважає, що саме ця функція є фундаментом для реалізації інших функцій – економічної, соціальної, правозахисної.

Отже, у науковому дискурсі простежується тенденція до як змістового розширення поняття політичної функції держави, так і до її поділу на конкретні підфункції. Це обумовлено як еволюцією політичної системи, так і зміною суспільно-політичного контексту, зокрема, в умовах воєнного стану або політичної трансформації.

Традиційно політична функція держави розглядалася як забезпечення цілісності та збереження суспільства, створення умов для його стабільного та гармонійного розвитку. Проте в умовах війни ця функція набуває нових рис і завдань, серед яких: забезпечення контролю над територіальною цілісністю та державними кордонами; збереження національних цінностей і консолідація суспільства; захист національних інтересів держави через різноманітні інструменти внутрішнього

впливу і публічну дипломатію на міжнародній арені; організація та реалізація цілеспрямованих заходів щодо відновлення України у всіх сферах життєдіяльності суспільства; створення умов для повернення українців, а також забезпечення їхнього соціального, економічного, правового, політичного, екологічного та фінансового захисту.

Правове оформлення політичної функції сучасної України дає можливість, спираючись на стратегічні орієнтири, виконувати всі ці завдання у відповідності з реаліями сьогодення, «винайти власні спроможності як основу для гарантування власної безпеки» [12, с. 53].

В умовах воєнного стану політична функція держави набуває особливої ваги, а одним із її пріоритетних напрямів стає забезпечення державної безпеки. Війна вимагає від держави швидких, скоординованих і ефективних дій для захисту суверенітету, територіальної цілісності та консолідації суспільства. Державна безпека в цьому контексті розглядається не лише як сукупність заходів із захисту від зовнішніх загроз, але й як складний комплекс політичних, правових, соціальних і економічних механізмів, спрямованих на збереження стабільності державних інститутів та соціальної згуртованості.

Політична функція держави в умовах воєнного стану реалізується через створення та впровадження стратегії національної безпеки, яка включає прогнозування загроз, мобілізацію ресурсів, захист ключових інфраструктур, інформаційну безпеку та контррозвідувальну діяльність. Значну роль відіграє також консолідація громадянського суспільства, формування патріотичного духу та забезпечення правового захисту населення.

Змістовним аспектом державної безпеки є правове закріплення її пріоритетів і механізмів реалізації. Українське законодавство передбачає комплекс заходів, що дозволяють державі оперативно реагувати на загрози, запобігати їх поширенню та мінімізувати наслідки. Водночас, важливою є гармонізація цих заходів із міжнародними стандартами, що підсилює довіру партнерів і сприяє ефективній зовнішній політиці.

Таким чином, державна безпека в умовах воєнного стану виступає фундаментом політичної функції держави, яка забезпечує не лише фізичний захист території, але й підтримку суверенітету, стабільності суспільних відносин і сталого розвитку країни навіть у найскладніших обставинах.

Війна суттєво трансформує політичну функцію держави, надаючи їй нових рис і розширюючи спектр завдань. Традиційно політична функція спрямована на забезпечення стабільності, цілісності та розвитку суспільства, однак в умовах воєнного стану вона стає ключовим інструментом виживання держави і збереження її суверенітету [12, с. 54].

Основні виклики, з якими стикається держава в цей період, пов'язані із необхідністю консолідації суспільства, мобілізації ресурсів, забезпечення законності та правопорядку, а також ефективного управління інформаційним простором. У цей час політична функція повинна гарантувати баланс між забезпеченням безпеки і дотриманням демократичних норм, що є надзвичайно складним завданням у контексті обмежень, накладених воєнним станом.

Важливим елементом політичної функції під час війни є формування внутрішньої єдності, патріотизму, підвищення довіри громадян до державних інститутів та мобілізація суспільної підтримки. Через призму політичної функції держава також веде активну зовнішню політику, спрямовану на міжнародну підтримку, дипломатичні зусилля щодо послаблення тиску агресора та залучення партнерів до відновлення миру.

Узагальнюючи, можна сказати, що політична функція в умовах війни – це комплексна діяльність, яка поєднує оборонну, мобілізаційну, правову та соціально-політичну складові, що забезпечують стабільність, суверенітет та подальший розвиток держави навіть у найскладніших обставинах.

Отже, політична функція держави є однією з базових і визначальних у системі функцій держави, оскільки саме через її реалізацію відбувається формування, вираження та захист загальносуспільних інтересів, а також забезпечення політичної стабільності та легітимності влади. Ця функція виступає меха-

нізмом злагодження інтересів різних соціальних груп, інструментом впливу на політичну свідомість та участь громадян у державному управлінні, а також засобом реалізації державної політики, зокрема в умовах соціальних трансформацій чи загроз національній безпеці. У межах політичної функції держава виконує завдання легітимації влади, підтримання політичного режиму, забезпечення політичної участі громадян, гарантування політичних прав і свобод, а також реагування на виклики, що стосуються внутрішньої та зовнішньої безпеки. Особливої ваги політична функція набуває в умовах воєнного стану, коли необхідне швидке та ефективно

ухвалення політичних рішень, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності та демократичного ладу. Ефективна реалізація політичної функції передбачає співпрацю держави з громадянським суспільством, розвиток політичної культури, демократичних інститутів та впровадження інклюзивних механізмів участі громадян у прийнятті державних рішень.

Таким чином, політична функція держави є не лише засобом здійснення політичної влади, а й стратегічним інструментом досягнення суспільної згоди, забезпечення сталого розвитку та консолідації державного устрою відповідно до потреб сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гайду С. В. Економічна функція держави під час війни. Управління розвитком соціально-економічних систем: глобалізація, підприємництво, стале економічне зростання: праці XXII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених (2 грудня 2022 р., м. Вінниця). Том 1 / ред. кол. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 111–115.
2. Кравченко Л. І. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 200 с.
3. Котюк В. О. Основи держави і права України. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 224 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: «Кальварія», 2004. 162 с.
5. Наливайко Л. Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2010. 535 с.
6. Кузенко У. І. Політична функція сучасної держави: поняття, зміст, структура. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 23–26.
7. Мельничук С. М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 478 с.
8. Антонов В. О. Конституційно-правові основи національної безпеки і оборони України. Конституційне право України. Академічний курс: підруч. для вищ. навч. закл.: у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Т. 2. Київ, Юридична думка, 2008. С. 760–799.
9. Скрипнюк О. В. Політична функція сучасної держави: теоретико-правовий аспект. *Право України*. 2018. № 5. С. 25–34.
10. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2021. 560 с.
11. Бабкін В. Д. Теорія держави і права: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 408 с.
12. Глуценко О. О. Функція забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 53–56.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4 (477):347.2+347.9]:355.48((470+571):477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.6>**Денисенко К. В.,**

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-науковий інститут права, правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України

Борко І. С.,

здобувач вищої освіти II курсу магістратури
факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КОМПЕНСАЦІЮ ЗА ЗРУЙНОВАНІ ОБ'ЄКТИ НЕРУХОМОГО МАЙНА ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу конституційності положень Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23 лютого 2023 року, який був прийнятий у відповідь на масштабні руйнування житлового фонду України внаслідок збройної агресії російської федерації. В роботі обґрунтовано, що норма пункту 3 частини 3 статті 2 Закону, яка позбавляє спадкоємців осіб, до яких застосовані санкції або які мають судимість за злочини проти національної безпеки, права на отримання компенсації за зруйноване чи пошкоджене нерухоме майно, суперечить статті 61 Конституції України. Автори підкреслюють, що принцип індивідуального характеру юридичної відповідальності, закріплений у Конституції України та міжнародних договорах (Європейська конвенція з прав людини, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Хартія основних прав ЄС), унеможлиблює перенесення негативних правових наслідків на спадкоємців, які не брали участі у злочинній діяльності спадкодавця. У статті проведено доктринальний та практичний аналіз сутності принципу індивідуалізації юридичної відповідальності, наведені позиції науковців та практика Конституційного Суду України, яка підтверджує необхідність персоналізації застосування санкцій і покарань. Підкреслено, що виключення спадкоємців з кола отримувачів компенсації за зруйноване житло фактично ототожнює їх зі співучасниками діянь спадкодавця, що є дискримінаційним і суперечить основам правової держави. Запропоновано внесення змін до спірної норми Закону з метою уточнення випадків, коли спадкоємці дійсно можуть бути обмежені у праві на компенсацію, а саме – якщо об'єкти нерухомості були набуті спадкодавцем у спосіб, що суперечить національній безпеці та інтересам держави. Такий підхід дозволить досягти балансу між захистом прав громадян та державними інтересами, забезпечивши відповідність законодавства Конституції України та міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Ключові слова: компенсація, нерухоме майно, Конституція України, індивідуальна відповідальність, дискримінація, санкції, спадкоємці.

Denysenko K. V., Borko I. S. On the constitutionality of legislation provisions regarding compensation for destroyed real estate objects as a result of the armed aggression of the russian federation

Abstract. The article is devoted to the analysis of the constitutionality of the provisions of the Law of Ukraine «On Compensation for Damage and Destruction of Certain Categories of Real Estate Objects as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, Sabotage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation

against Ukraine, and the State Register of Property Damaged and Destroyed as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, Sabotage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine» of February 23, 2023, which was adopted in response to the large-scale destruction of Ukraine's housing stock as a result of the armed aggression of the Russian Federation. The paper substantiates that the provision of paragraph 3 of part 3 of Article 2 of the Law, which deprives the heirs of persons subject to sanctions or convicted of crimes against national security of the right to receive compensation for destroyed or damaged real estate, contradicts Article 61 of the Constitution of Ukraine. The authors emphasize that the principle of individual legal responsibility, enshrined in the Constitution of Ukraine and international treaties (the European Convention on Human Rights, the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Charter of Fundamental Rights of the EU), excludes the transfer of negative legal consequences to heirs who did not participate in the unlawful activities of the testator. The article provides a doctrinal and practical analysis of the essence of the principle of individualization of legal responsibility, outlines the positions of scholars, and cites the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which confirms the necessity of personalizing the application of sanctions and punishments. It is stressed that the exclusion of heirs from the circle of recipients of compensation for destroyed housing effectively equates them with accomplices in the actions of the testator, which is discriminatory and contradicts the foundations of the rule of law. The authors propose amendments to the disputed provision of the Law in order to clarify the cases when heirs may indeed be restricted in the right to compensation, namely – if real estate objects were acquired by the testator in a manner that contradicts national security and state interests. Such an approach would make it possible to achieve a balance between protecting citizens' rights and the interests of the state, ensuring the compliance of legislation with the Constitution of Ukraine and international human rights standards.

Key words: *compensation, real estate, Constitution of Ukraine, individual responsibility, discrimination, sanctions, heirs.*

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року російська федерація розпочала повномасштабне вторгнення на територію України. О 05 годині 30 хвилин цього ж дня Указом Президента України № 64/2022 в Україні було введено правовий режим воєнного стану.

Внаслідок ведення активних бойових дій та здійснення постійних обстрілів не лише прифронтових територій нашої держави, російська федерація завдала і продовжує завдавати значних збитків, пошкоджуючи та руйнуючи низку об'єктів нерухомого майна, зокрема, будинків, які є єдиним житлом для громадян.

За словами віцепрем'єр-міністра з відновлення – міністра розвитку громад та територій України Олексія Кулеби, на початку 2024 року в Україні було зафіксовано 280 000 зруйнованих об'єктів. Уже зараз (початок грудня 2024 року) ця цифра збільшилася до 330 000 [1]. Зважаючи на таку кількість знищених та пошкоджених будівель, в Україні було введено послугу компенсації коштів за об'єкти нерухомого майна у зв'язку з чим 23 лютого 2023 року було прийнято Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів,

диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» (далі – Закон).

Відповідно до преамбули вказаного нормативно-правового акту, цей Закон визнає правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, з дня набрання чинності Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» від 24 лютого 2022 року № 2102-ІХ, а також правові засади створення та ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [2].

У частині 3 статті 2 Закону вказано, що отримувачами компенсації не можуть бути:

1) особи, до яких застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції»; 2) особи, які мають судимість за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розділом I «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини Кримінального кодексу України; 3) спадкоємці щодо пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна, які належали за життя спадкодавцям, визначеним пунктами 1 і 2 цієї частини [2].

Водночас, дискусійним видається пункт 3 частини 3 статті 2 Закону, оскільки зазначене протирічить принципу індивідуального характеру юридичної відповідальності, що закріплений положенням статті 61 Конституції України, де чітко вказано, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер [3].

Проте Закон суперечить Основному Закону, адже фактично встановлює, що за дії осіб, передбачених у пунктах 1,2 частини 3 статті 2 Закону, мають відповідати також їхні спадкоємці.

Крім того, принцип індивідуальної відповідальності закріплено також у статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини), де регламентовано, що нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначено суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення [4].

Відтак, зважаючи на те, що у Європейській конвенції з прав людини та українському законодавстві діє принцип індивідуального характеру юридичної відповідальності, актуальним є дослідження відповідності Конституції України положень пункту 3 частини 3 статті 2 Закону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання визначення сутнісного змісту принципу індивідуального характеру юридичної відповідальності займалася низка вчених серед яких Маринчак Є.С., Макогін

Н.О., Козинець О.Г., та інші. Аналізом законодавства у сфері компенсації за об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дії російської федерації займалися так науковці як Кройтор В.А., Юнін О.С., Прибатень-Семенюк А.В. та інші. Водночас питання щодо неконституційності положень пункту 3 частини 3 статті 2 Закону не перебували в полі зору наукових досліджень учених.

Мета дослідження – здійснити аналіз положень пункту 3 частини 3 статті 2 Закону на предмет його відповідності Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Із метою здійснення правового аналізу відповідності Конституції України пункту 3 частини 3 статті 2 Закону, доцільним є дослідження сутнісного змісту принципу індивідуального характеру юридичної відповідальності.

Попередньо варто зауважити, що вказаний принцип закріплений у низці міжнародних нормативно-правових актів, хоча і непрямо. Окрім Європейської конвенції з прав людини, індивідуальний характер юридичної відповідальності проголошують: Загальна декларація прав людини (стаття 11), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (стаття 15), Хартія основних прав Європейського Союзу (статті 49), тощо.

В усіх цих документах формулювання індивідуального характеру юридичної відповідальності полягає в тому, що людину не можна притягнути до відповідальності за діяння, які за чинним національним законодавством або міжнародними угодами не становить склад злочину.

Щодо доктринальних підходів, то вчені вважають, що принцип індивідуалізації юридичної відповідальності це система правових механізмів забезпечення дотримання прав особи, яка притягається до відповідальності, з метою запобігання безпідставного та необґрунтованого притягнення такої особи до юридичної відповідальності за діяння, які вона не вчиняла [5, с. 52].

Також науковці зазначають, що принцип індивідуалізації знаходить свій вияв у різноманітному поділі правопорушень і санкцій, відповідних до них, в залежності від суспільної небезпеки правопорушення, обставин

скоєння та особистості того, хто його здійснив. Юридична відповідальність ефективна тільки тоді, коли її носій персонально визначений [6, с. 4].

Акцентуємо, що науковці також виділяють той факт, що індивідуальний характер юридичної відповідальності полягає у застосуванні відповідальності лише щодо особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння і її вина доведена у встановлений законом спосіб.

У той же час, аналізуючи конституційність пункту 3 частини 3 статті 2 Закону, важливою є позиція Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції, що здійснює тлумачення Основного Закону та аналізує відповідність йому інших нормативно-правових актів.

У рішенні від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004, Конституційний Суд України вказав, що досліджуючи принцип індивідуалізації юридичної відповідальності при вирішенні питання відповідності покарання вчиненому злочину, зазначив, що справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість, це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного; адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина; при призначенні покарання суд має враховувати обставини справи (як ті, що обтяжують, так і ті, що пом'якшують покарання) щодо всіх осіб незалежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину; призначене судом покарання повинно відповідати ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення та враховувати особу винного, тобто бути справедливим; установлення законодавцем недиференційованого покарання та неможливість його зниження не дозволяє застосовувати покарання до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, розміру заподіяних збитків (друге, третє, четверте речення абзацу п'ятого підпункту 4.1, третє

речення абзацу сьомого, перше речення абзацу восьмого підпункту 4.2 пункту 4, абзац шостий пункту 5 мотивувальної частини) [7].

У рішенні від 26 травня 2015 року № 5-рп/2015 Конституційний Суд України вважає, що для досягнення легітимної мети в разі застосування обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод законодавче унормування порядку притягнення особи до юридичної відповідальності обов'язково має ґрунтуватися на конституційному принципі індивідуалізації юридичної відповідальності (призначення особі певного виду та розміру покарання/стягнення з обов'язковим урахуванням характеру вчиненого протиправного діяння, форми вини, характеристики винної особи, відшкодування заподіяної шкоди, обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність) (абзац чотирнадцятий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [8].

На підставі позицій Конституційного Суду України можна дійти до висновку, що характерною рисою для принципу індивідуального характеру юридичної відповідальності є застосування санкцій до винної особи, тобто тієї, яка вчинила безпосередньо суспільно небезпечне діяння, у той же час, серед ряду рішень Конституційного Суду України відсутнє будь-яке тлумачення статті 61 Конституції України крізь призму застосування наслідків юридичної відповідальності до пов'язаних із винною особою осіб.

Таким чином, авторам видається, що положення пункту 3 частини 3 статті 2 Закону є дискримінаційними та такими, що не відповідають нормам Конституції України, адже за дії вчинені особами передбаченими у пунктах 1,2 частини 3 статті 2 Закону відповідають не лише ці особи, але і їхні спадкоємці, які за умови отримання у спадок нерухомого майна і в разі його пошкодження пов'язаного з бойовими діями російської федерації проти України, не зможуть отримати компенсацію за зруйнований чи пошкоджений об'єкт нерухомості.

Доцільно зауважити, що станом на 22 травня 2025 року санкції України застосовано до 11031 фізичних і 7708 юридичних осіб. Також чинні окремі рішення стосовно

секторальних санкцій [9]. А у 2024 році, за даними Офісу Генерального прокурора, зареєстровано 5998 кримінальних злочинів проти основ національної безпеки [10].

Варто підкреслити, що дії за які особи підпадають під санкції або стають винними у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки можуть включати у себе допомога у наведенні збройних сил російської федерації на відповідні цілі та об'єкти, сплата податків до держави-агресорки, публічне підтримання збройної агресії російської федерації проти України і тому подібне. Відтак, запровадження на законодавчому рівні виключення щодо ненадання компенсації за пошкоджені об'єкти нерухомого майна особам до яких застосовано санкції чи які є винними у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки є виправданим, але щодо їхнього майна, яке перейшло у власність до їхніх спадкоємців, питання є спірним.

У цьому аспекті доцільно визначити коло яких суб'єктів закон України визначає як спадкоємців. За частиною 1 статті 1222 Цивільного кодексу України спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини [11].

Закон передбачає п'ять черг спадкування за законом, остання яка включає родичів до шостого ступеня споріднення. Відтак, держава, за дії однієї особи, притягує до відповідальності всіх членів сімей осіб, передбачених у пунктах 1,2 частини 3 статті 2 Закону до шостого ступеня споріднення включно, прирівнюючи процес спадкування нерухомого майна до співучасті в суспільно небезпечних діях, що на думку авторів, є дискримінаційним з урахуванням положень законодавства.

Відповідно до пункту 2 частини 1 статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та

майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [12].

Таким чином, закон передбачає, що дискримінація є правомірною лише у випадку обґрунтованості мети та наявності належних та необхідних способів її досягнення.

Із метою підтвердження невідповідності положень Конституції вказаної норми, зокрема через відсутність легітимної мети, вважаємо за доцільне здійснити аналіз положення із застосуванням трискладового тесту, що використовується ЄСПЛ у його судовій практиці і який складається з наступних питань:

- 1) законність втручання;
- 2) легітимна мета (виправданість втручання загальним інтересом);
- 3) справедлива рівновага між інтересами захисту права людини та загальними інтересами (дотримання принципу пропорційності між використовуваними засобами і переслідуваною метою) [13, с. 84].

Треба підкреслити, що при положення законодавства не будуть дискримінаційними лише у разі балансу між всі складовими тесту. Якщо ж один з пунктів не буде виправдовувати обмеження, вони визнаються дискримінаційними.

Отже, після застосування трискладового тесту, ми можемо констатувати наступне щодо пункту 3 частини 3 статті 2 Закону.

1. Щодо законності втручання. Законність відсутня, оскільки пункт 3 частини 3 статті 2 Закону не відповідає статті 61 Конституції України, а також низці міжнародних нормативно-правових актів, що складають основу законодавства України, зокрема, Європейській конвенції з прав людини.

2. Щодо легітимної мети (виправданість втручання загальним інтересом). Може відповідати суспільним інтересам в умовах воєнного стану, з урахуванням норм моралі, водночас не може бути виправдано, оскільки

спадкоємці не можуть лише прийняттям у якості спадщини об'єкта нерухомого майна спадкодавця підтвердити свою співучасть у злочинах проти національної безпеки чи інших діяннях, визначені Законом України «Про санкції». У такому випадку, доцільним є застосування щодо таких осіб заходів кримінальної відповідальності чи санкцій на підставі співучасті у діяннях спадкодавця (якщо таке наявне).

3. Щодо справедливої рівноваги між інтересами захисту права людини та загальними інтересами. Можливе зменшення суспільного резонансу в разі розголошення відомостей про осіб, які отримують грошову компенсацію за зруйновані або пошкоджені об'єкти нерухомого майна. У той же час в разі відсутності доведеності співучасті в діяннях спадкодавця, пункт 3 частини 3 статті 2 Закону порушує засади демократичної та правової держави.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що положення пункту 3 частини 3 статті 2 Закону є такими, що не відповідають положенням Конституції України, оскільки порушують принцип індивідуального характеру юридичної відповідальності, що закріплений

у статті 61 Конституції України. В той же час, для таких обмежень саме щодо спадкоємців, які прийняли у спадок нерухоме майно спадкодавця, що є особою визначеною у пункті 1 чи 2 частини 3 статті 2 Закону не відповідає легітимній меті, а також не є належним засобом для її досягнення.

На думку авторів, доцільним є внесення змін до Закону, а саме пункту 3 частини 3 статті 2 в наступному формулюванні: “спадкоємці щодо пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна, які належали за життя спадкодавцям, визначеним пунктами 1 і 2 цієї частини в разі якщо зазначене нерухоме майно було придбане та/або отримане в результаті діяльності спадкодавців визначених пунктами 1 і 2 цієї частини, що суперечить національним безпеці та інтересам України”.

У такому викладі норми статті буде досягнута легітимна мета – підтримка національної безпеки України та її інтересів, а також буде виправданий та належний засіб – відсутність компенсації за зруйноване чи пошкоджене нерухоме майно, що було отримано та/або придбане внаслідок вчинення спадкодавцем дій, що завдали шкоди національній безпеці та інтересам України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кількість зруйнованих Росією об'єктів нерухомості цього року зросла на 50 000 – Кулеба : вебсайт Forbes. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-zroslo-kilkist-zruynovanikh-obektiv-nerukhomosti-ta-infrastrukturi-na-50-000-za-rik-kuleba-04122024-25292> (дата звернення: 17.09.2025).
2. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. Дата оновлення: 11.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n346 (дата звернення: 17.09.2025).
5. Маринчак Є.С. Науково-практична проблематика застосування принципу індивідуальної юридичної відповідальності за порушення митних правил. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. 2024. Vol. 4. С. 50-53.
6. Макогін Н.О., Козинець О.Г. Правова природа юридичної відповідальності: поняття та принципи. URL: https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/18474/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BD%2C%20%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 17.09.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального

кодексу України(справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 276 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 26 травня 2015 року № 5-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-15#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

9. Санкції проти РФ : офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. URL: https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.09.2025).

10. Злочини проти нацбезпеки: у 2024 році зареєстровано у 8 разів більше диверсії : веб-сайт Скільки Скільки? URL: https://skilky-skilky.info/zlochyny-proty-natsbezpeky-u-2024-rotsi-zareiestrovano-u-8-raziv-bilshe-dyversii/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.09.2025).

11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5710> (дата звернення: 17.09.2025).

12. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. Дата оновлення: 30.05.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#n6> (дата звернення: 17.09.2025).

13. Антонюк О.І. «Трискладовий тест» для оцінки правомірності втручання у право власності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 2 (42). С. 80-85.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Кисельова О. М.,

аспірантка кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**ІННОВАЦІЙНА ДЕРЖАВА У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ:
НОВА КОНЦЕПЦІЯ АБО СУЧАСНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ?**

Анотація. Стаття присвячена проблематиці конституціоналізації принципу інноваційної держави в Україні. Автором проаналізовано визначення інновацій у якості основного елементу інноваційної екосистеми держави, без належного функціонування якої неможливо досягти добробуту в суспільстві, оскільки вона сприяє досягненню цілей сталого розвитку. Висвітлюється нерозривний зв'язок Цілей Сталого Розвитку Організації Об'єднаних Націй та конституційного принципу соціальної держави. Розкривається місце права на інноваційну діяльність в Конституції України. Суть принципу інноваційної держави досліджується крізь призму поглядів експерта у галузі публічного управління та першого головного технічного директора Сполучених Штатів Америки (далі – США) Аніша Чопри. Наводяться практичні приклади дієвості інноваційної держави у США в бік піднесення благополуччя населення. Під час надання характеристики інноваційній державі автор наголошує на її кінцевій меті, яку пов'язують спільні ознаки з метою класичної соціальної держави. Перелічуються ознаки та інструменти інноваційної держави за А. Чопрою. У статті згадується криза соціальної держави та її причини згідно поглядів зарубіжних та українських вчених як одна із причин актуалізації конституційного тексту. Досліджені погляди українських вчених (зокрема, В. Речицького) щодо фіаско соціальної держави за чинною Конституцією України. Автором поставлено питання щодо необхідності відображення принципу інноваційної держави у конституційному дискурсі. Аналізується ймовірність розгляду інноваційної держави у якості неомоделі соціальної держави. Автор досліджує можливості відображення принципу інноваційної держави у тексті Основного Закону. Окрема увага акцентується на необхідності подальшого розвитку цієї тематики з урахуванням необхідності вирішення кризи соціальної держави, реформування конституційного тексту (наприклад, шляхом прийняття нової Конституції України), з огляду на процеси діджиталізації та стрімкий інноваційний прогрес, а також стимулювання активного суспільства, здатного себе забезпечувати.

Ключові слова: *інноваційна держава, право на інноваційну діяльність, соціальна держава, криза соціальної держави, неомоделі соціальної держави, Конституція України, конституційна реформа.*

Kyselova O. M. Innovative state in the constitutional discourse: a new concept or a modern dimension of the welfare state?

Abstract. The article is devoted to an issue of constitutionalizing the innovative state principle in Ukraine. The author analyzes the definition of innovation as a key element of the state's innovative ecosystem, without the proper functioning of which it is impossible to achieve prosperity in society, as it contributes to the achievement of sustainable development goals. The article highlights the inextricable link between the United Nations' Sustainable Development Goals and the constitutional welfare state principle. The author analyzes the place of the right to innovative activity in the Constitution of Ukraine and examines the essence of the innovative state principle through the prism of the views of Anish Chopra, an expert in public administration and the first Chief Technology Officer of the United States of America (hereinafter referred to as the USA). Practical examples of the effectiveness of an innovative state in the USA in terms of improving the well-being of the population are given. When describing the innovative state, the author emphasizes its ultimate goal, similar by its common features to the goal of the traditional welfare state. The article lists the characteristics and instruments of an innovative state according to A. Chopra. It mentions the crisis of the welfare state and its causes according to foreign and Ukrainian scholars as one of the reasons for updating the constitutional text. The author examines the views of Ukrainian scholars (in particular, V. Rechitsky) on the failure of the welfare state under the current Constitution of Ukraine. The author raises the question of the need to reflect the innovative state principle in constitutional discourse and analyzes possibility of considering the innovative state as a new model of the welfare state. The author explores the possibilities of reflecting the innovative state principle in the text of the Constitution of Ukraine. Particular attention is paid to the need for further development of this topic, taking

into account the need to resolve the crisis of the welfare state, to reform the constitutional text (for example, by adopting a new Constitution of Ukraine), considering the processes of digitalization and rapid innovative progress, as well as stimulating an active society capable of providing for itself.

Key words: *innovative state, right to innovative activity, welfare state, crisis of the welfare state, new models of the welfare state, Constitution of Ukraine, constitutional reform.*

Вступ. В умовах сьогодення суспільні науки, зокрема економічна теорія, політологія та право, застосовують у своєму категоріальному апараті термін «інноваційна держава» для позначення певного концептуального механізму та принципового підходу до розвитку суспільного ладу. І хоча однакості у наукових колах України та зарубіжних держав у питанні тлумачення цього терміну наразі не досягнуто, актуальним є дослідження концепції інноваційної держави саме у конституційно-правовому розумінні.

Виклад основного матеріалу. Українське законодавство розглядає інновації як новостворені та/або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукцію, послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва та/або соціальної сфери (абзац другий частини першої статті 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» [1]). У виробництві інноваційної продукції та інноваційній діяльності загалом задіяні чимало суб'єктів, які утворюють інноваційну екосистему держави.

Різні запропоновані підходи до розуміння інноваційної екосистеми у своєму доробку дослідила Лановська Г.І., узагальнюючи працю якої можна виокремити такі суттєві ознаки розглядуваного явища:

1. Використання на позначення такої структури слова, властивого природничим наукам, – «екосистема» – не є випадковістю, оскільки її можна охарактеризувати як динамічний та адаптивний організм, який створює, видозмінює, а також споживає знання з кінцевою метою – створенням інноваційних продуктів;

2. Суб'єктами цієї системи виступають різноманітні інституції, як державні, так і недержавні, що співпрацюють з метою створення та передання знань, підтримки технологічного розвитку, комерціалізації ідей на шляху до суспільного інноваційного прогресу;

3. Інноваційній екосистемі притаманні такі невід'ємні складники: наука (і її першочергові представники – заклади вищої освіти, наукові установи), дослідницька та інноваційна інфраструктура, венчурні інвестиції, стійкий попит на інноваційну продукцію та законодавче поле, спрямоване на розвиток інноваційної діяльності в державі [2, с. 258-260].

Не дивлячись на те, що виробниками інновацій переважно є представники громадянського суспільства в обличчі приватних інституцій, не можна знецінювати роль держави у інноваційній екосистемі, так як саме держава має творити законодавство, а також стимулювати свободу наукової і технічної творчості, яка закріплена на конституційному рівні. Так, відповідно до статті 54 Конституції України держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством [3]. Можна вважати, що саме з положень цієї статті опосередковано впливає право особи на інноваційну діяльність. Так, до прикладу, на думку Гречко О.О., пряма незакріпленість у Конституції України права на інноваційну діяльність не означає відсутність такого права у структурі конституційно-правового статусу особи. І, дійсно, з такою позицією важко не погодитись, зокрема з урахуванням невичерпності прав людини, закріплених Конституцією України, про що говорить її стаття 22, а також нерозривність зв'язку між науковою (технічною) творчістю та інноваційною діяльністю.

Водночас Гречко О.О. вважає, що визнання конституційно-правової природи права на інноваційну діяльність має місце бути, оскільки Конституція України містить усі необхідні правові підстави для цього, які виражаються не лише у проаналізованій вище статті, а також нормах, що встановлюють загальні засади правового статусу людини, гарантіях судового захисту, а також тих нормах, що характеризують державу як правову [4, с. 14-16].

Окрім цього, не варто забувати про таке нормативне джерело як Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», відповідно до статті 1 якого правовою основою формування та реалізації пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в першу чергу є Конституція України, й після неї – інші нормативно-правові акти, що регулюють відносини у цій сфері. Таким чином, правовими передумовами державної інноваційної політики в Україні є саме положення Основного закону. Проте з точки зору достатності такої правової регламентації, обов'язково необхідно враховувати позицію вчених щодо впливу глобальних викликів сьогодення, які видозмінюють засади усіх суспільних відносин, що у підсумку має наслідком необхідність модернізації приписів Конституції України в частині унормування засад реалізації інноваційної політики [5, с. 53-55].

Але чому це важливо? Як свідчить практика, країни з розвинутою інноваційною політикою мають більший успіх на шляху до досягнення цілей сталого розвитку – візьмемо, до прикладу, Швецію, Швейцарію, Німеччину, Францію, у яких бюджетні витрати на наукові дослідження та розвиток науково-технічного прогресу є значно вищими за закладені в українському бюджеті. Однією з серйозних проблем розвитку інноваційного потенціалу України є той факт, що основним (й майже не єдиним) джерелом фінансування інновацій залишаються власні кошти підприємств. Зважаючи на такі очевидні недоліки економічної системи, ігнорування механізмів інноваційної політики як одного з інструментів, за допомогою якого держава здатна подолати економічну кризу, постійно насичуючи внутрішній та зовнішній ринки різноманітною конкурентоздатною продукцією, є принаймні необачливим [6].

Особливої уваги потребує також зазначена вище теза про те, що розвинена інноваційна політика держави сприяє досягненню цілей сталого розвитку. Загальновідомо, що під стратегією сталого розвитку розуміється курс розвитку сучасної цивілізації, спрямований на максимальне забезпечення природних потреб людини, всеохоплююче еко-

номічне зростання, захист довкілля, а також досягнення добробуту шляхом позбавлення особи соціальних негараздів.

Стратегія сталого розвитку у сучасному розумінні започаткована у таких документах Організації Об'єднаних Націй: Декларації з Навколишнього Середовища та Порядку Денному на 21 століття (1992 року). Станом на сьогодні програмним документом, що регулює цю проблематику є Цілі Сталого Розвитку (Sustainable Development Goals / SDGs), прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року резолюцією «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development). Такими цілями є: подолання бідності і голоду, розвиток сільського господарства, міцне здоров'я членів суспільства та їх добробут, якісна освіта, гендерна рівність, чиста вода та санітарія, доступна та чиста енергія, гідний рівень забезпечення праці та економічне зростання, розвинена промисловість, інновації та інфраструктура, зменшення нерівності, стійкі міста та громади, відповідальне споживання та виробництво, дії із збереження довкілля, тваринного і морського світу, мир, справедливість та партнерство заради досягнення цих цілей [7, с. 11-13].

Отже, чимало із перелічених цілей стратегії сталого розвитку ідеологічно збігаються із цілями соціальної держави у її класичному доктринальному розумінні. Таким чином, розвинена інноваційна політика держави сприяє досягненню добробуту у суспільстві й здатна створювати інструментарій боротьби із соціальною нерівністю.

Звертаючись до принципу **інноваційної держави**, можна встановити, що він сягає своїм корінням науки публічного управління, оскільки одним з авторів сучасної концепції вважається перший головний технічний директор Сполучених Штатів Америки (далі – США) – Аніш Чопра, призначений на посаду у 2009 році. Основний функціональний обов'язок особи, що обіймає згадану посаду – здійснення консультування президента США з питань використання можливостей технологій і даних на благо всього народу.

Своє визначення інноваційної держави А. Чопра запропонував у праці «Інноваційна держава. Як нові технології можуть змінювати уряд». Так, відповідно до поглядів дослідника, під інноваційною державою варто розуміти систему публічного управління ХХ-го століття, якій властиве залучення широкого кола представників суспільства, заохочення сталого партнерства, спрямованого на ефективно вирішення проблем соціуму. Для досягнення такої мети мають застосовуватись нові інструменти та технології.

Ключовим моментом закріплення такого вектору розвитку США на нормативному рівні було видання Президентом США Бараком Обамою Меморандуму про прозорий та відкритий уряд 2009 року, при обговоренні якого на Форумі з модернізації уряду (2010 року), проведеному за участі представників громадянського суспільства, Президент заявив про те, влада має вдаватись до експериментів та інновацій, так саме як й громадянське суспільство.

Основними ознаками інноваційної держави є: тісний взаємозв'язок державних та приватних структур, спрямований на спільне подолання суспільних негараздів; активна політика щодо забезпечення вільного доступу до публічної інформації; вплив на стандарти діяльності у приватному секторі, що сприяли б розвитку конкуренції; винагорода за результати з використанням механізмів конкурсних процедур, на відміну від сплати за «сподівання» у ході здійснення закупівель. У дослідженні концепції А. Чопри необхідно пам'ятати про позицію посадовця щодо ролі держави у розвитку досліджень та розробок – вона бере активну роль як у розробці нових форм інфраструктури, комунікацій, так і уможливорює їх створення іншими суб'єктами. Держава повинна не замінити представників приватного сектору, а бути їм надійним партнером.

У своєму доробку перший головний технічний директор США запропонував 4 інструменти сучасного управління, які б дозволили максимальне залучення громадянського суспільства до вирішення державних питань, а у підсумку досягти добробуту у державі («Open Innovator's Toolkit»):

1. Відкриті дані. Забезпечення публічного доступу до більшого обсягу інформації, що міститься в урядових цифрових файлових кабінетах, не лише з метою прозорості, а й для використання цієї інформації в ході розробок нової продукції і послуг;

2. Спішне скликання. Спільний підхід до вироблення механізмів підвищення конкуренції та стрімкого збільшення обсягів виробництва у публічно врегульованих галузях – енергетика, освіта, охорона здоров'я;

3. Виклики та винагорода. Полишення громіздких бюрократичних процедур у ході вирішення суспільних проблем на користь заохочувальному підходу, що характеризується залученням широкої мережі осіб, винагорода яким здійснюватиметься не за яскраві «позиції», а конкретні результати;

4. Залучення «талентів». Залучення виробників інноваційної продукції до оперативного вирішення питань державного значення [8, с. 1-88].

Безумовно перевага концепції інноваційної держави над концепцією держави соціальної обумовлена також і кризою останньої, про яку з кінця ХХ-го століття зазначають вчені як в Україні, так і за її межами.

Так, чинниками низької ефективності класичної соціальної держави в умовах сьогодення можна вважати економічну глобалізацію, технологічну революцію, міграційні процеси, зміну просторових масштабів («світ без кордонів»), тенденції на ринку праці, «соціальне утриманство» (тенденції до паразитарності щодо соціальної допомоги), бюрократію, суперечність між принципами ринкової економіки та соціальної держави (по суті суперечність між індивідуальним та колективним). Такий стан речей навпаки сприяє пасивності у суспільстві, зниженню національної солідарності, зменшенню обсягів державних коштів на соціальну допомогу та можливості доступу громадян до такої допомоги, а як наслідок збільшенню безробіття та соціальної нерівності. Так, у розвинених країнах з'являються неомоделі соціальної держави – соціальні витрати зменшуються, а акцент зміщується на запобігання соціальним проблемам шляхом активізації громадян у цій сфері, зрос-

тання сфери персональної відповідальності кожного [9, с. 282-285; 10, с. 76].

Не оминув стороною кризи соціальної держави у своєму доробку й Аніш Чопра – аналізуючи роботу уряду США управлінець наголошував на невдоволеності платників податків розподілом державних коштів у період передвиборчої кампанії Рональда Рейгана, який критикував тогочасні соціальні програми, й одержав перемогу на виборах президента США у 1980 році. Незважаючи на свою консервативність у поглядах щодо зменшення втручання держави у життя громадян, Рейган не зміг «зламати» тогочасну соціальну державу, а отже перед урядом США постало питання, як змусити її працювати. Яскравим прикладом ідеологічної боротьби з цією проблемою була політика 42-го президента США Білла Клінтона – він заявляв, що економічне зростання й створення нових робочих місць вбачаються за неможливе, поки не буде проведена реформа системи управління в державі. Тобто питання не в створенні нової програми соціальних виплат чи залученні більшої кількості грошей, а у переході від бюрократії до підприємницької держави, що заохочує суспільство до змін у країні зсередини [8, с. 9-17].

Натомість невіршеними залишаються чимало питань, серед яких: яким чином можна відобразити принцип інноваційної держави у конституційному дискурсі і чи є в цьому необхідність? Чи можна розглядати інноваційну державу у якості неомоделі соціальної держави, і яким чином це можна відобразити у тексті основного закону у разі ствердної відповіді?

Цікавим є те, що приклад США не вбачається актуальним для надання відповіді на ці питання в силу відмінностей у здійсненні інституційної установчої влади у цій державі та в Україні, а також характеристиці конституції США як однієї з найстаріших у світі формальних конституцій та однієї з найбільш жорстких. Натомість у американській доктрині зустрічається думка про «живу» конституцію, тобто теорія про те, що Конституція 1787 року продовжує діяти з доповненнями, якими є судові прецеденти, закони конгресу, акти президента (так, деякі з них уже згаду-

валися вище) [11, с. 33]. Отже, питання про обмеження вторинної установчої влади у конституційному праві США є дискусійним.

Звертаючись до названих обмежень маємо на увазі не лише природне право, права людини, конституційні звичаї, конституційну традицію і доктрину, а й незмінювані положення конституції, процедурні норми щодо здійснення інституційної установчої влади, визначені самою конституцією. Не дивлячись на те, що згідно однієї з теорій першою конституцією, у якій були імplementовані незмінювані положення була саме Конституція США, ця теорія піддається критиці, до прикладу, Річардом Альбертом, який вважає, що у Конституції США відсутні формальні незмінювані норми. Важливо враховувати при розгляді цього питання й те, що особливої необхідності незмінювані положення набувають в контексті войовничої демократії, яка не є актуальною для старих демократій, зокрема США. Тобто якщо й казати про обмеження вторинної установчої влади у США, то про процедурні, а не матеріальні обмеження.

Ось тут і виникає вчення про неформальні зміни до конституції (як обмеження традиційної установчої влади або як елемент пост-суверенної теорії) в аспекті її розуміння як «живої». Тобто судову практику, акти органів державної влади у США можна розглядати як актуалізовану установчу владу в певний момент часу, яка здатна підтримувати чинність самої конституції і зв'язувати попередні покоління з теперішнім, стару легітимність первинної установчої влади із актуальною легітимністю [12, с. 303-379]. Таким чином, бачимо, суттєві відмінності конституційного розвитку та дизайну США та України, що унеможливають дослідження досвіду імplementації досліджуваного принципу у конституційний текст.

Водночас на критичній необхідності прийняття саме нової Конституції України у своєму доробку неодноразово заострював увагу кандидат юридичних наук, Голова Ради Харківської правозахисної групи Всеволод Речицький. Так, за результатами роботи Української Гельсінської спілки з прав людини та вищезазначеної Харківської правозахисної групи в ділянці сучасного євроатлантичного

конституціоналізму, захисту прав людини і основоположних свобод в Україні в період 1994–2023 рр., вченим було запропоновано Модельний проект Конституції України, який вийшов у світ у 2023 році [13].

Однією з підстав критики Конституції України 1996 року за В. Речицьким є її «невиліковна хвороба» на соціалізм, що вже саме по собі можна вважати окремою причиною перегляду принципу соціальної держави у тому вигляді, в якому він закріплений у чинному тексті Основного закону. З урахуванням історичної генези Конституції України та ігнорування в її тексті категорій людської підприємливості і свободи народу, автор називає її закамouflьованим «Актом про опіку» (над індивідом та громадянським суспільством). А за таких обставин Українську державу пропонує розглядати не як просто соціальну, а соціалістичну за своєю конституційною суттю, для якої «неухильне підвищення добробуту народу» вище за інші конституційні цінності, що є наслідком виховання у комуністичній ідеології авторів конституційного тексту 1996 року. Так, оптимальними змінами діючого порядку речей є той самий перехід від всеосяжного державного піклування до плекання потреб діяльного і амбіційного індивіда [14, с. 106-112], що цілком відповідає розглянутій вище теорії А. Чопри.

Повернемось до Модельного проекту Конституції України (далі – Модельний проект) – у розділі I «Загальні засади» В. Речицький взагалі прибрав згадку про те, що Україна є соціальною державою. Вчений побудував частину першу статті 3 Модельного проекту таким чином: «Україна є суверенною, ліберально-демократичною, правовою державою». Причиною саме такій редакції зазначені відсутність реальних підстав стверджувати це на конституційному рівні та переконливі твердження конституціоналістів про те, що соціальна держава не може бути водночас державою правовою.

Окремої уваги в межах теми цієї статті заслуговують ще такі норми Модельного проекту: «Громадянський мир, безпека, захищеність і *сталий розвиток* є головними цілями Української держави» (частина друга статті 2); «Кожен має право на ... збереження

анонімності в якості користувача Інтернету та інших загальнодоступних інформаційних мереж» (частина перша статті 23); стаття 39, яка встановлює чіткі межі соціального захисту крізь механізми соціального страхування та мережі догляду за непрацездатними особами, чітку нижню межу пенсійного забезпечення; «Держава дбає про розвиток *підприємницької діяльності*, спрямованої на зростання *добробуту України*» (частина друга статті 42); стаття 44, націлена на покращення системи охорони здоров'я, у тому числі шляхом запровадження кредитної пільгової допомоги держави; розділ IV, який присвячений виокремленню статусу громадянського суспільства, як окремого активного недержавного суб'єкта, що потребує окремого захисту [13, с. 7-49]. Таким чином, можна побачити окремі прояви принципу інноваційної держави у запропонованому конституційному тексті, хоча й без проголошення її як такої і без імплементації деяких критично важливих її елементів.

Проте існують й інші погляди на реформу конституційного тексту у відповідності до сучасних реалій. Молдовський конституціоналіст, доктор юридичних наук Іон Гучак у своєму доробку наполягає на конституціоналізації концепції інноваційної держави з огляду на процес європейської інтеграції Молдови. Він вважає, що закріплення на конституційному рівні такого принципу стало би рушійною силою у процесі інноваційного розвитку держави, що є необхідністю з огляду на партнерську угоду між Молдовою та Європейським Союзом (далі – ЄС), виконуючи умови якої держава повинна забезпечити її інтеграцію до Європейського дослідницького простору, а також розвивати потенціал у галузі досліджень та розробок з метою підтримки економіки та суспільства. Такі вимоги, зокрема, стосуються усіх держав-кандидатів у ЄС.

Отже, І. Гучак розглядає інноваційну державу як державу, що сприяє інноваційній діяльності на національному рівні, тим самим сприяючи суттєвому збільшенню інноваційного потенціалу на всіх рівнях державної організації. Таким чином, вчений вважає, що на конституційному рівні важливо закріпити: право осіб на здійснення інноваційної діяльності; статус держави як інноваційної (така

держава забезпечує виділення достатнього обсягу державних коштів на інновації, розробку нових технологій, маркетинг відкриттів та винаходів, консолідацію інтелектуального потенціалу для вирішення питань, пов'язаних з новими технологіями та їх впровадженням, зі справедливим розподілом коштів дослідникам, а також забезпечення створення інноваційних продуктів не постфактум, а для вирішення нагальних соціальних проблем наперед) [15, с. 62-63, 75-76].

Висновки. Очевидним є те, що соціальна держава як на теренах України, так і за її межами перебуває у безповоротній кризі. Ця криза спонукає дослідників світу шукати альтернативні варіанти побудови конституційного принципу, який би забезпечував добробут суспільства, соціальний захист, а також покращення економічного становища держави. Одним із таких принципів наразі розглядається принцип інноваційної держави, згідно

постулатів якого така держава спонукає розвиток досліджень, розробок та інновацій, що у свою чергу матиме наслідком удосконалену систему охорони здоров'я шляхом застосування нових технологій та продуктів, діджиталізований уряд, що забезпечує легкий доступ до вирішення соціальних питань, активне громадянське суспільство, стимульоване на вироблення нових продуктів тощо. Водночас дискусійним є питання, чи здатна інноваційна держава повністю замінити соціальну, і яким чином можна закріпити у конституційному тексті відповідні зміни. Проте актуальним наразі залишається дослідження можливостей закріплення у Конституції України норм щодо: обов'язку держави сприяти не лише розвитку науки, а й розвиткові інноваційного потенціалу; права людини на здійснення інноваційної діяльності; стимулювання підприємництва; цифрової трансформації та цифрової ідентичності; принципів відкритої науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 36. Ст. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> (дата звернення: 17.08.2025).
2. Лановська Г. І. Інноваційна екосистема: сутність та принципи. *Економіка і суспільство*. 2017. № 11. С. 257-262.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.08.2025).
4. Гречко О. О. Правові передумови інноваційної діяльності, закладені нормами Конституції України. *Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства*: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції (Харків, 25 червня 2021 р.). Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 12-17.
5. Подрез-Ряполова І. В. Правові засади інноваційної діяльності: конституційний аспект. *Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства*: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції (Харків, 25 червня 2021 р.). Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 52-56.
6. Єрешко Ю. О. Держава в механізмі сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-86>
7. Якименко І. Л., Петрашко Л. П., Димань Т. М., Салавор О. М., Шаповалов Є. Б., Галабурда М. А., Ничик О. В., Мартинюк О. В. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти: підручник. Київ: НУХТ, 2022. 337 с.
8. Chopra A. *Innovative State: How New Technologies Can Transform Government*. New York: Grove Press, 2014. 305 p.
9. Хлівнюк Т. П. Соціальна держава як інститут справедливості: розподіл загального блага у суспільстві відкритого доступу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. Вип. 53. С. 282-287.
10. Іщенко О. М. Філософія соціальної держави: від ідеї до кризи. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 6. С. 74-78.
11. Самофалов Л. П., Олійник В. В., Шумний А. О. Актуальні питання вдосконалення Основного Закону України порівняно з деякими положеннями Конституції США. *Право і суспільство*. 2019. № 2, ч. 2. С. 32-37.

12. Берченко Г. В. Конституція як акт установчої влади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2024. 596 с.
13. Речицький В. В. Модельний проект Конституції України. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023. 130 с.
14. Речицький В. В. Конституційне А Б В. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2016. 408 с.
15. Guceac I. The innovative state: a challenge for the future of the sovereignty of the Republic of Moldova. *Cross Border Journal for International Studies*. 2017. № 4. P. 61-79.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

UDC 341

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.8>

Sinhaievska O. I.,

Chief Specialist of the Division of State Representation
in Civil Cases of the Secretariat of the Agent of Ukraine
before the European Court of Human Rights,
Ministry of Justice of Ukraine

PROHIBITION AND RESTRICTION OF THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY: CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL PERSPECTIVE

Abstract. This article examines the right to freedom of peaceful assembly as a fundamental human right in a democratic society, focusing on ECHR jurisprudence and the constitutional approaches of various states. Its aim is to analyze ECHR case law and national legal frameworks to clarify how “restrictions” and “prohibitions” on assembly are defined and enforced, especially under emergency conditions (the COVID-19 pandemic and martial law).

Any interference with assembly must be lawful, pursue a legitimate aim (such as security, public health or others’ rights), and be “necessary in a democratic society”. In particular, the Court has emphasized that a blanket prohibition on public gatherings is an “extremely serious” interference that requires a particularly compelling justification (for example, the ECtHR found an indiscriminate ban on mass rallies without adequate justification to be a disproportionate restriction).

Comparative analysis reveals significant variation among constitutions. Some states simply guarantee assembly rights with few details, while others enumerate specific grounds for limiting them. For example, in Ukraine or Germany a mere notification suffices to hold a spontaneous gathering (subject to ex post judicial review), whereas in other countries organizers must seek prior permission – making any unsanctioned event effectively unlawful.

Crucially, the terminology matters: when a law speaks of a “prohibition,” authorities tend to bar an assembly outright, but when it speaks of a “restriction,” they generally mean imposing conditions (on time, place or conduct) without denying the right itself. These legal distinctions are reflected in practice and shape how democracies tolerate or constrain public demonstrations.

The study pays particular attention to crisis situations. It notes that the COVID-19 pandemic and wartime emergencies prompted many governments to impose strict rules (participant limits, social distancing) or even temporary total bans on gatherings. Several states officially derogated from international assembly obligations during these emergencies. Throughout, the principle of proportionality remains paramount: measures may not exceed what is objectively necessary, and once the crisis abates any overly broad prohibitions should be lifted or eased. This analysis highlights the delicate balance between protecting public order or health and preserving civil liberties in times of crisis.

By systematizing these comparative approaches, this article contributes to human rights theory and doctrine. It clarifies that authorities must weigh each restriction against its necessity and distinguishes permissible constraints from impermissible bans. This framework has practical implications: a clear distinction between valid restrictions and prohibited actions will facilitate correct implementation of Article 11 of the Convention at the national level.

Looking ahead, these findings can guide courts and policymakers by clarifying criteria and terminology for assembly restrictions even under emergency powers. The study argues that striking a principled balance between security requirements and fundamental freedoms is achievable under the rule of law. Its insights are therefore poised to inform ongoing legal debates and the evolving doctrine on civil liberties during extraordinary times.

Key words: *freedom of peaceful assembly; European Court of Human Rights; constitutional regulation; restriction of rights; prohibition of rights; martial law; proportionality.*

Сінгаєвська О. Заборона та обмеження права на свободу мирних зібрань: конституційна та міжнародна перспектива

Анотація. У цій статті розглядається право на свободу мирних зібрань як одне з основних прав людини в демократичному суспільстві, з особливим акцентом на судовій практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та конституційних підходах різних держав. Мета статті – проаналізувати судову практику ЄСПЛ та національні правові рамки з метою з’ясування, як визначаються та застосовуються

«обмеження» та «заборони» щодо зібрань, особливо в надзвичайних умовах (пандемія COVID-19 та воєнний стан).

Будь-яке втручання у збори має бути законним, переслідувати законну мету (таку як безпека, охорона здоров'я населення або права інших осіб) і бути «необхідним у демократичному суспільстві». Зокрема, Суд наголосив, що загальна заборона публічних зібрань є «надзвичайно серйозним» втручанням, яке вимагає особливо переконливого обґрунтування (наприклад, ЄСПЛ визнав безрозбірливу заборону масових мітингів без належного обґрунтування непропорційним обмеженням).

Порівняльний аналіз показує значні відмінності між конституціями. Деякі держави просто гарантують права на зібрання без деталізації, тоді як інші перелічують конкретні підстави для їх обмеження. Наприклад, в Україні чи Німеччині для проведення спонтанного зібрання достатньо простого повідомлення (з подальшим судовим переглядом), тоді як в інших країнах організатори повинні отримати попередній дозвіл, що фактично робить будь-яку несанкціоновану подію незаконною.

Важливо, що термінологія має значення: коли в законі йдеться про «заборону», влада, як правило, повністю забороняє зібрання, але коли йдеться про «обмеження», зазвичай мається на увазі встановлення умов (щодо часу, місця або поведінки) без заперечення самого права. Ці юридичні відмінності відображаються на практиці і визначають, як демократичні держави толерують або обмежують публічні мирні зібрання.

У дослідженні особлива увага приділяється кризовим ситуаціям. У ньому зазначається, що пандемія COVID-19 та надзвичайні ситуації воєнного часу спонукали багато урядів запровадити суворі правила (обмеження кількості учасників, соціальне дистанціювання) або навіть тимчасові повні заборони на зібрання. Декілька держав офіційно відступили від міжнародних зобов'язань щодо зібрань під час цих надзвичайних ситуацій. При цьому принцип пропорційності залишається найважливішим: заходи не можуть виходити за межі об'єктивно необхідного, а після закінчення кризи будь-які надмірно широкі заборони повинні бути скасовані або пом'якшені. Цей аналіз підкреслює делікатний баланс між захистом громадського порядку або здоров'я та збереженням громадянських свобод у кризові часи.

Систематизуючи ці порівняльні підходи, ця стаття робить внесок у теорію та доктрину прав людини. Вона роз'яснює, що органи влади повинні зважувати кожне обмеження з огляду на його необхідність, та розрізняє допустимі обмеження від недопустимих заборон. Ця концепція має практичне значення: чітке розмежування між дійсними обмеженнями та забороненими діями сприятиме правильному виконанню статті 11 Конвенції на національному рівні.

У перспективі ці висновки можуть слугувати орієнтиром для судів та політиків, прояснюючи критерії та термінологію щодо обмежень зібрань навіть у разі надзвичайних повноважень. У дослідженні стверджується, що досягнення принципового балансу між вимогами безпеки та основними свободами є можливим за умов верховенства права. Отже, його висновки можуть стати основою для поточних юридичних дебатів та розвитку доктрини щодо громадянських свобод у надзвичайних ситуаціях.

Ключові слова: *свобода мирних зібрань; Європейський суд з прав людини; конституційне регулювання; обмеження прав; заборона прав; воєнний стан; пропорційність.*

Introduction. Freedom of peaceful assembly is a fundamental human right without which a democratic society cannot exist. This right is closely related to freedom of expression and participation of citizens in social and political life. In its case law, the European Court of Human Rights has repeatedly emphasised the fundamental nature of the right to assembly and required that any state interference be justified by a pressing social need and proportionate to a legitimate aim. According to Article 11 of the European Convention on Human Rights, freedom of assembly may be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society to protect national security, public order, public health or morals, or the rights and freedoms of others.

At the same time, the constitutional provisions of different countries enshrine this right in different ways. Some countries explicitly provide

for the possibility of restrictions on freedom of assembly in accordance with the law (usually listing grounds similar to those in international instruments). In other states, constitutions or laws use the term 'prohibition' to prohibit assemblies in exceptional cases (e.g., when public order or security is threatened) or require prior permission from the authorities. At the international level, the concept of 'interference' is also used, which includes any state action that impedes the exercise of a right, and such interference must meet the criteria of legality, legitimate purpose and necessity. The difference in the terms 'restriction' vs. 'prohibition' is not only semantic, but also affects practice: for example, a general complete ban on all public assemblies for a certain period is considered by the ECtHR to be an extremely serious interference and requires a particularly convincing justification.

The relevance of the study stems from the current challenges to freedom of assembly. The COVID-19 pandemic has forced states to introduce strict quarantine measures, including bans on mass events, to protect public health. In situations of armed conflict or state of emergency, governments also often restrict assemblies for security reasons. During the 2020 pandemic, many states have resorted to emergency regimes and even officially derogated (temporarily suspended) certain obligations under international treaties on freedom of assembly. This raises a scientific problem: where is the line between permissible restrictions and disproportionate prohibitions of this right? Differences in legal regulation and terminology make it difficult to ensure that the right to assembly is exercised equally effectively in different jurisdictions.

Problem setting. The purpose of this study is to analyse the standards of protection of the right to peaceful assembly in the case-law of the ECHR, to compare the constitutional and legal approaches of different states to the formulation and restriction of this right, and to find out how emergency circumstances (pandemic, martial law) affect freedom of assembly and its guarantees. Achieving this goal will contribute to a deeper understanding of the limits of permissible state interference with freedom of assembly and the development of recommendations for law enforcement.

Results of the study. The practice of the European Court of Human Rights establishes the fundamental role and importance of ensuring the right to freedom of peaceful assembly, in particular, the right to freedom of assembly was called a fundamental right in a democratic society, one of the foundations of such a society and that it should not be interpreted restrictively, and the court determines that the only the necessity which can justify interference with this right is the necessity which can claim to originate in a “democratic society” [1]. This highlights the key role of the right to freedom of peaceful assembly in democracies.

The main problem of enshrining this right at the level of state constitutions and its implementation at the national level is that it is not as uniform in its enshrining, unlike other rights, and this raises the question of its non-univer-

ality in terms of human rights. In particular, in various constitutions there are such concepts as “restriction” and “prohibition”, in the practice of international courts – “complete prohibition” and “interference”, which can be interpreted in different ways, in international treaties – “restriction” or “legal restriction”, at the same time, the main law of the state can only talk about “restrictions”, and special laws can establish the possibility of “banning” the exercise of the right to freedom of peaceful assembly.

The first question arises regarding the interpretation of the concept of limitation in international law. It is necessary to clarify that in view of the form of enshrining this right in various normative legal acts, it can be concluded that the concept of “restriction” (specifically in relation to the right to freedom of peaceful assembly) is considered in a narrow and a broad sense.

A narrow understanding of the concept of limitation is found in national law, since it is on the examples of provisions of constitutions and special legislation that a more detailed explanation can be found under which conditions the right is limited and under which it is prohibited.

A broad understanding of the concept of limitation is more characteristic of international public law, because it is in international documents that we find confirmation that the concept of “prohibition” is not appealed at all, and international courts refer to the competence of the state in this matter.

That is, the international courts and quasi-judicial institutions themselves do not take into account the presence of a ban in national legislation to hold one or another type of peaceful assembly, but evaluate the ban, as well as restrictions, according to three criteria, while referring to the fact that each state has the right in certain exceptional cases, nevertheless, to “restrict” (prohibit) a certain peaceful assembly.

The second question arises about the goals (or interests) of the restriction in a broad sense. The right to freedom of peaceful assembly is also enshrined in a number of international legal acts, but at the same time, at the level of these documents, inconsistency with the goals set for the restriction is already observed. Art. 21 of the International Covenant on Civil and Political Rights states that the right to peaceful assem-

bly is recognized, the exercise of this right is not subject to any restrictions, except those imposed in accordance with the law and which are necessary in a democratic society in the interests of state or public security, public order, protection of health and morals of the population or protection of rights and freedoms of other persons [2].

Art. 11 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms states that the exercise of this right shall not be subject to any restrictions except those prescribed by law and necessary in a democratic society in the interests of national or public security, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others. This article does not prevent the introduction of legal restrictions on the exercise of these rights by persons who are part of the armed forces, police or administrative bodies of the state [3].

The common requirements for a restriction in these two articles are: the imposition of restrictions in accordance with law (or are prescribed by law), necessity in a democratic society and the existence of interests such as protection of health, morality, protection of rights and freedoms of other persons. Such interests as state or public security and public order do not coincide with interests like national or public security and to prevent riots or crimes as provided for in the European Convention. If we can say about national and state security that these concepts are synonymous and are perceived by states in their own way, then the concept of public order is obviously broader than the prevention of riots or crimes. Also, the concept of public order may not coincide with, or may not be covered by, the constitution of a specific state, in this case it will lead to a situation where the ECtHR or other courts will have to determine whether a specific restriction or prohibition met not only the goals defined by national legislation, but also the goals provided by international acts. For example, since the Constitution of Ukraine mentions only "restriction" of such a right, it can only take place in the interests of national security and public order, while there is nothing to say about the protection of morality and health [4].

In contrast, the broadest range of interests for limitation can be found: in the Basic Law of

Estonia, which states that this right can be limited in the cases provided for by law and according to the procedure in order to ensure state security, public order and morals, safety of traffic and assembly participants, including to prevent the spread of infectious diseases [5]; and in the Constitution of the Republic of Cyprus, which states that the exercise of this right may be subject only to those restrictions established by law and which are absolutely necessary only for the security of the republic or the constitutional order, or public safety, or public order, or public health, or for public morals, or for the protection of the rights and freedoms guaranteed to a person by this constitution, regardless of whether that person participates in an assembly or not [6]. Such a range of interests for limitation could be found as well in the constitutions of Latvia, Poland, Romania, Slovakia.

Finally, it is necessary to say about the concept of "prohibition" and the bond between the prohibition and the restriction of the right to freedom of peaceful assembly. In general, according to the general rule, it is considered that no right can be prohibited, only limited, but in cases clearly established by law. At the same time, we have already seen a purely theoretical inconsistency between the terms and goals of limiting (in the broadest sense) the right to freedom of peaceful assembly. But it is necessary to deal with the prohibition of the right to freedom of peaceful assembly both at the level of constitutions and at the level of special legislation, taking into account modern realities.

Prohibition refers to the total ban of assembly under certain conditions, while restriction is a partial limitation that regulates the time, place and manner of assembly in order to ensure public order, safety and the protection of the rights of others.

If you refer to Art. 39 of the Constitution of Ukraine, one can notice the absence of the concept of "prohibition" as such, it is mentioned only about a possibility of restriction of such right, but exclusively by the court [4]. On the one hand, it would be logical to assume that then there should be no talk of a prohibition at all, and that in Ukraine this right can only be restricted. But on the other hand, it is possible to approach this issue from the point of view of both linguistic fea-

tures and the already established socio-political order in states, in the constitutions of which the wording “prohibition or ban” is not perceived as a violation of citizens’ rights, but on the contrary – is perceived as a completely acceptable norm of the basic law formed by time. For example, the Constitutions of Greece, Denmark, Spain, Italy, and Lithuania mention the possibility of “banning” peaceful assemblies.

As a result, after analyzing the relevant provisions, we can conclude from this that there are the following approaches to the prohibition of the right to freedom of peaceful assembly, which are embodied in the national legislation of various countries:

1) prohibition of specific types of peaceful gatherings, for example – outdoor gatherings (Article 11, Constitution of Greece [7]; Article 79, Constitution of Denmark [8]);

2) ban based on a reasoned decision of the police (Article 11, Constitution of Greece [7]);

3) ban by the competent authority on the holding of an assembly in the presence of reasonable assumptions about violations of public order, for example on the holding of an assembly in a public place and demonstrations (Article 21, Constitution of Spain [9]);

4) prohibition by an administrative body, if any justified necessity to ensure public safety and order (Article 17, Constitution of Italy [10]);

5) prohibition of “ban” (Article 35, Constitution of Lithuania [11]).

There are still other cases for the prohibition of the right to freedom of peaceful assembly, but which were not originally laid down in the meaning of the articles of the constitutions or taken into account in the national legislation.

First of all, there were prohibitions of this right during the Covid-19 Pandemic. In general, Article 57 of the Polish Constitution guarantees the freedom of assembly, but allows for its limitation by statute [12]. The Constitutional Tribunal has indicated that such limitations cannot be established solely through executive ordinances without a statutory basis. During the pandemic, the Polish government imposed various restrictions on assemblies through ordinances, which the courts have found to be unconstitutional [13, p.52].

The District Court’s ruling in Rzeszów, II W 539/20, declared that the Council of Ministers’

legislation prohibiting the organizing of meetings was in violation of the proportionality principle outlined in Article 31(3) of the Constitution. Without considering the severity of the SARS-CoV-2 virus danger or the potential effects of concurrently imposed restrictions, bans, and directives, the ordinance outright prohibited all assembly. Thus, the ban on exercising one of the constitutionally guaranteed fundamental rights was created without taking into account whether alternative concurrently implemented measures would not be adequate to accomplish the desired goal in terms of protecting the public’s health.

It was stressed in the District Court for Łódź-Śródmieście’s ruling in case number. IV W 455/20 that the act was not socially detrimental because the persons in the crowd were standing apart and wearing face masks. In this instance, the defendants’ acts could not have caused an epidemic to spread since they did not constitute a threat; thus, they did not in any way impede the prohibition’s goal.

In opinion of the District Court for Warsaw-Śród-mieście, VW 2519/20, the prohibition set out in the ordinance concerns only the organization of assemblies, thus it does not ban participation in any assembly. Thus, the regulations are addressed to public authorities and not to citizens participating in assemblies [13, p.157].

To sum up, the courts ruled that the government cannot completely ban assemblies without considering less restrictive measures that still protect public health. The courts have emphasized that the ordinances only prohibited the organization of assemblies, not participation in them. Therefore, citizens could still participate in assemblies, even if they were not officially organized. So, it was concluded that the government’s actions violated the constitutional principles of individual trust in the state, legal certainty, and the rule of law, as extraordinary circumstances do not justify disregarding the Constitution.

Secondly, there are prohibitions due to the changes in legislation (provoked by political changes). For instance, in Indonesia depriving public organizations of the status of association of legal entities, as provided for in the revised Law on Public Organizations (UU No. 16/2017), is a criminalization of the freedom of assembly and expression of views, does not

correspond to the principle of the rule of law and even contradicts the principle of the rule of law, and may also lead to repressive actions and dictatorship [14].

In Zimbabwe Justice Makarau's decision in the DARE case would be a turning point in Zimbabwe's human rights system. The DARE case makes a significant contribution to the legislative and constitutional interpretation of human rights in Zimbabwe. The court in this case showed courage and made a decision that will be unpopular among the ruling class. The ruling has long relied on repressive legislation to suppress dissent and mass protests amid Zimbabwe's civil and political instability. The decision in the DARE case led to the repeal of the infamous Public Order and Safety Act. This, without a doubt, was a positive development. However, this law was replaced by another draconian law – MOPO. The provisions of the Criminal Procedure Code in the part that concerns the criminalization of gatherings without a permit are unconstitutional. Such amendments to the national legislation are another attack on the rights and freedoms of citizens guaranteed by the 2013 Constitution [15].

And finally, there are prohibitions in a wartime, like in Ukraine. Currently, one of the special laws is in force in Ukraine – the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law”, according to which the military command together with the military administrations receive additional authority – the ability to prohibit the holding of peaceful meetings, rallies, marches and demonstrations and other mass events [16]. In fact, such a rule enables authorized persons to respond quickly to possible threats, which, by the way, are also taken into account by the courts when imposing restrictions on the exercise of such a right. That is, such a ban, as well as restrictions, must be properly justified by the command and administration and have a legitimate purpose, namely: prevention of riots or crimes, protection of public health or protection of the rights and freedoms of other people.

Conclusions. The study has confirmed that the right to freedom of peaceful assembly is one of the cornerstones of a democratic society, and its guarantee is a prerequisite for the exercise of other rights and freedoms. The ECHR case law has developed clear criteria for the permissibil-

ity of state interference: restrictions must have a legal basis, pursue a legitimate aim (such as the protection of security or health) and be proportionate (not excessive) to that aim. Failure to comply with the principle of proportionality leads to a violation of the Convention – for example, a complete ban on mass assemblies without sufficient justification was assessed by the ECtHR as a disproportionate restriction of the right.

Comparative analysis has shown that national constitutions formulate freedom of assembly in different ways: from a laconic declaration of the right without specification to detailed provisions listing the grounds for its restriction. In some countries (e.g., Ukraine, Germany), the law requires only notification of an assembly and allows for ex post restrictions by a court or administrative decision in certain cases. In other states (e.g., some countries with a permit system), prior approval or permission is required, and the absence of such permission formally makes the assembly unlawful, which is effectively a ban on the assembly. The differences in terminology – ‘restriction’ vs. ‘prohibition’ – are reflected in law enforcement practice: where the law uses the concept of prohibition, the authorities tend to prevent unwanted assemblies from taking place, while the concept of restriction is associated with setting conditions for their holding, without denying the possibility of exercising the right itself.

Emergency circumstances (pandemic, martial law) have tested the flexibility of legal guarantees of freedom of assembly. Legislative approaches ranged from the introduction of quantitative restrictions (e.g., participant limits, social distancing) to temporary outright bans on mass events. Some states have officially derogated the right to assembly at the international level for the duration of a state of emergency, recognising the impossibility of fully ensuring it during a crisis. At the same time, even in emergency situations, the principle of proportionality remains important: restrictions should not be longer or more severe than is objectively necessary. Practice shows that, as the situation normalises, rights should be restored in full, and overly broad prohibitions should be cancelled or mitigated.

The main contribution of this study to human rights theory and practice is the systematisation

of approaches to understanding and restricting the freedom of peaceful assembly. The findings have implications for law enforcement: they emphasise that authorities, when planning interventions in the conduct of assemblies, should act within the law and weigh each restriction against its necessity. A clear distinction between permissible restrictive measures and impermissible prohibitions will facilitate the proper

implementation of Article 11 of the Convention in the national legal order. In a state of emergency, developing clear criteria for restricting assemblies will help to avoid arbitrary decisions and preserve public confidence. Thus, striking a balance between security requirements and fundamental freedoms is achievable, provided that the rule of law and European human rights standards are respected.

BIBLIOGRAPHY:

1. Case of Chumak v Ukraine (Application no. 44529/09): Judgement European Court of Human Rights, 6 March 2018. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22ite mid%22:%22001-181382%22>] (Last accessed: 25.04.2025)
2. International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (Last accessed: 25.04.2025)
3. Council of Europe, European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15, ETS No. 005, 4 November 1950. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1950/en/18688> (Last accessed: 25.04.2025)
4. Конституція України (adopted 28 June 1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (in Ukrainian) (Last accessed: 25.04.2025)
5. Eesti Vabariigi põhiseadus (adopted 28 June 1992). URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/127042011002> (in Estonian) (Last accessed: 25.04.2025)
6. Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας (adopted 1960). URL: [https://www.law.gov.cy/law/law.nsf/3D4F1DBCD26CABEEC225878E0030BA1A/\\$file/To%20Σύνταγμα%20της%20Κυπριακής%20Δημοκρατίας.pdf](https://www.law.gov.cy/law/law.nsf/3D4F1DBCD26CABEEC225878E0030BA1A/$file/To%20Σύνταγμα%20της%20Κυπριακής%20Δημοκρατίας.pdf) (in Greek) (Last accessed: 25.04.2025)
7. Σύνταγμα της Ελλάδας (2008). URL: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (in Greek) (Last accessed: 25.04.2025)
8. Danmarks Riges Grundlov (1953). URL: <https://www.thedanishparliament.dk/-/media/sites/ft/pdf/publikationer/the-constitutional-act-of-denmark.pdf> (in English) (Last accessed: 25.04.2025)
9. Constitución Española (1978). URL: https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf (in Spanish) (Last accessed: 25.04.2025)
10. Costituzione della Repubblica Italiana (1948, as amended). URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1947/en/13703> (in Italian) (Last accessed: 25.04.2025)
11. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija20220522.htm> (in Lithuanian) (Last accessed: 25.04.2025)
12. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (adopted 2 April 1997). URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (in Polish) (Last accessed: 25.04.2025)
13. Aldona Domańska, 'Constitutionality of Restrictions on Freedom of Assembly during the COVID-19 Pandemic in Poland' (2022) 27(2) Białystok Legal Studies. URL: <https://sciendo.com/article/10.15290/bsp.2022.27.02.08> (Last accessed: 25.04.2025)
14. Mispansyah, Nurunnisa, Tiya Ernlyati, 'Criminalization of Freedom of Assembly in Indonesia' (2023) Islamic Research. URL: <https://jkpis.com/index.php/jkpis/article/download/192/76> (Last accessed: 25.04.2025)
15. Aimbarashe Tembo, Annie Singh, 'Freedom of Assembly in Zimbabwe' (2023) African Journal of Legal Studies. URL: https://www.researchgate.net/publication/375910363_Freedom_of_Assembly_in_Zimbabwe_From_Democratic_Assembly_for_Restoration_and_Empowerment_DARE_v_Saunyama_to_Maintenance_of_Public_Order_Act (Last accessed: 25.04.2025)
16. Закон України "Про правовий режим воєнного стану" No 1647-III of 6 April 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647-14#Text> (Last accessed: 25.04.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.191/347.63

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.9>

Вінтоняк Н. Д.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ МАЛОЛІТНІМ ТА НЕПОВНОЛІТНІМ ОСОБАМ

Анотація. У статті розглянуто питання правового регулювання корпоративних прав, що належать малолітнім та неповнолітнім особам. Досліджується участь таких осіб у товариствах з обмеженою відповідальністю, зважаючи на те, що товариства з обмеженою відповідальністю є найбільш поширеною організаційно-правовою формою. Малолітні особи, які набули статусу учасника товариства не можуть самостійно реалізувати право на управління товариством. Реалізація права на управління здійснюється через їхніх представників відповідно до закону. Неповнолітні особи, які набули статусу учасника товариства можуть здійснювати свої права самостійно або через представників.

Досліджується порядок формування статутного капіталу товариства за рахунок майна, що належить неповнолітній особі, який здійснюється за загальним правилом управління майном дитини. Неповнолітня особа має право самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією або іншими доходами відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 32 ЦК України. Внесення вкладу за рахунок іншого майна неповнолітня особа може здійснити за згодою батьків та органу опіки та піклування відповідно до чинного законодавства.

Розкрито недоліки правового регулювання відчуження корпоративних прав, що належать малолітній або неповнолітній особі. Проаналізовано чинне законодавство, яке регулює питання отримання дозволу органу опіки та піклування.

Відчуження корпоративних прав, що належать малолітній або неповнолітній особі потребує отримання дозволу органу опіки та піклування. Однак, законодавцем не визначено конкретного переліку документів, які необхідно надати при зверненні представника із заявою до органу опіки та піклування, що ускладнює процес отримання дозволу. Зважаючи на недоліки правового регулювання, наголошується на необхідності чіткого механізму отримання дозволу органу опіки та піклування на відчуження корпоративних прав.

Ключові слова: корпоративні права, товариство, малолітні особи, неповнолітні особи, орган опіки та піклування.

Vintoniak N. D. Legal regulation of corporate rights owned by minors and juveniles

Abstract. This article addresses the issues of legal regulation of corporate rights owned by minors and juveniles. Particular attention is devoted to the participation of such persons in limited liability companies (LLCs), given that LLCs represent the most prevalent organizational and legal form in corporate practice. Minors who acquire the status of participants in an LLC are not entitled to independently exercise their management rights within the company. Such rights are exercised exclusively through their legal representatives in accordance with statutory provisions. In contrast, juveniles who obtain the status of participants in an LLC may exercise their rights independently or through representatives.

The article further investigates the procedure for the formation of the company's charter capital through the property belonging to a juvenile, which is subject to the general legal regime governing the administration of a child's property. Pursuant to paragraph 1 of part 1 of Article 32 of the Civil Code of Ukraine, a juvenile has the right to independently dispose of his or her wages, scholarship, or other income. Contributions to the charter capital from other types of property owned by a juvenile, however, require the prior consent of the parents and the guardianship and custody authority, in accordance with applicable legislation.

The deficiencies in the current legal framework regulating the alienation of corporate rights belonging to minors and juveniles are also identified. The article analyzes existing legislation governing the requirement to obtain consent from the guardianship and custody authority. The alienation of corporate rights owned by minors or juveniles is contingent upon obtaining such consent. Nevertheless, the legislator has failed to provide an exhaustive list of documents that must accompany the application submitted by a representative to the guardianship and custody authority, which significantly complicates the process of obtaining approval. In light of these shortcomings, the article emphasizes the necessity of developing a clear and consistent mechanism for granting consent of the guardianship and custody authority to the alienation of corporate rights owned by minors and juveniles.

Key words: *corporate rights, company, minors, juveniles, guardianship and custody authority.*

У чинному законодавстві відсутні спеціальні норми, які здійснюють правове регулювання корпоративних прав, що належать малолітнім та неповнолітнім особам. Особливо актуальним це питання є для товариств з обмеженою відповідальністю (надалі – ТОВ), зважаючи на те, що така організаційно-правова форма є найбільш поширеною серед юридичних осіб корпоративного типу.

Загалом володіння корпоративними правами надає особі статусу учасника ТОВ, який відповідно до ст. 5 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» має право: 1) брати участь в управлінні товариством у порядку, передбаченому цим Законом та статутом товариства; 2) отримувати інформацію про господарську діяльність товариства; 3) брати участь у розподілі прибутку товариства; 4) отримати у разі ліквідації товариства частину майна, що залишилася після розрахунків з кредиторами, або його вартість; 5) інші права, передбачені законом та статутом товариства.

Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» не встановлює спеціальних вимог до учасників товариства. У ст. 5 «Учасники товариства» вказується тільки, що кількість учасників товариства не обмежується.

Можливість фізичної особи стати учасником ТОВ визначається через призму правосуб'єктності, яка включає в себе правоздатність та дієздатність фізичної особи. За загальним правилом (ст. 25 ЦК України) цивільна правоздатність фізичної особи визначається як здатність мати цивільні права та обов'язки і виникає у момент народження. Цивільна дієздатність є здатністю своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні

обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК України). Цивільна дієздатність залежить від віку фізичної особи: часткова (малолітня особа до 14 років), неповна (неповнолітня особа від 14 до 18 років), повна (повноліття, яке виникає після досягнення 18 років та у випадках, встановлених законом).

ЦК України у ст. 31 визначає, що фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, а також здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Згідно з ч. 1 ст. 32 ЦК України крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

- 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок);
- 5) самостійно укладати договір про отримання електронних довірчих послуг.

Законодавець передбачає, що неповнолітня особа може бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи (п. 3 ч. 1 ст. 32 ЦК України). Щодо малолітньої особи, то такої норми законодавцем не передбачено. Однак, з цього приводу у науковій літературі існують різні

думки. В. М. Кравчук зазначає про можливість заснування підприємницьких юридичних осіб батьками (усиновителями) від імені їх малолітніх дітей. Заснування непідприємницьких юридичних осіб від імені малолітніх, на думку вченого, не допускається [1, с. 297]. Набути корпоративних прав малолітня особа може, наприклад, шляхом дарування чи в результаті спадкування. Випадків спадкування корпоративних прав малолітніми особами на практиці доволі багато. Щодо дарування корпоративних прав малолітній особі, то попри популярність укладення таких договорів в іноземних країнах, в Україні така практика не є поширеною.

Реалізуючи своє право на управління товариством, учасники беруть участь у загальних зборах особисто або через представників. Малолітні особи, які набули статусу учасника товариства не можуть самостійно брати участь у загальних зборах. Реалізація права на управління здійснюється через їхніх представників відповідно до закону. Можливість брати участь у загальних зборах через представника передбачена ст. 237 ЦК України, згідно з якою представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Батьки (усиновлювачі) та опікуни є законними представниками малолітніх осіб (ч. 1, 2 ст. 242 ЦК України). Тобто участь у загальних зборах, як законні представники малолітніх дітей, беруть батьки (усиновлювачі) або опікуни.

Дніпропетровський апеляційний суд ще у Постанові від 27.06.2017 року (справа № 912/498/17 про визнання недійсним рішенням) зазначив, що «малолітня особа не може самостійно здійснювати права учасника господарського товариства. В законодавстві відсутні положення про обмеження правоздатності малолітньої фізичної особи щодо її можливості участі у господарському товаристві. Відповідно, малолітня особа може бути учасником товариства, проте здійснювати належні їй права та виконувати обов'язки ця особа може лише через свого законного представника» [2].

У науково-практичному коментарі до Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»

зазначається, що неповнолітні особи реалізують свою цивільну дієздатність у порядку, визначеному ст. 32 ЦК України. Відповідно, неповнолітня особа має право самостійно реалізовувати особисту участь у загальних зборах учасників товариства, якщо інше не передбачено законом і статутом товариства. Такі особи самостійно стають учасниками товариства і можуть брати участь у загальних зборах учасників, тим не менш батьки або піклувальники мають право за їх згодою взяти участь у цих зборах (зокрема, якщо пряма заборона участі неповнолітньої особи на загальних зборах учасників передбачена у статуті товариства). У зазначених випадках для участі у загальних зборах учасників батькам (опікунам, піклувальникам) довіреність, як правило, не видається [3, с. 189, 191].

М. В. Оприско аналізуючи ст. 32 ЦК України зазначає, що особи, наділені неповною дієздатністю, самостійно набувають корпоративні права як з первісних так і з похідних підстав та самостійно їх здійснюють, якщо це не заборонено актами цивільного законодавства або установчими документами корпоративного товариства [4, с. 188].

На нашу думку, неповнолітні особи мають право реалізовувати своє право на управління шляхом участі особисто у загальних зборах відповідно до ст. 32 ЦК України, якщо це не заборонено законом або установчими документами товариства. Якщо законом або установчими документами встановлена пряма заборона на участь у загальних зборах неповнолітніх осіб, як учасників товариства, то представництво здійснюють їхні батьки або інші законні представники.

Водночас здійснюючи представництво малолітньої чи неповнолітньої дитини, як учасника товариства на загальних зборах, виникають питання у яких випадках необхідний дозвіл органу опіки та піклування на ті чи інші дії їхніх батьків чи інших законних представників. Наприклад, п. 2 ч. 2 ст. 177 СК України передбачено, що батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування видавати письмові зобов'язання від імені малолітньої дитини. І часто, на практиці, можна стикнутися із ситуацією, коли

банки чи інші установи з якими у товариства виникають відносини, вимагають від законного представника дозвіл органу опіки та піклування згідно з яким надано можливість представляти інтереси малолітньої дитини як учасника товариства на загальних зборах учасників з правом прийняття рішень та голосування з усіх питань поточної діяльності товариства, в тому числі з питань розпорядження будь-яким майном товариства, отримання позик, кредитів, гарантій тощо, необхідних для здійснення діяльності товариства. Зважаючи на це, на законодавчому рівні доцільно детальніше врегулювати вказане питання. Однозначно, необхідно отримувати дозвіл органу опіки та піклування при відчуженні корпоративних прав, однак отримання дозволу від органу опіки та піклування на прийняття будь-яких питань з поточної діяльності може значно ускладнити реалізацію права на управління товариством.

Щодо права неповнолітньої особи на внесення майна як вкладу до статутного капіталу товариства, то воно залежить від правового регулювання майна, яке вноситься як вклад до статутного капіталу товариства. Наприклад, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 32 ЦК України неповнолітня особа має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Тобто, якщо формування вкладу до статутного капіталу здійснюється за рахунок доходів, передбачених у п. 1 ч. 1 ст. 32 ЦК України, то неповнолітня особа має право самостійно розпоряджатися такими доходами та не потребує на це згоди батьків і органу опіки та піклування. Вклад за рахунок іншого майна (наприклад, нерухомого) неповнолітня особа може здійснити за згодою батьків та органу опіки та піклування. Так, відповідно до ч. 2 ст. ст. 32 ЦК України на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

Крім того, порядок формування статутного капіталу юридичної особи за рахунок майна, що належить неповнолітній особі здійснюється за загальним правилом щодо управ-

ління майном дитини, передбаченого ст. 177 СК України. Відповідно до ч. 2 ст. 177 СК України батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування:

1) відмовитися від прав на майно малолітньої дитини, у тому числі речових прав на нерухоме майно, що підлягають державній реєстрації;

2) видавати письмові зобов'язання від імені малолітньої дитини;

3) вчиняти правочини щодо: об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є малолітня дитина;

відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є малолітня дитина.

Відповідно до ч. 3 ст. 177 СК України батьки мають право дати згоду на вчинення неповнолітньою дитиною правочинів, передбачених частиною другою цієї статті, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Згідно ч. 3-4 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» батьки або інші законні представники не мають права без дозволу органу опіки та піклування, наданого відповідно до закону, вчиняти від імені малолітньої дитини правочини, визначені частиною другою статті 177 Сімейного кодексу України. На вчинення неповнолітньою особою правочинів, передбачених частиною другою статті 177 Сімейного кодексу, має бути одержана згода батьків або інших законних представників такої особи та дозвіл органу опіки та піклування відповідно до закону.

Н. С. Бутрин-Бока зазначає, що у ст. 32 ЦК йдеться лише про можливість бути учасником (засновником) товариства. Законодавець встановив певні відмінності в правах фізичних осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років та усунув можливість

розпоряджатися корпоративними правами, в тому числі відчужувати шляхом продажу. Вчена зазначає, що обмеження неповнолітньої особи щодо вчинення значних правочинів (не дрібних побутових) є закономірним, оскільки законодавець прагне уникнути, відгородити неповнолітню особу від часто необдуманого відчуження дороговартісних речей (наприклад, квартири, автомобіля, земельної ділянки і т. ін.). Ціна корпоративних прав часто може навіть перевищувати вартість перелічених речей. По-друге, в більшості випадків неповнолітній особі складно самостійно оцінити вартість корпоративних прав, їхню ліквідність і потенційну можливість до зростання в ціні. З огляду на це неповнолітня особа укласти договір купівлі-продажу корпоративних прав не може і немає на сьогоднішні причин та підстав надати їй це право. Разом з тим, не заборонено набуття корпоративних прав на підставі договору купівлі-продажу на користь третіх осіб, укладеного, наприклад, батьками на користь дитини (неповнолітньої особи) [5, с. 119-120].

Не менш важливе значення має отримання дозволу органу опіки та піклування при вчиненні правочинів про відчуження корпоративних прав, що належать малолітній або неповнолітній особам. Постановою КМУ від 24.09.2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» врегульовано тільки питання відчуження нерухомого майна. У п. 66 Постанови вказано перелік документів, які необхідно надати при відчуженні нерухомого майна, а згідно п. 67 дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким має дитина надається лише у разі гарантування дитині збереження її права на житло.

Питання відчуження корпоративних прав, що належать малолітній або неповнолітній особам законодавцем не врегульовано. Не визначено і конкретного переліку документів, які необхідно надати при відчуженні корпоративних прав, що належать малолітній або неповнолітній особі. В цілому, щоб отримати такий дозвіл необхідно звернутися до органу опіки і піклування із заявою про надання дозволу на відчуження корпоративних прав

малолітньої або неповнолітньої особи.

Зазвичай необхідно довести, що таке відчуження здійснюється в інтересах дитини та надати ряд документів. Законодавцем не передбачена вимога щодо обов'язкової оцінки корпоративних прав, однак серед документів, які вимагають органи опіки й піклування (хоч конкретного переліку законодавцем не встановлено) все ж є звіт про оцінку частки в статутному капіталі, підготовлений відповідно до Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні». З метою захисту прав та інтересів дитини та встановлення ринкової вартості частки у статутному капіталі, така вимога є справедливою, однак має бути закріплена на законодавчому рівні.

Після отримання дозволу рішення органу опіки та піклування і оформлення правочину про відчуження корпоративних прав, до органу опіки і піклування надається довідка з банківської установи, яка підтверджує збереження грошових коштів на рахунок малолітньої / неповнолітньої особи, в інтересах якої відбулося відчуження корпоративних прав.

Варто зазначити й те, що на практиці дуже часто можна стикнутися з відмовою органу опіки і піклування у наданні представнику малолітньої чи неповнолітньої особи дозволу на відчуження корпоративних прав. У випадку відмови органу опіки та піклування можна подати заяву повторно, усунувши недоліки або оскаржити таку відмову до суду. Однак, відмова зазвичай пов'язана з тим, що відсутній чіткий перелік документів, які необхідно надати разом із заявою, про що уже зазначалося вище. Органи опіки та піклування часто вимагають і балансову вартість майна товариства, і фінансову звітність, і ряд інших документів.

Зважаючи на наведене, правове регулювання корпоративних прав, що належать малолітнім та неповнолітнім особам потребує удосконалення та усунення законодавчих прогалин. Чинне законодавство повинно містити гарантії захисту прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб та чітко врегулювати механізм набуття, управління та відчуження корпоративних прав малолітніми та неповнолітніми особами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ: Істина, 2008. 720 с.
2. Постанова Дніпропетровського апеляційного суду від 27.06.2017 року, справа № 912/498/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67502373>.
3. Науково-практичний коментар Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» / [В. А. Васильєва, В.В. Луць, Л.В. Сіщук та ін.]; за заг. ред. В.А. Васильєвої. Харків : Право, 2020. 336 с.
4. Оприско М. В. Особливості набуття та здійснення корпоративних прав неповнолітніми та малолітніми. Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 року): У 3-х частинах. Частина друга: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. С. 186-189.
5. Бутрин Н. С. Правочин як підстава виникнення та припинення корпоративних прав : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 207 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Лукасевич Г. О.,

аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПРО ПОНОВЛЕННЯ НА РОБОТІ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Анотація. У статті проведено всебічний теоретико-правовий аналіз проблематики примусового виконання судових рішень про поновлення на роботі незаконно звільнених працівників в Україні. Зазначено, що лише 40-45% таких рішень виконуються повністю та у визначені строки, що значно ускладнює реалізацію права працівника на працю, гарантованого Конституцією України. Визначено специфіку організаційно-розпорядчих дій, які мають здійснюватися роботодавцем, зокрема видачу наказу про поновлення, фактичний допуск до роботи, створення належних умов для праці. Проаналізовано складність реального виконання, спричинену формальним виконанням чи перешкоджанням з боку роботодавців, переведенням працівника у інші підрозділи без наміру реального допуску до роботи, виведенням активів підприємства, що ефективно блокують виконання рішення суду.

Особливу увагу приділено системним недолікам чинної моделі відповідальності за невиконання судових рішень: незважаючи на наявність у Кримінальному, Адміністративному кодексах та спеціальному законодавстві відповідних санкцій, притягнення до реальної відповідальності відбувається рідко. Штрафи, арешти, інші примусові заходи часто економічно не мотивують недобросовісних роботодавців виконувати рішення, особливо у ситуаціях тривалого періоду вимушеного прогулу та великих сум виплат.

У висвітленні судової практики проаналізовано актуальні рішення Верховного Суду України, які розкривають юридичні способи ухилення та саботажу рішень про поновлення, необхідність посилення процесуальної захищеності працівника при реалізації рішення. Okремо виокремлено рекомендації щодо удосконалення правового регулювання: підвищення контролю за виконанням, деталізація організаційних процедур, формування єдиних стандартів допуску до робочого місця, створення механізмів публічного моніторингу виконання судових рішень, розширення переліку санкцій, підвищення ролі саморегулювальних організацій і профспілок.

Стаття підкреслює, що забезпечення ефективного виконання рішення про поновлення є ключовим чинником оптимізації ринку праці, дотримання соціальних гарантій, зміцнення правопорядку і підвищення суспільної довіри до інституту суду як гаранта справедливості у трудових правовідносинах.

Ключові слова: примусове виконання, поновлення на роботі, незаконне звільнення, судова практика, відповідальність, виконавче провадження.

Lukasevich G. O. Specifics of enforcement of court decisions on reinstatement at work: analysis of judicial practice

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the challenges inherent in the enforcement of court decisions concerning the reinstatement of employees who were unlawfully dismissed in Ukraine. It is noted that only 40-45% of such decisions are fully enforced within the specified timeframes, significantly complicating the realization of an employee's right to work as guaranteed by the Constitution of Ukraine. The article identifies the specific organizational and administrative actions required from employers, such as issuing reinstatement orders, actual admission to the workplace, and the creation of appropriate working conditions. It examines the difficulties of real enforcement, caused by formal compliance or obstruction by employers, transferring employees to other departments without meaningful admission to work, and asset withdrawals by enterprises, which effectively block the execution of the court decision.

Particular attention is devoted to the systemic shortcomings of the existing accountability model for non-compliance with court decisions. Despite the existence of sanctions in the Criminal, Administrative Codes, and relevant legislation, actual enforcement through real liability is rare. Fines, arrests, and other measures often fail to economically incentivize unscrupulous employers to fulfill the rulings, especially when significant amounts and lengthy periods of forced unemployment are involved.

The review of judicial practice highlights key Supreme Court of Ukraine decisions that expose various legal tactics for evasion and sabotage of reinstatement orders, and the necessity of strengthening employee

procedural protection throughout enforcement. The article separately addresses recommendations for improving legal regulation: enhancing monitoring of enforcement, detailing organizational procedures, developing unified standards for admission to the workplace, creating mechanisms for public monitoring of the enforcement of court decisions, expanding the range of possible sanctions, empowering self-regulating organizations and trade unions.

The article emphasizes that effective enforcement of reinstatement decisions is a critical factor for optimizing the labor market, upholding social guarantees, strengthening legal order, and increasing public trust in the judiciary as a guarantor of justice in employment relations.

Key words: *enforcement, reinstatement at work, unlawful dismissal, judicial practice, liability, enforcement proceedings.*

Постановка проблеми. Примусове виконання судових рішень про поновлення на роботі незаконно звільнених працівників залишається одною з найбільш проблемних категорій виконавчих проваджень у сучасній правозастосовній практиці України. За офіційними даними Міністерства юстиції України лише 40-45% судових рішень про поновлення на роботі виконуються в повному обсязі та у встановлені законом строки, тоді як решта або виконуються частково, або взагалі залишаються невиконаними, незважаючи на їх обов'язковий характер та негайність виконання. Ця ситуація призводить до того, що працівники, які вже пройшли тривалий та виснажливий судовий процес для доведення незаконності свого звільнення, стикаються з фактичною неможливістю реалізації свого права на працю, гарантованого Конституцією України, та відновлення свого соціально-економічного становища, що було порушено внаслідок незаконного звільнення.

Особлива складність виконання рішень про поновлення на роботі полягає у специфічному характері дій, які має вчинити виконавець. На відміну від стягнення коштів або майна, де об'єкт виконання є матеріальним і чітко визначеним, поновлення на роботі передбачає необхідність вчинення роботодавцем певних дій організаційно-розпорядчого характеру (видання наказу, допуск до робочого місця, надання доступу до трудових обов'язків), перевірка фактичного виконання яких є надзвичайно складною. Роботодавці часто вдаються до формального виконання рішення (видання наказу про поновлення) без реального допуску працівника до виконання трудових обов'язків, створення нестерпних умов праці, виведення активів та реорганізації підприємств, що суттєво ускладнює або унеможлиблює фактичне виконання судових

рішень. Такі дії фактично нівелюють ефективність судового захисту та підривають авторитет судової влади.

Серйозною проблемою залишається недосконалість механізмів відповідальності за невиконання судових рішень про поновлення на роботі. Незважаючи на наявність у законодавстві України положень про адміністративну та кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень, на практиці такі санкції застосовуються вкрай рідко. Статистика свідчить, що за статтею 382 Кримінального кодексу України (умисне невиконання судового рішення) у 2024 році було винесено 685 обвинувальних вироків за даними звіту судів за формою 1-к, проте практично відсутні випадки реального позбавлення волі за цією статтею [14]. Штрафи, передбачені законодавством про виконавче провадження, часто є економічно вигіднішими для роботодавців, ніж виконання рішення про поновлення та виплата заробітної плати за час вимушеного прогулу, особливо коли йдеться про тривалі строки такого прогулу. Така ситуація створює для недобросовісних роботодавців підстави для свідомого ігнорування судових рішень та затягування їх виконання, що підриває принцип верховенства права та соціальної справедливості у трудових відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання примусового виконання судових рішень про поновлення на роботі розглядається у працях низки українських науковців. Зокрема, аспекти правового механізму виконання таких рішень висвітлено у дослідженні Н.М. Грабар, яка проаналізувала особливості виконання судових рішень немайнового характеру, зокрема в частині поновлення працівника на посаді та виплати середнього заробітку за час вимушеного прогулу [13].

Проблематика недобросовісного виконання рішень про поновлення на роботі, зокрема саботування виконання роботодавцем, була предметом дослідження А. Музиченко, яка у своїй публікації проаналізувала судову практику, що свідчить про складність реального поновлення через юридичні маніпуляції з боку відповідачів[11].

Практичні аспекти виконання рішень про поновлення на роботі, з урахуванням положень Закону України «Про виконавче провадження», були розглянуті у праці О. Кисельової, яка проаналізувала труднощі щодо застосування виконавчого збору та відповідальності державного виконавця у разі бездіяльності [12].

Водночас, попри значну кількість публікацій, присвячених аналізу окремих елементів виконання рішень про поновлення на роботі, на сьогодні відчутно бракує системного дослідження механізмів забезпечення виконання таких рішень у контексті сучасного трудового та виконавчого законодавства України.

Мета статті полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі проблеми визначення меж повноважень виконавця під час виконання рішень немайнового характеру, дослідженні нормативно-правового підґрунтя здійснення виконавчих дій при примусовому виконанні таких рішень, виявленні колізій та прогалин у законодавчому регулюванні цієї сфери, а також обґрунтуванні науково-практичних рекомендацій щодо удосконалення правового механізму реалізації повноважень виконавців з урахуванням балансу інтересів сторін виконавчого провадження, європейських стандартів та вітчизняної правозастосовної практики. Важливим аспектом дослідження є розробка критеріїв для визначення допустимих меж втручання виконавця у права боржника при примусовому виконанні рішень немайнового характеру та формування методологічних підходів до вирішення типових проблемних ситуацій, що виникають у процесі такого виконання.

Викладення основного матеріалу. Правове регулювання примусового виконання рішень про поновлення на роботі ґрунтується на Конституції України [1] та низці спеціальних нормативно-правових актів, серед яких

ключове значення мають Закон України «Про виконавче провадження» і Кодекс законів про працю України [2;3]. Вони визначають порядок виконання судових рішень, гарантії для працівників у разі незаконного звільнення, а також особливості поновлення на роботі й виплати середнього заробітку за час вимушеного прогулу.

Особливий порядок виконання таких рішень регламентується також Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [4], який встановлює повноваження виконавців. Рішення про поновлення на роботі підлягають негайному виконанню, що передбачає швидке відкриття виконавчого провадження. Деталі виконання визначаються підзаконними актами, зокрема Інструкцією з організації примусового виконання рішень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України [15], а єдину практику застосування формує судова практика, зокрема рішення Верховного Суду.

Процедура примусового виконання рішення суду про поновлення на роботі починається з подання виконавчого документа та заяви стягувача до державної виконавчої служби або приватного виконавця за місцем знаходження роботодавця. Через негайний характер таких рішень виконавець зобов'язаний відкрити провадження не пізніше наступного робочого дня. Після цього він виносить постанову про відкриття виконавчого провадження, яку надсилає сторонам, і встановлює строк для добровільного виконання – 3 робочі дні.

Якщо роботодавець не виконує рішення добровільно, державний виконавець переходить до примусового виконання, що здійснюється через фактичне поновлення працівника на роботі. Це оформлюється відповідним актом, у якому фіксуються всі необхідні дані: обставини виконання, реквізити документа, наказ роботодавця про поновлення.

У разі ухилення роботодавця від виконання рішення, виконавець має право накладати штраф відповідно до статті 75-1 Закону України «Про виконавче провадження» та передати матеріали до органів досудового розслідування [2]. Це може призвести до кри-

мінальної відповідальності за статтею 382 Кримінального кодексу України [5]. Такі заходи спрямовані на забезпечення реального поновлення працівника на роботі та гарантій реалізації його трудових прав.

Державний виконавець відіграє центральну роль у забезпеченні виконання судових рішень про поновлення на роботі, маючи для цього широкі повноваження відповідно до чинного законодавства. Він має право безперешкодного доступу до приміщень боржника, витребування необхідних документів та вимоги до керівництва про видання наказу про поновлення працівника. Його дії спрямовані не лише на формальне виконання рішення, а й на фактичне поновлення працівника в трудових обов'язках.

Процес виконання оформлюється відповідними актами та постановами. Після відкриття виконавчого провадження виконавець зобов'язаний надіслати боржнику копії необхідних документів і вимогу про негайне виконання рішення. У разі відмови роботодавця виконавець виїжджає на місце, фіксує невиконання та вживає заходів, зокрема, опитує свідків і перевіряє доступ працівника до робочого місця. Уся процедура детально документується відповідно до Інструкції з організації примусового виконання рішень.

Документальне оформлення поновлення працівника на роботі розпочинається з видання роботодавцем наказу про поновлення, який є основним документом, що підтверджує виконання судового рішення. В наказі обов'язково зазначаються підстави поновлення (реквізити судового рішення), дата поновлення (яка повинна збігатися з датою фактичного допуску до роботи), посада, на яку поновлюється працівник, а також розмір заробітної плати, яка підлягає виплаті за час вимушеного прогулу.

Важливим аспектом є те, що судові рішення про поновлення працівника одночасно скасовує попередній наказ про звільнення, визнаючи його незаконним. Відповідно, в трудовій книжці працівника має бути зроблений запис про поновлення на роботі з посиланням на відповідне судові рішення, при цьому попередній запис про звільнення визнається недійсним згідно з рішенням суду.

Після видання наказу роботодавець зобов'язаний ознайомити з ним працівника під підпис, що є обов'язковою умовою належного виконання судового рішення та підтвердженням факту поновлення.

Завершальним етапом документального оформлення поновлення працівника є складання виконавцем акту про виконання рішення про поновлення на роботі. В цьому документі детально фіксуються всі дії, здійснені для виконання судового рішення, зокрема: факт видання наказу та його реквізити, факт допуску працівника до робочого місця, а також інші обставини, що мають значення для підтвердження повного і належного виконання рішення суду. Акт підписується виконавцем, представником роботодавця та працівником, що підтверджує їх згоду з викладеними фактами. У разі відмови когось із учасників від підписання, про це робиться відповідна відмітка із зазначенням причин відмови. Після складання акту виконавець вносить постанову про закінчення виконавчого провадження у зв'язку з фактичним виконанням рішення суду, чим юридично фіксується завершення процедури примусового виконання [11].

Законодавство України передбачає комплексну систему юридичної відповідальності за невиконання судових рішень про поновлення працівника на роботі. Як вже зазначалося, найбільш суворою є кримінальна відповідальність, передбачена статтею 382 Кримінального кодексу України, яка встановлює покарання за умисне невиконання судового рішення, що набрало законної сили [5]. Санкції цієї статті включають штраф, позбавлення права обіймати певні посади, громадські роботи, арешт або обмеження волі, а у випадку тяжких наслідків – позбавлення волі на строк до восьми років. Паралельно існує адміністративна відповідальність, передбачена статтею 188-45 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка передбачає накладення штрафу за невиконання законних вимог державного виконавця [7]. Крім того, у рамках виконавчого провадження на роботодавця може бути накладено штраф відповідно до статті 75 Закону України «Про виконавче провадження», розмір якого

складає від 100 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а в разі повторного невиконання – до 600 неоподатковуваних мінімумів [2]. Додатково, у випадку неприйняття звіту про виконання судового рішення, на роботодавця може бути накладено штраф згідно зі статтею 453-4 Цивільного процесуального кодексу України.

Окрім публічно-правових видів відповідальності, роботодавець також несе цивільно-правову відповідальність перед працівником, що виражається в обов'язку відшкодувати шкоду, завдану невиконанням судового рішення. Згідно з судовою практикою, працівник має право вимагати компенсації моральної шкоди, завданої затягуванням виконання рішення про поновлення на роботі, а також стягнення додаткових сум заробітної плати за період від винесення судового рішення до фактичного поновлення. Важливо зазначити, що відповідальність за невиконання судового рішення про поновлення на роботі несе не лише юридична особа-роботодавець, але й посадові особи, які відповідно до своїх повноважень зобов'язані забезпечити виконання такого рішення, зокрема керівник підприємства, установи, організації. Судова практика свідчить, що притягнення до відповідальності саме службових осіб є ефективним засобом забезпечення виконання судових рішень, оскільки створює персональну загрозу негативних наслідків для конкретних осіб, а не лише абстрактної юридичної особи.

Удосконалення механізму примусового виконання судових рішень про поновлення на роботі передусім має бути спрямоване на посилення контролю за фактичним виконанням таких рішень. Доцільно запровадити обов'язковий моніторинг стану виконання рішення протягом певного періоду (наприклад, протягом трьох-шести місяців) після поновлення працівника на роботі, що дозволить виявляти випадки формального виконання рішення з подальшим створенням нестерпних умов праці або повторним звільненням працівника. Важливим елементом реформування є вдосконалення процедури документального підтвердження факту поновлення шляхом розробки та впрова-

дження детальних чек-листів для державних виконавців, які б охоплювали всі аспекти перевірки фактичного допуску працівника до роботи, включаючи доступ до робочого місця, службових інформаційних систем, забезпечення необхідним обладнанням тощо. Крім того, доцільно посилити співпрацю органів державної виконавчої служби з Державною службою України з питань праці для проведення спільних перевірок дотримання трудових прав поновлених працівників [12].

Важливим напрямком вдосконалення є запровадження більш дієвих механізмів притягнення до відповідальності за невиконання судових рішень про поновлення на роботі. Зокрема, варто розглянути можливість запровадження прогресивної шкали штрафів, розмір яких збільшуватиметься пропорційно до тривалості невиконання рішення. Перспективним напрямком є також запровадження персональної матеріальної відповідальності керівників за шкоду, завдану підприємству внаслідок невиконання судового рішення (наприклад, у формі регресних вимог щодо сум, виплачених працівнику за час вимушеного прогулу через затягування виконання рішення).

Знаковим прикладом успішного захисту трудових прав працівника є справа № 755/12623/19, розглянута Великою Палатою Верховного Суду 8 лютого 2022 року. По суті справи, працівниця, яка була незаконно звільнена з Національного банку України 11 грудня 2017 року за п. 3 ч. 1 ст. 40 КЗпП України, досяг не лише поновлення на роботі за рішенням Дніпровського районного суду міста Києва від 17 липня 2019 року, але й справедливої компенсації за час вимушеного прогулу. Первинно працівниця подала окремий позов про стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та компенсації за затримку розрахунку при звільненні, оскільки під час розгляду справи про поновлення суд відмовив у прийнятті додаткових вимог. Велика Палата Верховного Суду задовольнила касаційну скаргу працівниці частково та стягнула з Національного банку України значну суму – 2 455 200 грн середнього заробітку за час вимушеного прогулу, що свідчить про реальну можли-

вість отримання справедливої компенсації навіть у спорах з потужними державними установами [8].

З наукової точки зору, дане рішення Великої Палати Верховного Суду має важливе значення, оскільки формує сучасну судову практику щодо обчислення розміру виплат за час вимушеного прогулу, особливо у випадках тривалого розгляду справ про поновлення на роботі. Принципово важливим є те, що суд не обмежився формальним підходом, а врахував реальні обставини справи та призначив компенсацію, яка дійсно відображає фінансові втрати працівниці за весь період відсутності на роботі з вини роботодавця. Примітно, що суд не тільки стягнув значну суму на користь працівниці, але й покладав на відповідача обов'язок сплатити судовий збір за подання позовної заяви, апеляційної та касаційної скарги, що становить додатковий фінансовий тягар для роботодавця-порушника. Такий підхід стимулює роботодавців до добровільного та своєчасного виконання рішень про поновлення на роботі, оскільки демонструє неминучість значних фінансових витрат у разі затягування процесу виконання судового рішення.

Також у своєму рішенні Велика Палата Верховного Суду чітко визначила, що середній заробіток за час вимушеного прогулу, передбачений частиною другою статті 235 КЗпП України [3], є складовою заробітної плати. Це означає, що працівник, незаконно звільнений і поновлений на роботі, має право на отримання середнього заробітку за весь період вимушеного прогулу без обмеження строком звернення до суду. Таким чином, положення частини першої статті 233 КЗпП України [3], яке встановлює тримісячний строк для звернення до суду, не застосовується до таких вимог [9].

Це рішення має важливе значення для формування єдиної судової практики та забезпечення прав працівників. Воно підтверджує, що у випадках незаконного звільнення працівники можуть звертатися до суду з вимогами про стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу без обмеження строком, навіть після ухвалення рішення про поновлення на роботі. Такий підхід сприяє

захисту трудових прав та забезпеченню справедливості у трудових спорах.

Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 711/8446/16-ц демонструє важливу й водночас тривожну тенденцію: навіть після набрання законної сили рішенням про поновлення працівника на роботі, роботодавець (у даному випадку – державна установа) може роками не виконувати його, змушуючи працівника знову звертатися до суду. Такий підхід підриває довіру до ефективності судового захисту трудових прав. Незважаючи на чітке законодавче зобов'язання негайного виконання судового рішення, позивач був змушений повторно боротися за реалізацію вже визнаного права, а це означає наявність прогалин у системі державного контролю за виконанням судових рішень. Суд правильно застосував статтю 236 КЗпП України [3], визнавши обов'язок виплати середнього заробітку за час затримки, однак ситуація, коли державний орган свідомо ігнорує вимоги закону, залишається неприпустимою [10].

Слід зазначити що дана постанова хоч і відновлює справедливість *ex post facto*, однак свідчить про необхідність системних змін у виконавчому провадженні. Не може бути так, що працівник отримує реальне поновлення лише через судовий тиск на роботодавця. Необхідно посилити персональну відповідальність посадових осіб за невиконання судових рішень, особливо коли йдеться про органи державної влади. У контексті судової практики ця постанова є показовим прикладом того, що суди готові захищати права працівників навіть тоді, коли порушником виступає орган державної влади, проте, з правової точки зору, таке рішення не має залишатися винятком – воно має стати правилом, яке забезпечується ефективним механізмом примусового виконання.

Суттєвим кроком у напрямку вдосконалення механізму примусового виконання судових рішень про поновлення на роботі може стати запровадження альтернативних способів відновлення трудових прав працівників. Зокрема, перспективним є надання працівнику права вибору між фактичним поновленням на роботі та отриманням компенсації у підвищеному розмірі (наприклад,

у розмірі середньої заробітної плати за період від 6 до 12 місяців). Така альтернатива може бути ефективною у випадках, коли між працівником та роботодавцем існує глибокий конфлікт, що унеможлиблює нормальні трудові відносини навіть після формального поновлення. Модернізація законодавства у цьому напрямку має також враховувати міжнародний досвід, зокрема практику країн Європейського Союзу, де існують дієві механізми примусового виконання рішень трудових судів.

Висновки. Правове регулювання примусового виконання рішень про поновлення на роботі в Україні ґрунтується на Конституції та спеціальних нормативно-правових актах, які забезпечують правовий механізм захисту трудових прав незаконно звільнених працівників. Особливий статус таких рішень полягає в їх негайному виконанні, що підкреслює важливість швидкого відновлення порушених трудових прав. Державні і приватні виконавці відіграють ключову роль у цьому процесі, маючи широкі повноваження для контролю як за фактичним поновленням працівника, так і за виплатою належних компенсацій за час вимушеного прогулу.

Основними проблемами при виконанні рішень про поновлення на роботі залишаються формальне виконання без фактичного допуску до робочого місця, створення

нестерпних умов праці, організаційні зміни та реорганізація підприємств, що використовуються роботодавцями для ухилення від виконання судових рішень. Документальне оформлення поновлення вимагає видання наказу про поновлення, скасування попереднього наказу про звільнення, внесення відповідних записів до трудової книжки та виплати заробітної плати за час вимушеного прогулу, що має підтверджуватися належними бухгалтерськими документами.

Законодавство передбачає комплексну систему відповідальності за невиконання судових рішень про поновлення працівника, включаючи кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність. Судова практика, зокрема рішення Верховного Суду, демонструє можливість отримання справедливої компенсації за час вимушеного прогулу навіть у спорах з потужними державними установами та формує підходи щодо обчислення розміру виплат, що стимулює роботодавців до добровільного виконання судових рішень.

Удосконалення механізму примусового виконання рішень про поновлення на роботі потребує запровадження моніторингу фактичного виконання, розробки детальних чек-листів для державних виконавців, посилення співпраці з Державною службою України з питань праці та впровадження більш дієвих механізмів відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛЕТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 05.04.2025 року).
2. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. Дата оновлення 09.02.2025. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 25.04.2025 року).
3. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1971. № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
4. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30.
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 01.02.2020. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Постанова Верховного Суду у справі № 521/1892/18 від 17 червня 2020 року. *VERDICTUM*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/90111466> (дата звернення: 10.05.2025).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
8. Постанова Велика Палата Верховного Суду від 08 лютого 2022 року у справі № 755/12623/19 (провадження № 14-47цс21) *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103893132> (дата звернення: 11.05.2025).

9. Примусове виконання судових рішень: судді ВП ВС висвітлили відповідну практику Верховного Суду. *Судова влада України : офіц. вебсайт*. 2024. 29 лип. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1643467m> (дата звернення: 12.05.2025).

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 711/8446/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 12.05.2025).

11. Музиченко А. Виконання судового рішення у справах про поновлення на роботі. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/vikonannya-sudovogo-rishennya-u-spravah-pro-ponovlennya-na-roboti.html> (дата звернення: 12.05.2025).

12. Кисельова О. І. Особливості розгляду судами трудових спорів про поновлення працівника на роботі. *Правові горизонти*. 2020. № 23. С. 27-34. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p27> (дата звернення: 12.05.2025).

13. Грабар Н.М. Особливості примусового виконання судових рішень і рішень інших органів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 576-579. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6242> (дата звернення: 12.05.2025).

14. Звіт Державної судової адміністрації України за 2024 рік: статистичні дані щодо судової системи. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/main_site/zvit_2024/1-к_4.2024.xls (дата звернення: 23.09.2025).

15. Інструкція з організації примусового виконання рішень: затверджена наказом Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 р. № 512/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text> (дата звернення: 23.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Мельниченко А. В.,аспірантка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВИКОНАВЦІВ:
ТАРИФІКАЦІЯ ТА ОПЛАТА ПОСЛУГ**

Анотація. У статті проведено комплексний аналіз фінансово-економічних аспектів функціонування інституту приватних виконавців в Україні з особливим акцентом на питаннях тарифікації та механізмах оплати послуг. Досліджено нормативно-правову базу регулювання тарифів приватних виконавців, включаючи аналіз положень Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів» та відповідних підзаконних актів. Проаналізовано зарубіжний досвід тарифікації послуг приватних виконавців у країнах Європейського Союзу, зокрема французьку модель «huissiers de justice» з державним регулюванням тарифів, німецьку систему з гнучким підходом до ціноутворення та змішані системи країн Балтії.

Детально розглянуто структуру витрат приватних виконавців, яка включає постійні витрати на утримання офісу, заробітну плату персоналу, страхування професійної відповідальності, та змінні витрати, пов'язані з виконанням конкретних справ. Проведено економічне обґрунтування тарифів з урахуванням співвідношення доходів та витрат, при цьому встановлено, що середня рентабельність діяльності приватного виконавця становить 15-25%. Особливу увагу приділено аналізу проблематики виконання справ з невеликими сумами стягнення, де традиційні підходи до тарифікації можуть призводити до економічної недоцільності.

Досліджено систему додаткової винагороди за фактично понесені витрати та механізми розподілу витрат між сторонами виконавчого провадження. Проведено порівняльний аналіз особливостей роботи приватних та державних виконавців, який виявив суттєві відмінності у структурі оплати послуг та загальному рівні витрат для учасників провадження. Встановлено, що приватні виконавці демонструють вищі показники результативності виконання, що частково компенсує більші прямі витрати.

Визначено перспективи розвитку тарифного регулювання та запропоновано рекомендації щодо оптимізації системи оплати послуг приватних виконавців.

Ключові слова: приватні виконавці, тарифікація, оплата послуг, фінансові ризики, економічна ефективність, виконавче провадження, структура витрат, додаткова винагорода, доступність послуг.

Melnychenko A. V. Financial and economic aspects of private enforcement officers' activities: tariffication and payment for services

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the financial and economic aspects of the functioning of the institute of private enforcement officers in Ukraine with particular emphasis on tariffication issues and payment mechanisms for services. The normative-legal framework for regulating private enforcement officers' tariffs is examined, including analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On Bodies and Persons Who Carry Out Compulsory Execution of Court Decisions and Decisions of Other Bodies" and corresponding by-laws. The foreign experience of tariffication of private enforcement officers' services in European Union countries is analyzed, particularly the French model of "huissiers de justice" with state regulation of tariffs, the German system with a flexible approach to pricing, and mixed systems of Baltic countries.

The cost structure of private enforcement officers is examined in detail, which includes fixed costs for office maintenance, staff salaries, professional liability insurance, and variable costs related to the execution of specific cases. Economic justification of tariffs is conducted taking into account the ratio of income and expenses, establishing that the average profitability of a private enforcement officer's activity is 15-25%. Special attention is paid to analyzing the problems of executing cases with small recovery amounts, where traditional approaches to tariffication may lead to economic inexpediency.

The system of additional remuneration for actually incurred expenses and mechanisms for distributing costs between parties of enforcement proceedings are investigated. A comparative analysis of the peculiarities of private and state enforcement officers' work is conducted, which revealed significant differences in the payment structure for services and the general level of costs for proceeding participants. It is established

that private enforcement officers demonstrate higher performance indicators of execution, which partially compensates for higher direct costs.

The prospects for tariff regulation development are determined and recommendations for optimizing the payment system for private enforcement officers' services are proposed.

Key words: *private enforcement officers, tariffication, payment for services, financial risks, economic efficiency, enforcement proceedings, cost structure, additional remuneration, service accessibility.*

Постановка проблеми. Сучасна система виконавчого провадження в Україні зазнала кардинальних змін із запровадженням інституту приватних виконавців, що суттєво вплинуло на фінансово-економічні аспекти надання послуг у сфері примусового виконання судових рішень. Приватні виконавці, працюючи на комерційній основі, стикаються з необхідністю забезпечення фінансової стійкості своєї діяльності через встановлення обґрунтованих тарифів та ефективних механізмів оплати послуг. Водночас існуюча система тарифікації не завжди відображає реальні витрати на провадження виконавчих дій та не стимулює якісне виконання професійних обов'язків.

Проблематичними залишаються питання співвідношення розміру винагороди приватних виконавців із складністю та обсягом виконуваних робіт, а також забезпечення справедливого розподілу витрат між сторонами виконавчого провадження. Нерідко виникають конфліктні ситуації щодо обґрунтованості стягнення додаткових витрат, пов'язаних із виконанням рішень, що створює напруження у відносинах між приватними виконавцями, боржниками та стягувачами. Відсутність чітких критеріїв оцінки економічної ефективності діяльності приватних виконавців ускладнює контроль за якістю надання послуг.

Особливо гострою є проблема фінансового забезпечення виконавчих дій у справах із незначною сумою стягнення, де традиційні підходи до тарифікації можуть призводити до економічної недоцільності провадження для приватного виконавця. Це створює ризики дискримінації певних категорій справ та може негативно впливати на доступність послуг примусового виконання для громадян із невеликими за розміром вимогами. Водночас недосконалість механізмів фінансового контролю та звітності у сфері діяльності приватних виконавців створює передумови для зловживань та

порушень принципів прозорості у формуванні вартості послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічні аспекти діяльності приватних виконавців, включаючи механізми формування доходів і витрат, досліджувалися І. Багнюк та Т. Фоміна, які аналізували ефективність виконання судових рішень у контексті змішаної системи. Їхні роботи підкреслюють проблему відсутності чітких методик обліку витрат, пов'язаних із провадженням, що впливає на справедливість тарифікації.

Питання оподаткування доходів приватних виконавців та структуру їхніх витрат детально розглянуто в дослідженні, опублікованому в журналі «Економічний дискурс». Автори доводять необхідність врахування витрат на членські внески до Асоціації приватних виконавців, оренду офісів та оплату праці помічників при визначенні оподаткованого доходу. Проте науковці відзначають, що чинне законодавство не містить чітких критеріїв для розподілу витрат між сторонами виконавчого провадження.

Проблему економічної недоцільності справ із незначними сумами стягнення окреслюють у працях, присвячених аналізу структури винагороди приватних виконавців. Зокрема, встановлено, що фіксовані тарифи (наприклад, 10% від суми стягнення) не враховують складність окремих справ, що призводить до дисбалансу між витратами та доходами.

Мета дослідження полягає у розробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо оптимізації системи тарифікації та оплати послуг приватних виконавців, які забезпечуватимуть баланс між економічними інтересами суб'єктів виконавчого провадження та ефективністю функціонування системи примусового виконання судових рішень. Досягнення цієї мети передбачає формування комплексного підходу до визначення справедливої винагороди приватних виконавців, що стимулюватиме високу якість надання

послуг, забезпечуватиме прозорість ціноутворення та сприятиме підвищенню довіри до інституту приватного виконання з боку суспільства та держави.

Викладення основного матеріалу.

В Україні тарифи приватних виконавців регулюються Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів» та відповідними підзаконними актами [1]. Основні принципи тарифікації закріплені у статтях закону, які визначають розміри основної винагороди приватного виконавця, додаткової винагороди за фактично понесені витрати, а також особливості оплати у справах немайнового характеру. Нормативно-правова база також встановлює механізми індексації тарифів та процедури їх застосування.

Аналіз зарубіжного досвіду показує різноманітні підходи до формування тарифів приватних виконавців. У Франції система «huissiers de justice» передбачає державне регулювання тарифів з фіксованими ставками для різних видів процедур, що забезпечує прозорість та передбачуваність витрат [2,3]. Німецька модель характеризується більш гнучким підходом, де тарифи формуються на основі складності справи та фактичних витрат виконавця, при цьому існують максимальні межі винагороди [4]. У країнах Балтії переважає змішана система, що поєднує фіксовані та відсоткові ставки залежно від категорії виконавчого провадження.

В Україні структура витрат приватних виконавців включає декілька основних компонентів, які формують економічну основу для встановлення тарифів. До постійних витрат належать утримання офісу, заробітна плата персоналу, комунальні послуги, страхування професійної відповідальності, придбання та обслуговування технічних засобів, а також витрати на отримання та підтримання ліцензії. Змінні витрати пов'язані безпосередньо з виконанням конкретних справ і включають транспортні витрати, оплату послуг оцінювачів та інших залучених спеціалістів, витрати на публікацію оголошень, судові збори та витрати на зберігання арештованого майна.

Економічне обґрунтування тарифів має базуватися на детальному аналізі співвідно-

шення доходів та витрат приватних виконавців з урахуванням специфіки їхньої діяльності. Дослідження показують, що середня рентабельність діяльності приватного виконавця коливається в межах 15-25%, що є порівняно невисоким показником з огляду на високі професійні ризики та відповідальність. Значна частина доходів концентрується на справах із великими сумами стягнення, тоді як виконання дрібних справ часто є збитковим через диспропорцію між фактичними витратами та розміром винагороди. Саме тому більшість дрібних справ виконує державна виконавча служба.

Яку своєму дослідженні зазначає Т. Фоміна, особливістю фінансового забезпечення діяльності приватних виконавців є те, що вони, як самозайняті особи та суб'єкти незалежної професійної діяльності, зобов'язані вести облік доходів і витрат за типовою формою, на підставі якої складається і подається податкова декларація про майновий стан і доходи. При цьому оподатковуваним доходом вважається сукупний чистий дохід, тобто різниця між отриманими доходами та документально підтвердженими витратами, необхідними для здійснення професійної діяльності. Дослідниця підкреслює, що проблемним залишається питання відшкодування витрат, які не компенсуються приватному виконавцю у разі закриття виконавчого провадження, а також дискримінаційний підхід до оподаткування порівняно з фізичними особами-підприємцями, що створює додаткові фінансові навантаження та впливає на економічну мотивацію до виконання складних чи малорентабельних справ [5].

Ключовим фактором при встановленні тарифів є забезпечення балансу між економічною доцільністю для виконавців та доступністю послуг для громадян. Аналіз показує, що поточна система тарифікації не завжди враховує реальні витрати на виконання складних або тривалих справ, особливо у випадках, коли боржник активно протидіє виконанню або коли необхідно застосовувати специфічні заходи примусового виконання. Це створює потребу в удосконаленні методології розрахунку тарифів з урахуванням категорії складності справ,

географічного розташування майна боржника та інших факторів, що впливають на обсяг необхідних ресурсів.

Додаткова винагорода за фактично понесені витрати є важливим елементом системи оплати, оскільки покриває реальні витрати виконавця на здійснення виконавчих дій. До таких витрат належать транспортні витрати, оплата послуг спеціалістів та оцінювачів, витрати на зберігання та реалізацію арештованого майна, публікацію оголошень, отримання довідок та інших документів. Розмір додаткової винагороди не обмежується законом, проте вона повинна бути економічно обґрунтованою та документально підтвердженою, що створює певні складнощі у практичному застосуванні через відсутність чітких критеріїв її розрахунку.

Механізм розподілу витрат між сторонами виконавчого провадження передбачає, що основну винагороду та додаткові витрати сплачує боржник, проте у випадку неможливості їх стягнення з боржника, частина витрат може покладатися на стягувача. Така система створює певні ризики для приватних виконавців, особливо у справах з неплатоспроможними боржниками, що вимагає створення додаткових механізмів гарантування оплати їхніх послуг. Водночас існує проблема прозорості формування додаткової винагороди, що може призводити до зловживань та необґрунтованого збільшення витрат сторін виконавчого провадження.

Порівняльний аналіз особливостей роботи приватних та державних виконавців виявляє суттєві відмінності як у структурі оплати їхніх послуг, так і в загальному рівні витрат для учасників виконавчого провадження. Державні виконавці отримують фіксовану заробітну плату з державного бюджету, а також можливі витрати на окремі процесуальні дії. Натомість приватні виконавці здійснюють діяльність на договірних засадах, отримуючи винагороду, що зазвичай оплачується стягувачем із подальшим її відшкодуванням за рахунок боржника. Такий механізм створює стимул до ефективного й оперативного виконання провадження, оскільки розмір винагороди прямо пов'язаний із результатами роботи виконавця [6].

Фактичні витрати учасників виконавчого провадження при зверненні до державних виконавців включають виконавчий збір у розмірі 10% від суми стягнення, який надходить до державного бюджету, а також непрямі витрати через витрати часу на численні відвідування виконавчої служби, необхідність самостійного контролю за ходом виконання, витрати на отримання довідок та документів, а також потенційні втрати від затягування процесу виконання. Водночас при роботі з приватними виконавцями основні витрати є прозорими та передбачуваними і становлять 10% від суми стягнення плюс додаткові фактичні витрати, при цьому розмір додаткової винагороди може бути обговорений попередньо зі стягувачем.

Ефективність використання коштів також різниться між двома системами виконання. Приватні виконавці демонструють вищі показники результативності виконання, що частково компенсує більші прямі витрати через швидше отримання заборгованості та менші втрати від знецінення. Державна система виконання, попри відсутність прямої оплати послуг виконавця, також передбачає стягнення виконавчого збору у розмірі 10% від суми стягнення до державного бюджету та генерує значні витрати для бюджету на утримання апарату виконавчої служби, при цьому показники ефективності залишаються нижчими. Такий аналіз свідчить про необхідність комплексного підходу до оцінки економічної ефективності обох систем з урахуванням як прямих, так і непрямих витрат усіх учасників процесу.

Діяльність приватних виконавців пов'язана з численними фінансовими ризиками, які можуть суттєво впливати на їхню економічну стабільність та рентабельність. Основним ризиком є неможливість стягнення винагороди з неплатоспроможних боржників, особливо у справах із великими сумами заборгованості, де розмір основної винагороди може сягати значних сум. Додатковими ризиками є витрати на судові процедури, пов'язані з оскарженням дій виконавця, потенційні збитки, що виникають у результаті допущених помилок під час здійснення виконавчих дій. У таких випадках приватний виконавець несе

повну цивільно-правову відповідальність, а збитки можуть бути відшкодовані за рахунок договору страхування професійної відповідальності або власним коштом виконавця відповідно до положень Цивільного кодексу України. Також існують ризики, пов'язані з пошкодженням або втратою арештованого майна під час зберігання, протидією з боку боржників, а іноді – й загрозами особистій безпеці виконавців [7].

Система гарантій у сфері приватного виконання базується на обов'язковому страхуванні професійної відповідальності приватних виконавців, яке є одним з ключових механізмів забезпечення захисту прав учасників виконавчого процесу. Кожен приватний виконавець зобов'язаний укласти договір страхування професійної відповідальності на законодавчо встановлену суму, що має покривати збитки, завдані третім особам внаслідок помилок, упущень або неправомірних дій під час здійснення виконавчих дій. Проте страхове покриття має суттєві обмеження: воно не гарантує стягувачам отримання винагороди за виконану роботу у випадку неспроможності виконавця завершити провадження, розмір страхового покриття може виявитися недостатнім для відшкодування великих збитків у справах з високою вартістю стягнення, а процедура отримання страхового відшкодування часто є тривалою та складною. Крім того, страхові компанії можуть відмовити у виплаті відшкодування у разі встановлення умисних дій виконавця, що створює додаткові ризики для учасників виконавчого процесу та знижує ефективність існуючої системи гарантій.

Для мінімізації фінансових ризиків приватні виконавці вдаються до різних стратегій управління ризиками, включаючи диверсифікацію портфеля справ, ретельну попередню оцінку платоспроможності боржників та застосування додаткових інструментів забезпечення. Водночас існуюча система гарантій потребує вдосконалення, зокрема через створення більш ефективних механізмів попереднього забезпечення виплати винагороди виконавцям та розширення покриття страхових програм. Важливим напрямом є також розробка системи державних гарантій для

забезпечення виконання соціально значущих рішень, що дозволить знизити фінансові ризики виконавців при роботі з неплатоспроможними боржниками.

Тарифна політика у сфері приватного виконання має прямий вплив на доступність виконавчих послуг для різних категорій боржників, створюючи певні бар'єри або стимули для звернення до приватних виконавців. Для заможних боржників та юридичних осіб з великими сумами заборгованості тарифи приватних виконавців становлять фіксовану ставку у розмірі 10% від суми стягнення, що є прозорою та передбачуваною оплатою незалежно від розміру заборгованості. Натомість для фізичних осіб з невеликими доходами та дрібними заборгованостями мінімальна винагорода приватного виконавця, яка становить 10% від суми стягнення, може бути відчутною фінансовою перешкодою, особливо якщо сума основного боргу є порівняно невеликою.

Особливо гостро питання доступності стоїть для соціально вразливих категорій населення, включаючи пенсіонерів, осіб з інвалідністю, багатодітні сім'ї та інші категорії громадян з обмеженими фінансовими можливостями. Чинна система тарифікації не передбачає пільг або знижок для таких категорій боржників, що може призводити до відмови від використання послуг приватних виконавців навіть у випадках, коли це було б більш ефективним рішенням. Водночас для підприємців та комерційних структур додаткові витрати на приватне виконання часто виправдовуються швидкістю та ефективністю стягнення, що робить ці послуги економічно привабливими.

Диспропорції у доступності послуг створюють ризик формування двоступеневої системи правосуддя, де якість та швидкість виконання судових рішень залежать від фінансових можливостей сторін. Це потребує розробки механізмів соціального забезпечення доступності приватного виконання, зокрема через створення системи державних субсидій для малозабезпечених громадян, встановлення максимальних меж винагороди у справах з невеликими сумами стягнення або запровадження пільгових тарифів для певних категорій справ. Такі заходи дозво-

лили б забезпечити рівний доступ до ефективних механізмів виконання судових рішень незалежно від соціального статусу та фінансового становища сторін виконавчого провадження.

Економічна ефективність системи приватного виконання демонструє позитивні результати як на мікро, так і на макроекономічному рівні, що підтверджується статистичними показниками та порівняльним аналізом з державною системою виконання. Приватні виконавці показують вищі показники результативності стягнення заборгованості, швидкості виконання рішень та задоволеності сторін виконавчого провадження. За даними Міністерства юстиції, ефективність приватних виконавців у стягненні заборгованості перевищує показники державних виконавців приблизно на 20-30%, що свідчить про більш раціональне використання ресурсів та вищу мотивацію до досягнення результату через пряму залежність винагороди від успішності виконання [8].

Вплив системи приватного виконання на державний бюджет має декілька аспектів, які в сукупності створюють позитивний економічний ефект. По-перше, розвиток приватного виконання дозволяє зменшити навантаження на державну виконавчу службу та скоротити бюджетні витрати на її утримання, оскільки частина справ передається приватним виконавцям. По-друге, більш ефективне стягнення податкових та інших бюджетних боргів через приватних виконавців збільшує надходження до державного та місцевих бюджетів. По-третє, швидше вирішення виконавчих справ сприяє поліпшенню бізнес-клімату та залученню інвестицій через підвищення довіри до судової системи та механізмів захисту прав кредиторів.

Макроекономічний ефект від функціонування системи приватного виконання проявляється у покращенні інвестиційного клімату, зниженні кредитних ризиків та стимулюванні економічної активності. Ефективне виконання судових рішень знижує вартість кредитування для бізнесу, оскільки банки та інші фінансові установи можуть розраховувати на більш надійне повернення коштів у випадку неплатежів. Це особливо важливо для розви-

тку малого та середнього бізнесу, який часто стикається з проблемами неплатежів з боку контрагентів. Загальний економічний ефект від запровадження системи приватного виконання оцінюється експертами як позитивний, при цьому вигоди для економіки перевищують витрати на підтримку та регулювання цієї системи.

Перспективи розвитку тарифного регулювання у сфері приватного виконання в Україні пов'язані з необхідністю адаптації до європейських стандартів та врахування накопиченого практичного досвіду функціонування системи. Ключовими напрямками удосконалення є створення більш диференційованої системи тарифів з урахуванням складності справ, географічних особливостей та категорій боржників, запровадження мінімальних соціальних гарантій доступності послуг для вразливих верств населення, а також розробка чіткіших критеріїв для розрахунку додаткової винагороди за фактичні витрати. Важливим напрямом є також цифровізація процесів тарифікації та створення автоматизованих систем розрахунку винагороди, що підвищить прозорість та зменшить ризики зловживань [9].

Оптимізація системи оплати послуг приватних виконавців повинна базуватися на принципах економічної обґрунтованості, соціальної справедливості та стимулювання ефективності роботи. Доцільним є запровадження системи бонусів за швидке та якісне виконання, встановлення максимальних меж додаткової винагороди у відсотковому співвідношенні до основного тарифу, створення механізмів державного субсидування виконання соціально значущих рішень та розробка спеціальних тарифних планів для різних категорій справ. Також необхідно посилити контроль за обґрунтованістю додаткових витрат через створення стандартизованих методик їх розрахунку та обов'язкове документальне підтвердження.

Стратегічними цілями розвитку тарифної політики має стати створення збалансованої системи, яка забезпечуватиме економічну мотивацію приватних виконавців при збереженні доступності послуг для всіх категорій громадян та стимулюватиме підвищення

якості виконавчих послуг. Це передбачає поетапне впровадження реформ з обов'язковим моніторингом їх впливу на ефективність системи виконання, проведення регулярних досліджень ринку виконавчих послуг та корегування тарифної політики відповідно до змін економічних умов та потреб суспільства. Успішна реалізація цих заходів дозволить створити сучасну, ефективну та соціально орієнтовану систему приватного виконання, яка відповідатиме європейським стандартам та потребам української економіки.

Висновки. Проведений аналіз фінансово-економічних аспектів діяльності приватних виконавців свідчить про складність та багатогранність питань тарифікації та оплати послуг у цій сфері. Система приватного виконання в Україні демонструє позитивну динаміку розвитку, проте потребує подальшого вдосконалення для забезпечення оптимального балансу між економічними інтересами виконавців та доступністю послуг для громадян.

Ключовими проблемами сучасної системи тарифікації є недосконалість механізмів роз-

рахунку додаткової винагороди, відсутність соціальних гарантій доступності для вразливих категорій населення, значні фінансові ризики для виконавців при роботі з неплатоспроможними боржниками та потреба в більш диференційованому підході до встановлення тарифів залежно від складності справ. Водночас позитивними аспектами є вища ефективність приватного виконання порівняно з державним, позитивний вплив на бюджетні надходження та загальне поліпшення інвестиційного клімату.

Перспективи розвитку системи пов'язані з необхідністю комплексного реформування тарифної політики, що має включати створення більш справедливої та прозорої системи оплати, запровадження механізмів соціального забезпечення доступності послуг, посилення системи гарантій для приватних виконавців та адаптацію до європейських стандартів. Успішна реалізація цих заходів дозволить створити ефективну, соціально орієнтовану систему приватного виконання, яка сприятиме зміцненню правової держави та економічному розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1403-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 30.
2. Tarif des huissiers de justice en France. BFC Huissiers. URL: <https://www.bfc-huissiers.com/tarif> (дата звернення: 09.06.2025).
3. Comprendre les Tarifs des Huissiers de Justice : Guide Pratique pour Entreprises et Particuliers. URL: <https://www.bfc-huissiers.com/tarif> (дата звернення: 01.06.2025).
4. Claim collection and enforcement in Germany. MM Recht. URL: https://www.mmrecht.com/claim_collection/enforcement_en.php (дата звернення: 02.06.2025).
5. Фоміна Т. В. Оподаткування доходів приватних виконавців в Україні // Економіка та держава. 2022. № 4. С. 74–78. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/4_2022/74.pdf (дата звернення: 02.06.2025).
6. Корольова В., Христюк І.В. Порівняльний аналіз державної виконавчої служби та інституту приватних виконавців в Україні // Юридичний вісник «КРОК». 2022. № 46. С. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/292> (дата звернення: 03.06.2025).
7. Наслідки обмеження основної винагороди приватного виконавця // Асоціація приватних виконавців України. URL: <https://www.ae.org.ua/наслідки-обмеження-основної-винагор/> (дата звернення: 03.06.2025).
8. Чепурний В. Яка система виконання судових рішень потрібна для інтеграції України до ЄС // Економічна правда. 2022. 27 липня. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2022/07/27/689668/> (дата звернення: 05.06.2025).
9. Примусове виконання судових рішень: судді ВП ВС висвітлили відповідну практику Верховного Суду // Верховний Суд України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1643045/> (дата звернення: 05.06.2025).
10. Про затвердження Порядку виплати винагород державним виконавцям та їх розмірів і розміру основної винагороди приватного виконавця: Постанова Кабінету Міністрів України № 643 від 8 вересня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.06.2025).

11. Пашковська Т. Приватні виконавці: coming soon // Юридична газета. 2022. № 49–50 (547–548). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/vikonavche-provadzheniya/privatni-vikonavci-coming-soon.html> (дата звернення: 06.06.2025).
12. Статистика 2023: основні показники роботи системи примусового виконання України // Агенція з питань виконання рішень. URL: <https://www.ae.org.ua/tag/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-2/> (дата звернення: 06.06.2025).
13. Боєру В. Приватне виконання: ціна і цінність // Юридична газета. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insh/privatne-vikonannya-cina-i-cinnist.html> (дата звернення: 07.06.2025).
14. Звіт за результатами дослідження сфери примусового виконання рішень судів та інших органів в Україні. Липень 2023. Проведено компанією Human Research на замовлення EU Project Pravo-Justice. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/64f/6df/591/64f6df591b0dc111219083.pdf> (дата звернення: 09.06.2025).
15. Фінансові аспекти розвитку економіки України: теорія, методологія, практика: зб. наук. праць здобувачів вищої освіти і молодих учених. Хмельницький: ХНУ, 2023. URL: <https://fbss.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/9/2-51.pdf> (дата звернення: 09.06.2025).

Петров В. В.,аспірант кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

Анотація. Дана наукова стаття присвячена виокремленню та змістовній характеристиці функції з точки зору господарсько-правового забезпечення. Встановлено, що функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку осіб, які розкривають його соціальне призначення та впливають із сутності права і є більш глобальними. У загальному сенсі функції будь-яких регуляторів суспільних відносин представляють собою сукупність певних напрямів дії цих регуляторів у динаміці, тобто на тлі взаємодії з іншими регуляторами, об'єктами та суб'єктами регулювання. Доведено, що усталений у юридичній науці термін «функції права» апелює до функцій позитивного права, адже саме воно представляє собою сукупність правових норм, встановлених або санкціонованих державою, які є обов'язковими для виконання і забезпечуються державним примусом.

Визначені функції господарського права як обумовлені соціальним призначенням господарського права (тандему природнього та позитивного) основні напрями впливу права на суспільно-економічні відносини з метою їх упорядкування, розвитку та охорони, а також у забезпеченні правопорядку у сфері господарювання. Для теоретично-практичного усвідомлення функцій господарського права важливим є їх класифікація на певні різновиди та важливу групу утворює традиційний тандем регулятивної та охоронної функцій права. Значно складніше визначити коло спеціально-галузевих функцій господарського права та такими функціями доречно визнавати: функцію узгодження приватних та публічних інтересів, координаційну та протекціоністську (захисту національного товаровиробника) функції. Регулятивна функція господарського права полягає не тільки у закріпленні та упорядкуванні вже існуючих у сфері господарювання відносин, але й у випереджаючому правовому впливі, що полягає у «конструюванні» певних видів відносин без опору на усталену практику господарювання за відсутності такої.

Ключові слова: функції права, регулятивна функція, стимулююча функція, господарсько-правове забезпечення, господарське право, господарське законодавство.

Petrov V. V. Regarding the question of the functions of commercial law

Abstract. This scientific the article is devoted to the isolation and substantive characterization of the function from the point of view of economic and legal support. It is established that the functions of law are the main directions of the influence of law on social relations, consciousness and behavior of individuals, which reveal its social purpose and arise from the essence of law and are more global. In a general sense, the functions of any regulators of social relations represent a set of certain directions of action of these regulators in dynamics, that is, against the background of interaction with other regulators, objects and subjects of regulation. It is proved that the term «functions of law» established in legal science appeals to the functions of positive law, because it is it that represents a set of legal norms established or sanctioned by the state, which are mandatory for execution and are ensured by state coercion.

The functions of economic law are determined as the main directions of the influence of law on socio-economic relations, determined by the social purpose of economic law (the tandem of natural and positive), with the aim of their regulation, development and protection, as well as in ensuring law and order in the sphere of management. For the theoretical and practical understanding of the functions of economic law, their classification into certain varieties is important, and an important group is formed by the traditional tandem of regulatory and protective functions of law. It is much more difficult to determine the range of special-industry functions of economic law, and it is appropriate to recognize as such functions: the function of harmonizing private and public interests, the coordination and protectionist (protection of the national commodity producer) functions. The regulatory function of economic law consists not only in consolidating and regulating relations already existing in the sphere of management, but also in anticipatory legal influence, which consists in «constructing» certain types of relations without relying on established business practice in the absence of such.

Key words: functions of law, regulatory function, stimulating function, economic and legal support, economic law, economic legislation.

Вступ. Загальне значення функцій права полягає в тому, що вони розкривають соціальне призначення права – те, як воно діє у суспільстві, які завдання вирішує і які цілі переслідує. Право не є статичним набором правил, адже саме воно активно взаємодіє із суспільними відносинами, формуючи їх, захищаючи та розвиваючи. Сфера господарювання саме й є постійно розвиваючою та динамічною, яка постребує сучасного нормативного забезпечення, насамперед, завдяки господарському законодавству.

Метою статті є виокремлення та надання змістовної характеристики функції з точки зору господарсько-правового забезпечення та її ролі як чинника його самостійності.

Виокремленням та дослідженням функцій права через займалися деякі науковці, а саме: О. Гетманець, Ю. Жорнокуй, Р. Іванчук, В. Погорілко, Н. Степаненко та інші. Однак, проблеми саме господарсько-правового забезпечення у функціональному розрізі раніше не піддавались самостійному аналізу та більше того, на тлі вельми розвиненого вчення про функції права у загально-теоретичній площині, доводиться констатувати відсутність наукових праць, присвячених саме функціям господарського права. Малозадовільний стан розробки означеної правової категорії не може бути занесений до активу юридичної науки. Отже, вивчення функцій господарського права та їх видів становить один з найбільш затребуваних та перспективних напрямів господарсько-правових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Функції будь-яких регуляторів суспільних відносин представляють собою сукупність певних напрямів дії цих регуляторів у динаміці, тобто на тлі взаємодії з іншими регуляторами, об'єктами та суб'єктами регулювання. Між тим, варто мати на увазі, що функції права та функції законодавства, в тому числі господарського, не можуть ототожнюватись, адже останнє виконує цілий ряд специфічних інструментальних функцій спрямованих на формування первинної бази регулювання. Разом із тим, відмовляючись від жорсткого протиставлення тісно пов'язаних між собою категорій «функції права», «функції зако-

нодавства» та «функції держави», важливо розуміти і наявні між ними відмінності, не порушувати «демаркаційної лінії». Адже сама етимологічна природа термінів «право» та «законодавство» різна, у чому проявляється й відмінності їх функцій.

Крім того, у юридичній літературі цілком слушно відстоюється точка зору, відповідно до якої функції права це «напрями або види впливу права на суспільні відносини, у яких виражається роль і призначення права у суспільстві й державі, його соціальна цінність і найважливіші риси» [1, с. 12], а теоретики визначають, що це «головні напрями або види нормативно-правового впливу держави на суспільні відносини, зумовлені соціальним призначенням права, які виражають необхідність існування права як соціального явища в суспільстві й державі, його найважливіші риси, особливості, які відповідають економічному, ідеологічному та соціально-політичному змісту регулювання суспільних відносин на конкретному історичному етапі розвитку суспільства» [2, с. 186]. Тобто, підкреслюється нормативно-економічна складова функцій права, що вкрай важливо для господарського права як галузі права у системі вітчизняного права. Загалом функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку осіб, що розкривають його соціальне призначення та саме вони впливають із сутності права і є більш глобальними.

На думку цивілістів саме «через свої функції цивільне право гарантує стабільність, справедливість і правову захищеність суспільних відносин, що є основою для розвитку правової держави й добробуту громадян» [3, с. 46]. Таке твердження є дискусійним, адже навряд чи можна говорити про функції цивільного права захищати суспільні відносини та добробут громадян, бо це скоріше є функцією держави та публічних галузей права, а цивільне право спрямовано на захист приватного інтресу. У контексті господарського права при визначенні функцій цей суспільний аспект захист є більш вираженим. Йдеться про встановлення, дотримання та динаміку регулювання взаємин держави та суб'єктів господарювання. Аналогічна влас-

тивість навряд чи може бути визнана за функціями законодавства, вади якого логічно продовжують недосконалість людської природи. Наприклад, за радянських часів закон послідовно та суворо «охороняв» суспільство від проявів підприємницької активності, але й, сучасному господарському законодавству притаманна протекціоністська функція, адже не дивлячись на суперечливе скасування ГК України, захист національного товаровиробника, захист економічної конкуренції, забезпечення валютної безпеки та стимулювання виробництва в середині країни, не перестає бути завданням держави. Тому в тій чи іншій мірі через господарське законодавство продовжуватиметься захисту спільних інтересів, що також виглядає неоднозначно з огляду на необхідність забезпечення режиму рівності здійснення господарської діяльності, розвитку економічної конкуренції, пріоритетного врахування інтересів національного бізнесу, дотримання міжнародних зобов'язань української держави в рамках ГАТТ/СОТ тощо.

Видається, що для подолання означених розбіжностей варто взяти до уваги, що під узагальнюючим терміном «право» насправді «ховаються» різні сутності – природне і позитивне право. З огляду на це, логічно постає питання: до функцій якого права, природного чи позитивного, апелює усталений у юридичній науці термін «функції права»? Чи є тотожними функції природного і позитивного права, або кожне з цих явищ виконує лише йому притаманні функції?

Незважаючи на вельми широкий спектр підходів до розуміння співвідношення природного і позитивного права, відмінна природа цих явищ суспільної дійсності майже не заперечується: вітчизняний вчений С. Слівка образно зауважив, що «окреме існування позитивного права від природного можна порівняти з існуванням голови без мозку, відходом від природи з метою узурпації свободи волі людини» [4, с. 118]. Слушною є думка про те, що саме «природне право та позитивне право протистоять одне одному, але водночас необхідні одне для одного, перебуваючи в постійному взаємозв'язку. Зокрема, за ступенем усвідомлення природних ідей справедливості у суспільстві вони знаходять більш

значне втілення в нормах позитивного права. Для того щоб норми і принципи природного права набули обов'язкової юридичної сили, вони повинні бути втілені в норми позитивного права та забезпечені примусовою силою держави. Взаємодія, взаємозв'язок між природним та позитивним правом як протилежностями характеризує явище як одне ціле – право» [5, с. 174]. Усталений у юридичній науці термін «функції права» апелює до функцій позитивного права, адже саме воно представляє собою сукупність правових норм, встановлених або санкціонованих державою, які є обов'язковими для виконання і забезпечуються державним примусом. Це право, яке існує «тут і зараз» у вигляді законів, підзаконних актів, судових рішень (у прецедентних системах) тощо. Аналогічний підхід прийнятий і Конституційним судом України, про що свідчить низка його рішень: «одним з проявів верховенства права, – підкреслюється у підпункті 4.1 Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004, – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України... Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим... Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права...» [6]. Отже, коли йдеться про «функції права» в контексті його впливу на суспільство, механізмів його дії та реалізації його завдань, мається на увазі саме позитивне право.

Для природного права притаманним є об'єктивність, під якою розуміється його існування та дійсність незалежно від людської волі, суб'єктивних бажань, угод, державних законів чи суспільних домовленостей. Також

природне право є об'єктивним з урахуванням його принципів, а саме: універсальність, тобто застосовні до всіх осіб, у будь-який час і в будь-якому місці; невід'ємність, тобто не можуть бути скасовані чи відібрані; пізнаваність, тобто можуть бути відкриті людським розумом, а не створені ним та пріоритет за позитивне право, тобто воно слугує критерієм для оцінки справедливості та легітимності законів, встановлених державою. Отже, об'єктивність дійсно може розглядатись як властивість функцій права з тим застереженням, що під останніми маються на увазі саме функції природного права, під якими, очевидно, слід розуміти такі напрями впливу права на суспільні відносини, що зберігають своє значення незалежно від їх формального визначення. З іншого боку, і позитивне право не може бути повноцінним регулятором суспільних відносин без опору на право природне, адже саме «природне право обмежую сваволю суспільної влади так само, як позитивне право обмежує сваволю особистості. Але природне право визначає правила поведінки не тільки для суспільної влади, а й для приватних осіб. Якщо суспільство не дотримується приписів природного права, воно або розпадається, або деградує в суспільство рабів» [7, с. 42].

Наведені аргументи переконують, що сучасна теорія функцій права має виходити з визнання обмеженості функціональних ресурсів окремо взятих природного та позитивного права, справжня сила яких проявляється лише в єдності, адже, як слушно зазначається у літературі «закріплення функцій права на кодифікаційному рівні галузей права сприяє ефективному застосуванню та реалізації правових норм, налагодженню чіткого механізму правового регулювання суспільних відносин, наслідком чого є формування у суспільстві високого рівня правової культури громадян, розуміння ними позитивної або негативної поведінки» [8, с. 47]. Отже, об'єктивна теорія функцій права має спиратись на їх змішаний, природно-позитивний зміст, і з цієї точки зору об'єктивність не може визнаватись ознакою функцій права. Зазначене проявляється через основні постулати господарського права, а саме: визначення гос-

подарської діяльності, її різновидів, суб'єктів, об'єктів, договірному забезпечення тощо.

На підставі викладеного можна позначити на найбільш істотні ознаки функцій права, а саме: виражають роль та призначення права у суспільстві і становлять виключно необхідні (позитивні) напрями його впливу на регульовані відносини, мають постійний характер, виражають безперервний вплив на відносини, виражають відношення одного предмету (явища) до іншого предмета (явища) та нерозривно пов'язані із цілями та завданнями правового впливу.

З урахуванням наведених ознак вбачається можливим визначити функції господарського права як обумовлені соціальним призначенням господарського права (тандему природного та позитивного) основні напрями впливу права на суспільно-економічні відносини з метою їх упорядкування, розвитку та охорони, а також у забезпеченні правопорядку у сфері господарювання.

Для теоретично-практичного усвідомлення функцій господарського права важливим є їх класифікація на певні різновиди. Першу групу утворює традиційний тандем регулятивної та охоронної функцій права. Значно складніше визначити коло спеціально-галузевих функцій господарського права та такими функціями доречно визнавати: функцію узгодження приватних та публічних інтересів, координаційну та протекціоністську (захисту національного товаровиробника) функції.

Регулятивна функція господарського права полягає у врегулюванні нормами цієї галузі господарських відносин. Саме «ця функція здійснюється за допомогою зобов'язальних норм та визначає, якою повинна бути майбутня поведінка учасників господарських відносин (наприклад, обов'язок фізичної особи, яка виявила бажання набути статусу підприємця, пройти процедури державної реєстрації; отримання дозвільних документів (ліцензій, патентів) суб'єктами господарювання, які мають намір здійснювати види господарської діяльності, що підлягають спеціальному врегулюванню)» [9, с. 142]. Отже, регулятивна функція господарського права насамперед покликана спрямувати норми відповідної галузі на упорядкування професійних еко-

номічних відносин, надати їм завершеності, визначеності, утвердити суспільний господарський порядок. Разом із тим, вбачається можливим стверджувати, що регулятивна функція господарського права полягає не тільки у закріпленні та упорядкуванні вже існуючих у сфері господарювання відносин, але й у випереджаючому правовому впливі, що полягає у «конструюванні» певних видів відносин без опору на усталену практику господарювання за відсутності такої. З урахуванням традиційної для юридичної науки термінології, перша з означених підфункцій може бути позначена як регулятивно-статична, а друга - регулятивно-динамічна функція господарського права. Останній з перелічених підфункцій довелося надзвичайно яскраво проявитися на тлі корінних змін, що відбулись в економічному ладі України на початку 90х років минулого століття, аби майже з нуля була побудована законодавча база, адекватна потребам економіки нового типу. Незважаючи на справедливую критику на адресу «першого покоління» господарського законодавства, слід відзначити, що саме на цьому етапі були закладені правові основи тих економічних відносин, без яких немислима ринкова економіка з її банківською системою, страхуванням, акціонерною формою організації діяльності підприємств тощо. Таким чином, найбільш виражено регулятивно-динамічна функція проявляє себе на перехідних етапах функціонування держави, права та економіки. Це, однак, не означає, що на більш помірних стадіях їх розвитку господарське право може перебувати у статиці, адже не стоять на місті самі економічні відносини, що перманентно змінюються під впливом різноманітних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища.

Доводиться констатувати, що у вітчизняній правовій системі традиційно спостерігається надмірне відставання законодавства від регульованих ним відносин. Істотної модернізації потребують, зокрема, регламентація господарських договірних зв'язків, механізми позитивної та негативної відповідальності господарюючих суб'єктів, правовий інструментарій вирішення господарських конфліктів, здійснення контролю над господарською

діяльністю тощо. Також, поточною проблемою є практичні наслідки скасування ГК України, адже «в умовах, коли на рівні правового поля майже не залишилося неохоплених правом суспільних відносин, а усі галузі чітко «приткнулися» (наблизилися) одна до одної, що майже виключило існування «сірих зон», енергія еволюції спрямувалася вглиб галузевих проблем. У цьому аспекті, власне і виявилися екстенсивні особливості першого глобального етапу розвитку права, а також спільні для усіх галузей проблеми правового регулювання, однією з яких виступали проблема ефективності останнього. У таких умовах відносно чітко окреслюється наступний закономірний глобальний етап розвитку права, яким виступає поглиблення його інструментальної спрямованості в напрямку визначення галузевих критеріїв ефективності правового впливу у контексті більш тісного зв'язку права як інструмента та переслідуваної мети для сфери суспільних відносин як результатів його застосування, у тому числі, можливо, і в міждисциплінарному осмисленні відповідної проблеми» [10, с. 42].

Між тим, «ігнорування» законодавцем деяких прогресивних правових інститутів призводить до неможливості спрямувати відповідне коло суспільних відносин у бажаному для суспільства напрямі. Наприклад, сучасною є проблема відсутності використання механізмів господарського права для побудови воєнної економіки. Зокрема, «в контексті розвитку інституту «державних завдань» та «державного замовлення», яке по суті виключено із законодавства замість розвитку. Виконання державних контрактів вимагає щонайменше планування, інформаційного обміну, усунення розбіжностей, компенсації та гармонізації з механізмами державних закупівель (замовлень, реквізиції) і відшкодування завданих збитків. За відсутності такого механізму відповідні положення є мертвими, нездатними забезпечувати функціонування економіки воєнного типу на сталій і прогнозованій основі» [11, с. 22]. З іншого боку, надмірна «зарегульованість» певних відносин чи суперечливий характер правового впливу призводить до пригнічення ділової активності, ініціативності та зацікавленості під-

приємців. Прикладами такої ситуації слугує надзвичайно складне та суперечливе технічне регулювання, притаманне вітчизняному законодавству, невиправдані ускладнення у процедурі щодо дозвільної системи тощо. Очевидно, що ефективне функціонування стимулюючих важелів впливу можливе лише за умови сприятливого правового клімату: загальний стан урегульованості тих чи інших відносин прямо відбивається на стимулюючому потенціалі господарсько-правових норм.

Стимулююча функція господарського права існо пов'язана та створює тандем із охоронною та полягає «у формуванні необхідної для держави і суспільства поведінки суб'єктів господарської діяльності шляхом створення матеріальних і нематеріальних стимулів» [12, с. 142]. Охоронна функція забезпечує захист порушених прав суб'єктів господарської діяльності. Саме охоронна функція сприяє виробленню у праві як регуляторі суспільних взаємозв'язків цінних для особи та суспільства якостей: стабільності, детальної та зрозумілої регламентації, чітких процедур [13, с. 4]. М.С. Кельман та О.Г. Мурашин визначають охороні відносини як відносини, що виникають із факту неправомирної поведінки суб'єкта як реакція держави на таку поведінку, тобто відновлення порушеного права [14, с. 32]. Таким чином, можливо говорити про спільну роль охоронної та стимулюючої функцій господарського права, яка полягає у тому, що обидві вони спрямовують поведінку учасників господарських відносин у потрібне русло. Однак, різними є способи впливу означених функцій: якщо стимулювання «м'яко відволікає» своїх адресатів від небажаних моделей поведінки, то охоронна функція діє через погрозу настання несприятливих наслідків у формі відповідальності, покарання. Завдання законодавця у господарській сфері не в останню чергу полягає у пошуку необхідного балансу між стимулюючими та обмежуючими засобами правового регулювання. У багатьох галузях господарювання цей баланс має бути істотно переглянутий на користь перших.

Звичайно, невиправдана заборона певних видів господарської діяльності виступає далеко не єдиною і не дуже поширеною,

а радше виключною формою прояву дисфункцій охоронного впливу господарського законодавства. Натомість, чинне господарське законодавство обтяжене великою кількістю зайвих, штучних, нечітких та завуальованих обмежень здійснення господарської діяльності, що великою мірою підривають підприємницьку активність та зацікавленість. Зокрема, на практиці має місце суцільне порушення припису частини 4 статті 12 ГК України, згідно з яким обмеження щодо здійснення підприємницької діяльності, а також перелік видів діяльності, в яких забороняється підприємництво, встановлюються КУ та законом. Наприклад, у Порядку та умовах видачі ліцензії на провадження окремих видів професійної діяльності на фондовому ринку, переоформлення ліцензії, видачі дублікату та копії ліцензії, затверджених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.05.2006 № 345, та у Ліцензійних умовах провадження професійної діяльності на фондовому ринку – діяльності з торгівлі цінними паперами, затверджених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.05.2006 № 346, встановлені вимоги до приміщення, до кількості та професійної підготовки працівників, до внутрішніх документів суб'єкта господарювання, вимоги щодо сплати статутного фонду виключно грошовими коштами, тощо. У Правилах (умовах) здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами, затверджених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 12.12.2006 № 1449, встановлені обов'язкові вимоги до договорів з цінними паперами [15, с. 96].

Серед спеціально-галузевих функцій господарського права найбільш рельєфно проявляється взаємозв'язок стимулюючого напряму господарсько-правового впливу із функцією узгодження приватних та публічних інтересів, «при цьому водночас ефективність дії механізму господарсько-правового регулювання пов'язується зі ступенем збалансованості публічних та приватних інтересів й розривається у тому числі через здатність господарсько-правових норм дієво вирішу-

вати назріваючі конфлікти й тим самим знижувати рівень соціальної напруги у сфері господарювання. Проте найбільше привертає до себе увагу розгляд ефективності у тому числі через тріаду можливих цілей господарсько-правового регулювання суспільних відносин яку складають економічний, соціальний та юридичний аспекти» [16, с. 105–106]. Утім, на «арені боротьби за цінності» бойові дії розгортаються не тільки між законними та незаконними інтересами. Конфліктність і суперечливість притаманна також інтересам першої групи. У відомому рішенні у справі про охоронюваний законом інтерес Конституційний суд України відзначив таке: «...конфлікт інтересів притаманний не тільки правовим і неправовим інтересам, а й конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів. Йдеться про виключно легітимні, але конкуруючі інтереси покупця і продавця, боржника і кредитора, наймача і наймодавця, споживача і товаровиробника... Певною конфліктністю характеризуються і охоронювані законом та правом інтереси громадянина і держави, особи і суспільства, акціонера і акціонерного товариства, національні і загальнолюдські, приватні і публічні тощо» [17]. Попри властиві конфлікту позитивні риси, О.М. Вінник слушно відзначає, що «наслідками конфліктних ситуацій можуть бути матеріальні втрати, негаразди в роботі окремих суб'єктів, навіть кризові явища та катаклізми, численність яких у світі постійно збільшується (в Україні значний ступінь конфліктності у суспільстві зумовлений і складнощами перехідного періоду)» [18]. За таких умов завдання законодавця значно ускладнюється.

Не буде перебільшенням стверджувати, що узгодження приватних та публічних інтересів належить до числа найбільш гострих проблем не тільки для України, але й для провідних правопорядків світу. Як відзначає О.П. Подцерковний, «сучасні акти зарубіжного господарського законодавства досить давно виростили з вузьких приватноправових «штанців». Закони та кодекси, присвячені регулюванню комерційної та господарської діяльності в зарубіжних країнах, не лише визначають засади взаємин держави та під-

приємця, іншого економічного активного суб'єкта, а й засновані на врегулюванні управлінських відносин усередині господарських організацій, особливо об'єднань підприємств та їх філій, порядку реєстраційних, звітних, контрольних-наглядових та інших відносин влади-підпорядкування. Це також відносини з регулювання та обмежень на фондовому ринку, боротьби з легалізацією «брудних» коштів, банківського та іншого фінансового нагляду, звітності акціонерних та інших товариств, нарешті, банкрутства та антимонопольно-конкурентних правових норм, нагляду за безпекою продукції, валютних та інших обмежень. Зокрема, саме на це вказують новітні норми Німецького 1900 р., Французького 2000 р., Чеського 1995 р., Латвійського 2000 р., Австрійського 2007 р. комерційних (підприємницьких) кодексів, сучасне економічне законодавство Японії, проект Підприємницького кодексу Республіки Казахстан тощо [19, с. 158]. Наведені аргументи дозволяють усвідомити значущість проблем узгодження приватних та публічних інтересів для правових систем сучасності.

Таким чином, у справі узгодження інтересів господарське право має свою особливу та надзвичайно значущу місію – сприяти досягненню балансу у приватно-правових та публічно-правових відносинах, аби свобода підприємницької діяльності та приватна ініціатива реалізовувались не на шкоду інтересам суспільства та держави, а навпаки, синхронізувались із публічним інтересом, виступаючи засобом досягнення суспільно-корисних результатів.

Висновки. Функції господарського права, як обумовлені соціальним призначенням господарського права (тандему природного та позитивного), представляють собою основні напрями впливу права на суспільно-економічні відносини з метою їх упорядкування, розвитку та охорони, а також у забезпеченні правопорядку у сфері господарювання. Для теоретично-практичного усвідомлення функцій господарського права важливим є їх класифікація на певні різновиди та важливу групу утворює традиційний тандем регулятивної та охоронної функцій права. Значно складніше визначити коло спеціально-галузевих функ-

цій господарського права та такими функціями доречно визнавати: функцію узгодження приватних та публічних інтересів, координаційну та протекціоністську (захисту національного товаровиробника) функції. Регулятивна функція господарського права полягає

не тільки у закріпленні та упорядкуванні вже існуючих у сфері господарювання відносин, але й у випереджаючому правовому впливі, що полягає у «конструюванні» певних видів відносин без опору на усталену практику господарювання за відсутністю такої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Погорілко В.Ф. Функції права. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 6. 2004. 765 с.
2. Загальна теорія держави і права : [підручник] / М.В. Цвік, О.В. Петришин. Х. : Право, 2009. 572 с
3. Степаненко Н.В., Мороз В.О. Правова характеристика функцій цивільного законодавства. *Legal Bulletin*. 2025. № 1(15). С. 45-48.
4. Сливка С. Філософія права : [навчальний посібник]. К. : Аттіка, 2012. 255 с.
5. Ткаченко В.І. Природне та позитивне право: єдності та боротьби протилежностей в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія ПРАВО. Випуск 45. Том 2. С. 171-175.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>
7. Кравець В.М. Співвідношення природного і позитивного права в сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 4. С. 41-49.
8. Іванчук Р. А. Специфіка закріплення та розвитку функцій права на кодифікованому та законодавчому рівнях. *Правова система: теорія і практика*. 2019. № 4. С. 45-49.
9. Андрєєва О. Б., Жорнокуй Ю. М., Гетманець О. П. та ін. Господарське право України. Частина 1. Навчальний посібник. Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. 340 с.
10. Гаврилук О. О. Проблема сучасних теоретичних та господарсько-правових підходів до розуміння ефективності права і правового регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2025. Вип. 67. С. 67-78.
11. Подцерковний О. Щодо трансформації договірних та організаційних засобів державної економічної політики воєнного часу. *Право України 2023*. № 10. С. 9-23.
12. Господарське право України. Навчальний посібник У двох частинах. Частина 1. За загальною редакцією О.П. Гетманець, Ю.М. Жорнокуя, О.М. Шуміла. Київ. 2013. 369 с.
13. Текст лекцій з навчальної дисципліни «Господарське право» обов'язкових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти (Право (поліцейські) Law (Police Officer) галузь знань – 08 Право, спеціальність – 081 Право, спеціалізація – Поліцейські). Харків (Вінниця). 2023. 17 с.
14. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): підручник. Київ: Кондор, 2002. 353 с.
15. Козачук М.О. Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України: дис. канд. юрид. наук. Київ. 2011. 256 с.
16. Стаднік І. В. Ефективність механізму господарсько-правового регулювання. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 104–108.
17. Рішення Конституційного суду України від 1 грудня 2004 № 18-рп у справі про охоронюваний законом інтерес. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>
18. Вінник О.М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2004. URL: <http://www.twirpx.com/file/551506/>
19. Подцерковний О.П. Про сучасні тенденції розвитку господарського законодавства та науки господарського (економічного) права зарубіжних країн, Діалектика публічних і приватних інтересів у державному регулюванні економіки: 36. матеріалів «Круглого столу» «Діалектика публічних і приватних інтересів у державному регулюванні економіки», м. Київ, 8 листопада 2013 р. / Ред. кол.: В. С. Щербина (голова), Т. В. Боднар та ін. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 257 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Петровський А. В.,кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Анотація. Статтю присвячено ґрунтовному дослідженню цивільно-процесуальних аспектів визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу крізь призму європейських стандартів та їх впровадження в національне законодавство України. Актуальність теми визначається тим, що міжнародний арбітраж посідає провідне місце серед альтернативних способів вирішення комерційних спорів, забезпечуючи швидкість, гнучкість і нейтральність процесу. Проте ефективність арбітражу безпосередньо залежить від належного функціонування механізмів визнання та виконання арбітражних рішень у національних правових системах, оскільки лише завдяки судовому примусу арбітражне рішення набуває реальної сили.

У статті розглянуто положення Цивільного процесуального кодексу України (ст. ст. 474–482), які закріплюють порядок визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, та їх співвідношення з нормами Нью-Йоркської конвенції 1958 року, а також Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж». Проведено порівняльний аналіз правових стандартів і судової практики держав Європейського Союзу. Показано, що в Європі поступово формується уніфікований підхід, заснований на принципі мінімального судового втручання: суди перевіряють лише дотримання формальних вимог і фундаментальних процесуальних гарантій, залишаючи поза увагою зміст арбітражних рішень. Важливим є й вузьке тлумачення категорії «публічний порядок», що мінімізує ризик зловживань і забезпечує стабільність міжнародного арбітражного обороту.

У роботі розкрито специфіку національних моделей: у Франції домінує формальна перевірка арбітражних рішень; у Німеччині відповідно до §§ 1060–1065 ZPO контроль здійснюється виключно за процесуальними критеріями; у Великобританії, відповідно до Arbitration Act 1996, встановлено вичерпний перелік підстав для відмови; у Швейцарії діє спрощена процедура з чіткими строками розгляду. Значний вплив на формування європейських стандартів мають рішення Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу, які наголошують на необхідності дотримання права на справедливий суд і рівність сторін.

Зроблено висновок, що подальша імплементація європейських стандартів у цивільне процесуальне законодавство України сприятиме гармонізації з європейським правовим простором, посиленню довіри бізнесу до арбітражу, підвищенню ефективності захисту прав учасників міжнародних комерційних відносин та зміцненню позицій України як привабливої юрисдикції для інвесторів.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, визнання та виконання рішень, цивільне процесуальне право, європейські стандарти, їх імплементація.

Petrovskiy A. V. European Standards in the Recognition and Enforcement of International Commercial Arbitration Awards and Their Implementation into National Legislation

Abstract. The article is devoted to a thorough study of the civil procedural aspects of the recognition and enforcement of international commercial arbitration awards through the prism of European standards and their implementation in the national legislation of Ukraine. The relevance of the topic is determined by the fact that international arbitration occupies a leading place among alternative methods of resolving commercial disputes, ensuring speed, flexibility and neutrality of the process. However, the effectiveness of arbitration directly depends on the proper functioning of the mechanisms for the recognition and enforcement of arbitration awards in national legal systems, since only through judicial coercion does an arbitration award acquire real force. The article examines the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine (Articles 474–482), which establish the procedure for the recognition and enforcement of international commercial arbitration awards, and their correlation with the norms of the New York Convention of 1958, as well as the Law of Ukraine “On International Commercial Arbitration”. A comparative analysis of legal standards and judicial practice of the

European Union countries has been conducted. It has been shown that a unified approach based on the principle of minimal judicial intervention is gradually being formed in Europe: courts check only compliance with formal requirements and fundamental procedural guarantees, leaving out of consideration the content of arbitration awards. A narrow interpretation of the category of “public order” is also important, which minimizes the risk of abuse and ensures the stability of international arbitration turnover. The paper reveals the specifics of national models: in France, formal review of arbitration awards dominates; in Germany, in accordance with §§ 1060–1065 ZPO, control is carried out exclusively on procedural criteria; in the UK, in accordance with the Arbitration Act 1996, an exhaustive list of grounds for refusal has been established; in Switzerland, a simplified procedure with clear deadlines for consideration operates. The decisions of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union, which emphasize the need to observe the right to a fair trial and equality of parties, have a significant impact on the formation of European standards.

It is concluded that the further implementation of European standards in the civil procedural legislation of Ukraine will contribute to harmonization with the European legal space, strengthening business confidence in arbitration, increasing the effectiveness of protecting the rights of participants in international commercial relations, and strengthening Ukraine's position as an attractive jurisdiction for investors.

Key words: *international commercial arbitration, recognition and enforcement of decisions, civil procedural law, European standards, their implementation.*

Постановка проблеми. Сучасні міжнародні комерційні відносини потребують ефективних механізмів вирішення спорів. Міжнародний комерційний арбітраж забезпечує нейтральність, оперативність та конфіденційність процесу, проте його результат, щоб мати практичну силу, потребує визнання та виконання у національних судах. Саме в цьому контексті питання цивільно-процесуального забезпечення стає ключовим, оскільки від нього залежить не лише захист прав сторін, а й загальна правова певність в економічній сфері.

Для України тема є актуальною через зростання участі в міжнародних комерційних спорах та необхідність гармонізації національного процесуального законодавства з міжнародними стандартами, що, своєю чергою, впливає на інвестиційну привабливість країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу послідовно досліджується такими вітчизняними науковцями, як О. Бабалунга, В. Барановська, О. Вайцеховська, О. Євтушенко, В. Кисіль, В. Комаров, О. Коч, О. Крупчан, Р. Ляшенко, М. Мальський, А. Мисишин, М. Михайлів, Д. Мінченко, В. Нагнибіда, Ю. Притика, С. Теплюк, М. Тетерук, А. Урсатій, Л. Фединяк, Н. Федорук, С. Фурса, Г. Цірат та інші.

Зокрема, М. Тетерук [1, с. 183–190] аналізує новели законодавства та сучасну судову практику України у сфері визнання арбітраж-

них рішень, підкреслюючи проблеми застосування Конвенції Організації Об'єднаних Націй про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йоркська конвенція 1958 р.). О. Коч [2, с. 124–133] звертає увагу на тенденції судової практики щодо відмов у виконанні арбітражних рішень, акцентуючи на формальних підставах, які часто стають перешкодою ефективному арбітражному процесу. В. Барановська [3, с. 255–259] та О. Бабалунга [4, с. 701–703] досліджують вплив воєнного стану на міжнародний комерційний арбітраж, зокрема на процесуальні гарантії сторін та можливості виконання рішень. А. Урсатій [5, с. 394–396] розглядає правове регулювання арбітражу в Україні, приділяючи увагу імплементації міжнародних стандартів. У працях зазначених авторів підкреслюється необхідність гармонізації українського цивільного процесуального законодавства з європейськими підходами, зокрема у питаннях вузького тлумачення публічного порядку, мінімального судового втручання та забезпечення передбачуваності процедур.

Попри значну увагу науковців до проблеми визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, низка важливих аспектів потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Метою статті є дослідити цивільно-процесуальні аспекти визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу й окреслити шляхи імплементації європейських стандартів у Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України.

Для досягнення цієї мети необхідно проаналізувати нормативно-правові акти України, судову практику, а також стандарти цивільного процесу у країнах ЄС, визначити проблемні аспекти та запропонувати конкретні шляхи вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Визнання та виконання арбітражних рішень в Україні регулюється ЦПК України (ст. ст. 474–482) [6] та Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [7]. Ці положення імплементують принципи Нью-Йоркської конвенції 1958 року [8], що передбачає обов'язок держав визнавати та надавати дозвіл на виконання рішень арбітражу, обмежуючи відмову винятковими підставами: недійсність арбітражної угоди, порушення процесуальних прав сторін, вихід арбітражу за межі компетенції та невідповідність рішення публічному порядку.

Цивільно-процесуальні норми визначають порядок подання клопотання про визнання та виконання рішення, строки розгляду, повноваження суду, а також механізми участі сторін та оскарження судових рішень. Таким чином, забезпечується баланс між ефективністю виконання арбітражних рішень і дотриманням процесуальних гарантій.

На практиці, однак, суди стикаються з труднощами, пов'язаними з формальними недоліками документів, невизначеністю повноважень арбітражу або неоднозначним тлумаченням поняття «публічний порядок». Ці проблеми свідчать про необхідність уточнення процесуальних норм і методичних рекомендацій для суддів.

Аналіз рішень Верховного Суду та апеляційних судів демонструє, що українські суди дотримуються проарбітражного підходу, обмежуючи втручання у рішення арбітражу формальною перевіркою документів і дотриманням процесуальних прав сторін. Наприклад, у справах 2021–2023 рр. апеляційні суди відмовляли у визнанні рішень арбітражу через неналежне повідомлення боржника або неповний комплект документів, що підкреслює актуальність удосконалення цивільно-процесуальних процедур.

Водночас практика демонструє позитивну тенденцію – суди обмежують втручання у зміст

арбітражного рішення, що відповідає міжнародним та європейським стандартам і підвищує передбачуваність судового процесу.

У країнах Європейського Союзу цивільні суди дотримуються так званого проарбітражного підходу, який передбачає мінімальне втручання у зміст арбітражних рішень. Основним завданням національних судів є перевірка дотримання процедурних і формальних вимог, тобто чи була правильно укладена арбітражна угода, чи дотримано права сторін на участь у процесі, чи рішення не виходить за межі компетенції арбітражу.

Цей підхід ґрунтується на вузькому тлумаченні поняття «публічний порядок». Відмовити у визнанні або наданні дозволу на виконання рішення арбітражу можна лише у разі серйозного порушення фундаментальних прав сторін або істотного конфлікту з основними принципами національного права. Завдяки такому обмеженому втручанням досягається баланс між автономією арбітражу та захистом громадських інтересів.

Процедури визнання та виконання арбітражних рішень у ЄС є стандартизованими і передбачають: – чітко встановлені строки розгляду клопотань; – вимоги до оформлення документів і додатків; – прозору процедуру оскарження судового рішення; – можливість застосування електронного документообігу, що підвищує оперативність процесу.

Національні приклади ілюструють різні моделі цивільно-процесуального забезпечення арбітражу. Так, у Франції застосовується принцип формальної перевірки арбітражних рішень без втручання у їх зміст, забезпечуючи швидке та передбачуване виконання. Суд обмежується контролем лише за дотриманням процесуальних норм і повноважень арбітрів. Арбітражні рішення, навіть якщо вони були скасовані в країні арбітражу, можуть бути визнані та виконані французькими судами. Це підтверджує рішення Касаційного суду від 25 травня 2016 року (№ 15-13.151), яке встановлює, що заявник має законний інтерес у визнанні рішення, якщо воно прийнято на його користь. Французькі суди обмежуються перевіркою формальних вимог та процедурних аспектів, не втручаючись у зміст арбітражного рішення [9].

Німецький цивільний процесуальний кодекс (Zivilprozessordnung, ZPO) [10] у §§ 1060–1065 визначає порядок визнання та виконання арбітражних рішень і передбачає суворе дотримання процесуальних критеріїв, а судовий контроль обмежується перевіркою формальної та процедурної законності, залишаючи зміст рішення арбітражу поза судовим втручанням. Відповідно до § 1061, іноземні арбітражні рішення можуть бути визнані та виконані в Німеччині лише за умови, що вони відповідають вимогам Нью-Йоркської конвенції та не суперечать публічному порядку Німеччини. Судовий контроль обмежується перевіркою процесуальних критеріїв, без втручання у зміст рішення [11].

Arbitration Act 1996 [12] Великобританії надає мінімальні підстави для відмови у визнанні та виконанні рішень, передбачаючи обов'язкову перевірку лише на наявність грубих порушень процесуальних прав та відсутності повноважень у арбітрів. Згідно з Arbitration Act 1996, визнання та виконання арбітражних рішень у Великобританії можливе за умови, що рішення не суперечить публічному порядку та не стосується питань, які не можуть бути предметом арбітражу. Судовий контроль обмежується перевіркою наявності підстав для відмови, визначених у законі, без втручання у зміст рішення.

У Швейцарії визнання та виконання іноземних арбітражних рішень регулюється Швейцарським федеральним законом про міжнародне приватне право (PILA). Швейцарія впровадила спрощену процедуру визнання та виконання рішень арбітражу, встановлюючи чіткі строки і обмежене втручання судів, що гарантує швидкість і передбачуваність процесу. Згідно з Art. 194 (2) PILA, іноземні арбітражні рішення можуть бути визнані та виконані в Швейцарії відповідно до Нью-Йоркської конвенції. Швейцарські суди обмежуються перевіркою формальних вимог та процесуальних аспектів, не втручаючись у зміст арбітражного рішення [13].

Судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і Суду Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union, CJEU) підтверджує ефективність такого підходу та підкреслює важ-

ливість захисту процесуальних прав сторін у арбітражних процедурах. Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності дотримання принципу рівності сторін, захисту процесуальних прав сторін, особливо права на належне повідомлення і право бути почутим, та права на справедливий судовий розгляд, навіть у контексті арбітражу. Суд ЄС, своєю чергою, підтверджує, що держави-члени повинні забезпечувати ефективний доступ до правосуддя, включаючи механізми визнання та виконання арбітражних рішень. У низці рішень Суд ЄС формує стандарти взаємного визнання рішень арбітражу та підкреслює пріоритет мінімального державного втручання, що дозволяє забезпечити баланс між автономією арбітражу та захистом національних правових інтересів [14].

Ці європейські стандарти свідчать про тенденцію до мінімального втручання національних судів у арбітражні рішення, зосереджуючи увагу на перевірці формальних та процесуальних аспектів. Це сприяє забезпеченню ефективності та передбачуваності визнання та виконання арбітражних рішень у міжнародному комерційному обігу.

Таким чином, європейські стандарти цивільного процесу в арбітражній сфері створюють передбачуваний та ефективний механізм, який одночасно гарантує дотримання прав сторін, обмежує судове втручання і забезпечує стабільність правових відносин у сфері міжнародного комерційного арбітражу.

Варто вказати, що українське цивільно-процесуальне законодавство відповідає міжнародним стандартам, однак практика застосування демонструє низку проблем. Зокрема, на нашу думку, потребує уточнення поняття «публічний порядок» задля зменшення суб'єктивності судового рішення; важливою є уніфікація судової практики через роз'яснення Верховного Суду; важливим вбачається також встановлення чітких строків розгляду клопотань та активне використання електронного документообігу. Реалізація цих пропозицій дозволить забезпечити ефективність цивільного процесу та стабільність правовідносин у сфері міжнародного комерційного арбітражу.

Висновки. Визнання та виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу є важливим елементом цивільного процесу в Україні. Цивільно-процесуальні норми створюють правові рамки, але ефективність реалізації залежить від практики судів та точності процедур. Європейський досвід демонструє

ефективність мінімального втручання судів, чітких процесуальних рамок та стандартизованих процедур. Імплементация цих принципів в Україні дозволить підвищити передбачуваність та оперативність цивільного процесу, а також зміцнити інвестиційну привабливість держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тетерук М. А. Визнання та виконання рішень міжнародних комерційних арбітражів: новели законодавства та судова практика. *Правова держава*. 2018. № 32. С. 183–190. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.32.149586>
2. Коч О. В. Визнання та виконання іноземних арбітражних рішень в Україні: тенденції судової практики. *Правова держава*. 2018. № 31. С. 124–133. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2018_31_17
3. Барановська В. М. Діяльність міжнародного комерційного арбітражу в Україні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 255–259. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.41>
4. Бабалунга О. М. Міжнародний комерційний арбітраж в умовах воєнного стану на території України. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ «ОЮА» ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса : Фенікс, 2024. С. 701–703. URL : <https://hdl.handle.net/11300/28944>
5. Урсатій А. Е. Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: правове регулювання. *Міжнародне право в період турбулентності міжнародних відносин* : матеріали Всеукр. наук. студент. інтернет-конференції (Одеса, 19 листоп. 2021 р.) / за ред. М. Р. Аракеляна ; уклад.: О. В. Бігняк, Б. В. Бабін, О. О. Сурілова та ін. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 394–396.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Редакція від 17 лип. 2025 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
7. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лют. 1994 р. № 4002-XII. Редакція від 15 лют. 2021 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (підписана у Нью-Йорку 10 черв. 1958 р., набрала чинності з 7 черв. 1959 р.). URL : https://icas.org.ua/wp-content/uploads/Text-of-UN-Convention_New-York-1958-4.pdf
9. Christophe Seraglini, Quentin Herruel The Guide to Challenging and Enforcing Arbitration Awards: France. Fourth Edition. *Global Arbitration Review*. July 25, 2025. URL : https://globalarbitrationreview.com/guide/the-guide-challenging-and-enforcing-arbitration-awards/4th-edition/article/france?utm_source=chatgpt.com
10. Zivilprozessordnung – German Code of Civil Procedure. *Trans-Lex. org*. URL : <https://www.trans-lex.org/600550>
11. Boris Kasolowsky and Carsten Wendler Challenging and Enforcing Arbitration Awards: Germany. *Global Arbitration Review*. URL : https://globalarbitrationreview.com/insight/know-how/challenging-and-enforcing-arbitration-awards/report/germany?utm_source=chatgpt.com
12. Arbitration Act 1996. UK Public General Acts. Legislation.gov.uk. URL : <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents>
13. Robin Moser Recognition and Enforcement of Arbitral Awards in Switzerland – Particularities and Swiss Court Practice. 20-09-2022. *Loyens & Loeff*. URL : https://www.loyensloeff.com/insights/news--events/news/recognition-and-enforcement-of-arbitral-awards-in-switzerland---particularities-and-swiss-court-practice/?utm_source=chatgpt.com
14. Fair Trial and Arbitration Under the ECHR. 29/06/2025. *Aceris Law LLC*. URL : <https://www.acerislaw.com/fair-trial-and-arbitration-under-the-echr/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Філатова-Білоус Н. Ю.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ Й МІСЦЕ АЛГОРИТМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У СУЧАСНІЙ ДОГОВІРНІЙ ПРАКТИЦІ

Анотація. Стаття присвячена проблемам використання різноманітних алгоритмів (цифрових помічників, ботів, електронних агентів тощо) в договірній практиці. Актуальність цього дослідження обумовлена тим, що алгоритмічні договори набувають великого поширення в сучасній практиці, адже залучення алгоритму (комп'ютерної програми) до укладення або виконання договорів значно економить час та зусилля для укладення договорів з використанням засобів електронної комунікації. Однак чим складніший алгоритм, тим більша вірогідність його непередбаченого функціонування, що ставить під загрозу дійсність договору в цілому. Особливо це стосується алгоритмів, заснованих на системах штучного інтелекту. У вітчизняній юридичній науці поняття алгоритмічних договорів фактично не досліджувалося, а в зарубіжній доктрині на сьогодні робляться перші спроби проаналізувати його й сформулювати підходи до регулювання відносин, що виникають у зв'язку з укладенням таких договорів. Тому метою цього дослідження є визначення поняття алгоритмічних договорів, з'ясування їхнього місця в сучасній договірній практиці, а також формулювання підходів до регулювання тих проблем, які виникають у зв'язку з укладенням таких договорів. У статті зроблено висновок, що алгоритмічний договір – це такий договір, укладення, виконання або визначення умов якого відбуваються за допомогою алгоритму, яким може бути цифровий асистент, бот або інша програма, що забезпечує автоматичне та/або автономне прийняття рішень у процесі такого укладення, виконання або визначення умов. З'ясовано основні проблеми, які виникають у практиці укладення алгоритмічних договорів та запропоновано шляхи їх вирішення з урахуванням підходів, сформульованих Комісією ООН з права міжнародної торгівлі, а також Європейського інституту права.

Ключові слова: договір, договірне право, алгоритмічний договір, смарт-контракт, правочин, ЮНСІТРАЛ.

Filatova-Bilous N. Yu. The concept of algorithmic contracts and their role in modern contractual practice

Abstract. The article focuses on the use of various algorithms (digital assistants, bots, electronic agents, etc.) in contractual practice. The study is relevant because algorithmic contracts are becoming widespread in modern practice, since the involvement of an algorithm (computer program) in the formation or performance of contracts significantly saves time and efforts for concluding contracts using electronic communication. However, the more complex the algorithm, the greater the likelihood of its unforeseen functioning, which jeopardizes the validity of the contract as a whole. This is especially true for algorithms based on artificial intelligence systems. The concept of algorithmic contracts has not been studied in domestic legal science, and foreign doctrine is currently making its first attempts to analyze it and formulate approaches to regulating relations arising from the conclusion of such contracts. Therefore, the purpose of this study is to define the concept of algorithmic contracts, to clarify their place in modern contractual practice, and to formulate approaches to regulating the problems arising from the formation of such contracts. The article concludes that an algorithmic contract is a contract the formation, performance or determination of the terms of which is carried out by means of an algorithm, which may be a digital assistant, bot or other program that provides automatic and/or autonomous decision-making in the process of such formation, performance or determination of terms. The author identifies the main problems that arise in the practice of entering into algorithmic contracts and suggests ways to solve them, taking into account the approaches formulated by the United Nations Commission on International Trade Law and the European Law Institute.

Key words: contract, contract law, algorithmic contract, smart contract, transaction, UNCITRAL.

Вступ. Починаючи з кінця 90-х років, коли мережа Інтернет стала доступною майже в кожному куточку світу і почала активно використовуватися в найрізноманітніших сферах, практика укладення й виконання цивільно-правових договорів зазнала відчутних змін. Окрім того, що договори стало можливо укладати за допомогою електронних засобів комунікації, процес їх укладення й виконання поступово почав ставати частково або повністю автоматизованим. Власне, без автоматизації договірної практики важко собі уявити сучасну електронну комерцію, адже масова торгівля через Інтернет не була б можливою, якби кожне замовлення клієнтів оформлялося вручну, а обмін документами між сторонами майбутніх договорів відбувався би без жодних засобів автоматизації.

Автоматизація договірної практики стала можливою завдяки використанню різноманітних комп'ютерних програм (алгоритмів) у процесі укладення та/або виконання договорів. Такі алгоритми отримують сьогодні різні назви – боти, електронні агенти, цифрові (віртуальні) помічники тощо. При цьому з технічної точки зору такі алгоритми постійно ускладнюються і вдосконалюються: якщо спочатку це були найпримітивніші комп'ютерні програми, то сьогодні – це алгоритми, що базуються на технології штучного інтелекту (ШІ), що робить процес укладення та виконання договорів усе більш автономним і незалежним від безпосередніх дій їх сторін. Це, в свою чергу, створює нові виклики для договірної практики, адже коли волевиявлення сторін замінюється алгоритмом, постає питання, чи відповідають дії такого алгоритму справжній волі сторін?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню алгоритмічних договорів сьогодні присвячені дослідження багатьох відомих європейських та американських учених, як от Лаурен Генрі Шольц (Lauren Henry Scholz) [1], Елізи Мік (Elizabeth Mik) [2], М. Хербосха (M. Herbosch) [3] та інших. Над формуванням підходів до регулювання практики укладення алгоритмічних договорів сьогодні працюють провідні міжнародні організації та дослідницькі інститути, зокрема Комісія ООН з права міжнародної торгівлі

(ЮНСІТРАЛ) та Європейський інститут права (ELI). Втім у вітчизняній юридичній літературі ця проблематика ще не розглядалася, хоча вона безумовно виникає і у вітчизняній практиці укладення й виконання договорів. Тому **метою** цього дослідження є визначення поняття алгоритмічних договорів, з'ясування їхнього місця в сучасній договірній практиці, а також формулювання підходів до регулювання тих проблем, які виникають у зв'язку з укладенням таких договорів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «алгоритмічний договір» (*algorithmic contract*) уперше в юридичній літературі було запропоновано професоркою Лорен Шольц (Університет Флориди) у 2017 році [4, с. 3]. На її думку, алгоритмічним є договір, де алгоритм визначає, чи буде укладено угоду та на яких умовах [1, С. 134]. Тобто, первісно під поняттям «алгоритмічний договір» розумівся той договір, який укладається з використанням алгоритму однією або кількома його сторонами. При цьому виокремлювалося два види таких алгоритмів. Перший з них – алгоритм – творець умов договору (*gap-filling algorithm*) – програма, яка динамічно змінює умови (наприклад, ціну) залежно від різних факторів. Прикладом є алгоритми, які встановлюють не однакові ціни всіх потенційних клієнтів (покупців, замовників тощо), а визначають їх динамічно, залежно від ринкової ціни, купівельної спроможності клієнта тощо [1, с. 141]. Другий вид – алгоритм-перемовник (*negotiating algorithm*) – програма, яка допомагає сторонам знайти найбільш підходящого контрагента і визначити умови, вигідні або прийнятні для них обох [5, С. 146]. Такі алгоритми використовуються здебільшого суб'єктами ринку фінансових послуг для пошуку потенційних клієнтів на підставі тих чи інших показників [1, с. 138].

Проте існує і ширший підхід до розуміння алгоритмічного договору, який підтримується, зокрема, Європейським інститутом права (ELI). У Проміжному Звіті ELI щодо європейського законодавства про захист прав споживачів та автоматичне прийняття рішень надається таке визначення алгоритмічному договору: це договір, у якому одна або обидві сторони використовують цифрового поміч-

ника для ведення переговорів, укладення або виконання договору. В свою чергу цифровий асистент визначається як алгоритмічна система, що аналізує дані для виконання завдань (з навчанням чи без нього) в процесі укладання або виконання договору [6, с. 22]. З цього випливає, що алгоритмічні договори згідно з підходом, сформульованим ELI, – це не тільки ті, які укладаються із залученням алгоритму однією чи кількома сторонами, а й ті, в яких алгоритм використовується *при веденні попередніх переговорів* між сторонами чи вже на стадії *виконання договірних зобов'язань*.

Широкий підхід до визначення алгоритмічного договору підтримує і ЮНСІТРАЛ. Щоправда Комісія ООН при цьому пропонує інше поняття для позначення такого роду договорів – «автоматичний договір». Так, у Модельному законі ЮНСІТРАЛ про автоматизоване укладення договорів 2024 року використовується термін «договори, що укладаються або виконуються за допомогою автоматизованої системи» [7]. Офіційний коментар до цього закону пояснює, що це поняття є синонімом терміна «алгоритмовий договір». Однак ЮНСІТРАЛ обрала звичніший для них термін, оскільки вже використовувала його в інших документах, наприклад у Конвенції про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах [7, с. 7]. Відповідно до Модельного закону, автоматичний договір – це угода, в якій автоматизована система використовується при його укладенні або виконанні. Коментар до закону уточнює, що «укладення» охоплює переговори та безпосереднє укладання договору, а «виконання» включає зміну, розірвання, невиконання договору та його наслідки, а також застосування узгоджених засобів захисту й ініціювання процедури вирішення спорів [7, с. 17].

Вбачається, що широкий підхід є більш послідовним, адже в сучасній договірній практиці використання алгоритмів не обмежується лише процесом укладення договорів. При цьому виконання договорів за допомогою алгоритмів обумовлює не менше викликів для класичного договірного права, аніж відповідне укладення договорів, тому доцільно розглядати проблематику алгоритмічних

договорів, ураховуючи як труднощі, пов'язані з укладенням, так і труднощі, пов'язані з їх виконанням.

Отже, алгоритмічний договір – це такий, укладення, виконання або визначення умов якого відбуваються за допомогою алгоритму, яким може бути цифровий асистент, бот або інша програма, що забезпечує автоматичне та/або автономне прийняття рішень у процесі такого укладення, виконання або визначення умов.

Поняття алгоритмічного договору слід відмежовувати від не менш часто обговорюваного останнім часом поняття смарт-контракту. Попри те, що обидва поняття характеризують договори, укладення або виконання яких відбувається за допомогою комп'ютерної програми, їхній зміст і обсяг є різними. Так, смарт-контракт, хоч і містить у своїй назві вказівку на поняття «контракт» (тобто, договір), насправді в більшості випадків договором у юридичному значенні цього слова не є, а є комп'ютерною програмою, що функціонує на базі технології розподіленого реєстру даних (DLT), зокрема, блокчейну, і забезпечує автоматизоване виконання різноманітних транзакцій користувачів цієї технології [8, с. 13-14]. Водночас смарт-контракт може взаємодіяти з договорами, і залежно від характеру цієї взаємодії виділяють такі види смарт-контрактів: 1) смарт-контракти, що являють собою частину договору, тобто, містять окремі умови договору; 2) смарт-контракти, що являють собою договір у цілому, коли всі умови договору викладені у вигляді програмного коду; 3) смарт-контракти, які є інструментом автоматичного виконання договору [9, с. 228-229]. Таким чином, смарт-контракт не є тотожним алгоритмічному договору: він може виступати тим алгоритмом, який використовується для укладення або виконання алгоритмічного договору. Водночас, якщо умови такого договору повністю викладені мовою програмування, а сам договір розміщено на DLT (блокчейні), то смарт-контракт може являти собою алгоритмічний договір, і в такому випадку ці поняття співпадатимуть.

Основною проблемою, яка постає у практиці укладення алгоритмічних договорів, є проблема їх дійсності і можливості бути

визнаними цивільно-правовими договорами загалом. Очевидно, що в тих випадках, коли договір укладається чи виконується не його сторонами безпосередньо, а певним технічним інструментом (комп'ютерною програмою, системою ШІ тощо), постає питання про те, а чи справді в такому договорі має місце волевиявлення його сторін і чи дійсно воно відображає їхню справжню волю? Особливо гостро це питання постає в контексті розвитку технологій ШІ, які здатні не тільки автоматизувати процес укладення чи виконання договорів, а й робити його максимально автономним: сторонам договору достатньо визначити найзагальніші умови майбутнього договору, а система ШІ здійснить укладення чи виконання договору в заданих параметрах.

Чимало науковців висловлюють скептицизм щодо можливості визнання алгоритмічних договорів договорами в принципі, особливо у тих випадках, коли до їх укладення залучаються системи штучного інтелекту. Так, на думку авторки терміну «алгоритмічний договір» Лорен Шольц, не можна вважати договір дійсним, якщо його укладення відбувається за участі високо автономного алгоритму, дії якого неможливо повністю передбачити [1, с. 132]. Водночас, панівною є протилежна позиція, згідно з якою алгоритмічні договори мають юридичну силу, навіть якщо неможливо передбачити всі дії алгоритму. Так, на думку вченої Е. Мік, хоча сторона алгоритмічного договору не може відрізнити волевиявлення свого контрагента від волевиявлення алгоритму, це не робить всі такі договори недійсними. Виняток становлять випадки, коли сторона договору, яка знала про непередбачуваність дій алгоритму для іншої сторони, недоброросовісно скористалася цим, – у таких випадках є підстави ставити питання про недійсність такого договору [2, с. 222].

ЮНСІТРАЛ та ЕЛІ також підтримують саме останній підхід. Зокрема, у Модельному законі ЮНСІТРАЛ (стаття 5) сформульовано такі правила-презупції: 1) договір, укладений з використанням автоматизованої системи, не може бути позбавлений позовного захисту лише через те, що жодна фізична особа не втрутилася в процес його укладення безпосе-

редньо; 2) договір, виконаний з використанням автоматизованої системи, не може бути позбавлений позовного захисту лише через те, що жодна фізична особа не втрутилася в його виконання безпосередньо; 3) дія, здійснена автоматизованою системою для укладення або виконання договору, не має бути позбавлена юридичної сили лише через те, що жодна фізична особа не втрутилася в цю дію [7]. Схожі правила сформульовані й ЕЛІ, який крім цього пропонує також внести зміни до низки актів вторинного законодавства ЄС. Зокрема, статтю 9 Директиви 2000/31/ЄС про електронну комерцію пропонується доповнити застереженням про те, що на території ЄС повинна забезпечуватися можливість укладення алгоритмічних договорів, у яких укладення, виконання або визначення умов здійснюються алгоритмом [6, с. 137].

Застереження, запропоноване ЕЛІ, буде доречним і у вітчизняному законодавстві. Так, частину 3 статті 5 Закону України «Про електронну комерцію» можна викласти в такій редакції: правочин не може бути визнано недійсним у зв'язку з його вчиненням в електронній формі або з використанням алгоритму, якщо інше не передбачено законом. Це сприятиме правовій визначеності в контексті поширення практики укладення алгоритмічних договорів.

У контексті укладення алгоритмічних договорів також виникає проблема щодо можливості застосування до них класичних правил стосовно визнання правочинів недійсними. Ця проблема нещодавно постала в справі *Quoine v B2C2*, що розглядалася в судах Сінгапуру та стала справжнім прецедентом. Компанія *B2C2 Ltd* (відповідач), що торгувала криптовалютами на біржі *Quoine Exchange* (позивач), помилково обміняла Bitcoin на Ethereum за курсом, що у 250 разів перевищував ринкову вартість криптовалюти Ethereum. Це сталося через некоректне налаштування алгоритмів компанії *B2C2*, які повністю регулювали процес обміну криптовалютами: вони були налаштовані так, що якщо від біржі не надходили дані про актуальний курс, автоматично застосовувався курс «1 Ethereum за 10 Bitcoin». Одного дня в роботі біржі стався збій, і дані про курси криптовалют перестали

надходити, тому декілька обмінних транзакцій були виконані алгоритмом за запрограмованим у ньому курсом. У відповідь на це оператор біржі *Quoine* скасував усі спірні транзакції. Компанія ж *B2C2* з цим не погодилася і подала до суду позов про відшкодування збитків, стверджуючи, що договір з оператором біржі забороняв таке втручання. В свою чергу компанія *Quoine* подала позов про визнання договорів *B2C2* з її контрагентами недійсними, оскільки вони були укладені під впливом помилки щодо істотних умов, а саме, помилки щодо ціни [10].

Судді Верховного суду Сінгапуру дійшли висновку, що підстав для визнання договорів недійсними саме через помилку щодо істотних обставин не було. На думку суду, проблеми виникли через збій у роботі алгоритмів біржі, а не через те, що компанія *B2C2* прописала несправедливі умови. Сам алгоритм, що визначав курс обміну криптовалюти, був детермінованою програмою, яка зазвичай працювала коректно, тоді як спір виник через випадковий збій. Варто враховувати, що згідно з англо-американською доктриною договірної права, до якої належить і Сінгапур, помилка може стати підставою для визнання договору недійсним лише тоді, коли одна сторона знала або повинна була знати про помилку іншої сторони та використала це для власної вигоди. У цьому ж випадку компанія *B2C2* не знала про укладення договорів на несправедливих умовах і не використовувала цю обставину для власного збагачення. Суд також зазначив, що програміст, який розробляв алгоритм, не міг знати про його неправильне функціонування. Тому скасування обмінних транзакцій оператором біржі (компанією *Quoine*) було визнано безпідставним [10].

Рішення суду у справі *Quoine v B2C2* встановлює важливе правило, згідно з яким некоректна робота алгоритму не є достатньою підставою для визнання договору недійсним через помилку щодо істотних обставин. Це правило можна застосовувати як загальне для подібних спорів. Однак, існують певні умови, на яких ґрунтується це рішення Верховного Суду Сінгапуру. По-перше, алгоритм повинен бути детермінованим, тобто працюю-

вати передбачувано, а не базуватися на так званих «сильних» системах ШІ, рішення яких і порядок їх прийняття можуть бути невідомими і незрозумілими. По-друге, сторона, що використовує алгоритм, не повинна знати про його некоректну роботу і не повинна використовувати помилку іншої сторони на свою користь. Деякі вчені також зазначають, що для дійсності такого договору сторона, яка залучає алгоритм, повинна використовувати досить надійні та зрозумілі у роботі алгоритми. В іншому випадку, її дії можуть бути розцінені як недобросовісні [3, с. 13].

Підхід, сформульований у справі *Quoine v B2C2*, може бути використаний в якості певно зразка при вирішенні інших подібних справ, навіть і в інших юрисдикціях. Він полягає в тому, що договір, укладений алгоритмом, залишається дійсним, навіть якщо цей алгоритм спрацював некоректно, адже автоматичне визнання таких договорів недійсними може дестабілізувати цивільний обіг. Цей підхід фактично підтримується також у Модельному законі ЮНСІТРАЛ. Згідно зі статтею 8 цього закону, дія, вчинена автоматизованою системою від імені однієї зі сторін (у тому числі, і правочин), вважається дійсною. Однак, інша сторона може не покладатися на цю дію, якщо: (а) сторона, якій атрибується (приписується) ця дія, не могла її розумно передбачити, і (б) інша сторона знала або повинна була знати, що така дія є непередбачуваною для першої сторони [7, с. 31]. Як роз'яснюється в офіційному коментарі до Модельного закону, загальне правило полягає в тому що дія, вчинена алгоритмом, є дійсною, навіть якщо вона є продуктом помилки. Винятки мають вичерпний характер і чітко сформульовані в коментованій статті Модельного закону.

В українському законодавстві відсутні норми, які б регулювали ситуації, коли дії алгоритмів при укладенні чи виконанні договорів є непередбачуваними і призводять до порушення прав сторін. Загальна ж норма, яка передбачає можливість визнання недійсними правочинів у зв'язку з помилкою щодо істотних обставин (ст. 229 ЦК України), занадто широко формулює підстави для такого визнання, що в практиці може призвести до ану-

лювання будь-яких алгоритмічних договорів через найменші прояви непередбачуваності у роботі алгоритму. Так, згідно з частиною 1 статті 229 ЦК України, якщо особа, що вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Тобто, з погляду українського законодавства для визнання правочину недійсним достатньою є сама по собі наявність помилки однієї зі сторін при вчиненні правочину. Однак причини такої помилки, як-от недбалість або недобросовісність сторони, яка помилилася, в цій нормі не вказані, а тому до уваги не беруться. Згідно з ч. 2 ст. 229 ЦК України ці обставини можуть вплинути лише на наслідки визнання правочину недійсним, зобов'язуючи сторону, яка помилилася, відшкодувати збитки.

Натомість, у сучасному договірному праві більшості європейських країн, обставини, які призвели до помилки, враховуються, і у разі їх відсутності правочин не може бути визнаний недійсним попри наявність помилки сторони (сторін) правочину. Так, у багатьох країнах Європи правочин може бути визнаний недійсним не просто через помилку його сторони щодо істотних обставин, а коли при цьому інша сторона знала або повинна була знати про істотність певної обставини для контрагента по договору та про те, що він (контрагент) помиляється щодо цієї обставини. Крім того, враховується й те, чи була помилка такою, яку можна пробачити, тобто, чи достатньо сторона перевірила умови та обставини укладення правочину [11, с. 492]. Такі застереження містяться в законодавстві Франції, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Іспанії та Великої Британії [11, с. 503]. Схожі правила містяться і в міжнародних актах. Наприклад, згідно з Загальним проектом спільних підходів ЄС (DCFR), правочин може бути визнаний недійсним через помилку, якщо: а) сторона не уклала б його або уклала б на інших умовах, якби не помилка, і б) інша сторона або спричинила помилку, або, всупереч принципу

добросовісності, нічого не зробила, дізнавшись про неї, або не надала достатньої інформації, щоб інша сторона не припустилася помилки. Водночас, навіть за наявності цих обставин правочин не може бути визнаний недійсним, якщо помилка є такою, що не можна пробачити, або якщо ризик помилки був передбачуваним і сторона взяла його на себе (ст. II.–7:201 DCFR) [12, с. 209]. Аналогічні норми містяться в Принципах УНІДРУА [13, с. 101] та Принципах європейського договірного права [14, с. 229].

Вбачається, що на рівні вітчизняного законодавства назріла необхідність у перегляді підходу до визнання правочинів недійсними через помилку щодо істотних обставин. Існуючий підхід є проблематичним, оскільки може поставити під сумнів дійсність великої кількості алгоритмічних договорів, практика укладення яких стрімко поширюється. Крім того, він є доволі проблематичним і тоді, коли застосовується до класичних договірних конструкцій. Невипадково в судовій практиці спостерігається звужене тлумачення статті 229 ЦК України і врахування не лише факту самої помилки, а й інших обставин, які свідчать, зокрема, про те, чи була ця помилка такою, що можна пробачити. Так, Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово вказував, що помилка внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не може бути підставою для визнання правочину недійсним [15; 16]. На нашу думку, частина 1 статті 229 ЦК України має бути доповнена застереженнями щодо: а) обізнаності іншої сторони правочину щодо того, що її контрагент помиляється, або б) ненадання стороною правочину її контрагенту необхідної і достатньої інформації для того, щоб останній не припустився помилки, за наявності можливості або обов'язку надати відповідну інформацію. Доцільно також внести застереження щодо неможливості визнання правочину недійсним у зв'язку з такою помилкою, яку не можна пробачити (зокрема, помилкою, що є наслідком незнання закону, неналежним ознайомленням зі змістом правочину тощо).

Крім цього, вбачається, що варто імплементувати до вітчизняного законодавства поло-

ження статті 8 Модельного закону ЮНСІТРАЛ про автоматизоване укладення договорів. За загальним правилом, алгоритмічний договір є дійсним, навіть якщо певна дія, вчинена алгоритмом, була непередбачуваною. Винятком є випадки, коли цю дію не могла розумно передбачити сторона, якій вона атрибується (приписується), а інша сторона знала або не могла не знати про те, що контрагент не передбачає вчинення алгоритмом такої дії. Це правило могло б знайти своє місце серед норм, які стосуються підстав і наслідків визнання правочинів недійсними, тобто, в § 2 Глави 16 Цивільного кодексу України.

Висновки. Поняття алгоритмічних договорів є новим для вітчизняної юридичної науки, хоча практика укладення таких договорів набуває стрімкого поширення. Ці договори слід відрізнити від смарт-контрактів: якщо останні являють собою програмний код, що виконує певні дії на базі технології DLT (блокчейну), і лише в окремих випадках може становити цивільно-правовий договір, алгоритмічні договори завжди є договорами, особливістю яких є використання комп'ютерної програми при укладенні чи виконанні таких договорів однією або всіма їх сторонами.

Проблеми укладення й виконання алгоритмічних договорів активно досліджуються авторитетними міжнародними організаціями

та інституціями, а тому вже сьогодні сформульовано перші підходи до регулювання питань, які є найактуальнішими в практиці. Ці підходи втілені, зокрема, в Модельному законі ЮНСІТРАЛ про автоматизоване укладення договорів 2024 року та в Звіті ELI щодо європейського законодавства про захист прав споживачів та автоматичне прийняття рішень. Водночас в українській юридичній науці ці проблеми фактично не досліджувалися і, як наслідок, ані на законодавчому рівні, ані на рівні судової практики не було напрацьовано підходів до регулювання або вирішення спірних питань, які виникають у практиці. Тому на сьогодні назріла необхідність у впровадженні до вітчизняного законодавства норм, які б вирішували ключові проблеми, пов'язані з укладенням і виконанням алгоритмічних договорів. По-перше, це норма-презумпція стосовно дійсності алгоритмічних договорів, тобто, неможливості позбавлення таких договорів позовного захисту в суді. По-друге, це положення про те, в яких випадках такі договори все ж можуть бути визнані недійсними, зокрема, коли алгоритм, що використовувався при їх укладенні, діяв непередбачувано для його сторони або сторін, і контрагент сторони, яка використала алгоритм, знав або не міг не знати, що для сторони дії алгоритму є непередбачуваними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Scholz L.H. *Algorithmic Contracts*. *Stanford Technology Law Review*. 2017. Vol. 20. С. 128-169. URL: https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2018/03/3_SCHOLZ-FINAL_Formatted_Mar18.pdf (дата звернення: 24.08.2025)
2. Mik E. From automation to autonomy: Some non-existent problems in contract law. *Journal of Contract Law*. 2020. Vol. 36(3). С. 205–229.
3. Herbosch M. To err is human: Managing the risks of contracting AI systems. *Computer Law & Security Review*. 2025. Vol. 56. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0267364925000056?via%3Dihub> (дата звернення: 24.08.2025)
4. José Schmidt-Kessen M., Eenmaa H., Mitre V. Machines that make and keep promises – Lessons for contract automation from algorithmic trading on financial markets. *Computer Law & Security Review*. 2022. Volume 46
5. Scholz L.H. *Algorithms and Contract Law*. In: Barfield W, ed. *The Cambridge Handbook of the Law of Algorithms*. Cambridge Law Handbooks. Cambridge University Press; 2020. 141-152.
6. EU Consumer Law and Automated Decision-Making (ADM): Is EU Consumer Law Ready for ADM? Interim Report of the European Law Institute (ELI Project on Guiding Principles and Model Rules on Algorithmic Contracts). URL: https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Interim_Report_on_EU_Consumer_Law_and_Automated_Decision-Making.pdf (дата звернення: 24.08.2025)
7. UNCITRAL Model Law on Automated Contracting with Guide to Enactment. UNITED NATIONS Vienna, 2025. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/2424674e-mlautomatedcontracting-ebook.pdf> (дата звернення: 24.08.2025)

8. Старченко А. Ю. Правове регулювання смарт-контрактів у епоху цифрової економіки. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». 2022. № 2. С. 1-20.
9. Filatova N. Smart contracts from the contract law perspective: Outlining new regulative strategies. *International Journal of Law and Information Technology*. 2020. Vol. 28, Iss. 3. P. 217-242
10. *Quoine Pte Ltd v B2C2 Ltd* [2020] SGCA(I) 2
11. Christian von Bar (ed), *Principles, definitions and model rules of European private law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (Sellier European Law Publ., 2009)
12. *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR)*. Outline Edition. ed. by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke (Sellier. European law publishers GmbH, Munich, 2009)
13. Art. 1.6(2) UNIDROIT Principles 2016
14. *Principles of European Contract Law*. Parts I and II. Ed. by Ole Lando, Hugh Beale (Kluwer Law International, The Hague, London, Boston, 2000). 561 с.
15. Постанова КЦС ВС від 29.05.2023 у справі № 756/10782/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160003> (дата звернення: 24.08.2025)
16. Постанова КЦС ВС від 20.09.2023 у справі № 714/610/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113759805> (дата звернення: 24.08.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.15>

Войцишена О. В.,
докторка філософії з галузі «Право»,
асистентка кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ
ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ТРУДОВОМУ ПРАВІ**

Анотація. У статті аналізується системне концептуальне вираження принципу рівності та заборони дискримінації в сучасному трудовому праві, як галузі права, яка сприяє людиноцентричному розвитку держави. Автор виходить з того, що трудове право не зводиться до набору «технічних» норм, що регулюють наймання, звільнення та інші аспекти взаємодії працівника та роботодавця, адже також констатує самоцінність людської особистості і неприпустимість нерівного поводження. Звертається увага на те, що мета трудового права за своїм змістом свідчить, що її реальне досягнення неможливе без фактичного дотримання принципу рівності. Це пояснюється зокрема тим, що без гарантування рівних прав і можливостей для всіх учасників трудових відносин не можна досягти ні соціальної справедливості, ні ефективної реалізації потенціалу людини у сфері праці, ні соціально безпечної взаємодії у сфері праці та зайнятості. Звертається увага на те, що в трудовому праві затверджується перевага соціальної цінності людини над виробничими процесами. У цьому контексті слід враховувати, що на сьогоднішній день «економічна доцільність» не може виправдати будь-яку дискримінацію працівників, і тому сучасне трудове право передбачає захист законних інтересів працівника, однак, паралельно також враховує й інтереси роботодавця, забезпечуючи їх збалансованість, не ставлячи при цьому під сумнів пріоритет людської гідності, яким в рівній мірі володіє працівник і роботодавець. Важливе місце в статті відводиться й розгляду особливих гарантій для вразливих категорій працівників. Стверджується, що формальна рівність далеко не завжди забезпечує реальну рівність можливостей, тому законодавець встановлює спеціальні заходи, спрямовані на захист вагітних, неповнолітніх, осіб з інвалідністю та інших верств працездатної частини населення, які зазнають додаткових труднощів при працевлаштуванні та подальшій реалізації права на працю. Також автором підкреслюється роль морально-етичних правил у сфері праці, які, будучи підкріплені відповідними актами про етичну поведінку працівників, фактично вибудовуючи здоровий психологічний клімат всередині трудового колективу, в якому неможливі прояви дискримінації. У висновках до статті підсумовуються результати дослідження та вказується на те, що сучасне трудове право України цілісно пронизане принципом рівності та заборони дискримінації у сфері праці та зайнятості.

Ключові слова: законні інтереси, особливості трудового права, позитивна дискримінація, принцип рівності та заборони дискримінації, рівність, сфера праці, трудове право, трудові відносини.

Voitsyshena O. V. Conceptual expression of the principle of equality and prohibition of discrimination in modern labor law

Abstract. The article analyses the systemic and conceptual expression of the principle of equality and prohibition of discrimination in modern labour law as a branch of law that fosters the human-centred development of the state. The author argues that labour law transcends a mere collection of 'technical' norms governing hiring, dismissal, and other facets of employee-employer interaction. Instead, it fundamentally affirms the intrinsic value of the human person and the inadmissibility of unequal treatment. Emphasis is placed on the assertion that the purpose of labour law – as reflected in its substantive content – cannot be realised without the actual observance of the principle of equality. This principle operates not merely as a declarative ideal but as a structural imperative, shaping legal frameworks to ensure fairness, dignity, and non-discrimination in employment relations. This is due, in particular, to the fact that without guaranteeing equal rights and opportunities for all participants in labour relations, neither social justice, nor the effective realisation

of human potential in the workplace, nor socially safe interaction in the sphere of labour and employment can be achieved. Attention is drawn to the fact that labour law asserts the primacy of human social value over production processes. In this context, it should be borne in mind that 'economic expediency' cannot justify discrimination against employees today. Consequently, modern labour law provides protection for the legitimate interests of the employee while simultaneously accounting for the interests of the employer, ensuring their balance without undermining the priority of human dignity – a principle equally upheld by both the employee and the employer. The article dedicates significant attention to examining special guarantees for vulnerable categories of workers. It posits that formal equality does not always ensure genuine equality of opportunity, necessitating legislative measures to protect pregnant individuals, minors, persons with disabilities, and other groups facing heightened challenges in securing employment and exercising their right to work. The author underscores the role of moral and ethical norms in labour relations, which – when reinforced by relevant policies on ethical conduct – foster a healthy workplace climate where discrimination becomes untenable. The conclusions synthesise the study's findings, asserting that modern Ukrainian labour law is thoroughly imbued with the principle of equality and prohibition of discrimination in employment and labour practices.

Key words: *equality, features of labor law, labor law, labor relations, legitimate interests, positive discrimination, principle of equality and prohibition of discrimination, world of work.*

Постановка проблеми. Розглядаючи сутність принципу рівності та заборони дискримінації слід констатувати, що ця засаднича ідея на сьогоднішній день закріплюється у нормах законів і підзаконних актів, які складають законодавство про працю та зайнятість, а також пронизує всю логіку відповідної галузі права, починаючи від мети і завдань трудового права до морально-етичних вимог, обмежень і заборон, які поширюються на всіх (або окремих груп) учасників трудових відносин. У зв'язку з цим, необхідно підкреслити, що комплексне дослідження принципу рівності та заборони дискримінації в трудовому праві неможливо без попереднього дослідження вираження цієї основоположної ідеї в самому трудовому праві.

Особливо важливим розгляд вказаного питання постає саме у світлі сьогочасних тенденцій щодо комплексного переосмислення сутності трудового права та низки його інститутів в Україні та ряду інших європейських держав. Відтак, визначення тих чи інших особливостей сучасного трудового права, як виразів принципу рівності та заборони дискримінації, становить собою науково обґрунтований аргумент на користь неможливості перегляду або ж ліквідації таких виразів зазначеного принципу. Так у разі нівелювання таких виразів зазначеного принципу можна стверджувати, що трудове право позбавляється свого гуманістичного характеру, що неприпустимо в правовій і соціальній державі, адже ця галузь права в цілому буде втрачати здатність гармонізувати інтереси

сторін, забезпечувати справедливе співвідношення соціальної та економічної складових трудової діяльності, а також сприяти соціально-безпечній взаємодії всіх суб'єктів трудового права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи наявну наукову літературу відзначимо, що по сьогодні ученими ще комплексно не розкривалось концептуальне вираження принципу рівності та заборони дискримінації в трудовому праві в цілому та в трудовому праві України, зокрема. Поряд із тим, ті чи інші вияви принципу рівності (заборони дискримінації) в трудовому праві розкривались українськими ученими, серед яких: А.В. Андрушко, В.В. Гладкий, М.П. Дибань, М.І. Іншин, М.О. Мельничук, О.Т. Панасюк, Д.І. Сіроха, І.В. Ткаченко, В.О. Швець, І.І. Шпарка, В.І. Щербина, О.А. Яковлев, О.М. Ярошенко та ін. Наукові напрацювання цих та ін. учених і дослідників сприятимуть виявленню та аналізу концептуального виразу принципу рівності та заборони дискримінації у сучасному трудовому праві.

Отже, **метою** статті є з'ясування основних проявів концептуального вираження принципу рівності та заборони дискримінації в сучасному трудовому праві України. Для досягнення поставленої мети слід виконати наступні **завдання**: 1) з'ясувати прояви принципу рівності та заборони дискримінації в трудовому праві, що пронизують цю галузь права; 2) комплексно проаналізувати сутність виокремлених виявів принципу рівно-

сті (заборони дискримінації); 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи зв'язок принципу рівності та заборони дискримінації й трудового права слід зауважити, що ця галузь права на сьогоднішній день повністю пронизується відповідною засадничою ідеєю, а також є сферою правового впливу, в якій найбільш відчутно просувається означений принцип. Комплексно аналізуючи характеристику сучасного трудового права, можемо помітити, що низка характеристик цієї галузі права обумовлена вираженням принципу рівності (заборони дискримінації). Зокрема, вказане проглядається в процесі: визначення мети трудового права; визнання в трудовому праві пріоритету людської особистості над виробничими інтересами; закріплення в законодавстві про працю особливих правових статусів для вразливих категорій працівників; включення морально-етичних норм в режим організації трудових відносин, їх перебігу та припинення та ін. Таким чином, слід наголосити на тому, що сучасне трудове право України, як галузь права, що цілісно вибудована на основі гуманістичного правового світогляду, не обмежується абстрактними положеннями про права та обов'язки учасників трудових відносин, а цілісно ґрунтується на ідеї загальної рівності, будучи спрямованою на формування справедливих трудових відносин, за яких не допускається приниження гідності (як працівника, так і роботодавця) та дискримінаційні утиски прав людини, що в цілому нівелюють право працівника та роботодавця на соціально-безпечну взаємодію у сфері праці та зайнятості.

Враховуючи викладене у процесі з'ясування концептуальних виразів принципу рівності й заборони дискримінації в трудовому праві слід звернути увагу насамперед на *мету трудового права, адже вона цілісно враховує принцип рівності й без фактичного дотримання вимог цього принципу неможливе досягнення мети цієї галузі права в цілому.* Осмислюючи окреслену тезу значимо, що сучасне трудове право, як стверджують учені [1, с. 191; 2, с. 8], є системою норм, орієнтованих як на формальне

врегулювання питань найму, перебігу трудових відносин і звільнення (вивільнення) працівників, а також на забезпечення гідних умов праці, забезпечення безпеки на робочому місці, а також захист законних прав та інтересів працівників, а перш за все – захисту їх від дискримінації й несправедливої експлуатації [3, с. 102]. При цьому в якості важливого концептуального елемента даної системи виступає пріоритет людської особистості та її гідності, тобто соціальна цінність людини й її потенціал ставиться вище прибутку та виробничих цілей роботодавця. Означена особливість сучасного трудового права, зумовлена гуманістичною правовою природою цієї галузі права, що сформувалася протягом багатьох століть становлення гуманістичного правового світогляду, й відображається, зокрема, у необхідності створення рівних можливостей для всіх суб'єктів трудових відносин, а також у неприпустимості дискримінації та дегуманізації працівників. Таким чином, беручи до уваги викладене зазначимо, що мета трудового права в Україні (як сучасній цивілізаційній правовій системі) має розглядатися крізь призму принципу рівності у двох основних аспектах. По-перше, відповідна мета може осмислюватися в позитивному аспекті (або ж, як «позитивний складовий елемент» мети трудового права), що передбачає обов'язкове сприяння розкриттю та реалізації потенціалу всіх учасників трудових відносин – без обмежень за ознаками статі, віку, стану здоров'я та інших факторів. По-друге, негативний аспект («негативний складовий елемент» мети трудового права) проявляється в ряді заборон і обмежень, адресованих як роботодавцям, так і працівникам, які повинні утримуватися від будь-яких дій, що сприяють дегуманізації інших учасників трудових відносин (у тому числі дискримінації, утисків або неповажного поводження, зокрема, у вигляді мобінгу).

Окремо в процесі дослідження концептуальних виразів принципу рівності й заборони дискримінації в трудовому праві необхідно констатувати, що *цінність людини у сфері дії трудового права переважає цінність виробничого процесу та прибутку, а тому економічна (виробнича) та інша доцільність не може виправдовувати дис-*

кримінацію працівників. Превалювання людської цінності над виробничими інтересами і прибутком роботодавця, як нами вже зазначалося, є одним з засадничих ідей сучасного трудового права [див., напр.: 4, с. 375; 5, с. 137-138]. Соціальна цінність людини (як працівника, так і особи, котра шукає роботу, стажиста або іншої особи, який тільки входить в сферу праці), ставиться вище власне виробничих процесів і економічних вигод. На практиці означена ідея виражається в тому, що навіть за наявності очевидної виробничої необхідності (наприклад, бажання роботодавця оптимізувати персонал або підвищити рентабельність виробничих процесів), до залучення працівника не можуть застосовуватися підходи, які ведуть до дискримінації та приниження людської гідності. Так трудове право України, як галузь права, що відповідає за впорядкування суспільних відносин у відповідній сфері в правовій, соціальній та демократичній державі, комплексно осмислює статус працівника крізь призму принципу рівності. У зв'язку з цим, працівник не може розглядатися як «простий ресурс», що використовується роботодавцями заради збільшення прибутку, а державою – для збільшення економічної активності в суспільстві. Навпаки, при укладенні трудового договору роботодавець і працівник вступають в правову взаємодію, в якому працівник отримує не лише заробітну плату, а й можливість вільної реалізації свого трудового потенціалу, залучення до так званого «світу праці», участі в суспільному житті та підвищення рівня особистої соціальної безпеки, чого працівника не можуть позбавити з дискримінаційних причин. Отже, в такому контексті будь-які спроби обґрунтувати дискримінаційні дії економічними причинами (наприклад, необхідність зниження витрат при наймі осіб певної статі, віку або стану здоров'я) суперечать суті сучасного трудового права, яка виходить з пріоритету поваги до особистості, її свободи та гідності, а, отже, заперечує виправдання дискримінації критеріями фінансової, організаційної чи іншої доцільності. Саме тому норми, закріплені в законодавстві про працю України, спрямовані не стільки на організацію та забезпечення виробничого процесу (як би

це було в разі трансформації трудового права в «право ринку праці»), скільки на забезпечення умов, за яких працівники можуть ефективно реалізувати свій трудовий потенціал й при цьому не втрачають своїх базових прав.

У рамках аналізу концептуальних виразів принципу рівності й заборони дискримінації в трудовому праві слід звернути увагу також і на те, що *трудове право передбачає збалансування інтересів роботодавця та працівника у відносинах, що складають предмет цієї галузі права*. Зазначимо, що в радянський період розвитку трудового права (як галузі права патерналістської держави) серед вчених була широко поширена думка про те, що роботодавець у трудових правовідносинах незмінно виступає сильнішою стороною, тоді як працівник завжди потребує захисту з боку держави. Однак в сучасних умовах ця точка зору науковців все частіше переглядається. Як зазначає українська дослідниця М.О. Мельничук, нині захисту потребують не лише працівники, а й роботодавці [6, с. 159]. Ця обставина обумовлена тим, що підвищені економічні ризики для приватних і публічних суб'єктів економічної діяльності нерідко породжуються так званими «професійними шахрарями», які працюють в штаті підприємств (установ, організацій) та зловживають своїми посадовими повноваженнями та можливостями. Таким чином, якщо в ХХ ст. прояв гуманізму в трудовому праві було тісно пов'язане із захистом працівника від нечесних або депотичних дій роботодавця (що дозволяло «зрівняти» соціально-правове становище сторін), то в ХХІ ст. все більш очевидною стає проблема недобросовісних працівників, що підривають стабільність діяльності роботодавця та ставлять під загрозу інтереси інших найманих працівників (трудового колективу в цілому). Тому сьогодні принцип рівності в трудовому праві вимагає не лише захисту законних інтересів однієї сторони (виключно працівника чи виключно роботодавця), але й збалансування інтересів обох сторін та забезпечення умов, в яких права та інтереси обох сторін будуть захищеними в тій мірі, в якій ці суб'єкти перебуватимуть в соціально безпечному стані.

При цьому важливо підкреслити, що, хоча виробничі та технологічні процеси не повинні превалювати над цінністю людини, сучасні реалії вимагають врахування того, що порушення інтересів роботодавця, як ми вже зазначали, здатне завдати шкоди й іншим працівникам. Врахування цієї обставини підтверджує необхідність досягнення гармонії інтересів сторін трудового договору та неприпустимість організації відносин у сфері праці на ризикових і конфліктних засадах [див., напр.: 7, с. 77, 84-86, 144; 8, с. 187-188; 9, с. 56, 322, 370-371]. При цьому враховуючи зміст «балансу інтересів» [див., напр.: 10, с. 116] зазначимо, що у контексті розглядуваного принципу цей «баланс» впливає із визнання цінності та гідності кожного учасника трудових відносин.

Додатково в процесі з'ясування концептуальних виразів принципу рівності й заборони дискримінації в трудовому праві необхідно звернути увагу й на те, що *трудове право встановлює, захищає та охороняє особливий правовий статус вразливих категорій працівників, дозволяючи вирівнювати у сфері праці та зайнятості становище осіб, які в силу різних обставин не можуть повною мірою реалізувати своє право на рівність, а перш за все – в рівній мірі перебувати в соціально-безпечному становищі*. Хоча, як ми вже зазначали, трудове право України вибудоване на принципі збалансування інтересів сторін трудових правовідносин, що відповідає принципу рівності, слід зауважити, що в дійсності окремі категорії працівників потребують особливого трудово-правового захисту, що сприяє їх рівності. Підставами такого трудо-правового захисту можуть бути біологічні, соціально-економічні або правові підстави, врахування яких не слід інтерпретувати як протиправне (негативне) відхилення від ідеї рівності та обов'язковості недопущення дискримінації з огляду на її заборону. Відповідне виключне ставлення до особливих категорій працівників (працівників з інвалідністю, молодих працівників, працівників передпенсійного віку, а також працівників з особливими сімейними зобов'язаннями та вагітних працівниць) відповідає гуманістичному характеру сучасного трудового права,

адже визнання нерівного становища окремих груп у реальних соціально-економічних умовах веде до необхідності встановлення для них підвищених правових гарантій, які дозволять вирівняти належний рівень їх соціальної безпеки. Отже, мета таких позитивних заходів – нівелювати об'єктивні фактори, що перешкоджають повноцінній реалізації права на працю, на рівність у сфері праці, а перш за все – на перебування в соціально-безпечних умовах буття. Тому, відповідні заходи, які передбачаються трудовим законодавством, не є вираженням якихось дискримінаційних «привілеїв» для одних груп працівників на шкоду іншим, а навпаки, ці спеціальні гарантії та пільги покликані компенсувати фактичні труднощі, обумовлені, наприклад, станом здоров'я, сімейними обов'язками або віковими особливостями, й тим самим забезпечити реальну рівність можливостей працюючих громадян.

Також в рамках цієї наукової розвідки у контексті з'ясування концептуальних основних виразів принципу рівності й заборони дискримінації в розглядуваній галузі праві доцільно відзначити те, що у *трудовому праві приділяється досить широка увага ролі морально-етичних правил в упорядкуванні трудових і пов'язаних із ними відносин, що узгоджується із вимогами принципу трудового права, що мають насамперед морально-етичну природу*. Розглядаючи цю характеристику сучасного трудового права України слід зазначити, що ця галузь права не обмежується виключно правовими нормами, що встановлюють порядок найму, звільнення або розподілу обов'язків між працівником і роботодавцем. На сьогоднішній день норми, які впорядковують відносини у сфері дії трудового права, враховують морально-етичну складову правового впливу на суб'єкти права, забезпечуючи таким чином належну атмосферу в трудовому колективі, у взаєминах між працівником і роботодавцем, а також органічно доповнюючи інші правила та стандарти законодавства. Зважаючи на це ми можемо помітити наявність низки кодексів і правил етичної поведінки, що діють для різних груп працівників. Відповідні акти, як видається, створюють цілісний морально-етичний фон,

без якого ускладнюється фактична реалізація принципу рівності.

Висновки. Підводячи підсумок викладеному слід зазначити, що принцип рівності та заборони дискримінації в трудовому праві не зводиться до окремих норм, в яких проголошується ідея рівності, а також забороняється нерівне поводження. Відповідний принцип насправді є фундаментом, на якому вибудовується сучасне трудове право України, визначаючи його гуманістичну природу, мету, ряд завдань і пронизуючи собою всі рівні правового регулювання трудових відносин. Перш за все, важливо враховувати, що сучасне трудове право ґрунтується на визнанні самоцінності працівника (як людини), що передбачає неможливість виправдання дискримінаційних практик «економічною доцільністю», іншими виробничими інтересами. Крізь призму вимог принципу рівності повага до людської гідності стає основоположним критерієм, за яким оцінюється правомірність дій роботодавця і держави у відповідній сфері. Крім того, хоча історично склалося так, що трудове право спочатку було орієнтоване на захист працівника як більш вразливу сторону відносин, сучасний підхід в реалізації захисної функції цієї галузі права передбачає також урахування та захист законних інтересів роботодавця. У цьому контексті трудове право прагне збалансувати інтереси праців-

ника і роботодавця, хоча цей баланс досягається не шляхом обмеження прав працівників, а за рахунок взаємної відповідальності та недопущення зловживань з боку всіх учасників трудових відносин. Важливою особливістю трудового права, обумовленого дією принципу рівності та заборони дискримінації також є те, що цей принцип в умовах фактичної нерівності (наприклад, у разі, коли працівником є особа з інвалідністю чи вагітна жінка) вимагає здійснення додаткових заходів, які охоплені політикою позитивної дискримінації, яка визнає, що формальна рівність сама по собі не здатна усунути реальні перешкоди до реалізації права на працю. Також важливо враховувати й те, що у сфері праці та зайнятості діють кодекси етичної поведінки працівників, які покладають на них обов'язок дотримуватися етичних норм, а, отже, не допускати грубого поводження і приниження гідності, що прямо корелюють з вимогами зазначеної засади. Відтак, аналізуючи концептуальне вираження принципу рівності і заборони дискримінації в трудовому праві слід зазначити, що вказана засаднича ідея забезпечує реалізацію основної місії цієї галузі права – утвердження справедливих і гуманних умов праці, в яких кожен учасник трудових відносин розглядається як власник невід'ємних прав і свобод, що заслуговує поваги і правового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Панасюк О.Т. Мета трудового права як вияв його телеологічного аспекту. *Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повідомл. учасн. IV між-нар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5–6 жовтня 2012 р.)*; за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2012. С. 189-193.
2. Щербина В.І. Функції трудового права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2009. 32 с.
3. Гладкий В.В. Мета трудового права як сучасної цивілізаційної цінності. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 99-105. doi:10.32751/2617-5967-2021-03-12.
4. Ткаченко І.В., Шпарка І.І. Виробничий травматизм—проблема сучасності: актуальні аспекти, причини та шляхи запобігання. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія: Економічні науки*. 2013. № 2. С. 375-381.
5. Яковлев О.А. Правові засади встановлення умов праці за трудовим законодавством України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2019. 460 с.
6. Мельничук Н.О. Збалансування інтересів сторін трудових відносин як засада забезпечення договірного регулювання таких відносин з боку держави. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 158-162.
7. Дибань М.П. Порушення трудових прав працівників у сучасних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2017. 250 с.

8. Сіроха Д.І. Значення актів локальної нормотворчості в регулюванні праці. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Т. 1, Вип. 3 (28). С. 186-190. doi:10.32837/руув.v1i3(28).344.

9. Швець В.О. Проблеми правового регулювання забезпечення стабільності трудових правовідносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. 445 с.

10. Андрушко А.В. «Баланс інтересів»: експлікація поняття в контексті трудового права. *Університетські наукові записки*. 2015. № 1. С. 109-119.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Костенко В. Г.,кандидат юридичних наук, суддя
Ковпаківського районного суду міста Суми

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОЇ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню особливостей забезпечення гідної праці державних службовців у контексті здійснення реформи соціальної безпеки державної служби. З 2025 р. в Україні фрагментарно розпочалось здійснення реформи соціальної безпеки держслужби, що зосереджується переважно на удосконаленні системи матеріального забезпечення державних службовців. При цьому відповідні зміни в законодавстві не в повній мірі враховують проблематику матеріального забезпечення держслужбовців системи правосуддя України, а також зростаючий дефіцит Державного бюджету України, що є фактором, який ускладнює реалізацію соціальної функції держави в цьому контексті. Вказане обставини також позначаються й на спроможності держави забезпечувати належну безпекову обстановку в сфері забезпечення соціальної безпеки держслужби в умовах глобалізації. Саме тому, в умовах вказаної реформи потребується закріплення в Законі України «Про державну службу» права усіх держслужбовців на безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я, а також обов'язку держави здійснювати на рівні кожного органу державної влади систематичні заходи із психологічної підтримки та запобігання й протидії професійному вигоранню держслужбовців. Також в цьому законодавчому акті слід передбачити окрему статтю, яка буде визначати мету, завдання та зміст забезпечення гідної праці держслужбовців, а також окреслюватиме базові правила стандарти гідної праці таких службовців. Вказані стандарти повинні узгоджуватись із метою та завданнями соціальної безпеки держслужби та передбачати, зокрема, заходи для забезпечення впорядкованого й стійкого перебігу службово-трудова відносин, підтримання сприятливого морально-психологічного клімату в трудовому колективі, недопущення конфлікту інтересів і трудових конфліктів загалом, а також протидії мобінгу (психологічному тиску) тощо.

Ключові слова: гідна праця, глобалізація, державний службовець, соціальна безпека, соціальне забезпечення, соціальне право.

Kostenko V. H. Ensuring decent work for civil servants in the context of implementing the reform of social security in the civil service

Abstract. The article clarifies the specific requirements for securing decent work for civil servants in the course of social-security reform of the civil service. Since 2025, Ukraine has pursued the reform in a largely piecemeal manner, concentrating chiefly on improving the system of material support. Yet the legislative changes adopted to date do not fully address the problems of remuneration and benefits for civil servants in the justice system and must be assessed against the growing deficit of the State Budget of Ukraine (a factor that complicates the State's capacity to discharge its social function in this domain). These constraints also bear upon the State's ability to maintain a safe environment for civil service social security under conditions of globalisation, limiting both the effective use of globalisation's positive effects and the prevention or mitigation of its negative ones. The difficulty is compounded by the long-standing neglect of social-security needs across all categories of civil servants and branches of public authority. Against this background, the reform should explicitly entrench, in the Law of Ukraine "On Civil Service", a universal entitlement of all civil servants to free medical care in public healthcare institutions, alongside statutory duties requiring every public authority to provide psychological support and to prevent and counteract occupational burnout. The statute should also include a dedicated provision defining the purpose, objectives, and substantive content of decent work for civil servants, and should set out basic rules and standards consistent with the aims of civil-service social security. In practical terms, those standards ought to sustain an orderly and stable course of service and labour relations, uphold a favourable moral-psychological climate within the workforce, prevent conflicts of interest and labour disputes, and counteract mobbing (psychological harassment) and related practices. Framed in this way, the reform would align decent-work guarantees with the wider social-security architecture of the civil service, thereby strengthening institutional resilience in the face of globalising pressures while safeguarding the dignity, health, and professional autonomy of civil servants.

Key words: civil servant, decent work, globalisation, social law, social provision, social security.

Постановка проблеми. Державна служба (далі – ДС) в Україні, як і в будь-якій сучасній державі, перебуває у постійній конкуренції за кваліфіковані кадри, пропонуючи переваги стабільності службово-трудоких відносин, можливість здобути визнаний соціально-правовий статус та інші переваги, зокрема триваліші відпустки й додаткове страхування життя та здоров'я. При цьому роботодавці приватного сектору економіки нерідко успішніше приваблюють фахівців завдяки вищому рівню оплати, широкому обсягу пільг, можливості участі у прибутку через корпоративні інструменти та іншим матеріальним стимулам, які доповнюються значними нематеріальними благами, які позначаються на рівні соціальної безпеки (далі – СБ) службовців (приміром, фінансуванням підвищення кваліфікації, здобуттям нової освіти у провідних закладах освіти, опануванням іноземних мов або підвищенням рівня їх володіння тощо). При цьому, в постійній конкуренції за професійні кадри із приватним сектором економіки, що загострюється в контексті глобалізації, держава зможе ефективним чином вирішувати назрілі кадрові проблеми у тому разі, якщо почне систематично діяти в цьому аспекті в якості відповідального та добросовісного роботодавця, що турбується про СБ найнятих працівників, насамперед, забезпечуючи працівників умовами праці, які відповідають міжнародним стандартам гідної праці. Вказане засвідчує потребу комплексного удосконалення системи забезпечення СБ ДС, в якій особлива увага має бути приділена саме підвищенню рівня гідної праці державних службовців (при цьому для всіх категорій держслужбовців та у всіх гілках публічної влади, а не лише виконавчої).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день проблематика забезпечення гідної праці працівників в цілому та державних службовців зокрема вже була предметом наукового дослідження ряду вітчизняних науковців, серед яких, Л.П. Амелічева, М.А. Барсук, І.В. Дашутін, М.І. Іншин, Л.М. Князькова, Л.Ю. Малюга, О.В. Пожарова, Д.І. Сіроха, В.М. Соколов, О.Г. Турченко, В.М. Шкода та ін. учені та дослідники. Разом із тим, слід констатувати, що по сьогодні

в науці соціального права не здійснювалось дослідження особливостей забезпечення гідної праці державних службовців у контексті здійснення реформи СБ ДС, з урахуванням останніх змін чинного законодавства та актуальних соціальних ризиків, зокрема, тих, що обумовлюються глобалізацією.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей забезпечення гідної праці державних службовців у контексті здійснення реформи СБ ДС в Україні. Для досягнення цієї мети слід виконати такі завдання: 1) проаналізувати позитивну та негативну характеристику впливу глобалізації на безпековий стан в сфері забезпечення СБ; 2) окреслити особливості забезпечення гідної праці державних службовців у контексті здійснення реформи СБ ДС в Україні; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Провідне місце в ієрархії суспільних пріоритетів належить правам і свободам людини та їх належному забезпеченню державою, що в цілому зумовлюється сучасним глобальним порядком, сформованим під впливом процесів глобалізації, який визначає чіткі межі та орієнтири подальшого їх розвитку. Поряд із тим, хоча глобалізація в цілому сприяла виробленню універсальних стандартів прав людини, що стали підґрунтям для визначення мінімально допустимого рівня СБ особи і критерієм цивілізованості держав, паралельно із процесом універсалізації прав людини зростає й кількість підстав для їх обмеження [1, с. 4]. Таким чином припускається, що позитивний потенціал глобалізації, як об'єктивно складного явища, на практиці повинен оцінюватись з урахуванням того, що відповідні властивості глобалізації також об'єктивуються й в умовах існування людини й соціуму, що характеризується множиною соціальних ризиків, здатних спотворити та нівелювати сприятливий вплив глобалізації, а також використати глобалізацію в якості чинника, що посилюватиме фактори, що обумовлюють складні життєві обставини буття сучасної людини.

Поряд із цим варто підкреслити, що визнання самоцінності прав і свобод людини не може слугувати аргументом на користь дру-

горядності держави та її інтересів, оскільки інтереси громадян і держави повсякчас перебувають у тісному взаємозв'язку. З цього приводу погодимось із тим, що виключно потужна та розвинена держава здатна повною мірою гарантувати права людини, а відповідно забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності є передумовою стабільного розвитку та захищеності громадян [2, с. 146], хоча, звісно, й безпосередньо вказані властивості держави автоматично не означають, що в такій державі має місце СБ. Утім, в означеному контексті набуває особливої ваги проблематика збереження суверенітету як умови належного рівня СБ населення від негативних ефектів глобалізації. Актуальність проблеми зумовлена тим, що глобалізація послаблює суверенітет держав (як у сенсі реальної спроможності забезпечення державою верховенства у внутрішній політиці, так і в аспекті незалежності її зовнішньополітичної діяльності) [3, с. 162–163].

З огляду на викладене підкреслимо, що вплив глобалізації на глобальні процеси не піддається однозначній оцінці [4, с. 26], оскільки це явище в дійсності породжує як сприятливі, так і несприятливі для людини, суспільства та держави наслідки, у тому числі амбівалентні щодо СБ держави. Отже, можемо дійти законірного висновку, що глобалізацію слід розуміти як об'єктивну даність, що водночас відкриває значні можливості й генерує істотні загрози, а її перебіг відзначається складністю та суперечливістю [5, с. 125]. Поряд із тим, як зауважують О.В. Хмелевський та Н.О. Керницька, глобалізаційні процеси здебільшого приносять сприятливі результати для індустріально розвинених держав [6, с. 238]. Тобто, глобалізація поєднує як позитивні, так і негативні аспекти свого виразу в цілому та на сферу забезпечення СБ зокрема, а скористатися її перевагами в повнішому обсязі здатні насамперед держави з достатнім виробничо-технічним і фінансово-економічним потенціалом. Зокрема, Р.В. Войтович з цього приводу зауважує, що «перехідні суспільства найбільшою мірою підпадають під виклики глобалізації, більшість із них виявляються навіть не готовими їм протистояти»

[7, с. 95]. Так, оскільки роками в Україні триває повномасштабна війна й її виробничо-технічний та фінансово-економічний потенціал в цілому закономірним чином не характеризується відповідністю найбільш економічно розвиненим країнам світу (зокрема, США, Німеччини, Італії), а тому існує значний ризик того, що в нашій державі не в достатній мірі будуть враховуватись позитивні тенденції глобалізації, а негативні вирази цього явища будуть об'єктивуватись у ще більш руйнівному впливі, негативно позначаючись на безпековій обстановці у сфері забезпечення СБ ки держави в цілому та СБ ДС, зокрема. Особливо проблематичним чином вказане стосується сфери забезпечення гідної праці державних службовців, адже через брак фінансового забезпечення функціонування системи забезпечення СБ ДС досить часто знаходяться під ризиком виконання роботи в негідних їх людської гідності умовах, що в цілому посилюється глобальною тенденцією десоціалізації сфери праці та зайнятості. При цьому, слід мати на увазі, що поширення десоціалізації у сфері праці та зайнятості, яке має глобальний характер, зумовлюється нерідко соціально безвідповідальними діями та рішеннями роботодавців, а також держави, істотно впливаючи на зміст праці, властивості трудових правовідносин і рівень соціальної солідарності суспільства.

У цьому контексті можемо стверджувати про необхідність врахування під час здійснення реформи СБ ДС вказаних обставин, а саме шляхом посилення рівня забезпечення гідної праці державних службовців. При цьому наразі цьому питанню вже приділяється увага держави, а саме в частині матеріально-фінансового виразу забезпечення гідної праці службовців у вигляді підвищення рівня їх заробітної плати (грошової винагороди). Значущість цього напряму реформування зумовлена тим, що належна, справедлива й конкурентоспроможна оплата праці (грошова винагорода) є визначальною передумовою соціальної захищеності держслужбовців [див., напр.: 8, с. 147]. У зв'язку з цим держава як роботодавець, на яку покладено юридичну та соціальну відповідальність у сфері трудового права, має гарантувати

і в межах реформи послідовно вдосконалювати достатній рівень заробітної плати працівників ДС. Так, станом на сьогодні, виходячи з приписів ч. 1 ст. 52 Закону України «Про державну службу», з 1 квітня 2025 р. встановлено надбавку за вислугу років у розмірі 2% за кожен календарний рік стажу, при цьому її граничний обсяг не може перевищувати 30%. Крім того, ч. 3 ст. 51 цього ж Закону закріплює мінімальний посадовий оклад для державних службовців, які працюють в органах із юрисдикцією в межах одного чи кількох районів, районів у містах або міст обласного значення, він має бути не нижчим за подвійну мінімальну заробітну плату, а з 1 січня 2026 року, що відображено у ч. 6 ст. 51 чинної редакції Закону України «Про державну службу», – не нижчим за дві з половиною мінімальні заробітні плати. Поряд із тим, зазначені зобов'язання держави мають бути підкріплені реальними фінансовими ресурсами, що є проблематичним для держави вже тривалий час. Примітним є те, що тривалий час цю проблему відчувають держслужбовці системи правосуддя України, на що звернено увагу у зверненні Вищої ради правосуддя до Кабміну від 8 липня 2025 р., а також у зверненні до КМУ від 26 лютого 2025 р. щодо пріоритетів фінансового забезпечення судової влади та її незалежності на 2026–2028 рр.

Окремо слід відзначити, що важливим складовим гідної праці державних службовців є забезпечення та охорона здоров'я службовців. При цьому зазначимо, що чинне право України гарантує окремим державним службовцям і членам їхніх сімей, які проживають разом із ними, безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я (зокрема, ст. 144 Закону України 2016 р. № 1402-VIII, ст. 95 Закону України 2015 р. № 580-VIII та ін.). Як убачається відповідне право повинно бути гарантоване усім державним службовцям в тексті Закону України «Про державну службу». Крім того, в межах реформування системи СБ державної служби доцільно передбачити ухвалення окремого концептуально-стратегічного акта, спрямованого на профілактику та подолання проявів професійного вигорання у державних службовців. У такому документі мають бути

регламентовані мета, завдання та основні види забезпечувальних заходів, спрямованих на попередження та протидію професійному вигоранню службовців, зокрема у вигляді встановлення гнучких режимів роботи, надання права на тимчасові перерви у проходженні служби та запровадження програм психологічної підтримки для таких працівників і членів їхніх сімей.

Особливої уваги в межах реформи слід приділити вирішенню проблем охорони праці та забезпеченню безпеки службової діяльності як самостійному напрямку реформування СБ ДС в умовах глобалізації. Зазначимо, що цей напрям реформи в цілому повинен: по-перше, здійснюватися через комплекс сучасних трудових засобів соціального захисту держслужбовців [див., напр.: 9]; по-друге, враховувати, що хоча робота цієї категорії працівників здебільшого не пов'язана з типовими для промислового виробництва фізичними ризиками, проте їй притаманні інші професійні загрози, зокрема перевантаженість, стрес і професійне вигорання, а в певних випадках можливі психологічний тиск і навіть ризики для особистої безпеки (це часто стосується суддів, прокурорів, працівників поліції та ін.). Отже, комплекс заходів забезпечення СБ ДС в контексті забезпечення гідної праці охоплює покладений на державу обов'язок гарантувати в органах влади безпечні і здорові умови праці з урахуванням сучасних стандартів гідної праці, вироблених на універсальному та регіональному (передусім європейському) рівнях міжнародного права. Відповідно до цих стандартів органи державної влади як роботодавці зобов'язані забезпечувати службовцям умови належного виконання обов'язків (необхідні ресурси, належну організацію праці та гарантії, що дають змогу працювати безпечно й результативно, не наражаючись на ризик потрапляння у складні життєві обставини). Таким чином, зміст цього напрямку реформування СБ ДС охоплює обов'язок державного органу: по-перше, забезпечити службовця всією необхідною для виконання посадових обов'язків інформацією та засобами виконання службових обов'язків; по-друге, належно обладнати робоче місце у придат-

ному для виконання службових обов'язків приміщенні й підтримувати його в належному стані, а за потреби забезпечити спеціальне пристосування та безперешкодний доступ до нього (зокрема через пандуси, ліфти та інші елементи доступності) для службовців з інвалідністю; по-третє, організувати умови для приймання їжі та відпочинку протягом робочого дня (із передбаченням установлених перерв і короткочасних пауз в виконанні роботи) з урахуванням індивідуальних медичних рекомендацій щодо кількох перерв для спеціальної дієти, підтверджених відповідною довідкою, аби забезпечити повну реалізацію права на відпочинок й охорону здоров'я; по-четверте, гарантувати додержання вимог охорони праці й протипожежної безпеки в державному органі.

Слід підкреслити, що окреслені та інші елементи гідної праці державних службовців ані прямо не відображені у Законі України «Про державну службу», ані належно не систематизовані у Кодексі законів про працю України. Зазначений недолік нормативно-правового забезпечення гідної праці держслужбовців необхідно усунути в ході реформування СБ ДС, беручи до уваги позитивні глобалізаційні тенденції щодо поширення прогресивних стандартів гідної праці [див., напр.: 10; 11]. З огляду на це доцільно передбачити у Законі України «Про державну службу» спеціальну норму, яка визначала б режим гідної праці для державних службовців і встановлювала базові стандарти її забезпечення. Додатково, з урахуванням сучасних підходів вітчизняних науковців до розуміння «гідної праці» та обов'язків держави й інших учасників щодо її реального забезпечення [див., напр.: 12], слід наголосити, що в межах реформи СБ ДС це поняття (зокрема, безпечність виконання посадових обов'язків) охоплює значно ширший обсяг вимог, ніж суто технічні стандарти охорони праці. У цьому контексті слід вести мову про ергономічні характеристики та складові психологічної безпеки службового середовища, що водночас кореспондує з оздоровчо-рекреаційним напрямом реформування СБ ДС, передбачаючи запровадження заходів

для забезпечення впорядкованого й стійкого перебігу службово-трудова відносин, підтримання сприятливого морально-психологічного клімату в колективах, недопущення конфлікту інтересів і трудових спорів загалом, а також протидії мобінгу (психологічному тиску).

Висновки. Узагальнюючи викладене зазначимо, що з 2025 р. в нашій державі розпочато фрагментарні заходи із удосконалення системи забезпечення СБ держслужбовців, що переважно торкаються оптимізації їх матеріального забезпечення, проте ці заходи не повністю враховують проблематику оплати праці у системі правосуддя, а також наростаючий дефіцит Державного бюджету, який ускладнює реалізацію соціальної функції держави в умовах повномасштабної війни. Ці фактори прямо позначаються на здатності держави підтримувати належний рівень СБ ДС в умовах глобалізації, тобто повноцінно використовувати позитивний вплив глобальних процесів і при цьому ефективно запобігати несприятливим наслідкам таких процесів. Ситуацію ускладнює і тривале недооцінювання потреби у забезпеченні СБ всіх категорій службовців у межах усіх гілок публічної влади. У зв'язку з цим доцільним видається закріплення в Законі України «Про державну службу» загального права кожного службовця на безоплатну медичну допомогу у державних закладах охорони здоров'я, а також обов'язку держави організувати на рівні кожного органу влади системні заходи психологічної підтримки та профілактики (протидії) професійному вигоранню службовців. Окрім того, у цьому Законі варто передбачити окрему статтю, що визначатиме мету, завдання та зміст забезпечення гідної праці держслужбовців, а також окреслюватиме ключові критерії такої праці. Зауважимо, що ці критерії мають відповідати меті та завданням СБ ДС та включати, зокрема, вимоги щодо сталого перебігу службово-трудова відносин, підтримання сприятливого морально-психологічного клімату в трудовому колективі, недопущення конфлікту інтересів і трудових спорів, а також протидії мобінгу тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Васечко Л.О. Обмеження прав людини в умовах глобалізації: проблеми теорії і практики. *Юридична Україна*. 2013. № 1. С. 4-8.
2. Кухтик С.В. Трансформація держави під впливом глобалізації (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. 2015. 199 с.
3. Held D. The Changing Structure of International Law: Sovereignty Transformed? *The Global Transformation Reader: An Introduction to the Globalization Debate* / Ed. by D. Held, A. McGrew; 2nd ed. Cambridge: Polity, 2003. P. 162-176.
4. Диба О.М., Осадчий Є.С. Вплив глобалізації на соціально-економічний стан України. *Ринок цінних паперів України*. 2014. № 7. С. 19-28.
5. Вітер І.І. Вплив глобалізації на європейські інтеграційні процеси. *Антологія творчих досягнень*. 2004. Вип. 1. С. 125-131.
6. Хмелевський О.В., Керницька Н.О. Глобалізація міжнародного економічного середовища за впливом на міжнародний бізнес транснаціональних корпорацій. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2018. № 3, Т. 1. С. 235-239.
7. Войтович Р.В. Вплив глобалізації на розвиток сучасного світу. *Економічний розвиток: теорія, методологія, управління: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Прага, 26-28 листопада 2018 р.)*. Prague: NemoROS s.r.o., 2018. С. 87-98.
8. Малюга Л.Ю. Правове регулювання грошового забезпечення військовослужбовців Служби безпеки України: етапи розвитку та сучасний стан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88, Ч. 2. С. 146-153. doi:10.24144/2307-3322.2025.88.2.20.
9. Шкода В.М. Особливості правового регулювання трудових заходів соціального захисту працівників митних органів. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 174-178. doi:10.24144/2788-6018.2022.06.31.
10. Амелічева Л.П., Турченко О.Г. Забезпечення та захист права на належні безпечні і здорові умови праці у світлі міжнародних та європейських трудових стандартів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія: Економічна. Юридична*. 2022. Вип. 35. С. 50-58. doi:10.5281/zenodo.7510879.
11. Пожарова О.В. Гідні умови праці жінок: міжнародні стандарти та законодавство України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 105-108.
12. Дашутін І.В. Правовий механізм забезпечення гідної праці патронатних службовців. *Соціальне право*. 2023. № 1. С. 25-31.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.42:349.6:347.235

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.17>

Липницька Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті досліджуються підходи до захисту права власності на землі лісогосподарського призначення, напрацьовані Верховним Судом за останні роки. Актуальність теми зумовлена значною кількістю судових справ щодо повернення у власність держави незаконно вилучених земель лісогосподарського призначення, а також наявністю різних підходів у вирішенні таких справ, в основному, пов'язаних із відсутністю єдності у визначенні належного та ефективного способу захисту.

У результаті проведеного аналізу встановлено, що судова практика застосування таких способів захисту прав власника як витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов) й усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном (негаторний позов) була усталеною протягом тривалого часу, однак із 2018 року зазнала змін, зокрема, у справах щодо земель водного фонду, а згодом і щодо земель лісогосподарського призначення.

Узагальнення положень постанов Великої Палати Верховного Суду та касаційних судів дало підстави виявити наступні тенденції щодо вирішення таких спорів.

У судовій практиці використовуються два протилежні підходи до питання про належний спосіб захисту права власності на землі різних категорій (віндикаційний чи негаторний). Перший підхід передбачає розмежування правового статусу земель водного фонду та лісогосподарського призначення за ознакою наявності законодавчих підстав для набуття їх у приватну власність. Згідно другого підходу має місце віднесення земель цих категорій до таких, що перебувають під особливою охороною держави, та наявність обмежень у отриманні титульного володіння приватною особою.

Верховний Суд проводить чітке розмежування між «правом володіння» та «фактичним володінням» нерухомим майном, що є визначальним критерієм для вибору віндикаційного чи негаторного способу захисту. Право володіння завжди належить власникові майна і не може бути незаконним. Тому власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави, ним заволоділа. Особа, за якою зареєстровано право власності, визнається фактичним володільцем. Цей фактичний стан може бути правомірним або неправомірним. У випадку, коли власника незаконно усунуто від фактичного володіння земельною ділянкою та стосовно неї здійснено державну реєстрацію права власності за іншою особою, право власності має захищатися за допомогою віндикаційного позову. Цей підхід має застосовуватися й до земель лісогосподарського призначення.

Важливим при розгляді судом вимог про витребування земельної ділянки лісогосподарського призначення, є встановлення відповідності трьом критеріям сумісності заходу втручання у право на мирне володіння майном. Застосування цього способу захисту потребує оцінки добросовісності дій її фактичного володільця. У справах щодо земель лісогосподарського призначення для оцінки добросовісності набувача земельної ділянки суд має враховувати наявність очевидних зовнішніх ознак (деревної рослинності), які вказують на приналежність ділянки до лісу.

Надано пропозиції щодо удосконалення захисту права власності на землі лісогосподарського призначення.

Ключові слова: землі лісогосподарського призначення, землі лісового фонду, лісові ділянки, право власності, віндикаційний позов, негаторний позов, спосіб захисту прав.

Lypnytska Ye. O. Trends in court practice regarding the protection of property rights to forest land

Abstract. The article examines approaches to protecting property rights to forestry land developed by the Supreme Court in recent years. The relevance of the topic is due to the significant number of court cases concerning the return of illegally seized forestry land to state ownership, as well as the existence of different approaches to resolving such cases, mainly related to the lack of unity in determining the appropriate and effective means of protection.

The analysis showed that the judicial practice of applying such methods of protecting the rights of the owner as reclamation of property from unlawful possession by another person (vindication claim) and removal of obstacles to the exercise of the right to use and dispose of property (negatory claim) had been established for a long time, but since 2018, it has undergone changes, in particular in cases concerning water fund lands and, subsequently, forestry lands.

A summary of the provisions of the resolutions of the Grand Chamber of the Supreme Court and the courts of cassation gave grounds to identify the following trends in the resolution of such disputes.

In judicial practice, two opposing approaches are used to address the issue of the appropriate method of protecting property rights to different categories of land (vindictory or negative). The first approach involves distinguishing between the legal status of water fund lands and forestry lands based on the existence of legal grounds for acquiring them into private ownership. According to the second approach, lands in these categories are classified as being under special state protection, and there are restrictions on obtaining title ownership by a private individual.

The Supreme Court makes a clear distinction between “right of ownership” and “actual possession” of immovable property, which is the decisive criterion for choosing between vindication and negatory remedies. The right of possession always belongs to the owner of the property and cannot be unlawful. Therefore, the owner has the right to reclaim their property from a person who has unlawfully taken possession of it without the appropriate legal basis. The person in whose name the ownership right is registered is recognized as the actual possessor. This actual situation may be lawful or unlawful. In cases where the owner has been unlawfully deprived of actual possession of a land plot and the state has registered the ownership rights of another person in relation to it, the ownership rights must be protected by means of a vindication claim. This approach should also apply to forestry land.

When considering claims for the recovery of forestry land, it is important for the court to establish that the intervention in the right to peaceful possession of property meets three criteria of compatibility. The application of this method of protection requires an assessment of the good faith of the actions of the actual possessor. In cases concerning forestry land, in order to assess the good faith of the acquirer of the land plot, the court must take into account the presence of obvious external signs (tree vegetation) indicating that the plot belongs to the forest.

Proposals have been made to improve the protection of property rights to forestry land.

Key words: *forestry land, forest fund land, forest plots, property rights, vindication claim, negatory claim, way to protect rights.*

Постановка проблеми. У контексті сучасних викликів, які стоять перед Україною, в тому числі євроінтеграційних процесів питання ефективного захисту права власності на землю набуває все більшої актуальності. Особливої уваги заслуговують землі, що мають стратегічне значення для держави, серед яких і землі лісгосподарського призначення. Вони виконують не лише економічну, а й екологічну, соціальну та рекреаційну функції, що робить їх збереження пріоритетним завданням. Проте, як свідчить практика, саме ці землі часто стають об'єктом незаконного вилучення із державної чи комунальної власності. Як правило, мова йде про ситуації передачі у приватну власність земельних ділянок, що відносяться до лісового фонду, органами влади, які не мають повноважень

розпоряджатися такими земельними ділянками, а також з порушенням порядку зміни цільового призначення. Незаконне вибуття земель лісгосподарського призначення із публічної власності становить загрозу національній безпеці та екологічній рівновазі.

Аналіз судової практики свідчить про наявність різних підходів до захисту права власності на земельні ділянки залежно від їхньої категорії та інших факторів. Особливо це стосується належного способу захисту права власності на землі з особливим природоохоронним призначенням (зокрема, земель водного фонду, лісгосподарського призначення, природно-заповідного фонду), які були незаконно передані у приватну власність. Це створює прецеденти, які можуть призвести до порушення принципу правової визначеності

та ускладнюють ефективний захист прав держави, територіальних громад. Дотримання принципу правової визначеності є важливим для інтеграції України в правовий простір ЄС.

Про дискусійність і актуальність питання способів захисту права власності на земельні ділянки свідчать чисельні праці науковців та юристів-практиків, серед яких Гудима Д.А., Заєць О.І., Козловська Л.П., Корольова В.В., Мірошниченко А.М., Пільков К.М. та інших, основним акцентом яких є виявлення особливостей різних способів захисту прав на земельні ділянки та їх співвідношення між собою. Разом з цим, недостатньо уваги приділено дослідженню питання щодо способів захисту права власності на земельні ділянки лісогосподарського призначення у разі їх незаконного вилучення.

Вищевказане зумовлює необхідність всебічного дослідження правових механізмів захисту права власності на такі землі, зокрема, в аспекті застосування цих механізмів судами при розгляді спорів щодо повернення незаконно вилучених земельних ділянок лісогосподарського призначення.

Метою статті є узагальнення практики Верховного Суду щодо захисту права власності на землі лісогосподарського призначення, визначення основних підходів до вирішення таких справ та надання рекомендацій щодо удосконалення такого захисту.

Виклад основного матеріалу. Ключовою відмінністю у підходах Верховного Суду до вирішення справ, пов'язаних з поверненням незаконно вилучених земель лісогосподарського призначення, є визначення належного та ефективного способу захисту права власності на такі земельні ділянки. Як зазначає О.І. Заєць, правильність обрання віндициального чи негаторного способу захисту є проблемою захисту прав на землю, оскільки сучасна судова практика внесла в це питання свої корективи [1, с. 180]. Так, судовою практикою напрацьовано правові висновки щодо застосування конкретного способу захисту цивільного права, а саме, що він залежить як від виду та змісту правовідносин, які виникли між сторонами, змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, характеру його порушення, невизнання або оспорення.

Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним [3] ін.

Судова практика застосування таких способів захисту прав власника майна як витребування майна з чужого незаконного володіння у порядку ст.ст. 387, 388 ЦК України (віндициальний позов) й усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном згідно зі ст. 391 ЦК України (негаторний позов) була усталеною і прогнозованою багато років. Однак ця ситуація змінилася з прийняттям постанови Великої Палати Верховного Суду (далі ВП ВС) від 28.11.2018 р. у справі № 504/2864/13-ц, в якій зроблено новий висновок щодо способу захисту права власності на землі водного фонду, зокрема, що зайняття земельної ділянки водного фонду з порушенням ст. 59 ЗК України має розглядатися як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади. У такому разі позовна вимога зобов'язати повернути земельну ділянку має розглядатися як негаторний позов [4]. Такий підхід до захисту майнових прав власника отримав значну критику як з боку юристів-практиків, науковців, а також представників судової влади, оскільки суперечив класичній теорії щодо вищевказаних способів захисту прав на майно. Важливо, що пізніше цей підхід став застосовуватися і щодо захисту прав на землі інших категорій, наприклад, земель природно-заповідного фонду, лісогосподарського, історико-культурного призначення. Так, наприклад, у постанові від 04.02.2020 р. у справі № 911/3311/17 Касаційний господарський суд поширив запропонований ВП ВС підхід щодо витребування земель водного фонду також і на землі лісового фонду [5].

23.11.2021 р. ВП ВС розглядаючи справу № 359/3373/16-ц робить висновок про те, що вимога про витребування земельної ділянки лісогосподарського призначення з незаконного володіння (віндициальний позов) є ефективним способом захисту права власності (що узгоджується з висновками ВП ВС у постанові від 30.05.2018 р. у справі № 368/1158/16-ц) [6]. Крім цього ВП ВС в цій постанові зробила ряд нових висновків щодо розмежування віндициального та негаторного позовів щодо

захисту права власності на нерухоме майно, а також обґрунтувала відмінність способів захисту права власності на землі водного фонду та лісогосподарського призначення. Ця постанова ВП ВС була прийнята неодностайно – 10 голосами проти 7 та за наявності 3 окремих думок суддів Верховного Суду [7]. Разом з цим після прийняття вказаної постанови спостерігаються різні підходи до вирішення аналогічних справ, зокрема, в аспекті належного способу захисту. Тому далі буде проаналізовано основні підходи щодо застосування віндикаційного та негаторного способів захисту прав на землі лісогосподарського призначення.

1. Законодавчо передбачена можливість набуття земельних ділянок лісогосподарського призначення на праві приватної власності впливає на спосіб захисту прав.

У справі № 359/3373/16-ц ВП ВС обґрунтовує наявність різного правового режиму земель водного фонду та лісогосподарського призначення, який впливає на спосіб захисту права власності на ці землі. Зокрема, заволодіння громадянами та юридичними особами землями водного фонду всупереч вимогам ЗК України є неможливим, крім випадків, передбачених у ст. 59 цього Кодексу; якщо в принципі, за жодних умов не може виникнути право власності, то і володіння є неможливим. Протиправне зайняття такої земельної ділянки або державну реєстрацію права власності на неї за приватною особою слід розглядати як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади, а таке право захищається негаторним позовом (п. 51). При цьому ВП ВС стверджує, що володіння приватними особами лісовими ділянками цілком можливе, оскільки вони можуть мати такі ділянки на праві власності згідно ст. 12 Лісового кодексу України[6].

Отже, ВП ВС підсумовує, що заволодіння земельними ділянками є неможливим лише в разі, якщо на такі ділянки в принципі, за жодних умов не може виникнути право власності. Якщо ж закон допускає набуття права власності на земельні ділянки, але обмежує їх використання лише з певною метою, то передання ділянок з порушенням такого

обмеження може свідчити про те, що право власності порушника на земельну ділянку не виникло, але не свідчить про неможливість заволодіння (зокрема, неправомірного) земельною ділянкою (п. 59) [6]. Враховуючи це ВП ВС: 1) відступає від висновків Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постановках від 04.02.2020 р. у справі № 911/3311/17 та від 03.09.2020 р. у справі № 911/3449/17 про те, що заволодіння громадянами та юридичними особами землями означає перехід до них права володіння цими землями, та про те, що заволодіння громадянами та юридичними особами землями лісогосподарського призначення є неможливим; 2) робить висновки, що ефективним способом захисту права власності на земельну ділянку лісогосподарського призначення є вимога про її витребування з незаконного володіння (віндикаційний позов) (п. 56).

З таким підходом не погоджуються судді ВП ВС В.В. Пророк, В.В. Британчук, І.В. Григор'єва, М.І. Гриців зазначаючи наступне. Питання використання земель лісогосподарського призначення як нерухомого майна є питанням публічності правового режиму таких земель, які відповідно до положень ст. 13 Конституції України є об'єктом права власності Українського народу, який є титульним володільцем (тобто таким, яке має відповідну правову підставу). Законодавство України не передбачає підстав для отримання статусу титульного володільця приватної особи на землі лісогосподарського використання, крім випадків, передбачених, ст. 12 Лісового кодексу України. Отже, якщо законом не передбачена можливість набуття особою у приватну власність земель певної категорії, то це означає неможливість отримання такою особою титульного володіння на земельну ділянку певної категорії. Виходячи з цього робиться висновок, що за відсутності правової підстави на виникнення в іншій особі титульного володіння на земельну ділянку належним способом правового захисту є усунення перешкод у її користуванні законним володільцем, а не витребування такої ділянки від фактичного володільця. При цьому судді поси-

лаються на правові висновки, які наведено у постанові ВП ВС від 30.05.2018 р. у справі № 368/1158/16-ц та, постанові Касаційного господарського суду від 04.02.2020 р. у справі № 911/3311/17 [8].

Схожу позицію займає Касаційний цивільний суд, який у постанові від 11.12.2024 р. у справі 369/5810/23 підтримав висновки суду першої та апеляційної інстанцій про те, що прокурор, пред'явивши негаторний позов, обрав ефективний спосіб судового захисту щодо повернення земельної ділянки природньо-заповідного та лісового фонду її власнику – державі. Зайняття земельної ділянки лісового фонду з порушенням законодавства суд розглядає як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави. Оскільки останні перебувають під особливою охороною держави, мають обмежений режим господарювання та не можуть передаватись у приватну власність, в силу положень ст. 84 Земельного кодексу України [9].

2. Відсутність або наявність права володіння та фактичного володіння нерухомим майном, в тому числі земельною ділянкою, є критеріями розмежування віндикаційного та негаторного позовів.

ВП ВС у справі № 359/3373/16-ц сформулювала новий висновок, що визначальним критерієм для розмежування віндикаційного та негаторного позовів є відсутність або наявність у позивача володіння майном, а не права володіння майном відступивши від попередньої правової позиції, викладеної у постанові ВП ВС від 04.07.2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. На думку ВП ВС слід розрізняти володіння як фактичний стан від права володіння. Право володіння, користування та розпоряджання майном належать власнику майна, незалежно від того, є він фактичним володільцем чи ні. Тому власник не втрачає право володіння нерухомим майном у зв'язку з державною реєстрацією права власності за іншою особою, якщо остання не набула права власності. Натомість така особа внаслідок реєстрації за нею права власності на нерухоме майно стає фактичним володільцем такого майна, але не набуває права володіння, допоки право власності зберігається за

попереднім володільцем. Отже, володіння нерухомим майном, яке посвідчується державною реєстрацією права власності, може бути правомірним або неправомірним (законним або незаконним). Натомість право володіння, якщо воно існує, неправомірним (незаконним) бути не може. Саме тому власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави, ним заволоділа (пункти 63-65, 72) [6]. Дана позиція наразі є панівною у судовій практиці.

Суддя ВП К.М. Пільков підтримуючи цю позицію надає роз'яснення, що володіння можна розглядати як одне з трьох повноважень у межах права власності, а також як фактичне володіння (фізичний стан речей), яке не обов'язково спирається на будь-яку правову підставу. Наявність у Реєстрі відомостей про речове право створює презумпцію належності права особі, яка ним володіє внаслідок державної реєстрації – книжне володіння. З огляду на це К.М. Пільков підсумовує, що віндикаційним позовом належить захищати права законного власника у випадку коли одночасно: 1) власника протиправно усунуто від фактичного володіння майном; 2) стосовно цього майна внесено до Реєстру запис про припинення його права власності та/або про право власності іншої особи [10]. На його думку зазначена вище модель має міцніше доктринальне підґрунтя і прогнозовано кращий результат практичного застосування, ніж модель, яка базується на концепції «книжного володіння» [11, с. 56]. Схожу позицію займає О.І. Заєць, зокрема, що віндикацію слід використовувати при порушенні володіння, що належить власнику, шляхом державної реєстрації на ту ж ділянку права власності іншої особи [12, с. 263].

Проте вищевказана концепція не застосовується судами, коли йде мова про захист права власності держави на землі водного фонду, природньо-заповідного фонду та інші землі, які мають підвищену охорону держави.

3. При розгляді справ про витребування земельних ділянок із приватної власності у державну або комунальну власність суди встановлюють дотримання принципу правомірності втручання у право мирного володіння майном відповідно до Першого протоколу до

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У справі № 488/2807/17 про витребування земельної ділянки лісового фонду у державну власність ВП ВС аргументує законність втручання у мирне володіння через положення ЗК та ЛК України, відповідно до яких ліси та землі лісогосподарського призначення є об'єктами підвищеного захисту зі спеціальним режимом використання та спеціальною процедурою надання (п. 59) [13].

Щодо обґрунтування легітимності мети втручання та пропорційності витребування земельної ділянки легітимній меті втручання у практиці Верховного Суду вже напрацьовано правову позицію (наприклад, у постанові ВП ВС від 07.11.2018 р. у справі № 488/5027/14-ц [14]). Відповідно цієї позиції легітимною метою повернення державі земельної ділянки, яка незаконно відчужена приватній особі, є контроль за її використанням відповідно до загальних інтересів. Важливість цих інтересів зумовлюється, зокрема, особливим статусом земельної ділянки – належністю її до земель лісогосподарського призначення [6].

У спорах щодо земель лісогосподарського призначення, прибережних захисних смуг, інших земель, що перебувають під посиленою правовою охороною держави, остання, втручаючись у право мирного володіння відповідними земельними ділянками з боку приватних осіб, може захищати загальні інтереси, зокрема, у безпечному довіллі, непогіршенні екологічної ситуації, у використанні власності не на шкоду людині та суспільству. Ці інтереси реалізуються через цільовий характер використання земельних ділянок. Заволодіння приватними особами такими ділянками всупереч чинному законодавству, зокрема без належного дозволу уповноваженого на те органу, може зумовлювати конфлікт між гарантованим статтею 1 Першого протоколу до Конвенції правом цих осіб мирно володіти майном і правами інших осіб та всього суспільства на безпечне довілля (п.148 постанови ВП ВС від 14.11.2018 р. у справі № 183/1617/16 [15]). Така позиція підтримується у практиці Верховного Суду й зараз.

Крім того вирішуючи питання про витребування земельної ділянки, суд має оцінювати наявність або відсутність добросовісності володільця цього майна. Законодавство розділяє особу добросовісного володільця (набувача) та недобросовісного володільця (набувача), що впливає на правові наслідки застосування виндикаційного захисту [16, с. 181]. Витребування майна від недобросовісного набувача не є порушенням статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Коло підстав, за яких власник може витребувати майно з володіння добросовісного набувача, який придбав його за відплатним договором в особи, яка не мала права його відчужувати, є вичерпним (пункти 1-3 ч. 1 ст. 388 ЦК України). Однією з таких підстав є вибуття майна з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом [13].

Для оцінки добросовісності набувача земельної ділянки суд має враховувати те, що він проявивши розумну обачність, міг і повинен був знати про те, що ця ділянка відноситься до лісового фонду, знаючи про наявність на земельних ділянках лісової (деревної) рослинності, в силу зовнішніх, об'єктивних, явних і видимих, характерних для лісу природних ознак спірних земель і про неможливість використання ділянки для цілей, не пов'язаних з лісовим господарством [13].

Висновки. Проведений аналіз судової практики дає підстави визначити наступні тенденції щодо захисту права власності на землі лісогосподарського призначення.

По-перше, в судовій практиці використовуються два протилежні підходи до питання про належний спосіб захисту права власності на землі різних категорій. Перший підхід передбачає розмежування правового статусу земель водного фонду та лісогосподарського призначення за ознакою наявності законодавчих підстав для набуття їх у приватну власність, за другим підходом має місце віднесення обох категорій земель до таких, що перебувають під особливою охороною держави, та наявність обмежень у отриманні титульного володіння приватною особою. Відповідно це впливає на вибір способу

захисту права власності (віндикаційного або негаторного позову). Вбачається, що підхід, який наразі переважає у висновках Верховного Суду, що заволодіння приватними особами землями водного фонду є неможливим, а землями лісогосподарського призначення можливе, не має достатнього законодавчого підґрунтя, оскільки землі обох цих категорій є об'єктами підвищеного захисту з боку держави і вони мають спеціальний режим використання і охорони, який передбачає спеціальну процедуру їх надання у власність чи користування. Законодавством передбачена заборона на передачу цих земель у приватну власність (ст. 83, 84 ЗК України), при цьому для обох категорій земель передбачені окремі виключення із загального правила щодо набуття права приватної власності.

По-друге, Верховний Суд проводить чітке розмежування між «правом володіння» та «фактичним володінням» нерухомим майном, що є визначальним критерієм для вибору віндикаційного чи негаторного способу захисту. Право володіння завжди належить власникові майна і не може бути незаконним. Тому власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави, ним заволоділа. Особа, за якою зареєстровано право власності, визнається фактичним володільцем. Цей фактичний стан може бути правомірним або неправомірним. У випадку, коли власника незаконно усунуто від фактичного володіння земельною ділянкою та стосовно неї здійснено державну реєстрацію права власності за іншою особою, право власності має захи-

щатися за допомогою віндикаційного позову. Цей підхід має застосовуватися й до земель лісогосподарського призначення.

По-третє, сформовано чіткий підхід, що ключовим при розгляді судом вимог про витребування земельної ділянки, в тому числі лісогосподарського призначення, є встановлення відповідності трьом критеріям сумісності заходу втручання у право на мирне володіння майном відповідно до Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування цього способу захисту потребує оцінки добросовісності дій її фактичного володільця. У справах щодо земель лісового фонду суд має враховувати наявність очевидних зовнішніх ознак (деревної рослинності), які вказують на приналежність ділянки до лісу.

З метою забезпечення єдності та сталості судової практики доцільно закріпити відповідні положення щодо належного способу захисту права власності на земельні ділянки природоохоронного значення, в тому числі лісогосподарського призначення на рівні закону (Цивільного або Земельного кодексів України). У судовій практиці має бути сформовано єдиний і послідовний підхід, згідно з яким захист права власності на землі лісогосподарського призначення є пріоритетним завданням, що має вирішуватися із застосуванням ефективних правових механізмів, зокрема, віндикаційного позову, з урахуванням критеріїв добросовісності набувача та загальних інтересів суспільства. Це сприятиме стабілізації судової практики та посилить гарантії захисту публічних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Заєць О.І. Віндикаційний захист прав на земельні ділянки: сучасні науково-теоретичні та практичні особливості. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Випуск 84: частина 2. С. 180-186. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/26-1.pdf>
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 р. у справі № 338/180/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905>
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.06.2020 р. у справі № 145/2047/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484>
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.11.2018 р. у справі № 504/2864/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81842010>
5. Постанова Касаційного господарського суду від 04.02.2020 р. у справі № 911/3311/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87559659>
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985>

7. Кійко Є. Земельні спори: конкуренція віндикаційного та негаторного позовів. Юридична практика. https://pravo.ua/zemelni-spory-konkurentsii-vindykatsiinoho-ta-nehatornoho-pozoviv/?utm_source=chatgpt.com

8. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Пророка В. В., Британчука В. В., Григор`євої І. В., Гриціва М. І. у справі № 359/3373/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102563200>

9. Постанова Касаційного цивільного суду від 11.12.2024 р. у справі № 369/5810/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123719414>

10. Окрема думка судді К.М. Пількова на постанову Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101592426>

11. Пільков К. Способи захисту права власності на землю та інше нерухоме майно: критика «книжного володіння». *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 47-58.

12. Заєць О.І. Особливості сучасної судової практики щодо негаторного захисту прав на земельні ділянки. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 4. С. 259-264. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/310984>

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.01.2023 р. у справі № 488/2807/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364576>

14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.11.2018 р. у справі № 488/5027/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81842003>

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 183/1617/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>

16. Заєць О.І. Віндикаційний захист прав на земельні ділянки: сучасні науково-теоретичні та практичні особливості. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Випуск 84: частина 2. С. 180-186. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/26-1.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Луцюк О. В.,аспірант кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ МАСИВУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПОЛОЖЕННЯМИ СУЧАСНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду історичних передумов формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення положеннями сучасного земельного законодавства України.

Автором аналізуються основні етапи розвитку правового регулювання земельних відносин у ХХ столітті на територіях, охоплених сучасним кордоном України. Окреслюються базові проблема межування земель та землеустрою, що пронизували усі етапи розвитку земельних відносин. Окреслюється такі аспекти проблеми масиву земель сільськогосподарського призначення як його єдність, обмеженість природними та/або штучними елементами рельєфу та телеологічність. В історичному ключі аналізуються землевпорядні, інфраструктурні та юридичні детермінанти формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення положеннями сучасного земельного законодавства України.

Формується висновок, що формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень чинного земельного законодавства України є закономірним результатом розвитку земельних відносин та земельного законодавства, проте в основі його виникнення як юридичного феномену і об'єкта земельних відносин лежить саме система межування та землеустрою, яка складалася століттями. У сутності «масив земель сільськогосподарського призначення» є певною мірою базовою одиницею – елементом землеустрою, об'єктом земельних відносин та одиницею сільськогосподарського виробництва – полем, який отримав повноцінне нормативно-правове забезпечення, формалізацію, а також просторові форми у першій половині ХХ століття, для найбільш ефективного використання якого формувалася сільськогосподарська інфраструктура (дороги, меліоративні системи, захисні насадження тощо) і який з початком процесу приватизації юридично фрагментувалася на менші за площею окремі земельні ділянки, що передавалися у власність різним особам, у зв'язку з чим втратив свою об'єктоздатність.

У зв'язку з цим сучасний процес формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення є спробою нормативно-правового забезпечення умов для найбільш ефективного використання усього масиву з урахуванням потенціалу сільськогосподарської інфраструктури, яка його обслуговує.

Ключові слова: *землі, земельна ділянка, масив земель, масив земель сільськогосподарського призначення, правовий режим масиву, функції землі, право власності на землю, гарантії права власності на землю, забезпечення прав на землю, використання земель, сталий розвиток*

Lutsiuk O. V. Historical background to the formalization of agricultural land array by the provisions of modern Ukrainian land legislation

Abstract. The article is devoted to the consideration of historical prerequisites for the formalization of agricultural land array by the provisions of modern land legislation of Ukraine.

The author analyzes the main stages of the development of legal regulation of land relations in the 20th century in the territories covered by the modern border of Ukraine. The basic problems of land demarcation and land management that permeated all stages of the development of land relations are outlined. It outlines such aspects of the problem of agricultural land array as its unity, limitation by natural and/or artificial elements of relief, and teleological nature. The article analyzes the historical land management, infrastructure, and legal determinants of the formalization of agricultural land array by the provisions of modern Ukrainian land legislation.

The conclusion is that the formalization of agricultural land array by the provisions of the current land legislation of Ukraine is a natural result of the development of land relations and land legislation, but its emergence as a legal phenomenon and object of land relations is based on the system of demarcation and

land management that has developed over centuries. In essence, an “agricultural land array” is, to a certain extent, a basic unit – an element of land management, an object of land relations, and a unit of agricultural production – a field that received full regulatory and legal support, formalization, and spatial forms in the first half of the 20th century. For its most effective use, agricultural infrastructure (roads, irrigation systems, protective plantings, etc.) was developed, and with the beginning of the privatization process, it was legally fragmented into smaller individual land plots that were transferred to the ownership of various persons, thereby losing its object capacity.

In this regard, the current process of formalizing agricultural land array is an attempt to establish regulatory and legal conditions for the most efficient use of the entire land area, taking into account the potential of the agricultural infrastructure that serves it.

Key words: *land, land plot, land mass, agricultural land mass, legal regime of the land mass, functions of land, land ownership rights, guarantees of land ownership rights, securing land rights, land use, sustainable development*

Постановка проблеми. Категорія «масив земель сільськогосподарського призначення» увійшла у понятійно-категоріальний апарат вітчизняного земельного права відносно нещодавно. Незважаючи на те, що термін «масив» використовувався на сторінках земельно-правових досліджень відносно давно [1, с. 42] і навіть отримав відображення у пункті 9 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) [2, п. 9 розділу X] з моменту прийняття останнього ще у 2001 році, тобто лише в одному положенні основоположного акту земельного законодавства України, природа позначуваного ним об'єкта протягом тривалого часу не була розкрита ані на рівні наукових досліджень, ані на рівні нормативно-правових актів.

Тим не менше, сам факт вживання відповідної лексичної одиниці на сторінках наукових пошуків і окремих нормативно-правових положень вже слугував непрямим свідченням тенденції до можливої формалізації відповідного блага в якості об'єкта земельних відносин на рівні положень земельного законодавства. Згодом термінологічна конструкція «єдиний масив» отримала більш активне використання у приписах Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 2003 року (статті 4, 11, 12 та 14) [3, статті 4, 11, 12, 14], що також ознаменувало черговий крок у напрямку формалізації масиву земель як об'єкта земельних відносин. При цьому йшлося саме про «єдиний масив» земель сільськогосподарського призначення, що прямо слідувало зі специфіки цільового призначення земель як

об'єкта земельних відносин відносно яких вживалася окреслена термінологічна конструкція.

І лише Законом України від 2 червня 2015 року № 497-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою» [4], частину першу статті 1 Закону України «Про землеустрій» було доповнено новим абзацом, який містив визначення вже власне масиву земель сільськогосподарського призначення згідно з яким таким масивом визначалася, зокрема сукупність земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що складаються з сільськогосподарських та необхідних для їх обслуговування несільськогосподарських угідь, які мають спільні межі та обмежені природними та/або штучними елементами рельєфу [5, ст. 1]. У 2018 році це визначення зазнало «косметичних», проте не сутнісних змін і збереглося у відповідному вигляді до сьогодні.

Таким чином, з одного боку формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень земельного законодавства України стала результатом розвитку земельних відносин і доктрини земельного права, проте з іншого боку серед вчених-правників і суб'єктів правозастосування постало питання чому саме законодавець розкрив природу масиву земель сільськогосподарського призначення посередництвом зазначених ознак. Тобто чому саме зазначені характеристики були покладені в основу визначення природи масиву земель сільськогосподарського призначення і що саме являє собою такий масив.

Відповідь на це питання лежить в історичних передумовах формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення, які мають досить довге коріння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти формалізації, а також правова природа масиву земель сільськогосподарського призначення тією чи іншою мірою ставала предметом розгляду таких вчених-праників як Г. В. Анісімова, Т. І. Басенюк, Р. І. Беспалько, О. Г. Бондар, Л. М. Булаєнко, М. В. Вердиш, Р. А. Вожегова, Н. С. Гавриш, О. М. Гарнага, А. П. Гетьман, В. А. Горбань, Х. А. Григор'єва, Т. В. Гуцул, Н. В. Данілова, М. С. Долинська, О. В. Донець, О. Г. Друзяка, А. В. Духневич, В. П. Жушман, В. В. Клубук, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, К. В. Мирончук, В. В. Носік, С. С. Нужний, Т. С. Одарюк, К. П. Пейчев, А. С. Попов, В. Є. Рубаник, Н. Г. Русіна, В. А. Ставицький, А. М. Статівка, О. М. Щестюк, М. С. Якуба С. В. Янчук та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні історичних передумови формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення зокрема через такі ознаки як єдність, а також обмеженість природними та/або штучними елементами рельєфу.

Виклад основного матеріалу. У цілому слід відмітити, що з освоєнням людиною сільськогосподарського виробництва земля, крім природно просторової функції, почала активно виконувати також економічну. Більше того, з набуттям землею важливого значення «засобу виробництва» (сільськогосподарського, гірничого тощо) вона стала предметом особливої уваги суб'єктів правотворчості. Тому протягом тривалого періоду часу земля виступала основним ресурсом, навколо якого розвивалося соціально-політичне напруження. Земля відігравала важливу роль у процесі соціального розшарування і формуванні ранньофеодальної власності, у тому числі на територіях, що охоплюються кордонами сучасної України. Зокрема, «окняжіння» земель, а також «саджання» селян на землю власниками-феодалами призводило до поглиблення залежності селян від пануючого класу. З іншого боку, у ході виділення приватними користувачами все більших угідь від громади відбувалося формування дрібних

землевласників. Паралельно у ході інституціоналізації права власності, зокрема і посередництвом таких джерел як Руська правда, почали розвиватися засоби фіксації меж земельних ділянок, зокрема шляхом встановлення різного роду межових знаків [6, с. 9, 12, 14–15].

Поряд із цим, нерозвиненість і недосконалість систем межування та землевпорядкування призвела до виникнення і поступового поглиблення проблеми «черезсмулля». Як наслідок, у 40-ві роки XIX – на початку XX століття, на територіях, що входять до складу сучасної України, «черезсмулля», як зазначає В. А. Ставицький, отримало значного поширення [7, с. 24]. «Черезсмулля», як стверджує дослідник, стало результатом недосконалості системи фіксації прав на землі і розвитку громадської власності на земельні ресурси. Як наслідок, динаміка збільшення та зменшення розмірів земельних володінь, вилучення земельних угідь у одних осіб і передача іншим призвели до невизначеності меж конкретних володінь, що у кінцевому рахунку призводило і до того, що, як зазначає дослідник, «земельним масивом» фактично користувалися одночасно декілька осіб спільно. В якості причин цього також виступали невизначеність способів набуття прав на землю. Проблема стала зрозумілою ще у XVIII столітті, проте її вирішення потребувало запровадження чітких механізмів землевпорядкування. У зв'язку з цим її розв'язання проводилося не комплексно та масштабно, а індивідуально [7, с. 24–25]. При цьому питання загострилося ще й соціально-політичними коливаннями XIX століття, пов'язаними з необхідністю проведення аграрної реформи, а також подальшою передачею у межах реалізації останньої на початку XX століття земель селянам [8, с. 63–64]. Це вимагало ще більших зусиль із землевпорядкування, адже у відповідний період великі за обсягом земельні угіддя перерозподілялися серед великої кількості власників. Однак проблема була вирішена неочікуваним способом.

Внаслідок зміни соціально-політичного укладу у ході революційних подій земельні питання були вирішені радикально та, як

показав подальший розвиток подій, безпечно. Як відомо, 19 березня 1918 року Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив «Тимчасове положення про соціалізацію землі», яким було відмінено будь-яку власність на природні ресурси, включаючи землю, і при цьому останню передано трудовому народу. У подальшому Земельним кодексом УСРР 1922 року усі землі у межах УСРР «у чьому б віданні вони не були» визнавалися власністю робітничо-селянської держави, а землі сільськогосподарського призначення, а також ті, що могли бути використані для виробництва сільськогосподарської продукції, визнавалися єдиним державним земельним фондом [9, с. 207]. У подальшому, як зазначає О. Г. Бондар, земельне законодавство СРСР базувалося на принципі виключно державної власності на землю. Земля перестала визнаватися майном, а будь-який її обіг було ліквідовано [10, с. 402]. Після певних спроб обмеженого впровадження окремих механізмів обороту земельних ресурсів, зокрема оренди, навіть остання була заборонена [11, с. 223].

Поряд із цим вже у 90-х роках ХХ століття з початком процесу переходу України від адміністративно-командної економіки до ринкової і глибинною перебудовою, у зв'язку з цим, всієї правової системи суспільство у сутності зіштовхнулося з тими ж проблемами і викликами у сфері земельних відносин, які спіткали його під час спроб проведення аграрних реформ на початку століття серед яких у тому числі необхідність передачі земель селянам із забезпеченням їх інтересів [8, с. 63–64] та уникнення або ліквідація «черезсмужжя», адже однією ключових цілей земельної реформи, як відзначає К. П. Пейчев, виступив перерозподіл земель із одночасною передачею їх у приватну та колективну власність з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі й формування багатокладної економіки, що отримало відображення безпосередньо у Постанові Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року «Про земельну реформу» [12, с. 47].

Звісно, що з окресленого можна зрозуміти, що проблема черезсмужжя є певною мірою історичним спадком вітчизняної системи

землевпорядкування. І насправді це базова проблема «масиву земель сільськогосподарського призначення».

Далі необхідно звернути увагу на семантичні і водночас історичні аспекти категорії «масив земель сільськогосподарського призначення». Тобто під «масивом», як правило, розуміється певна відносно велика та однорідна територія [13, с. 649]. Своєю чергою термінологічна конструкція «єдиний масив» як лексичний праобраз «масиву земель сільськогосподарського призначення» яскраво підкреслює єдність або ж певну уніфікацію відповідної земної поверхні. І в цьому аспекті окремі орієнтири задає Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», який є першим законодавчим актом, положення якого хоч якось розширили поняття єдності масиву. Йдеться у першу чергу про частину першу статті 14 у якій вживаються, зокрема такі словосполучення як «всередині масиву», а також «на межі цього або іншого масиву» [3, ст. 14].

І, нарешті, часто проблема земельних масивів сільськогосподарського призначення розглядається в аспекті фрагментації та необхідності консолідації земельних ділянок [14, с. 63–65] з чого слідує закономірне запитання стосовно об'єкта відносно якого оцінюється фрагментація. Інакше кажучи, саме вживання терміну «фрагментація» піднімає питання з приводу чого саме оцінюється фрагментація, тобто відносно чого вона існує, відносно чого земельні ділянки є фрагментованими? Тим більше, що вживання категорії «масив земель сільськогосподарського призначення» у сучасних дослідженнях має географічно-телеологічне забарвлення [15, с. 645] тобто стосується позначення певної частини поверхні землі – частини земель України, що орієнтована на використання з єдиною метою. Іноді також вживається термін «поле» у контексті його поділу на земельні ділянки у процесі приватизації [14, с. 64].

Інакше кажучи в історичному аспекті існує певна гносеологічна «прогалина», яка полягає у переході від проблеми черезсмужжя до проблеми черезсмужжя та єдності масиву земель сільськогосподарського призначення

в сучасних умовах їх фрагментації. Тобто у період з початку ХХ століття і до завершення століття відбувалися певні процеси та мали місце явища в аспекті яких сьогодні актуалізувалася проблема єдності масиву, тобто єдності відносного якогось базового стану чи моделі. І саме розуміння відповідних процесів та явищ розкриває сучасну правову природу «масиву земель», необхідність його формалізації, а також специфіку його правового режиму.

Ключем до розв'язання цієї проблеми виступає визначення масиву земель сільськогосподарського призначення, що міститься в абзаці восьмому частини першої статті 1 Закону України «Про землеустрій». Ідеться про те що до складу масиву входять у тому числі несільськогосподарські угіддя, зокрема землі під польовими дорогами, меліоративними системами, господарськими шляхами, прогонами тощо, а також про те, що масиви обмежені природними або штучними елементами рельєфу, зокрема автомобільними дорогами, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями [5, ст. 1].

Осмислення цього положення у зв'язках з положеннями Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» створює умови для висновку, що спроба організувати починаючи з 2003 року видачу власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок «єдиним масивом» насправді стала реакцією на загрозу фрагментації фонду земель сільськогосподарського призначення і руйнування або ж критичного зниження ефективності системи землеустрою та землекористування, що вибудовувалася значними ресурсами у соціалістичний період розвитку держави (переважно після завершення процесу колективізації і зміцнення землекористування колгоспів й радгоспів (1932 – 1938 роки) [16, с. 19]). Інакше кажучи, саме у зазначений вище період (якщо бути більш точним – з 20-х років по 90-ті роки ХХ століття) було закладено те, що сьогодні можна назвати «прамасиви», тобто просторові сільськогосподарські утворення відносно яких сьогодні вживається термін «єдиний» і які сучасною термінологією називаються «масиви».

Насправді ж ними виступили «поля» як базові одиниці нової тоді системи землеустрою.

Як зазначається у сучасних дослідженнях, вже положеннями Земельного кодексу УРСР 1922 року, зокрема передбачалося вирішення проблем черезсмулля земельних ділянок, зокрема шляхом усунення або зменшення відповідних недоліків землекористування у тому числі вклинювань, вкраплень, далекоземелля, виправлення помилок в обрисах меж землеволодінь тощо. Крім того положеннями Кодексу передбачалося можливість вживання таких заходів як прокладання нових та переміщення або ліквідація існуючих доріг. Також встановлювалася можливість поліпшення землекористування шляхом забезпечення меліорації угідь [17, с. 127]. Крім того саме у 20-х роках ХХ століття активно розбудовувалися зрошувальні системи держави, зокрема створювалися організації водного господарства, прокладалися нові зрошувальні канали у земляному руслі. Для прикладу до 1917 року на території сучасної Херсонської області обсяг зрошувальних земель складав лише 600 га, у той час як у 1941 році після реформ і нових будівництв відповідний показник складав 14,7 тис. га. У 30-х роках ХХ століття на півдні України були побудовані Білянський та Кам'янський зрошувальний масиви [18, с. 23]. В цей же час на території держави активно закладаються полезахисні лісові смуги. Наприклад, тільки за період з 1921 по 1926 роки було закладено близько 50 тис. га таких смуг в завширшки 9–11 метрів [19, с. 38]. Відповідно до нових інструкцій Наркомзему СРСР від 1938 року лінійні захисні насадження повинні були розміщуватися у двох взаємно перпендикулярних напрямках що утворювали систему прямокутно-облямових смуг навколо земельних ділянок [20, с. 22]. Тобто слід звернути увагу що у даному випадку йдеться саме про «земельні ділянки», що дозволяє стверджувати про те що в якості земельних ділянок виступали власне просторові утворення сільськогосподарського призначення, тобто одиниці землевпорядкування, які ми сьогодні називаємо «масивами земель сільськогосподарського призначення». Інакше кажучи, земельними ділянками виступали поверхні

землі, тобто «поля» утворені внаслідок землевпорядкування та будівництва сільськогосподарської інфраструктури, а саме меліоративних систем, доріг, полезахисних смуг тощо. Тому об'єкти, які сьогодні називаються земельними ділянками, у розрізі історичного підходу тобто в ретроспективному аспекті являють собою частину поверхневого простору, який являв собою земельну ділянку – об'єкт земельних відносин, утворений у ході будівництва відповідної сільськогосподарської інфраструктури і здійснення у зв'язку з цим землевпорядкування.

Інакше кажучи, новий підхід до управління сільськогосподарським виробництвом з одного боку передбачав націоналізацію усіх земель сільськогосподарського призначення, а з іншого боку пов'язувався з необхідністю перекроювання колишніх землеволодінь і утворення нових одиниць землеустрою, якими виступили «поля», що географічно на місцевості, тобто локально та просторово створювалися шляхом «обрамлення» полезахисними смугами, дорогами та меліоративними системами. Уся ця сільськогосподарська інфраструктура спрямовувалася саме на обслуговування відповідних одиниць землеустрою і сільськогосподарського виробництва.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, слід констатувати що формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень чинного земельного законодавства України є законним результатом розвитку земельних відносин та земельного законодавства, проте в основі його виникнення як юридичного феномену і об'єкта земельних відносин лежить саме система межування та землеустрою, яка складалася століттями.

У сутності «масив земель сільськогосподарського призначення» є певною мірою базовою одиницею – елементом землеустрою, який отримав повноцінне нормативно-правове забезпечення, формалізацію, а також просторові форми у першій половині ХХ століття. Це одиниці сільськогосподарського виробництва для найбільш ефективного використання яких у зазначений історичний період форму-

валася сільськогосподарська інфраструктура тобто дороги, меліоративні системи, захисні насадження тощо і які з початком процесу приватизації юридично фрагментувалися на менші за площею окремі земельні ділянки, що передавалися у власність різним особам. Саме тому масив земель сільськогосподарського призначення є об'єктом земельних відносин юридична природа і правовий режим якого змінювалися у ході змін суспільно-політичного устрою, економічної парадигми держави, а також юридичних підходів до регулювання відносин земельної власності.

Якщо на початку ХХ століття в умовах становлення монополії державної власності на земельні ресурси відповідні просторові утворення являли собою самостійні одиниці сільськогосподарського виробництва – об'єкти земельних відносин, що могли найбільш ефективно використовуватися саме у зв'язках з відповідною сільськогосподарською інфраструктурою, то з початком процесу приватизації ці об'єкти фактично втратили свою об'єктоздатність на користь менших за площею одиниць земельної власності і землеустрою якими виступили земельні ділянки «нового зразка».

Таким чином, зміни суспільно-політичного устрою та економічної парадигми, а також юридичного підходу до регулювання земельних відносин й побудови системи землеустрою в державі, що відбулися у кінці ХХ століття призвели до того що «масиви земель сільськогосподарського призначення» (а у сутності – інфраструктурно детерміновані одиниці сільськогосподарського виробництва, які тоді називалися «полями») перестали бути «монолітними» об'єктами земельних відносин, тобто втратили свою об'єктоздатність. Проте водночас і сільськогосподарська інфраструктура, створена спеціально для обслуговування цих утворень, унеможливило сьогодні отримання найбільш ефективного економічного результату від фрагментарного і різноцільового використання лише окремих частин «масиву» тобто окремих земельних ділянок, тим більше що кожен власник земельної ділянки може використовувати її на власний розсуд. У зв'язку з цим сучасний процес формалізації масиву земель сільсько-

господарського призначення є спробою нормативно-правового забезпечення умов для найбільш ефективного використання усього масиву з урахуванням потенціалу сільськогосподарської інфраструктури, яка його обслуговує, і водночас в умовах існування плюралізму власності на земельні ділянки як частини відповідних просторово-економічних утворень. У сутності йдеться про своєрідний процес

«реоб'єктивізації» відповідних просторово-економічних утворень з зарахуванням сучасних економічних та юридичних реалій, а також результатів процесу приватизації земель, що розпочався на початку ХХ століття й триває до сих пір і призводить до фрагментації колись самостійних монолітних одиниць сільськогосподарського виробництва на окремі менші за площею частини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гарнага О. Теоретичні засади забезпечення раціонального землекористування. *Економіст*. 2011. № 12. С. 41–44.
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
3. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 05.06.2003 р. № 899-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 314 (зі змінами).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою: Закон України від 02.06.2015 р. № 497-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 31. Ст. 293 (зі змінами).
5. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282 (зі змінами).
6. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 346 с.
7. Ставицький В. А. Договір про порядок володіння та користування спільним нерухомим майном за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук (спец. 12.00.03 – цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Харків, 2017. 218 с.
8. Нужний С. С. Правове забезпечення інтересів селянства та реалізація права власності на землю в ході столипінської аграрної реформи. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 62–65.
9. Земельний кодекс УСРР: схвалений постановою ВЦВК від 29.11.1922 р. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. у 2 т / Гончаренко В. Д. та ін. Київ: Ін Юре. 1997. Т.2: лютий 1917 р.–1996 р. 800 с.
10. Бондар О.Г. Правове регулювання угод із земельною нерухомістю: актуальні проблеми. *Держава і право*. Київ, 2001. Вип. 11. С. 402–405.
11. Долинська М. С. Договір оренди землі: поняття, зміст та особливості нотаріального посвідчення. *Митна справа*. 2012. № 4 (82), ч. 2, кн. 1. С. 223–229.
12. Пейчев К. Правові проблеми визначення поняття відчуження земельних ділянок. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 47–50.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. з дод. і допов. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
14. Друзяка О. Г., Данілова Н. В. Консолідація земель сільськогосподарського призначення. *Матеріали до 81-ї звітної студентської наукової конференція ОНУ імені І. І. Мечникова. Секція «Гідрометорологія і екологія»* (Одеса, 23–25 квіт 2025 р.). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2025. 485 с.
15. Попов А. С. Фрагментація земель сільськогосподарського призначення. *Глобальні та національні проблеми економіки*: електрон. наук. фах. вид. 2016. Вип. 10. С. 642–647. URL: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/134.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
16. Одарюк Т. С., Русіна Н. Г., Басенюк Т. І. Землевпорядне проектування: навч. посіб. Київ: Аграрна освіта, 2010. 292 с.
17. Щестюк О. М. Історико-правовий аналіз поняття землеустрою в земельному законодавстві України 1920–2018 років. *Юридичний науковий електронний журнал*: електрон. наук. фах. вид. 2018. № 3. С. 126–130. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/37.pdf (дата звернення: 29.09.2025).

18. Вожегова Р. А., Вердиш М. В., Клубук В. В., Булаєнко Л. М. Етапи розвитку зрошення на півдні України. *Зрошуване землеробство*. Одеса, 2014. Вип. 62. С. 22–26.

19. Якуба М. С., Горбань В. А. Історичні аспекти створення та особливості функціонування полезахисних насаджень степової зони України. *Питання степового лісознавства та лісової рекультивациі земель*. 2021. Т. 50. С. 33–43.

20. Беспалько Р. І., Мирончук К. В., Гуцул Т. В. Основні періоди розвитку полезахисних лісових смуг на території України. *Містобудування та територіальне планування*. 2023. Вип. 82. С. 17–29.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.19>

Варгуляк О. Г.,
доктор філософії, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»

ЗМІСТ ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА ПРАЦЮ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ ЗА КОНВЕНЦІЄЮ ООН З ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз співвідношення понять «праця» та «зайнятість». Розглянуто наукові підходи до визначення цих категорій: від традиційного у трудовому праві, де праця трактується як ширше поняття, до соціально-економічного, в межах якого ширшим визнається саме поняття «зайнятість». Доведено, що обсяг і зміст зазначених понять залежать від дослідницької парадигми, однак у сучасному міжнародному праві простежується тенденція до комплексного розуміння зайнятості, що охоплює працю та інші форми соціально-економічної активності. Особливу увагу приділено положенням Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (CRPD), яка закріплює право на працю та зайнятість у взаємозалежному та нерозривному зв'язку. Наголошено, що міжнародний стандарт виходить за межі вузького уявлення про працю як лише оплачувану діяльність та охоплює право осіб з інвалідністю на всі форми зайнятості, включно з самозайнятістю, підприємництвом та іншими видами професійної активності. Визначено ключові зобов'язання держав-учасниць CRPD: забезпечення відкритості, інклюзивності та доступності ринку праці; запровадження ефективних механізмів протидії дискримінації; гарантування справедливих і безпечних умов праці; створення можливостей для професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки осіб з інвалідністю; підтримку їхнього права на об'єднання у профспілки та участь у громадських організаціях. Зроблено висновок про необхідність гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами задля формування інклюзивного ринку праці, що забезпечить реальну можливість для осіб з інвалідністю реалізувати право на гідну працю та зайнятість. Підкреслюється, що виконання цих зобов'язань є ключовим чинником досягнення фактичної рівності, соціальної захищеності та повноцінної інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство.

Ключові слова: особа з інвалідністю, зайнятість, праця, доступність, розумне пристосування.

Varhuliak O. H. Content of the right of persons with disabilities to work and employment under the un convention on the rights of persons with disabilities

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the correlation between the concepts of «labor» and «employment». The author examines the scientific approaches to the definition of these categories: from the traditional labor law approach, where labor is interpreted as a broader concept, to the socio-economic approach, within which the concept of «employment» is recognized as the broader one. It is proved that the scope and content of these concepts depend on the research paradigm, but in modern international law there is a tendency towards a comprehensive understanding of employment which includes labor and other forms of socio-economic activity. Particular attention is paid to the provisions of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), which enshrines the right to work and employment in an interdependent and inseparable relationship. It is emphasized that the international standard goes beyond the narrow view of work as only paid activity and covers the right of persons with disabilities to all forms of employment, including self-employment, entrepreneurship and other types of professional activity. The author identifies the key obligations of the CRPD States Parties: ensuring openness, inclusiveness and accessibility of the labor market; introducing effective mechanisms to combat discrimination; guaranteeing fair and safe working conditions; creating opportunities for vocational education, training and retraining of persons with disabilities; supporting their right to join trade unions and participate in public organizations. The author concludes that it is necessary to harmonize Ukrainian legislation with international standards in order to form an inclusive

labor market that will provide a real opportunity for persons with disabilities to realize the right to decent work and employment. It is emphasized that the fulfillment of these obligations is a key factor in achieving de facto equality, social protection and full integration of persons with disabilities into society.

Key words: *person with disabilities, employment, labor, accessibility, reasonable accommodation.*

Постановка проблеми. Право на працю та зайнятість є одним із фундаментальних соціально-економічних прав людини, що забезпечує не лише матеріальне благополуччя, а й соціальну інтеграцію та самореалізацію особистості. Для осіб з інвалідністю це право має особливе значення, адже його реалізація безпосередньо впливає на подолання соціальної ізоляції, підвищення рівня незалежності та забезпечення рівних можливостей у суспільстві. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (далі – CRPD) закріпила міжнародні стандарти у сфері зайнятості, які зобов'язують держави створювати умови для доступу до ринку праці без дискримінації, забезпечувати розумне пристосування робочого середовища, а також упроваджувати політику сприяння працевлаштуванню та професійному розвитку осіб з інвалідністю. Водночас в Україні існують суттєві проблеми з практичною реалізацією цього права: збереження стереотипів та дискримінаційних підходів на ринку праці, недостатня ефективність механізмів державної підтримки працевлаштування, брак доступності робочих місць та обмеженість програм професійної реабілітації. Це зумовлює необхідність ґрунтовного аналізу змісту права на зайнятість осіб з інвалідністю відповідно до положень CRPD, визначення його ключових елементів та з'ясування шляхів вдосконалення національного законодавства й практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика права осіб з інвалідністю на працю та зайнятість посідає важливе місце в наукових дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Дослідження зарубіжних вчених зосереджені на таких аспектах: розкриття змісту права на працю як складової права на гідне життя; формування інклюзивного ринку праці; забезпечення недискримінації та рівності можливостей; реалізація принципу «розумного пристосування»; розвиток моделей підтримуваної зайнятості тощо. В українській науковій літературі питання

реалізації права на працю осіб з інвалідністю висвітлювались у працях правознавців, соціологів та економістів. Автори наголошують на проблемах недосконаlosti законодавчого регулювання у сфері працевлаштування, низькій ефективності механізмів квотування робочих місць, недостатній доступності освітнього й професійного середовища, а також на бар'єрах для професійного розвитку цієї категорії населення. Okремо відзначається потреба в посиленні ролі державних інституцій у сфері моніторингу дотримання трудових прав та в запровадженні системних заходів щодо подолання дискримінаційних практик. Водночас у сучасних дослідженнях недостатньо уваги приділено системному аналізу змісту права осіб з інвалідністю на працю та зайнятість у контексті CRPD. Недостатньо розкритим залишається й співвідношення понять «праця» та «зайнятість», що має важливе значення для розуміння правової природи цього права. Отже, наявний стан наукової розробки проблеми свідчить про актуальність проведення комплексного дослідження змісту права на працю та зайнятість осіб з інвалідністю в контексті зобов'язань України за CRPD, що сприятиме формуванню цілісної науково обґрунтованої позиції та виробленню практичних рекомендацій щодо вдосконалення національної правової системи.

Метою статті є з'ясування змісту права осіб з інвалідністю на зайнятість відповідно до положень CRPD, визначення його ключових складових та аналіз проблем реалізації цього права в Україні з урахуванням міжнародних стандартів і національної специфіки.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує Комітет з прав осіб з інвалідністю, «для економічної безпеки людини, її фізичного та психічного здоров'я, особистого благополуччя та почуття ідентичності необхідні повноцінна робота та зайнятість» [3].

На міжнародному та національному рівнях закріплено право на працю та зайнятість,

суб'єктами якого є, окрім іншого, особи з інвалідністю.

Ще зовсім нещодавно, менше 20 років тому люди з інвалідністю 1 групи вважалися непрацездатними. Водночас розвиток соціально-економічних відносин, запровадження кращого закордонного досвіду, інтеграція міжнародного законодавства в національне сприяли тому, що сьогодні в Україні кожна особа з інвалідністю незалежно від групи та нозології інвалідності наділена невід'ємним, конституційним правом на працю.

У науковій літературі часто досліджуванним є питання співвідношення понять «працевлаштування» та «зайнятність». Нас же, виходячи із задекларованої теми статті, цікавить, як співставляються категорії «праця» та «зайнятність».

У широкому розумінні праця – це первиннонеобхідна, суспільно-корисна, інноваційна, доцільна, цілеспрямована, особиста, вольова, оціночна діяльність, пов'язана з реалізацією унікальних властивостей людини – фізичних та розумових здібностей – шляхом її творчого і фізичного самоствердження, свідомої і цілеспрямованої зміни навколишнього середовища з метою створення (нових) матеріальних і духовних цінностей та задоволення на цій основі потреб і інтересів людини, суспільства, держави і така, що породжує особливий вид суспільних відносин та потребує у зв'язку із цим правового регулювання. У вузькому розумінні праця – це цілеспрямована діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ з метою задоволення її потреб і інтересів [1].

Своєю чергою, міжнародні інституції визначають право на працю як основоположне право, яке має найважливіше значення для здійснення інших прав людини і є невід'ємною та невіддільною частиною людської гідності. Право на працю також сприяє виживанню індивідів та їхніх сімей, їхньому розвитку та визнанню в суспільстві за умови, що вид трудової діяльності був обраний вільно або на нього було надано вільну згоду [3; 5].

На рівні законодавства зайнятність визначено не забороненою законодавством діяльністю осіб, пов'язаною із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою

одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльністю членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [8].

У наукових джерелах відображено різні підходи до співвідношення зазначених понять:

– перший підхід (традиційний для трудового права): праця – ширше поняття, адже включає будь-яку суспільно корисну діяльність (навіть неоплачувану – домашню працю, волонтерство, навчальну діяльність); зайнятність – лише правова форма реалізації праці, пов'язана з трудовими чи цивільно-правовими договорами, яка передбачає економічну винагороду та соціальний статус;

– другий підхід (соціально-економічний): зайнятність розглядають ширше, бо вона включає не лише працю у вузькому сенсі (трудова діяльність), але й інші форми соціально-корисної активності (наприклад: навчання, підприємництво, громадську діяльність); праця є лише однією з форм зайнятості.

Зазначене дає підстави для висновку про те, що питання співвідношення понять «праця» та «зайнятність» є дискусійним у науковій літературі. Досліджувані категорії співвідносяться як взаємопов'язані, проте їх обсяг і зміст залежать від обраної дослідницької парадигми, що зумовлює необхідність їх комплексного аналізу в контексті реалізації прав осіб з інвалідністю.

Ми ж дотримуємося позиції, що поняття «зайнятність» охоплює собою категорію «праця». Така позиція озвучується також іншими науковцями. Наприклад, А.О. Каліміченко у своїй дисертації за темою «Право на зайнятність та його гарантії» говорить так: «Право на працю та право на зайнятність є тісно взаємопов'язаними. Аналіз міжнародно-правових актів і актів національного законодавства дозволяє стверджувати, що право на зайнятність передує праву на працю, є його передумовою. У такому розумінні варто визнати первинність права на зайнятність щодо права на працю. Але воно ніяк не може розглядатися як таке, що переслідує тільки мету втілення у дійсність права на працю. Організаційно-правові форми зайнятості населення

за частиною першою ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» не обмежуються працею за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством.» [4, с. 193].

Похідним від слова праця є словосполучення «право на працю». Це – основоположне право, яке має найважливіше значення для здійснення інших прав людини і є невід’ємною та невіддільною частиною людської гідності. Право на працю також сприяє виживанню індивідів та їхніх сімей, їхньому розвитку та визнанню в суспільстві за умови, що вид трудової діяльності був обраний вільно або на нього було надано вільну згоду [5].

Свою чергою, право на зайнятість – це самостійне суб’єктивне право особи, що є більш широким ніж право на працю, оскільки крім провадження трудової діяльності охоплює інші види діяльності, не заборонені законом [4, с. 192].

Варто наголосити, що CRPD використовує категорію «право на працю та зайнятість» у комплексному значенні. Це свідчить про те, що міжнародний стандарт виходить за межі вузького розуміння праці як лише оплачуваної діяльності. CRPD закріплює не лише право осіб з інвалідністю працювати на рівній основі з іншими, але й підкреслює їх право на доступ до всіх форм зайнятості, включно з самозайнятостю, підприємництвом та іншими видами професійної активності.

Отже, в сучасному міжнародному праві простежується тенденція до трактування зайнятості як ширшого поняття, яке охоплює працю, але водночас включає й інші форми соціально-економічної реалізації людини. Це підкреслює необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, особливо в частині забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю.

На думку Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю, держави-учасниці несуть безпосереднє мінімальне основне зобов’язання гарантувати дотримання принаймні мінімальних необхідних рівнів забезпечення права людей з інвалідністю на працю та зайнятість. У контексті статті 27 CRPD це основне зобов’язання включає в себе зобов’язання

щодо забезпечення недискримінації та рівного захисту у сфері зайнятості [3].

За змістом зазначеної статті CRPD право осіб з інвалідністю на працю та зайнятість – це право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала чи на яку вона вільно погодилась, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю [6].

Відповідно до статті 27 CRPD про права осіб з інвалідністю, держави-учасниці зобов’язані забезпечувати відкритість, інклюзивність та доступність ринку праці, створюючи умови для реалізації цього права на рівних засадах із іншими. Сегреговані форми зайнятості суперечать принципу рівності та фактично позбавляють осіб з інвалідністю можливості реалізувати своє право на працю. Ключовими зобов’язаннями держав є забезпечення принципів недискримінації та рівності на всіх етапах трудових відносин – від працевлаштування і професійної підготовки до кар’єрного зростання та звільнення. Забезпечення справедливих і сприятливих умов праці для осіб з інвалідністю передбачає заборону оплати праці на рівні, нижчому від мінімальної, лише з огляду на наявність інвалідності. Особливе значення у реалізації права на працю мають профспілкові права та свобода асоціації. Профспілки повинні забезпечувати реальну участь осіб з інвалідністю у своїй діяльності та відігравати активну роль у захисті їхніх трудових прав. Ефективна політика зайнятості також вимагає системного залучення громадських організацій та представницьких структур осіб з інвалідністю до формування та реалізації стратегій у сфері праці. Не менш важливою умовою є доступ до професійної освіти, підвищення кваліфікації, програм наставництва та перекваліфікації, які мають здійснюватися у доступний та інклюзивний спосіб. Для розширення можливостей зайнятості осіб з інвалідністю держави можуть застосовувати заходи позитивної дії: нормативи, податкові стимули, державні закупівлі на користь підприємств, що працевлаштовують осіб з інвалідністю, або субсидування заробітних плат.

Отже, зміст права осіб з інвалідністю на працю та зайнятість у світлі CRPD охоплює комплекс правових гарантій, спрямованих на забезпечення рівного доступу до ринку праці, справедливих і безпечних умов праці, можливостей професійного розвитку та кар'єрного зростання. Реалізація цього права можлива лише за умови послідовного подолання дискримінаційних практик, забезпечення системної державної політики та активної участі громадянського суспільства у формуванні інклюзивного ринку праці.

Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю у Заключних зауваженнях щодо об'єднаних другого і третього періодичних звітів України про виконання CRPD акцентував на недоліках виконання Україною статті 27 цього міжнародного документу, зауваживши на низькому рівні зайнятості осіб з інвалідністю, а також збереженні значних перешкод; дискримінаційних практиках у сфері кредитування, позик та страхування, відсутності належного моніторингу тривалості зайнятості осіб з інвалідністю, а також відсутності комплексного законодавства для сприяння створенню доступних робочих місць для осіб з інвалідністю та захисту їх від усіх форм дискримінації; браку заходів і політик сприяння зайнятості та створенню інклюзивних робочих місць щодо сприяння працевлаштуванню безробітних із числа внутрішньо переміщених осіб з інвалідністю; відсутності консультацій та активного залучення осіб з інвалідністю до розробки планів і програм для їх включення у відкритий ринок праці [2].

Усунення відповідних недоліків можливе, окрім іншого, шляхом вжиття заходів, спрямованих на (1) сприяння інклюзивних робочих місць, (2) захист осіб з інвалідністю від усіх форм дискримінації на робочому місці, (3) прийняття державної програми підтриманого працевлаштування людей з інвалідністю, (4) розвиток системи соціальної, професійної та трудової реабілітації осіб з інвалідністю;

(5) здійснення державного замовлення на продукцію (товари), послуги підприємств громадських організацій осіб з інвалідністю, (6) збереження пільг з оподаткування для підприємств громадських об'єднань осіб з інвалідністю, (7) здійснення державної фінансової підтримки статутної діяльності громадських організацій осіб з інвалідністю [7].

Зазначене дає підстави для **ВИСНОВКІВ** стосовно того, що міжнародні підходи до питання праці та зайнятості осіб з інвалідністю, зокрема й закріплені в CRPD, зводяться до того, що для досягнення фактичної рівності у сфері праці та зайнятості держави мають забезпечувати комплексний підхід, спрямований на усунення бар'єрів і гарантування реальної інклюзії людей з інвалідністю. Це передбачає: створення умов для виходу із сегрегованого працевлаштування та рівного доступу до відкритого ринку праці; підтримку права на гідну і підтримувану зайнятість; гарантування справедливої оплати праці й доступу до соціальних гарантій; недопущення дискримінації, зокрема відмови у розумному пристосуванні та проявів харасменту; забезпечення інклюзивних, безпечних і здорових умов праці у державному й приватному секторах; розширення можливостей для професійного розвитку, підвищення кваліфікації та навчання як для працівників з інвалідністю, так і для роботодавців; визнання права на участь у профспілках. Водночас держави повинні виконувати і загальні зобов'язання у сфері трудових прав: запроваджувати механізми протидії дискримінації (зокрема гендерній); установлювати справедливі мінімальні стандарти оплати праці; боротися з усіма формами харасменту на роботі; гарантувати право на відпочинок, розумне обмеження робочого часу, оплачувані відпустки та святкові дні. Отже, йдеться про побудову системи, яка поєднує інклюзивність, соціальну захищеність та рівність можливостей для всіх без винятку працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гетьманцева Н. Поняття і сутність праці як правової категорії. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 7. С. 60-65. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/07/11.pdf>
2. Заключні зауваження щодо об'єднаних другого і третього періодичних звітів України про виконання Конвенції про права осіб з інвалідністю. <https://nau.org.ua/archives/edition/komitet-oon-z-prav->

osib-z-invalidnistyu-nadav-ukrayini-rekomendacziyi-stosovno-zabezpechennya-prav-lyudej-z-invalidnistyu-z-urahuvannyam-mizhnarodnyh-standartiv

3. Зауваження загального порядку Комітету з прав осіб з інвалідністю № 8 (2022) про право осіб з інвалідністю на працю та зайнятість. URL: <https://docs.un.org/ru/CRPD/C/GC/8>

4. Кіліміченко А.О. Право на зайнятість та його гарантії : дис. ... доктора філос. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 244 с.

5. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, зауваження загального порядку № 18 (2005).

6. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

7. Порадник для громадських організацій: адвокатування прав осіб з інвалідністю. https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2025/04/naiu_advocatingguideua_v04.pdf

8. Про зайнятість населення : Закон України від 05 лип. 2012 р. № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Воронов Д. О.,доктор філософії у галузі «Право», докторант
Науково-дослідного інституту публічного права**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Анотація. Статтю присвячено порівняльно-правовому аналізу актуальних питань особливостей виконання судових рішень в адміністративному судочинстві Республіки Молдова та України. Проаналізовано основні нормативно-правові акти України та Республіки Молдова, які регулюють правовідносини у сфері адміністративного судочинства, а також наукову юридичну літературу по даному питанню. Особливу увагу приділено розкриттю принципу обов'язковості судового рішення у законодавстві обох країн. Встановлено, що адміністративні суди України та Республіки Молдова мають суттєву подібність у підходах до визначення підстав звернення до адміністративного суду, визначено їх основні спільні та відмінні риси. Додатково встановлено, що порядок виконання судових рішень та загальні положення судового контролю у Республіці Молдова регламентуються Главою VI Книги третьої Адміністративного кодексу Республіки Молдова. Натомість, порядок виконання індивідуальних адміністративних актів та адміністративних договорів регламентовано Розділом VII Книги другої Адміністративного кодексу РМ. Проведено порівняльний аналіз механізму «спонукального штрафу» за невиконання рішень суду, передбаченого ст. 254 Адміністративного кодексу РМ та накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень при постановленні ухвали про відмову у прийнятті звіту про виконання судового рішення, що передбачено ч. 3 ст. 382-3 Кодексу адміністративного судочинства України. Зроблено висновок про те, що в українському законодавстві механізм застосування штрафів є більш конкретизованим та передбачає особливий етап судового контролю. Зроблено висновок про те, що досвід Республіки Молдова щодо призначення тимчасового уповноваженого виконавця заслуговує на часткове запозичення, з урахуванням українських правових реалій та необхідності забезпечення чіткої правової визначеності у сфері примусового виконання рішень адміністративних судів, регламентації строків його роботи та меж компетенції. При цьому вказано об'єктивній потребі подальших наукових досліджень з цього питання.

Ключові слова: *судове рішення, виконання, компетенція, порівняльний аналіз, правосуддя, публічно-правовий спір, суб'єкти владних повноважень.*

Voronov D. O. Peculiarities of the execution of a court decision in administrative proceedings of the Republic of Moldova and Ukraine: comparative analysis

Abstract. The article is devoted to a comparative legal analysis of the current issues of the peculiarities of the execution of court decisions in the administrative justice of the Republic of Moldova and Ukraine. The main regulatory legal acts of Ukraine and the Republic of Moldova that regulate legal relations in the field of administrative justice, as well as scientific legal literature on this issue, are analyzed. Special attention is paid to the disclosure of the principle of bindingness of a court decision in the legislation of both countries. It is established that the administrative courts of Ukraine and the Republic of Moldova have significant similarities in their approaches to determining the grounds for appealing to the administrative court, their main common and distinctive features are identified. Additionally, it is established that the procedure for the execution of court decisions and the general provisions of judicial control in the Republic of Moldova are regulated by Chapter VI of Book Three of the Administrative Code of the Republic of Moldova. Instead, the procedure for the execution of individual administrative acts and administrative contracts is regulated by Section VII of Book Two of the Administrative Code of the Republic of Moldova. A comparative analysis of the mechanism of the "incentive fine" for non-compliance with court decisions, provided for in Art. 254 of the Administrative Code of the Republic of Moldova, and the imposition of a fine on the head of a subject of government authority when issuing a resolution to refuse to accept a report on the execution of a court decision, provided for in Part 3 of Art. 382-3 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine (hereinafter referred to as the CAS of Ukraine), was conducted. It was concluded that in Ukrainian legislation the mechanism for the application of fines is more specific and provides for a special stage of judicial control. It is concluded that the experience of the Republic of Moldova in appointing a temporary authorized executor deserves partial borrowing, considering

Ukrainian legal realities and the need to ensure clear legal certainty in the field of forced execution of decisions of administrative courts, regulation of the terms of his work and the limits of competence. At the same time, the objective need for further scientific research on this issue is indicated.

Key words: court decision, execution, competence, comparative analysis, justice, public law dispute, subjects of power.

Постановка проблеми. У ході процесу реалізації рішень адміністративних судів постає низка проблем, пов'язаних із ефективністю, повнотою та своєчасністю їх виконання, зокрема з боку органів публічної влади. Враховуючи, що саме виконання судового рішення є завершальним етапом у досягненні цілей адміністративного судочинства, важливість даного дослідження зумовлена потребою в удосконаленні національного механізму примусового виконання рішень адміністративних судів.

Актуальність даного дослідження зумовлена як внутрішньою потребою у підвищенні ефективності адміністративного судочинства, так і актуальним завданням пошуку готових, апробованих рішень у законодавстві інших країн, зокрема тих, які перебувають на шляху до євроінтеграції разом з Україною. Так, у цьому контексті досвід Республіки Молдова, що є державою з подібною правовою традицією та геополітичним курсом на вступ до Європейського Союзу, становить особливий науковий та практичний інтерес.

Таким чином, дослідження особливостей виконання рішень адміністративних судів в Україні та Республіці Молдова дозволяє виявити як ефективні моделі, які заслуговують на адаптацію, так і потенційні ризики запозичення вказаних моделей. А тому, означений аналіз створює підґрунтя для обґрунтованої імплементації зарубіжного досвіду з урахуванням вітчизняних правових реалій, інституційної структури та принципів адміністративного процесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведенню порівняльного аналізу особливостей здійснення адміністративного судочинства в Україні та Республіці Молдова присвячені праці наступних науковців: В.В. Дука, С. А. Колісник, І. Л. Кріцак, О. Муза, В. Ю. Поліщукта інші. Однак станом на сьогоднішній день є недостатньо розкритим питання порівняльного аналізу саме особливостей виконання рішень адміністративних судів в Україні та Республіці Молдова.

Отже, додатковий порівняльно-правовий аналіз особливостей виконання судових рішень в адміністративному судочинстві Республіки Молдова та України дозволить виявити ефективні механізми виконання рішень адміністративних судів, врахувавши практику та ризики їх імплементації, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення відповідних правових механізмів в Україні, що сприятиме підвищенню ефективності адміністративного судочинства та захисту прав осіб у публічно-правових спорах

Метою статті є порівняльний аналіз підходів Республіки Молдова та України до виконання судових рішень адміністративних судів та оцінка можливості адаптації окремих механізмів в українське правове поле.

Метою статті є порівняльний аналіз підходів Республіки Молдова та України до виконання судових рішень адміністративних судів та оцінка можливості адаптації окремих механізмів в українське правове поле.

Виклад основного матеріалу. У сучасних правових системах виконання судового рішення є невід'ємним елементом права на ефективний судовий захист. У Республіці Молдова порядок виконання судових рішень та загальні положення судового контролю Главою VI Книги третьої Адміністративного кодексу Республіки Молдова (далі – Адміністративний Кодекс РМ) [1]. При цьому, в Україні юрисдикцію та повноваження адміністративних судів, а також порядок здійснення судочинства в адміністративних судах встановлено Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [2]. В силу ст. 8 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [3]. Як зазначає С. А. Колісник, «адміністративні кодекси різних країн містять положення, які відображають зміст ст. 8 Загальної декларації прав людини. Так, статтею 39 Адміністративного кодексу РМ визначено, що будь-яка особа, чиє право порушене органом публічної влади може

звернутися в компетентну судову інстанцію [4, с. 66].

Як слушно вказує І. Л. Кріцак, «вирішення публічно-правового спору в суді є крайнім способом вирішення правового конфлікту, який попри високу вірогідність законності його вирішення має свої критичні точки». Серед таких критичних точок автор зазначає у тому числі «необхідність очікування виконання судового рішення, або продовження судових процедур в межах апеляційного та касаційного перегляду справи» [5, с. 45]. Окрім іншого, при проведенні правового порівняння правовідносин у сфері здійснення адміністративного судочинства в Україні та Республіці Молдова, І. Л. Кріцак вказує, що «в Республіці Молдова відсутня обов'язкова «адміністративна преюдиція» у вирішенні судом адміністративного спору, тобто фізична чи юридична особа як і в Україні має право вибору процедури оскарження рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень – до суду або спочатку до адміністративного органу в межах якого було порушено її права, а потім до суду» [5, с. 49].

В силу статті 120 Конституції Республіки Молдова, яка є нормою, що закріплює загальний принцип для вироків та інших судових рішень, що вступили в законну силу, проголошено, що додержання вироків та інших судових рішень, що вступили в законну силу, а також сприяння судам у ході судового процесу, у виконанні вироків та інших судових рішень, що вступили в законну силу, є обов'язковими. [6].

Означений принцип також відображається у позиції Конституційного суду Республіки Молдова (далі – КС Республіки Молдова) у рішенні № 52 від 31.05.2018 щодо виняткового випадку неконституційності окремих положень ч. 2 ст. 320 Кримінального кодексу (невиконання рішення судової інстанції). Так, згідно з п. 24 вказаного рішення, КС Республіки Молдова зазначає, що після накладення покарання за невиконання судового рішення особа не звільняється від обов'язку виконати це рішення. Навпаки, особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за повторну відмову, ухилення або перешкодження виконанню рішення [7].

В Україні аналогічний принцип обов'язковості судового рішення закріплений у статті 129-1 Конституції України, і розкриває, у тому числі загальні засади судового контролю. Так, в силу ст. 129-1 Конституції України, Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Натомість, варто зауважити, що в умовах адміністративного судочинства добросовісне виконання судових рішень це не лише юридичний обов'язок, а й показник зрілості публічного управління, що прямо впливає на довіру громадян до держави та її інституцій. Як зазначає В. Ю. Поліщук, у ст. 24 Адміністративного кодексу РМ «визначено принцип добросовісності, згідно з яким учасники адміністративного провадження й адміністративного судочинства повинні сумлінно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки, не порушувати процесуальних прав інших учасників, а учасник, що допускає зловживання під час здійснення своїх процесуальних прав або несумлінно виконує свої процесуальні обов'язки, несе відповідальність згідно із законом за завдану матеріальну та моральну шкоду» [1; 8, с. 150].

У ході порівняльного аналізу правовідносин у сфері здійснення адміністративного судочинства в Україні та Республіці Молдова встановлено, що адміністративні суди України та Республіки Молдова мають суттєву подібність у підходах до визначення підстав звернення до адміністративного суду.

Статтею 5 Кодексу адміністративного судочинства України українським законодавцем закріплено право на звернення до адміністративного суду та способи судового захисту.

Так, в силу ч. 1 ст. 5 КАС України, кожна особа має право в порядку, встановленому КАС України, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом: 1) визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; 2) визнання протиправним та скасування

індивідуального акта чи окремих його положень; 3) визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; 4) визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; 5) встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень; 6) прийняття судом одного з рішень, зазначених у пунктах 1-4 цієї частини та стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю [2].

Натомість, стаття 206 Адміністративного Кодексу РМ встановлює види адміністративних позовів, що є за сутністю аналогічною ст. 5 КАС України нормою, яка закріплює право на звернення до адміністративного суду Республіки Молдова та способи судового захисту.

Так, відповідно до пунктів а, б, с, d, е ч. 1 ст. 206 Адміністративного Кодексу РМ, предметом адміністративного позову може бути: а) повне або часткове анулювання індивідуального адміністративного акта (позов про оскарження); б) зобов'язання органу публічної влади видати адміністративний акт (позов про зобов'язання); с) зобов'язання вчинити дію, допустити чи утриматися від дії (позов про виконання зобов'язання); d) встановлення наявності або відсутності правовідносин або нікчемності індивідуального адміністративного акта або адміністративного договору (позов про встановлення); або е) повне або часткове анулювання нормативного адміністративного акта (позов про нормативний контроль) [1].

При цьому, ч. 2 ст. 206 Адміністративного Кодексу РМ уточнюється, що позов про встановлення передбачає наявність обґрунтованого інтересу у запитаному встановленні. Позов про встановлення не може бути пред'явлений, якщо позивач може або міг би зажадати своїх прав за допомогою іншого позову, передбаченого частиною 1 ст. 206, за винятком випадку, коли має на меті встановлення нікчемності індивідуального або нормативного адміністративного акта [1].

Таким чином, серед основних спільних рис регулювання підстав звернення до адміні-

стративного суду в Україні та Республіці Молдова слід виділити наступні:

1) Можливість оскарження нормативних актів, що в Україні оформлено через вимогу про визнання протиправним і нечинним нормативно-правового акта, а в Республіці Молдова через «позов про нормативний контроль».

2) Можливість оскарження індивідуальних адміністративних актів через визнання акта протиправним і скасування в Україні та повне або часткове анулювання акта в Республіці Молдова через «позов про оскарження».

3) Можливість зобов'язання органу публічної влади вчинити певні дії або утриматися від них, що представлено як у КАС України, так і в Адміністративному кодексі РМ.

4) Можливість встановлення правового статусу або правовідносин через позов про встановлення у Республіці Молдова та через визначення компетенції суб'єкта владних повноважень в Україні.

Натомість, серед визначених відмінностей у правовому регулюванні вказаних правовідносин слід вказати наступні:

1) У Республіці Молдова чітко виділено окремий вид позову про встановлення, який може застосовуватися тільки за умови наявності обґрунтованого інтересу і лише в тих випадках, коли інший тип позову є неможливим або недоцільним. При цьому, в Україні подібна категорія закріплена менш деталізовано і стосується лише компетенції суб'єкта владних повноважень.

2) В КАС України прямо передбачено можливість стягнення майнової шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень. Натомість, в Адміністративному кодексі РМ механізм компенсації шкоди не включено безпосередньо до переліку предметів адміністративного позову.

3) У Республіці Молдова позов про зобов'язання видати адміністративний акт є виділеним окремо від позову про зобов'язання вчинити дію або утриматися від дії, тоді як в Україні подібні вимоги об'єднані в один спосіб захисту.

Порядок виконання судових рішень та загальні положення судового контролю у Рес-

публіці Молдова регламентуються Главою VI Книги третьої Адміністративного кодексу РМ. Натомість, порядок виконання індивідуальних адміністративних актів та адміністративних договорів регламентовано Розділом VII Книги другої Адміністративного кодексу РМ.

Так, частинами 2 та 3 ст. 249 Адміністративного кодексу РМ зазначено, що виконання судових рішень та судових угод про примирення належить до компетенції апеляційних інстанцій. Виконання ініціюється за заявою кредитора виконання. Рішення у виконавчому провадженні виносяться за допомогою ухвал, які у триденний строк можуть бути оскаржені в касаційному порядку до Вищої судової палати [1]. Показовим є наявність механізму «спонукального штрафу» в адміністративному судочинстві Республіки Молдова. Так, загальне правило закріплене ст. 254 Адміністративного кодексу РМ, відповідно до якого, у разі невиконання юридичною особою публічного права передбаченого виконавчим документом обов'язку апеляційна інстанція може призначити йому або його керівнику та стягнути з них спонукальний штраф у розмірі від 100 до 20 000 умовних одиниць. Спонукальний штраф може призначатися і стягуватися неодноразово [1].

Так, згідно з частинами 1-3 ст. 181 Адміністративного кодексу РМ, Якщо певну дію може виконати лише боржник і він не виконав її добровільно, то він може бути спонуканий до здійснення дії шляхом застосування спонукального штрафу. Спонукальний штраф допускається і для забезпечення обов'язку допущення дії або утримання від дії [1]. Якщо, незважаючи на застосування спонукального штрафу, боржник виконання не виконує свій обов'язок, спонукальний штраф може застосовуватися стільки разів, скільки потрібно. При повторному призначенні спонукального штрафу його розмір збільшується в розумних межах, порівняно з попереднім спонукальним штрафом [1].

При цьому, в українському законодавстві механізм застосування штрафів є більш конкретизованим та передбачає особливий етап судового контролю – його накладання за наслідками розгляду звіту суб'єкта владних повноважень про виконання судового

рішення. Так, відповідно до ч. 3 ст. 382-3, у разі постановлення ухвали про відмову у прийнятті звіту суд накладає на керівника суб'єкта владних повноважень штраф у сумі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а також додатково може встановити новий строк подання звіту відповідно до частини третьої статті 382-1 КАС України або за власною ініціативою розглянути питання про зміну способу і порядку виконання судового рішення. [2].

Незважаючи на наявність певної подібності у механізмах виконання рішень адміністративних судів України та Республіки Молдова, законодавство Молдови запровадило інститут уповноваженого виконавця, що демонструє суттєву відмінність від моделі, закріпленої українським законодавцем.

Так, в силу частей 1-3 ст. 256 Адміністративного кодексу РМ, у разі двох безрезультатних спроб виконання, здійснених відповідно до частини 2 ст. 253 та ст. 254, апеляційна інстанція може наділити певну особу виконавчими повноваженнями. Уповноважений виконавець діє під наглядом апеляційної інстанції, а вжиті ним виконавчі заходи прирівнюються до ухвал апеляційної інстанції. Уповноважений виконавець має право вживати будь-яких заходів для забезпечення виконання передбаченого виконавчим документом обов'язку. Керівник, і навіть всі співробітники юридичної особи громадського права повинні підпорядковуватися вказівкам уповноваженого виконавця, вкладеним у виконання передбаченої виконавчим документом обов'язку [1]. Уповноваженим виконавцем призначається діючий службовець або суддя, або особа, яка обіймала відповідальні державні посади. Не можуть бути призначені уповноваженими виконавцями працівники юридичної особи публічного права, щодо якої здійснюється виконання. Підставою для відмови у призначенні можуть бути лише серйозні проблеми зі здоров'ям або інші подібні обставини [1].

Показовим є також те, що відповідно до ч. 4 ст. 256 Адміністративного кодексу РМ, одночасно з призначенням уповноваженого виконавця та вручення учасникам виконавчого провадження відповідної ухвали, керівник, а також усі працівники юридичної особи

публічного права позбавляються повноважень, пов'язаних із виконанням [1].

Однак вищевказана процедура не сприймається у юридичній спільноті Республіки Молдова як остаточно обґрунтований та беззаперечно ефективний механізм реалізації судових рішень, ухвалених адміністративними судами. Застосування інституту примусового виконання, передбаченого чинним адміністративним законодавством, викликає численні практичні труднощі та нормативні неузгодженості, що істотно ускладнює гарантування права на ефективний судовий захист.

Слід зазначити, що Республіці Молдова діє інститут Народного адвоката (Омбудсмена) (далі – Народний адвокат або Омбудсмен). Згідно з ч. 2 ст. 1 Закону № 52 «Про народного адвоката (Омбудсмена)», Омбудсмен сприяє захисту прав і свобод людини шляхом попередження їх порушень, а також шляхом моніторингу та подання звітів щодо дотримання прав і основоположних свобод людини на національному рівні, вдосконалення законодавства у сфері захисту прав і свобод людини, міжнародного співробітництва в цій галузі, а також шляхом просування прав і свобод людини та механізмів їх захисту через застосування процедур, передбачених цим законом [9].

Так, відповідно до «Пропозиції щодо вдосконалення законодавства» Народного адвоката (Омбудсмена) від 07.06.2023 № 04-2/11-1396, офіс Омбудсмена отримав звернення від громадянина, який заявив про порушення його права на справедливий судовий розгляд у зв'язку з невиконанням у повному обсязі та в розумний строк рішення, винесеного Судом Кишинева, з боку органу публічної влади. У відповідь на вищезазначене звернення Омбудсмен, керуючись положеннями статті 11, літера **к**) Закону № 52 «Про Омбудсмена» [9], звернувся до Апеляційного суду Кишинева з проханням надати додаткову інформацію щодо рівня виконання відповідного виконавчого документа та про дієвість механізмів, застосованих до цього виду виконавчих проваджень [10].

Так, Народним адвокатом (Омбудсменом) зроблено висновок про те, що відповідно до законодавства Республіки Молдова, спеці-

альні нормативно-правові акти встановлюють заборону для суддів і державних службовців на здійснення будь-яких повноважень, окрім тих, що прямо передбачені відповідним спеціальним законом. У зв'язку з цим виникають юридичні невизначеності стосовно можливості надання таким особам мандату на виконання виконавчих документів. На думку Народного адвоката, така невизначеність негативно впливає на процес виконання судових рішень, зумовлюючи затягування виконання і, відповідно, обмежуючи реалізацію фундаментального права особи на ефективний доступ до правосуддя [10].

При цьому, Народний адвокат акцентує увагу на тому, що, Закон № 113/2010 «Про судових виконавців» встановлює, що здійснювати примусове виконання мають виключно ліцензовані судові виконавці, призначені відповідно до вимог чинного законодавства (ч. 1 ст. 2 та ст. 4 Закону № 113/2010 «Про судових виконавців») [10, 11].

А отже, Омбудсмен робить висновок про те, що для запобігання затягуванню процесу виконання судових рішень та забезпечення гарантій права осіб на справедливий судовий розгляд, є доцільним внести зміни до статті 256 Кодексу адміністративного судочинства, передбачивши, що обов'язок щодо виконання судових рішень у сфері адміністративного судочинства покладається виключно на судових виконавців відповідно до положень Закону № 113/2010 про судових виконавців [10].

Варто також зауважити, що при проведенні порівняльно-правового аналізу право на звернення громадян в Україні та Республіці Молдова, В. В. Дука вказує, що норми Адміністративного кодексу РМ у деяких аспектах є недосконалими. При цьому, автор також зазначає, що предмет петицій є не чітко визначеним, що є перешкодою в реалізації ст. 1 Закону № 52 «Про народного адвоката (Омбудсмена)», оскільки жодних норм щодо розгляду петицій у цьому документі не виявлено [12, с. 148].

Окремо слід зазначити, що досвід Республіки Молдова також демонструє важливість розширеного тлумачення форм адміністративної діяльності, що підлягає

судовому контролю та подальшому виконанню. Зокрема, Адміністративний кодекс РМ статтю 14 закріплює окрему категорію «реальних актів», під якими розуміється публічно-правова адміністративна діяльність, не спрямована на регуляторне волевиявлення, а на досягнення фактичного результату [1]. Такими можуть бути, наприклад, довідки, попередження чи рекомендації органів публічної влади. Так, як зазначає О. Муза, у наведеному положенні Адміністративного кодексу РМ «закріплено головну відмінність між адміністративними актами та реальними актами, а саме їхні спрямованість на результат». Як вказує автор, «адміністративні акти як інструмент публічного адміністрування приймаються як волевиявлення органу публічної адміністрації за результатами розгляду адміністративної справи у порядку адміністративної процедури. У свою чергу, використання реальних актів не спрямоване на досягнення результату адміністративної процедури чи волевиявлення органу» [13, с. 87]

Попри критику, що висловлюється в юридичній спільноті Республіки Молдова щодо неоднозначності та нормативної нестабільності інституту уповноваженого виконавця, запровадженого статтю 256 Адміністративного кодексу РМ, вищевказаний механізм становить практичний інтерес для України як потенційний інструмент підвищення ефективності виконання рішень адміністративних судів. Так, особливо цінним є те, що інститут уповноваженого виконавця дозволить подолати пасивність або опір з боку органів публічної влади у справах, шляхом тимчасової передачі повноважень з виконання незалежній уповноваженій особі.

Водночас, при імплементації подібного інституту в українське правове поле, доцільно врахувати молдовські виклики та усунути притаманні їм правові ризики. Зокрема, видається логічним заборона наділяти означеними повноваженнями виконавця осіб, які не мають відповідної професійної підготовки

у сфері публічного адміністрування, оскільки це прямо суперечить принципу функціонального розмежування публічних повноважень. Натомість, повноваження тимчасового уповноваженого виконавця можуть бути покладені виключно на сертифікованих державних або приватних виконавців за спеціальною процедурою призначення.

Особливо слушною виглядає норма молдовського законодавства, відповідно до якої з моменту призначення уповноваженого виконавця керівник та працівники юридичної особи публічного права втрачають повноваження, пов'язані з виконанням рішення. Такий підхід може бути ефективним у справах, де саме поведінка органу публічної влади або його посадових осіб є основною перешкодою для належного виконання судового акта.

Висновки. Отже, підсумовуюче вищевказане, можна зробити висновок про те, що законодавство України та Республіки Молдова у сфері виконання рішень адміністративних судів має як спільні, так і відмінні риси. При цьому досвід молдовського законодавця може бути корисним для імплементації в Україні, але лише за умови врахування вітчизняних правових особливостей та існуючих інституційних моделей.

Таким чином, досвід Республіки Молдова щодо призначення тимчасового уповноваженого виконавця заслуговує на часткове запозичення, з урахуванням українських правових реалій та необхідності забезпечення чіткої правової визначеності у сфері примусового виконання рішень адміністративних судів, регламентації строків його роботи та меж компетенції. Водночас, постає об'єктивна потреба у подальших наукових дослідженнях та нормотворчій роботі, спрямованій на створення дієвого, ефективного та прозорого механізму виконання судових рішень, який би унеможливив ухилення від їх реалізації з боку органів публічної влади та гарантував реальне поновлення прав особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кодекс адміністративний Республіки Молдова : Закон Республіки Молдова від 19.07.2018 № 116. *Monitorul Oficial*. 2018. № 309–320. Ст. 466.
2. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36. Ст. 446.

3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. Офіційний переклад. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Колісник С. А. Витрати, пов'язані із розглядом справ адміністративними судами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. *Запорізький національний університет*. Запоріжжя, 2021. 213 с.
5. Кріцак І. Л. Міжнародні стандарти досудового врегулювання адміністративно-правових спорів та особливості їх вирішення в зарубіжних країнах. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2022. № 18. С. 52–60.
6. Конституція Республіки Молдова : Конституція від 29.07.1994. № 1. *Monitorul Oficial*. 2016. № 78 стаття № 140.
7. Рішення Конституційного суду Республіки Молдова № 52 від 31.05.2018. Конституційний суд Республіки Молдова. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=111008&lang=ru (дата звернення: 15.04.2024).
8. Поліщук В. Ю. Механізм запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. № 1 (47). 2020. С. 180–185.
9. Про народного адвоката (Омбудсмена) : Закон Республіки Молдова № 52 від 03.04.014. *Monitorul Oficial*. № 110-114 стаття № 278. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=147958&lang=ru (дата звернення: 15.04.2024).
10. Лист-пропозиція Омбудсмена від 07.06.2023 № 04-2/11-1396 щодо проєкту Кодексу адміністративного судочинства. URL: <https://ombudsman.md/wp-content/uploads/2023/06/propunere-Codul-administrativ-CJNI.pdf> (дата звернення: 15.04.2024).
11. Про судових виконавців : Закон Республіки Молдова від 17.06.2010 № 113. *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*.
12. Дука В. В. Адміністративна відповідальність у публічному управлінні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. *Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького*. Хмельницький, 2017. 261 с.
13. Муза О. Реальні акти як інструмент публічного адміністрування. *Університетські наукові записки*. 2023. № 1 (79). С. 83-90. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1559173> (дата звернення: 15.04.2024).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Гольдберг Н. О.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального прав і процесу
ДУ «Київський авіаційний інститут»**АДВОКАТ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Анотація. У статті досліджено правову природу та особливості статусу адвоката як суб'єкта процесуального представництва в адміністративному судочинстві. Розглянуто основні засади адвокатської діяльності, її роль у забезпеченні права на захист та ефективного доступу до правосуддя. Проаналізовано особливості реалізації функцій адвоката в адміністративних справах, окреслено проблемні аспекти нормативного регулювання та практичного застосування норм законодавства України і США.

Метою статті є розкриття правової природи та особливостей правового статусу адвоката як суб'єкта процесуального представництва в адміністративному судочинстві, визначити його роль у забезпеченні права на захист та ефективного доступу до правосуддя, а також охарактеризувати основні принципи реалізації адвокатської діяльності у цій сфері в Україні та США.

Зроблено висновок, що інститут процесуального представництва в адміністративному судочинстві є ключовим елементом забезпечення права на справедливий суд та ефективного доступу до правосуддя. В Україні нормативна модель представництва характеризується домінуванням принципу адвокатської монополії, який, хоча й сприяє підвищенню професійного рівня правничої допомоги, водночас обмежує можливості для альтернативних форм захисту прав громадян, особливо в умовах соціальної нерівності та обмеженого доступу до адвокатських послуг.

Порівняльний аналіз із правовою системою США свідчить про наявність концептуально іншого підходу до організації процесуального представництва, що ґрунтується на принципі гнучкості та багаторівневості механізмів правничої допомоги. Американська модель характеризується відсутністю жорсткої адвокатської монополії, що дає змогу забезпечити більш широкий доступ громадян до правових послуг. У системі адміністративного судочинства США поряд з адвокатами активно функціонують інші суб'єкти, уповноважені наданням правової допомоги – зокрема, paralegals, legal assistants, administrative advocates та public interest representatives, які можуть здійснювати представництво у певних категоріях справ або на окремих стадіях процесу. Такий підхід не лише знижує вартість правничої допомоги для населення, але й сприяє розвантаженню адвокатури, зосереджуючи її потенціал на справах підвищеної складності та суспільної значущості.

Ключові слова: адвокат, інститут представництва, процесуальне представництво, представник, адміністративне судочинство, самопредставництво, право на захист, доступ до правосуддя, адвокатська діяльність, правовий статус.

Holdberh N. J. Lawyers as subjects of procedural representation in administrative proceedings: domestic and foreign experience

Abstract. The article examines the legal nature and peculiarities of the status of a lawyer as a subject of procedural representation in administrative proceedings. The main principles of legal practice and its role in ensuring the right to defense and effective access to justice are considered. It analyzes the peculiarities of the implementation of the functions of a lawyer in administrative cases and outlines the problematic aspects of regulatory regulation and the practical application of the laws of Ukraine and the United States.

The purpose of the article is to reveal the legal nature and peculiarities of the legal status of a lawyer as a subject of procedural representation in administrative proceedings, to determine his role in ensuring the right to defense and effective access to justice, as well as to characterize the basic principles of the implementation of legal practice in this area in Ukraine and the United States.

It is concluded that the institution of procedural representation in administrative proceedings is a key element in ensuring the right to a fair trial and effective access to justice. In Ukraine, the regulatory model of representation is characterized by the dominance of the principle of the monopoly of lawyers, which, although it contributes to raising the professional level of legal assistance, at the same time limits the possibilities for

alternative forms of protection of citizens' rights, especially in conditions of social inequality and limited access to legal services.

A comparative analysis with the US legal system shows a conceptually different approach to the organization of procedural representation, based on the principle of flexibility and multi-level mechanisms of legal assistance. The American model is characterized by the absence of a strict attorney monopoly, which allows for broader access to legal services for citizens. In the US administrative justice system, other entities authorized to provide legal assistance actively operate alongside lawyers, including paralegals, legal assistants, administrative advocates, and public interest representatives, who can provide representation in certain categories of cases or at certain stages of the process. This approach not only reduces the cost of legal assistance for the population, but also helps to relieve the burden on the legal profession, focusing its potential on cases of increased complexity and public significance.

Key words: lawyer, institution of representation, procedural representation, representative, administrative proceedings, self-representation, right to defense, access to justice, legal practice, legal status.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування інституту процесуального представництва в адміністративному процесі є визначальним чинником реалізації права на справедливе судочинство та забезпечення реального доступу до правосуддя. В Україні, попри нормативне врегулювання статусу адвоката, залишається невирішеним питання оптимального співвідношення між принципом адвокатської монополії та потребою гарантувати широке коло суб'єктів доступу до правничої допомоги.

На відміну від України, правова система Сполучених Штатів Америки (далі – США) ґрунтується на багаторівневій автономії адміністративних агентств і допускає альтернативні форми правничої допомоги, включаючи участь сертифікованих неадвокатських представників. Такий підхід демонструє можливість поєднання професійних стандартів адвокатури з інституційною гнучкістю та розширенням доступу громадян до правосуддя.

Відсутність уніфікованих підходів до регулювання процесуального представництва в різних правових системах зумовлює потребу у науковому порівняльно-правовому дослідженні української та американської моделей.

Мета статті полягає у розкритті правової природи та особливостей правового статусу адвоката як суб'єкта процесуального представництва в адміністративному судочинстві, визначити його роль у забезпеченні права на захист та ефективного доступу до правосуддя, а також охарактеризувати основні принципи реалізації адвокатської діяльності у цій сфері в Україні та США.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове забезпечення діяльності адвоката є сукупністю положень, що містяться як в міжнародних так і національних правових актах, що регулюють статусні характеристики адвоката, процедуру набуття статусу адвоката та засади здійснення адвокатської діяльності в цілому [1, с. 325].

Згідно ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» представництво – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні [2]. Також Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено засади адвокатського самоврядування, встановлено статус Національної асоціації адвокатів України, визначено організаційні форми адвокатського самоврядування та інше, а також обґрунтовано здійснення в Україні адвокатської діяльності адвокатом іноземної держави. Особливості статусу адвоката іноземної держави» [2].

До системи нормативно-правових актів, що регулюють засади адміністративного судочинства, належить, зокрема, Кодекс адміністративного судочинства України (КАС України). Нормами цього кодексу визначено основні положення щодо участі адвокатів у адміністративному процесі. Зокрема, передбачено право учасників справи в адміністративному

суді користуватися правничою допомогою (ст. 16 КАС України); встановлено, що представництво в адміністративному суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом, за винятком випадків, передбачених законом (ст. 16 КАС України); визначено порядок надання безоплатної правничої допомоги відповідно до спеціального закону (ст. 16 КАС України); закріплено обов'язок адвокатів реєструвати електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (ст. 18 КАС України); урегульовано можливість одночасного представництва адвокатом кількох позивачів, відповідачів або третіх осіб за умови відсутності конфлікту інтересів між ними (ст. 57 КАС України), а також визначено порядок документального підтвердження повноважень адвоката як представника (ст. 59 КАС України) тощо.

До цього переліку віднесемо КупАП, положеннями якого врегульовано: право особи, яка притягається до адміністративної відповідальності на: юридичну допомогу адвоката, іншого фахівця у галузі права (який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи) при розгляді справи; виступ рідною мовою і користування послугами перекладача; надання пояснень, доказів; заявлення клопотання; оскарження постанови по справі знайомитися з матеріалами справи та ін. [3, с. 37].

Відповідно до ч. 1 ст. 55 КАС України учасники процесу – сторони та треті особи – мають право здійснювати свою участь у судовому розгляді як особисто (самопредставництво), так і через представника. Цим положенням нормативно закріплено можливість позивача, відповідача чи третьої особи доручати ведення адміністративної справи компетентним фахівцям з метою забезпечення належного захисту їхніх прав, свобод та інтересів. Водночас аналіз зазначеної норми свідчить, що законодавець визначив чітко коло суб'єктів, уповноважених брати участь у процесі через представника. Здебільшого це ті особи, які мають безпосередній матеріально-правовий і процесуально-правовий інтерес у результатах розгляду адміністративної справи [4, с. 421].

Адвокат як представник здійснює процесуальні права та обов'язки сторони чи третьої особи, яку він представляє, діючи в межах довіреності фізичної або юридичної особи або ордеру, якого видано відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (ч.ч. 1, 4 ст. 59 КАС України) [5]. Водночас, уповноважені особи реалізують процесуальні повноваження сторін у межах адміністративного провадження, однак лише в обсязі, визначеному та підтверженому відповідними документами, що засвідчують їхні представницькі повноваження.

Адвокати самостійно здійснюють від імені осіб, яких вони представляють, їх процесуальні права та обов'язки, за винятком встановлених обмежень або у разі залучення до супроводження справи іншого адвоката (у випадку якщо таким правом наділені).

До кола загальних процесуальних повноважень адвоката в адміністративному судочинстві доцільно віднести такі: реалізація права на доступ до матеріалів справи, що передбачає можливість ознайомлення з ними, виготовлення витягів, копій, а також одержання завірених копій процесуальних рішень суду; здійснення активної участі у процесі розгляду адміністративної справи, зокрема через подання та дослідження доказів, участь у судових засіданнях (за відсутності законодавчих обмежень), а також реалізацію права ставити запитання іншим учасникам процесу, свідкам, експертам і спеціалістам; право на ініціювання процесуальних дій, що охоплює подання заяв, клопотань, надання пояснень суду, обґрунтування власної позиції щодо спірних питань, а також формулювання заперечень проти доводів чи клопотань інших учасників провадження; право на ознайомлення з процесуальними документами суду, зокрема протоколом судового засідання та технічним записом його фіксації, із можливістю виготовлення копій та подання письмових зауважень щодо неповноти або неточностей у їх змісті; право на ініціювання перегляду судових рішень у межах, визначених процесуальним законом; право на використання інших передбачених законом процесуальних засобів захисту, що забезпечують повноцінну реалізацію функцій

адвоката як представника сторони у адміністративному судочинстві.

Профільним Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлюється окрема група професійний прав адвоката (ст. 20), які також можуть здійснюватися і в адміністративному процесі, зокрема звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб); збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою; посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів; одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань тощо [2].

Щодо обов'язків адвоката, то вони є проявом зобов'язань адвоката щодо вчинення будь-яких дій, не заборонених законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, яких необхідно вживати для належного виконання договору про надання правової допомоги [6].

До процесуальних повноважень, якими наділяється адвокат під час розгляду публічно-правових спорів, належать такі: адвокат має повноваження брати участь у судовому розгляді, реалізуючи своє процесуальне право на представництво інтересів сторони в адміністративному провадженні; він володіє правом ініціювання процесуальних дій, що охоплює подання заяв як з питань суті спору, так і з процесуальних аспектів, надання доказів, участь у їх дослідженні, а також можливість адресувати запитання іншим учасникам процесу, свідкам, експертам та спеціалістам; адвокат реалізує право доступу до матеріалів справи, яке включає можливість ознайомлення з усіма документами провадження, виготовлення їх копій чи витягів, а також подання письмових заува-

жень у разі виявлення неточностей або неповноти зафіксованих даних; крім того, йому належить право на ініціювання перегляду судових актів у межах, установлених чинним процесуальним законодавством, а також інші процесуальні можливості, що забезпечують повноцінну реалізацію його функцій у судовому провадженні.

Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлено, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний: 1) дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики; 2) на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правничої допомоги; 3) невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; 4) підвищувати свій професійний рівень; 5) виконувати рішення органів адвокатського самоврядування; 6) виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правничої допомоги [2].

У контексті дослідження інституту представництва адвокатом інтересів громадян в адміністративному судочинстві доцільним є звернення до міжнародного досвіду, насамперед до правової системи США. Американська модель адміністративної юстиції посідає провідне місце серед зарубіжних правових систем, оскільки поєднує високий рівень інституційної незалежності адміністративних органів із тривалою історією розвитку процедур судового та позасудового захисту прав людини.

Важливою складовою механізму гарантування прав і свобод громадян у США є функціонування системи адміністративної юстиції, у межах якої суттєве місце займає так звана квазісудова діяльність. Вона охоплює процедури розгляду індивідуальних справ адміністративними органами, що у науковій доктрині визначається терміном *adjudication* (адміністративний розгляд). Зміст цієї діяльності полягає у здійсненні адміністративними установами функцій, подібних до судових, що надає їм можливість вирішувати спори, однією зі сторін яких є держава або її уповноважені органи. Такий підхід свідчить про високий рівень інституційної автономії адміністративного розгляду та про гнучкість амери-

канської моделі у забезпеченні ефективного правового захисту.

Одним із ключових здобутків американської системи адміністративної юстиції у сфері забезпечення прав і свобод громадян є високий рівень гласності та відкритості адміністративного процесу. У США сформувалася концепція прозорості адміністративної діяльності, спрямована на забезпечення публічного контролю за діяльністю органів влади та запобігання проявам адміністративного свавілля. З цією метою держава запровадила низку процедурних механізмів, які гарантують громадянам доступ до інформації про діяльність адміністративних установ, а також можливість ознайомлення з матеріалами власних справ.

У правовій системі США представництво інтересів сторін у судовому, зокрема адміністративному, процесі, як правило, належить до компетенції адвокатів. У США немає нормативно-правового акту, який би закріплював права адвоката в судочинстві. Статус захисника впливає з прецедентного права, норм професійної етики, звичаю [7, с. 145].

У межах адміністративної процедури США встановлено, що особа, яка є належним членом колегії адвокатів вищого суду штату, може представляти іншу особу в агентстві після подання до агентства письмової декларації про компетенцію та повноваження представляти особу, від імені якої діє [8, с. 389].

Відповідно до положень Закону про адміністративну процедуру (APA) США, «особа, яка зобов'язана з'явитися особисто перед агентством або його представником, має право бути супроводжуваною, представленою та консультованою адвокатом або, якщо це дозволено агентством, іншим кваліфікованим представником. Сторона має право з'являтися особисто або через адвоката чи іншого належним чином кваліфікованого представника в процедурі агентства» [9]. Багато агентств дозволяють не тільки адвокатам, а й особам, які не є адвокатами, виступати представниками заявників та сторін у судових справах агентств.

В Законі про практику агентств (APA) закріплено, що «особа, яка є членом адвокатської колегії найвищого суду штату, може

представляти особу перед агентством після подання до агентства письмової заяви про те, що вона на даний момент відповідає кваліфікаційним вимогам, передбаченим цим підрозділом, і має повноваження представляти конкретну особу, від імені якої вона діє» (5 U.S.C. § 500(b)) [9]. Таким чином, закон «забороняє агентствам встановлювати власні додаткові вимоги до прийому членів колегії адвокатів штату, які вже мають відповідний статус» [10, 11].

Закон про адміністративну процедуру (APA) Сполучених Штатів містить спеціальне положення, що передбачає виняток із загальних обмежень на багатюрисдикційну юридичну практику. Відповідно до цього підходу, адвокати, які мають чинну ліцензію на право зайняття адвокатською діяльністю в будь-якому штаті, можуть здійснювати представництво перед федеральними органами влади без додаткової акредитації чи допуску. Такий механізм фактично усуває обмеження, що впливають із правил про несанкціоновану юридичну практику та етичних норм окремих штатів, які зазвичай забороняють здійснення адвокатської діяльності за межами юрисдикції, у якій отримано ліцензію.

У більшості випадків адвокати, як прагнуть представляти інтереси клієнтів у судах за межами свого штату, повинні отримувати спеціальний дозвіл *pro hac vice*, зазвичай у співпраці з місцевим адвокатом. Водночас положення Закону про адміністративну процедуру (APA) звільняє адвокатів від необхідності дотримання цієї процедури у випадках, коли вони здійснюють професійну діяльність перед федеральними адміністративними агентствами. Такий підхід відображає прагнення законодавця забезпечити єдність правозастосування та спрощення доступу до адміністративного правосуддя, водночас визнаючи високий рівень професійної відповідальності адвокатів, допущених до практики в будь-якому зі штатів. Наприклад, на підставі свого статуту Комісія з цінних паперів та бірж до кваліфікованих юристів відносить тих, хто «допущений до практики перед Верховним судом Сполучених Штатів», і уточнює, що юристи, які мають ліцензію в Пуерто-Рико та на Віргінських островах, також можуть

практикувати перед цим агентством» [12].

Єдина вимога, що застосовується виключно до адвокатів, полягає в тому, що вони повинні подати до Управління генерального юрисконсульта «самосертифікацію інформації про допуск до практики в будь-якому іншому суді, колегії адвокатів або державному чи федеральному органі, а також висновок про характер і придатність» (C.F.R. § 14.629(b)(1)(ii)).

Відповідно до положень Закону про адміністративну процедуру (APA), не надається або не відмовляється особі, яка не відповідає вимогам, передбаченим у Законі, у праві виступати від імені або представляти особу перед агентством чи в процедурі агентства» (5 U.S.C. § 500(d)(1)). Таким чином, положення Закону не містять заборони для федеральних агентств щодо допуску до участі в адміністративних провадженнях осіб, які не мають статусу адвоката, а також не встановлюють спеціальних кваліфікаційних чи процедурних вимог до таких представників. Відсутність централізованого регулювання у цій сфері зумовлює значну автономію адміністративних органів у формуванні власних підходів до участі неадвокатських представників, що, у свою чергу, спричиняє варіативність і фрагментарність практики.

У штаті Аризона запроваджено інститут консультанта з підготовки юридичних документів (*legal document preparer*), діяльність якого врегульована § 7–208 Кодексу судового адміністрування цього штату [13]. Цей фахівець здійснює надання допомоги громадянам у підготовці процесуальних документів у випадках їх участі в судових провадженнях без залучення адвоката, зокрема у межах самопредставництва (*pro se legal representation*). Така форма правової підтримки, як правило, зумовлена об'єктивними чинниками – обмеженими фінансовими можливостями осіб або відсутністю довіри до професійних правників. Відповідно до положень Кодексу судового адміністрування штату Аризона, консультант з підготовки юридичних документів уповноважений надавати загальну правову чи фактичну інформацію, що стосується законодавчо гарантованих прав, процесуальних механізмів та можливих

способів дій сторін. Водночас зазначені особи не наділені правом надавати індивідуальні юридичні консультації, формулювати оцінки правових позицій чи рекомендації щодо конкретних стратегій захисту або процесуальної поведінки учасників провадження.

Консультант з підготовки юридичних документів зобов'язаний поінформувати клієнтів про відсутність у нього статусу адвоката та, відповідно, про неможливість здійснення адвокатської діяльності в межах встановленої юрисдикції. Водночас для набуття такого статусу законодавством передбачено низку чітко визначених кваліфікаційних критеріїв. Кандидат має бути громадянином США, досягти повноліття, відповідати вимогам професійної етики та мати бездоганну ділову репутацію. Крім того, обов'язковими умовами є успішне складання кваліфікаційного іспиту та проходження процедури сертифікації, яка засвідчує належний рівень фахової підготовки. Додатково встановлюються вимоги до освітнього рівня й наявності практичного досвіду, що забезпечують достатню компетентність консультанта під час надання правничої допомоги особам, які здійснюють самопредставництво в судових провадженнях.

Згідно з пунктом «а» підрозділу 2 частини L § 7–208 Кодексу судового адміністрування штату Аризона, усі сертифіковані консультанти з підготовки юридичних документів зобов'язані щороку проходити курси підвищення кваліфікації. Таке навчання здійснюється в межах офіційно затвердженої освітньої програми та має на меті підтримання належного рівня професійної компетентності, удосконалення практичних навичок і забезпечення відповідності сучасним вимогам судового адміністрування.

У штаті Флорида посаду параюриста (помічника юриста) з правом надання первинної юридичної допомоги можуть займати тільки ті особи, які мають професійну юридичну освіту і працюють безпосередньо під наглядом адвоката. При цьому суб'єкти, які не є адвокатами та параюристами, мають право надавати окремі види правової допомоги, але зобов'язані попередньо передавати кожному зі своїх клієнтів копію повідомлення про статус (*copy of a disclosure*) [14].

У США найбільш ліберальний режим (по суті, як виняток із загального правила) надання юридичної допомоги встановлений у штаті Меріленд. У більшості ж інших штатів США будь-яка допомога, що надається конкретним особам у підготовці юридичних документів, визнається юридичною практикою, яка підпадає під досить жорсткі вимоги [15].

Штат Вашингтон дозволяє юридичну практику «технічним фахівцям з обмеженою ліцензією» (Admission to Practice 28) [16], а Каліфорнія дозволяє практикувати деяким випускникам юридичних факультетів, які не набрали прохідного балу на іспиті на адвоката, але працюють під наглядом ліцензованого адвоката [17].

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що інститут процесуального представництва в адміністративному судочинстві є ключовим елементом забезпечення права на справедливий суд та ефективного доступу до правосуддя. В Україні нормативна модель представництва характеризується домінуванням

принципу адвокатської монополії, який, хоча й сприяє підвищенню професійного рівня правничої допомоги, водночас обмежує можливості для альтернативних форм захисту прав громадян, особливо в умовах соціальної нерівності та обмеженого доступу до адвокатських послуг.

Порівняльний аналіз із правовою системою США демонструє відмінний підхід – гнучкість механізмів правничого представництва та розвинену систему альтернативних суб'єктів правової допомоги. Американська модель, заснована на положеннях Administrative Procedure Act (5 U.S.C. § 500), поєднує високі стандарти професійної діяльності адвокатів із можливістю залучення сертифікованих неадвокатських фахівців (legal document preparers, limited license legal technicians тощо). Такий підхід сприяє підвищенню доступності правосуддя та розвантаженню судової системи, не порушуючи при цьому вимог до професійної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шевчук В.С. Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2023. № 4 (56). С. 321–327.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
3. Боровик А. В. Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві : монографія / А. В. Боровик, В. С. Шевчук. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 176 с.
4. Гольдберг Н.О. Правовий інститут представництва іноземних громадян в адміністративному судочинстві. Актуальні питання у сучасній науці. 2025. № 10(40). С. 417-425.
5. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Меєрович Н.А. Щодо адміністративно-правового статусу адвоката. Форум права. 2013. № 3. С. 372–375. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_62.pdf
7. Лукацька Л.Г. Зарубіжний досвід участі адвоката в адміністративному процесі. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015, Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина II. Том 2. С. 143-147.
8. Адміністративні процедури та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. 496 с.
9. Administrative Procedure Act. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/administrative_procedure_act
10. Theodore Polydoroff and Timothy C. Miller, Petitioners, v. Interstate Commerce Commission and United States of America, respondents, 773 F.2d 372 (D.C. Cir. 1985).
11. Levine v. Saul, 2020 WL 5258690 *6 (D.R.I. Sept. 3, 2020). URL: <https://app.midpage.ai/document/levine-v-saul-10421467>
12. George M. Cohen, Regulation of Representatives in Agency Adjudicative Proceedings (Dec. 3, 2021) (report to the Admin. Conf. of the U.S.). URL: https://www.acus.gov/sites/default/files/documents/Cohen%20Final%20Report%20December%202021%20GY%20formatted.pdf?utm_source
13. Statsky W.P. Introduction to Paralegalism: Perspectives, Problems, and Skills. Seventh Edition. Clifton Park (NY): Delmar, 2009. P. 163 (in England).

14. Amendments to the rules regulating the Florida bar (biannual report). №. SC10-1967, April 12, 2012. URL: <https://library.law.fsu.edu/Digital-Collections/flsupct/dockets/sc10-1967/op-sc10-1967CorrectedOpinion.pdf>

15. Statsky W.P. Introduction to Paralegalism: Perspectives, Problems, and Skills. Seventh Edition. Clifton Park (NY): Delmar, 2009. P. 163 (in English).

16. Limited practice rule for limited license legal technicians. URL: https://www.courts.wa.gov/court_rules/?fa=court_rules.proposedRuleDisplay&ruleId=384&utm_source=chatgpt.com

17. Rule 9.49.1 Provisional Licensure with Pathway to Full Licensure for Certain Individuals. California Rules of Court. URL: https://courts.ca.gov/cms/rules/index/nine/rule9_49_1?utm_source

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Горінов П. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений працівник соціальної сфери України,
директор Навчально-наукового інституту права та політології,
професор кафедри приватного права та галузевих юридичних дисциплін
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ПЕРЕКОНАННЯ ТА ЗАОХОЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано переконання та заохочення як вагомі інструменти публічного адміністрування у сфері молодіжної політики в Україні. Переконання розглядається як м'який, ненасильницький вплив, що ґрунтується на інформуванні, правовій просвіті, добровільності, участі молоді в ухваленні управлінських рішень, а також на активній комунікації між органами влади та молодіжними спільнотами. Цей інструмент реалізується через освітні заходи, публічні обговорення, консультації, інформаційні кампанії, соціальну рекламу та створення безпечного публічного простору для діалогу і взаємодії. Подібна практика формує високу правову культуру, громадянську свідомість і довіру до органів публічної влади серед молоді. Натомість заохочення визначено як активний стимул, спрямований на підтримку правомірної поведінки, громадської ініціативності та участі у соціально значущих процесах. Це проявляється через надання пільг, премій, грантів, відзнак та інших форм моральної або матеріальної винагороди. У статті підкреслено, що ці методи не повинні розглядатися як взаємовиключні, а навпаки, їх поєднання забезпечує системний, комплексний підхід до реалізації молодіжної політики. Переконання виконує роль мотиваційної ініціативи, тоді як заохочення закріплює бажаний результат, створюючи умови для повторення правомірної поведінки та ініціатив. Синергія цих інструментів дозволяє уникати адміністративного примусу, зміцнює соціальну згуртованість, забезпечує довгострокову активну участь молоді в розбудові демократичного суспільства. Особливо наголошується на важливості етичного підходу, прозорості процедур заохочення й адаптації змісту переконання до вікових і світоглядних особливостей молоді. Обґрунтовано, що в демократичній моделі публічного адміністрування саме переконання та заохочення забезпечують усвідомлену, добровільну та конструктивну участь молодих громадян у прийнятті рішень. Підкреслюється необхідність певного балансу між цими методами як формами позитивного впливу, що формують довіру до держави, стимулюють ініціативність та відповідальність молоді, а також зміцнюють цінності публічного служіння й громадянської участі.

Ключові слова: адміністрування, активність, заохочення, громадянськість, довіра, демократичність, інформування, ініціатива, молодіжна політика, мотивація, переконання, публічність, правова культура, розвиток, участь.

Horinov P. V. Persuasion and encouragement as tools of public administration of youth policy in Ukraine

Abstract. The article analyzes persuasion and incentivization as key instruments of public administration in the field of youth policy in Ukraine. Persuasion is understood as a soft, non-coercive influence based on information dissemination, legal education, voluntariness, youth participation in decision-making, and active communication between public authorities and youth communities. This instrument is implemented through educational events, public discussions, consultations, information campaigns, social advertising, and the creation of safe public spaces for dialogue and interaction. Such practices foster a high level of legal culture, civic awareness, and trust in public authorities among youth. In contrast, incentivization is defined as an active stimulus aimed at supporting lawful behavior, civic initiative, and participation in socially important processes. It is manifested through the provision of benefits, awards, grants, distinctions, and other forms of moral or material encouragement. The study emphasizes that these methods should not be viewed as mutually exclusive. On the contrary, their combination ensures a systematic and integrated approach to the implementation of youth policy. Persuasion plays the role of motivational initiation, while incentivization consolidates the desired outcome by creating conditions for the repetition of lawful behavior and initiatives. The synergy of these tools helps avoid administrative coercion, strengthens social cohesion, and ensures long-term active participation

of youth in the development of a democratic society. Special attention is paid to the importance of ethical approaches, transparency in incentive procedures, and the adaptation of persuasion content to the age and worldview characteristics of youth. It is substantiated that in a democratic model of public administration, persuasion and incentivization guarantee conscious, voluntary, and constructive participation of young citizens in decision-making processes. The need for a strategic balance between these methods as forms of positive influence is underlined, as they build trust in the state, encourage initiative and responsibility among youth, and reinforce the values of public service and civic engagement.

Key words: *administration, activity, awareness, civic engagement, democratic principles, development, encouragement, incentives, information, initiative, legal culture, motivation, persuasion, publicity, youth policy.*

Вступ. У сучасних умовах трансформації публічного адміністрування одним із ключових викликів стає ефективна реалізація молодіжної політики як компонента сталого демократичного розвитку. Молодь як найбільш динамічна частина суспільства потребує особливої уваги з боку органів публічного адміністрування, зокрема щодо форм і методів впливу, що застосовуються до неї. Забезпечення участі молодих громадян у процесах ухвалення рішень, підтримка їх ініціатив і правова соціалізація становлять основу результативної молодіжної політики. У зв'язку з цим важливо вивчити інструменти, що не тільки регулюють поведінку молоді, але й мотивують її до активної громадянської участі. Такими інструментами є переконання та заохочення, що мають гуманістичний потенціал і високий ступінь відповідності принципам демократії.

Переконання є м'яким способом впливу, що реалізується через інформування, правову просвіту, публічні консультації, соціальну рекламу та діалог із молоддю. Його мета полягає у формуванні внутрішньої впевненості в доцільності правових норм, стимулюванні добровільного дотримання законодавства, а також сприянні розбудові довіри до публічної влади. Цей метод підвищує рівень правової культури молоді, активізує участь у демократичному житті та зміцнює соціальну відповідальність. Особливої ваги набуває переконання в умовах обмежених ресурсів, коли необхідно досягати результатів не примусом, а через свідоме залучення.

Натомість заохочення виступає як інструмент визнання та підтримки вже реалізованої позитивної поведінки або соціальної ініціативи молоді. Форми заохочення є різноманітними і включають моральне визнання та матеріальне стимулювання, зокрема премії, гранти, пільги, відзнаки, а також підтримку

молодіжних просторів і конкурсів. Такий підхід мотивує молодих громадян до активності, зміцнює довіру до інституцій і підвищує їхню залученість у публічне життя. Ефективність заохочення залежить від прозорості критеріїв, рівності доступу та справедливості процедур. У цьому контексті заохочення є не лише механізмом мотивації, а й способом інституціалізації участі молоді у прийнятті рішень.

Варто зазначити, що переконання та заохочення не слід розглядати як відокремлені або взаємовиключні засоби впливу. Їхнє ефективне поєднання забезпечує комплексний і системний підхід до формування молодіжної політики, що відповідає засадам відкритості, участі та відповідальності. Переконання спонукає до ініціативи, тоді як заохочення її закріплює і масштабує. Завдяки взаємодії цих методів формується позитивний соціальний капітал, розвивається партнерство між державою та молоддю і закладаються основи довготривалої участі громадян у демократичних процесах.

Актуальність дослідження переконання та заохочення як інструментів публічного адміністрування у сфері молодіжної політики зумовлена потребою адаптації державної політики до нових викликів, зокрема зниження довіри до влади, політичної апатії молоді та нестачі ефективних механізмів її залучення. Так як у демократичному суспільстві ключовим є не примус, а взаємодія, довіра і мотивація. Саме переконання та заохочення дозволяють досягти цілей політики через добровільну участь, формуючи у молоді почуття відповідальності, ініціативності і належності до державотворчих процесів. Їхнє практичне застосування не лише підвищує ефективність політичного управління, а й створює передумови для формування нової культури публічної участі серед молодого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До наукових викликів адміністративно-правового забезпечення молодіжної політики в Україні свою увагу у різних аспектах досліджень зосереджували вчені Д. Андрєєва, В. Андрущенко, А. Антонюк, А. Берлач, Я. Біляєв, О. Блиндюк, Є. Бородін, В. Бараненко, Л. Авраменко, С. Вилков, С. Дембіцька, П. Діхтієвський, Р. Драпушко, В. Жук, Є. Єрмоленко, В. Галуцько, В. Гаращук, Є. Гетьман, П. Горінов, Ю. Гришина, І. Грицай, О. Гуміна, О. Ільюк, Л. Малюга, Б. Мельниченко, О. Муза, Д. Порохова, О. Петришин, Є. Пряхіна, Г. Смокова, О. Соловійова, Л. Чистоклетов, М. Цвік, В. Чернишова та ін. У своїх працях вони висвітлювали нормативно-правові основи, організаційні механізми, інституційні складові, участь молоді в ухваленні рішень та інші важливі аспекти публічного адміністрування в молодіжній сфері. Проте, поза межами їх наукового аналізу залишилися низка важливих адміністративно-правових і соціальних проблем інституційної підтримки молоді, зокрема в умовах воєнного стану.

Метою статті є науковий аналіз засобів переконання та заохочення як дієвих форм правового впливу в системі публічного адміністрування молодіжної політики, визначення їх змісту та сфери застосування, а також обґрунтування доцільності використання цих інструментів для формування відповідальної громадянської позиції молоді в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Згідно із тлумачним словником української мови поняття «переконання» в українській мові має кілька взаємопов'язаних значень. У загальному розумінні воно охоплює як процес впливу на свідомість і поведінку людини з метою схилити її до певної позиції (як дія переконування), так і внутрішній стан, тверду впевненість у певних поглядах, оцінках або істинах. Переконання виступає як інтелектуально-емоційне утвердження ідей, віри або принципів, що визначають світогляд особи, а також є підґрунтям її рішень і дій. У розширеному значенні воно також охоплює систему цінностей, поглядів або ідеологічних засад [1].

У свою чергу, поняття «заохочення» в українській мові охоплює як процес, так і резуль-

тат впливу, спрямованого на активізацію поведінки особи. У вузькому значенні це дія, що полягає в стимулюванні до певних вчинків або діяльності через позитивне підкріплення, зазвичай у формі нагороди, похвали чи іншої винагороди. У ширшому сенсі термін також означає засіб мотивації конкретну винагороду (грошову, моральну чи символічну), яка виконує функцію підтримки бажаної поведінки. Заохочення має виразну регулятивну функцію, оскільки слугує способом впливу на соціальні та трудові відносини [2].

У контексті написання нашої роботи доцільно застосовувати тлумачення терміна «переконання» як внутрішньої, стійкої впевненості у певних поглядах, що формують світогляд особи та впливають на її поведінку, а також як систему цінностей, яка має значення для правової ідентичності та свободи думки. Саме така інтерпретація узгоджується з конституційно гарантованими правами людини, зокрема свободою переконань. Натомість поняття «переконання» як впливової дії менш релевантне в юридичному дискурсі, оскільки стосується соціально-психологічних, а не нормативних аспектів. Щодо поняття «заохочення», пріоритетним є тлумачення як конкретної форми позитивного впливу (нагороди, премії, пільги), спрямованої на підтримку або стимулювання правомірної поведінки. Це значення найбільш придатне для опису правових механізмів у трудовому, адміністративному чи дисциплінарному праві. Заохочення розглядається як один із правових інструментів регуляції, що має мотиваційний та організаційний ефект.

На доктринальному рівні переконання проаналізувала С. Дембіцька. Переконання визначається як один з основних адміністративно-правових методів, що забезпечує реалізацію цілей публічного адміністрування через вплив на свідомість і поведінку особи. Акцентується увага на тому, що переконання реалізується в роз'яснювальній, організаційній і виховній формах та має на меті сформувати у громадян внутрішню впевненість у доцільності правових норм і необхідності їх дотримання. Такий метод має пріоритетний характер у демократичній правовій державі, де домінує цінність самостійного прийняття

рішень громадянином на основі власних уявлень про справедливість і законність. Підкреслюється, що метод переконання покликаний мінімізувати втручання держави в особисту свободу особи шляхом формування правосвідомості та правової культури [3].

Л. Чистоклетов провів глибокий аналіз поняття, ознак, класифікацій і процедур застосування адміністративного заохочення як компонента публічного адміністрування. Підкреслюється, що сучасна адміністративно-правова система дедалі більше спирається на заохочувальні норми, що передбачають надання додаткових благ або звільнення від обтяжень за заслуги в реалізації функцій публічної адміністрації. Визначення адміністративного заохочення сформульовано широко, із урахуванням як формальних, так і неформальних виявів, що охоплюють індивідуальні та колективні форми. Значну увагу приділено класифікації заохочень за десятьма критеріями, серед яких рівень нормативного акта, адресат, зміст, юридичні наслідки та форма реалізації. Особливо розглянуто принципи, що мають регулювати застосування заохочень, зокрема законність, доцільність, справедливість, транспарентність, своєчасність. Зосереджується на процедурному аспекті адміністративного заохочення, що реалізується через п'ятистадійну модель провадження [4].

Д. Порохова комплексно проаналізувала переконання та заохочення як ключові методи публічного адміністрування, акцентуючи увагу на їх пріоритетності в демократичній правовій державі. Переконання розглядається як активний і систематичний вплив на свідомість та поведінку громадян з метою добровільного дотримання правових приписів. Його сутність полягає у формуванні правосвідомості через інформування, навчання, пропаганду, агітацію, роз'яснення та участь громадськості в управлінні. Особливо наголошується, що переконання не потребує значних матеріальних витрат, що робить його економічно ефективним. Воно базується на принципах свободи, справедливості та рівності, а його результатом є внутрішнє прийняття рішень громадянами. Ефективність методу залежить від наявності правової культури,

змісту комунікації, добровільності прийняття та відповідності цінностей адміністрації й громадян. Заохочення як метод публічного адміністрування аналізується як система моральних і матеріальних стимулів, спрямованих на спонукання до соціально-корисної, правомірної поведінки [5].

Д. Андрєєва в своїй роботі переконання та заохочення розглядає як універсальні методи впливу в межах організаційно-правового режиму. Переконання трактується як базовий м'який інструмент, який охоплює виховання, правове інформування, пояснення законодавства, популяризацію державної політики, просвітницьку діяльність. Особлива увага приділяється ролі правового пропагування як інструменту впливу на свідомість молоді через пояснення змісту нормативних актів та їх соціального значення. Також підкреслюється важливість інформаційного забезпечення реалізації молодіжної політики через соціальну рекламу, медіа та кампанії з популяризації здорового способу життя. Усі ці заходи формують довіру до державних інституцій і зміцнюють участь молоді в демократичних процесах. Заохочення, своєю чергою, подається як активний стимулюючий засіб, який спрямовано на підтримку позитивних соціальних моделей поведінки серед молоді [6].

Згідно із Законом України «Про основні засади молодіжної політики» переконання реалізується через законодавчо визначений принцип участі молоді у формуванні та реалізації політичних рішень. Молодіжні ради, Національна рада з питань молоді та інші консультативно-дорадчі органи виступають платформами для формулювання пропозицій, рекомендацій та узгодження позицій. Основною метою переконання виступає залучення молоді до суспільного життя через відкритий діалог, консультації та прозору комунікацію. Такий підхід сприяє формуванню довіри молодого покоління до публічного адміністрування. Особливу роль відіграють радники з питань молоді, які забезпечують канал зворотного зв'язку між владою та молоддю. Заохочення в молодіжній політиці забезпечується шляхом фінансової, організаційної та інституційної підтримки молоді, їх

об'єднань та ініціатив. Закон визначає механізми надання бюджетних грантів, інституційної та проєктної підтримки, премій, стипендій і відзнак за досягнення в різних сферах. Розвиток молодіжної інфраструктури, навчання молодіжних працівників, надання доступу до державних ресурсів – усе це сприяє активізації молодіжної діяльності [7].

Отже, у сфері молодіжної політики України методи переконання та заохочення виступають провідними інструментами публічного адміністрування. Переконання реалізується через інформування, навчання, публічні обговорення, тренінги та соціальну рекламу, що сприяє формуванню правової культури та залученню молоді до прийняття рішень. Воно ґрунтується на принципах добровільності, усвідомлення та активної участі. Заохочення застосовується у вигляді надання грантів, конкурсного визнання та системи премій, що стимулює молодь до суспільно корисної активності. Ці методи працюють у взаємозв'язку, формуючи сприятливе середовище для розвитку молодіжних ініціатив. Їх ефективно поєднання сприяє реалізації цілей державної молодіжної політики в демократичному суспільстві.

Проведення тренінгу для міст-фіналістів конкурсу «Молодіжна столиця України – 2023» стало важливим прикладом переконання як методу публічного адміністрування в молодіжній політиці. Захід, що проходив у Києві з 16 по 18 грудня 2024 року, мав на меті вдосконалення навичок проєктного менеджменту серед представників молодіжних і міських рад. Участь у тренінгу взяв Державний секретар Кабінету Міністрів України Олександр Ярема, який підкреслив важливість участі молоді в ухваленні рішень. Особливий акцент було зроблено на відновленні та співпраці з міжнародними фондами. Завершився захід символічним визнанням, адже фіналісти отримали пам'ятні статуетки. До них увійшли десять міст, серед яких Буча, Умань, Луцьк, Івано-Франківськ [8].

Положення про соціальну рекламу в системі соціальних служб для молоді України, затверджене наказом Українського державного центру соціальних служб для молоді від 20 липня 1998 р. № 80, визначає цілі,

принципи, вимоги та напрямки діяльності в цій сфері. Документ підкреслює, що соціальна реклама має формувати позитивні цінності, зокрема здоровий спосіб життя та суспільно корисну поведінку, апелюючи до внутрішніх переконань молоді. Засоби реклами покликані впливати на свідомість через достовірність, точність та етичність повідомлень, формуючи довіру й мотивацію. У такий спосіб переконання використовується для підвищення соціальної відповідальності та зміцнення впевненості молоді людини у власних силах. Заохочення проявляється через надання інформації про можливості участі в програмах, заходах та акціях центрів соціальних служб для молоді, що створює стимули до активної соціальної поведінки. Особливо акцентовано на іміджевій рекламі, яка підвищує привабливість державних інституцій як партнерів молоді. Переконання і заохочення інтегруються в адміністративні механізми формування соціально орієнтованого способу життя молодого покоління [9].

Положення про національний конкурс «Молодіжна столиця України», затверджене наказом Міністерства молоді та спорту України від 17 квітня 2019 року № 1905, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 травня 2019 р. за № 482/33453, слугує яскравим прикладом унормування інструменту заохочення в державній молодіжній політиці. Документ запроваджує щорічне змагання, метою якого є відзначення міста з найбільш сприятливими умовами для життя та розвитку молоді, що мотивує громади інвестувати у молодіжну інфраструктуру та сервіси. Конкурсні принципи відкритості та конкурентності формують прозору систему стимулів для органів місцевого самоврядування. Переможець отримує не лише престижний статус, а й широку інформаційну підтримку, що підсилює бренд міста та залучає додаткові ресурси. Упродовж року місто-лауреат проводить тематичні заходи, форуми й обміни, поширюючи кращі практики та залучаючи молодь до управлінських процесів. Залучення асоціацій міст, громадських об'єднань і міжнародних партнерів забезпечує синергію ресурсів, що посилює мотиваційний ефект [10].

Висновки. Отже, переконання як інструмент публічного адміністрування у сфері молодіжної політики охоплює як змістовний вплив на свідомість, так і формування світогляду, цінностей та правосвідомості молоді. У правовому контексті воно реалізується через принцип участі, правове інформування, консультування та просвітницьку діяльність. Особливу роль відіграє роз'яснення законодавства, що сприяє добровільному виконанню норм і формуванню довіри до публічної влади. Переконання базується на принципах добровільності, аргументованості та поваги до гідності особи. Воно слугує альтернативою примусу, мінімізуючи інтервенцію у свободу громадянина. Такий метод вимагає високого рівня правової культури як серед адміністраторів, так і серед молоді.

Переконання в адміністративно-правовому аспекті виконує превентивну функцію, адже воно не лише формує правову культуру, а й запобігає правопорушенням. У межах молодіжної політики цей метод проявляється через інституційні механізми: дорадчі ради, консультації, соціальну рекламу, просвітницькі кампанії та участь молоді в управлінні. Важливою складовою є прозорість рішень, які формуються з урахуванням голосу молоді. Переконання не потребує значних матеріальних ресурсів, що робить його доступним і економічно доцільним інструментом. Воно вимагає етичної виваженості, щоб не перетворитися на психологічний тиск. Водночас воно є засобом формування соціальної згуртованості, спільної відповідальності та довіри.

Заохочення виступає дієвим стимулом для підтримки та популяризації правомірної поведінки, активної громадської участі та соціально значущих ініціатив. У молодіжній політиці воно проявляється через надання премій, грантів, пільг, відзнак і іншої матеріальної чи символічної підтримки. Механізми заохочення слугують інструментом підвищення лояльності до держави й активізації молоді до участі у публічному житті. Ефективність заохочення залежить від прозорості процедур, справедливості критеріїв і рівного доступу до участі. Такий підхід дозволяє сформулювати позитивну конкурен-

цію серед молоді, зміцнити довіру до інституцій та підвищити ефективність реалізації державної політики. Заохочення посилює мотиваційний компонент та визнає зусилля молодих людей на загальнодержавному рівні.

Форми переконання в молодіжній політиці реалізуються через правову просвіту, участь у консультаціях, тренінги, соціальну рекламу та формування публічного простору для діалогу. Ці засоби слугують інструментами формування довіри та зміцнення політичної суб'єктності молоді. Інформаційні кампанії, громадські обговорення та взаємодія з радниками з питань молоді дозволяють створити відкриту модель комунікації між владою і громадянським суспільством. Участь молоді в процесі прийняття рішень стає не декларацією, а інструментом публічного управління. Зміст і формат таких заходів адаптується до вікових особливостей молодіжної аудиторії, що забезпечує релевантність і ефективність впливу. Ключовою умовою є наявність платформ для постійної взаємодії.

Заохочення реалізується не лише через формальні акти, а й у вигляді підтримки молодіжних просторів, грантових програм, премій за громадську активність. Особливою формою заохочення є конкурси, що визначають найкращі практики у сфері молодіжної політики, підкреслюючи роль міст і громад у створенні сприятливих умов для молоді. Такі заходи підсилюють мотивацію органів місцевого самоврядування, спрямовуючи їхню діяльність на розвиток молодіжної інфраструктури. Наявність прозорих критеріїв та участь незалежних експертів формує довіру до результатів. Заохочення сприяє інституційному укоріненню молодіжної політики та визнанню її цінності на місцевому і національному рівнях. Його застосування стимулює інноваційні практики, що посилює ефект суспільної мобілізації.

Отже, переконання та заохочення є провідними взаємодоповнювальними інструментами публічного адміністрування в молодіжній політиці України, що поєднують інтелектуальний, етичний і мотиваційний вплив на молодь. Переконання спрямоване на формування правової культури, світогляду, громадянської

свідомості та довіри до публічної влади шляхом інформування, просвіти, участі в консультаціях і соціальній рекламі. Воно реалізується добровільно та етично, спонукаючи молодь до активної участі в управлінні без застосування примусу. Заохочення, натомість, передбачає визнання вже здійснених

ініціатив через матеріальні або символічні стимули (гранти, премії, пільги, підтримку молодіжних просторів та конкурсів тощо). Обидва методи сприяють активізації молодіжної політики, залучаючи молодь до соціально значущих процесів та підвищуючи їхню довіру до інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Переконавання. Словник української мови: в 11 т. Том 6/ С. 202. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Київ: *Наукова думка*, 1975–2005. URL: <https://sum.in.ua/s/perekonannja>
2. Заохочення. Словник української мови: в 11 т. Том 2, с. 230. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Київ: *Наукова думка*, 1975–2005. URL: <https://sum.in.ua/s/zaokhochehnnja>
3. Дембіцька С. Л. Особливості застосування основних адміністративно-правових методів переконання та примусу / С. Л. Дембіцька // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Вип. 32. С. 31-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2018_32_9
4. Чистоклетов Л. Г. Деякі аспекти адміністративного заохочення. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Львів : *Вид-во Львів. політехніки*, 2019. Вип. 23. С. 219-224.
5. Порохова Д. О. Методи публічного адміністрування: поняття та види: магістерська робота. Центр підготовки магістрів публічної служби і професійних суддів. Одеса: *Нац. ун-т «Одеська юридична академія»*, 2024. С. 56–65. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/749fdc75-221e-428a-a7e8-d71b44885e4d/content>
6. Адміністративно-правове регулювання в галузі молодіжної політики в Україні: організаційно-правові аспекти: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь: Нац. ун-т держ. податк. служби України, 2009. 18 с.
7. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27 квітень 2021 № 1414-IX. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1414-20>
8. Стійкість молодіжної політики: проведено тренінг для міст-фіналістів конкурсу «Молодіжна столиця України». Міністерство молоді та спорту України. 20 грудня 2024 р. URL: <https://www.facebook.com/minmolodsport/posts/900381772264116>
9. Про затвердження Положення про соціальну рекламу в системі соціальних служб для молоді України : Наказ; Центр соцслужб для молоді від 20 липня 1998 № 80. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0080699-98>
10. Про затвердження Положення про національний конкурс «Молодіжна столиця України» : Наказ Міністерств молоді та спорту України від 17 квітня 2019 № 1905. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0482-19>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Кожура І. О.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКОГО НАГЛЯДУ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Анотація. Стаття присвячена виявленню та систематизації особливостей механізму адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період (воєнний стан, фінансова криза). Обґрунтовано, що механізм набуває підвищеної інтенсивності та спирається на три базові риси: односторонність приписів (оперативні індивідуальні акти НБУ з негайним виконанням), асиметрію повноважень (перевага публічно-владних компетенцій над диспозитивністю ринку) та прямий майновий вплив на капітал, активи й зобов'язання банків. Уточнено склад елементів механізму: нормативна основа (спеціальні закони та кризові підзаконні акти), суб'єкти (НБУ, ФГВФО, суміжні регулятори), об'єкти впливу (капітал, ліквідність, ризики, IT- та платіжна інфраструктура), методи й правові засоби (припис, заборона, дозвіл, контроль, санкції), форми реалізації (додержання/виконання/використання/застосування) та адміністративні процедури (моніторинг, інспектування, раннє втручання, контроль виконання, оскарження). Показано, що спеціальними рисами періоду є тимчасові валютно-платіжні режими, підвищені буфери капіталу/ліквідності, посилене резервування, обмеження операцій із пов'язаними особами, вимоги до операційної та кіберрезильєнтності (BCP/DRP, резервні ЦОД), а також консолідований нагляд за групами. Запропоновано процесуальні гарантії, які зберігають верховенство права: тест необхідності й пропорційності, фіксовані строки (T+1/T+10/T+90), sunset-критерії деескалації, *audi alteram partem*, мотивованість рішень, судовий контроль без автоматичного зупинення. Аргументовано доцільність risk-based підходу (SREP, стрес-тести, data-driven нагляд) і KPI-рамки (відновлення нормативів, зниження ризикових експозицій, безперервність критичних функцій). Наукова новизна полягає в інтеграції матеріальних, інституційних, процесуальних і технологічних вимірів у єдину операційну модель нагляду для особливого періоду. Практична цінність – у наданні методологічної основи для проектування кризових актів НБУ/ФГВФО, калібрування пропорційності заходів, налагодження міжвідомчої координації та підтримання довіри до фінансової системи в умовах підвищених ризиків.

Ключові слова: механізм адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період, банківський нагляд, адміністративно-правове регулювання, принципи, Національний банк України, фінансова стабільність, правовий розвиток, державний контроль.

Kozhura I. O. Features of the mechanism of administrative-legal regulation of banking supervision in a special period

Abstract. The article identifies and systematizes the features of the mechanism of administrative-legal regulation of banking supervision in a special period (martial law, financial crisis). It argues that the mechanism operates with heightened intensity and rests on three basic traits: unilateral binding orders (prompt NBU individual acts with immediate enforceability), an asymmetry of powers (the primacy of public-authority competences over market dispositivity), and a direct proprietary impact on banks' capital, assets, and liabilities. The composition of the mechanism is clarified: the normative basis (special laws and crisis by-laws), subjects (the NBU, the Deposit Guarantee Fund, and adjacent regulators), objects of influence (capital, liquidity, risks, IT and payment infrastructure), methods and legal instruments (order, prohibition, authorization, control, sanctions), forms of implementation (compliance/fulfilment/use/application), and administrative procedures (monitoring, inspections, early intervention, enforcement control, appeals). Special traits of the period include temporary FX/payment regimes, elevated capital/liquidity buffers, strengthened provisioning, restrictions on related-party transactions, requirements for operational and cyber-resilience (BCP/DRP, backup data centers), and consolidated supervision of groups. The article proposes procedural safeguards that preserve the rule of law: a necessity and proportionality test, fixed timelines (T+1/T+10/T+90), sunset criteria for de-escalation, *audi alteram partem*, reasoned decisions, and judicial review without automatic suspension. The appropriateness of a risk-based approach (SREP, stress testing, data-driven supervision) and a KPI framework (restoration of prudential ratios, reduction of risky exposures, continuity of critical functions) is substantiated. The scientific

novelty lies in integrating substantive, institutional, procedural, and technological dimensions into a single operational model of supervision for a special period. The practical value is a methodological basis for drafting crisis acts of the NBU/DGF, calibrating proportionality of measures, building inter-agency coordination, and maintaining trust in the financial system under heightened risks.

Key words: *mechanism of administrative-legal regulation of banking supervision in a special period, banking supervision, administrative-legal regulation, principles, National Bank of Ukraine, financial stability, legal development, state control.*

Постановка проблеми. Механізм адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період повинен збалансовувати публічний інтерес фінансової стабільності з охороною майнових прав учасників ринку, забезпечувати судовий контроль за індивідуальними рішеннями регулятора (оскарження до адмінсуду без автоматичного зупинення дії акта) і сумісність із міжнародними настановами (Core Principles Basel). У результаті «кризові» повноваження залишаються легітимними, передбачуваними й підзвітними, мінімізують ризик свавілля та гарантують захист прав адресатів навіть у умовах воєнного стану.

Метою статті є розкриття особливостей механізму адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в Україні та за кордоном знайшло відображення у працях низки вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, дослідженню становлення та функціонування банківського нагляду приділяли увагу такі науковці, як В. Білик, О. Орлюк, О. Гетьман, І. Лукач, Н. Шевченко, О. Дзера, Л. Кравчук, В. Стельмах, які розглядали еволюцію банківських інститутів, правовий статус Національного банку України та особливості його контрольних повноважень.

Серед науковців, які аналізували адміністративно-правові аспекти регулювання банківської діяльності, слід відзначити Ю. Коваленка, В. Опришка, М. Пухтинського, В. Курила, О. Кузьменко, І. Коліушка, котрі досліджували питання державного управління фінансовою сферою, механізми контролю та відповідальності банківських установ.

Виклад основного матеріалу. У межах загального механізму правового регулювання окремим різновидом постає механізм адмі-

ністративно-правового регулювання, якому притаманна власна, специфічно організована сукупність елементів – суб'єктів, методів, форм і процедур.

І.М. Шопіна, В.А. Завгородній, О.П. Струневич пропонують під поняттям механізм адміністративно-правового регулювання розглядати суто інструментальним кутом зору, тобто крізь призму засобів (юридичного інструментарію), завдяки яким забезпечується результативний вплив на суспільні відносини. Зважаючи на останні наукові доробки, в яких приділено значну увагу існуючим у правових дослідженнях (саме в контексті даного підходу) визначенням механізму адміністративно-правового регулювання [1, с. 121-123; 2, с. 84, 86-87; 3, с. 144-148]. З даного виводу, вважаю дуже корисним для операціоналізації нагляду, особливо в кризових режимах робити фокус на «інструментарії» (припис, заборона, дозвіл, контроль, санкції), що зробить регулювання вимірюваним і керованим: зрозуміло, чим саме держава впливає і якого результату очікує. Водночас чисто інструментальний кут має обмеження: він ризикує редукувати право до «набору команд», не даючи відповіді «хто і як ними користується» та «в яких межах». Без ціннісно-нормативної мети (фінстабільність, захист прав), інституційної спроможності (компетенція НБУ/ФГВФО) і процесуальних гарантій (законність, пропорційність, *audi alteram partem*, мотивованість, судовий контроль, *sunset*-критерії) той самий інструмент може стати джерелом надмірного втручання. Тому пропоную інтегрований підхід: інструменти – ядро, але вбудовані у три додаткові рівні: 1) ціннісно-нормативний; 2) інституційно-компетенційний; 3) процедурний. У банківському нагляді даний підхід може виражатися як формула: норма/ціль → компетенція → процедура → засіб → рішення → контроль і KPI → зворотний зв'язок. Така рамка зберігає силу інструментального під-

ходу, але гарантує його легітимність і сумісність із верховенством права, що критично в особливий період.

Схожу точку зору підтримує і С.Г. Стеценко, який вважає, що механізм адміністративно-правового регулювання – категорія, котра виражає процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, що нормами цієї галузі права регулюються [4, с. 32]; сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [5, с. 63].

І.П. Голосніченко визначає дане поняття через сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких справляється вплив на відносини, що виникають в процесі здійснення виконавчої влади [6, с. 20-21], чи, як уточнює

В.К. Колпаков зазначає, що суть механізму адміністративно-правового регулювання полягає у формуванні адміністративно-правового простору відповідно до соціальних потреб шляхом: а) забезпечення його правовими компонентами, які встановлюють доцільні правовідносини; б) визначення процедур і механізмів реалізації прав та обов'язків суб'єктів правовідносин, що сприяють ефективному досягненню поставлених цілей; в) створення умов для контролю та моніторингу виконання адміністративно-правових норм, що дозволяє своєчасно реагувати на порушення та оптимізувати регуляторний вплив; г) упорядкування взаємодії суб'єктів, забезпечення передбачуваності, прозорості та стабільності адміністративно-правових процесів; д) впровадження механізмів відповідальності за порушення встановлених правил, що підтримує баланс інтересів і забезпечує юридичну дисципліну. Еманация компонентів до механізму адміністративно-правового регулювання зумовлена чотирма ключовими детермінантами: інструментальною, функціональною, інституціональною та процедурною. Кожна з цих детермінант відіграє визначальну роль у забезпеченні ефективності механізму. *Інструментальність* формування механізму характеризується включенням у його профіль усіх можливих компонентів структури. Вона забезпечує ціліс-

ність і функціональну завершеність системи, дозволяючи узгоджено використовувати правові, організаційні та процедурні інструменти для досягнення поставлених цілей. Окрім цього, інструментальність сприяє адаптивності механізму до змінних умов, дозволяючи ефективно реагувати на нові виклики та забезпечувати стабільність адміністративно-правового регулювання. *Функціональність* формування механізму характеризується здатністю забезпечувати виконання основних завдань адміністративно-правового регулювання через чіткий розподіл ролей і відповідальності між його компонентами. Вона визначає, як саме механізм реалізує свої функції, включаючи організацію процесів, ухвалення рішень та контроль за їх виконанням. Окрім того, функціональність дозволяє забезпечити гнучкість у взаємодії різних елементів механізму, сприяючи його ефективності, злагодженості та відповідності реальним суспільним потребам і викликам. *Інституціональність* формування механізму характеризується наявністю чітко визначених суб'єктів і структур, відповідальних за реалізацію адміністративно-правового регулювання, а також їхньою взаємодією у межах встановленої правової системи. Вона забезпечує формалізацію механізму через створення організаційно-правових рамок, які регулюють діяльність як окремих інститутів, так і системи загалом. Крім того, інституціональність гарантує стабільність механізму, його здатність до відтворення і адаптації через узгоджене функціонування публічних органів, установ, процедурних норм та інших складових, що забезпечують ефективне досягнення цілей регулювання. *Процедурність* формування механізму характеризується впровадженням чітких алгоритмів і послідовностей дій, які регламентують процес реалізації адміністративно-правового регулювання. Крім того, процедурність гарантує прозорість і об'єктивність у прийнятті рішень, мінімізує ризики суб'єктивного впливу або зловживань, а також сприяє належному контролю та моніторингу за виконанням завдань механізму [7; 8, с. 112-113].

Банківський контроль у публічно-правовому розумінні здійснюється за допомогою

механізму адміністративно-правового регулювання банківського нагляду: Національний банк України (а у виведенні банків з ринку – ФГВФО) застосовує встановлені законами й підзаконними актами інструменти – пруденційні нормативи, індивідуальні приписи, безвиїзний моніторинг та інспектування, заходи впливу (обмеження операцій, докапіталізація, підвищене резервування, fit & proper), а також чіткі адміністративні процедури контролю виконання й оскарження. Саме ця система елементів забезпечує легітимний, пропорційний і результативний контроль за діяльністю банків; в особливий період вона працює у посиленому режимі (тимчасові валютно-платіжні обмеження, скорочені строки, пріоритет фінстабільності) без виходу за межі принципів верховенства права.

О.О. Драчевська акцентує увагу на необхідності вдосконалення правового регулювання механізму банківського нагляду шляхом розроблення, нормативного закріплення та введення у дію національного стандарту оцінки екологічних і соціальних ризиків суб'єктів господарювання – позичальників банків [9, с. 4]. Ідея О.О. Драчевської виглядає своєчасною й доречною: національний стандарт оцінки екологічних і соціальних ризиків (E&S) для позичальників підвищив би порівнюваність даних, зменшив «зелений» маркетинг без змісту та інтегрував би E&S у кредитний аналіз, ціноутворення і ліміти ризику на рівні нормативів НБУ (політики ризик-менеджменту, SREP/Pillar 2, розкриття). Водночас стандарт має бути пропорційним і ризик-орієнтованим, сумісним із євроінтеграційними рамками (таксономія ЄС, CSRD), а також із міжнародними бенчмарками (IFC Performance Standards, Equator Principles, OECD). Доцільно закріпити єдині визначення, джерела даних і мінімальні метрики (викиди, вплив на довкілля/спільноти, трудові стандарти), вимоги до управління й валідації моделей, сценарного аналізу кліматичних ризиків та внутрішнього контролю. Запровадження варто робити поетапно: пілоти, перехідний період, методичні гіді НБУ й «регуляторний пісочок», щоб уникнути регуляторного шоку та дублювання екологічних дозволів. Ефективність підсилять наглядові очікування (а не лише «жорсткі»

норми), включно з можливістю надбавок/знижок до капіталу за результатами E&S-оцінки і вимогами до публічних розкриттів – тоді стандарт стане не формальністю, а справжнім інструментом керування ризиком та правової визначеності для ринку.

На нашу думку, механізму адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період притаманні наступні особливості:

1) односторонність волевиявлення регулятора (обов'язкові приписи) -це владно-розпорядчий характер рішень НБУ (а у процедурі виведення з ринку у взаємодії з ФГВФО), які приймаються без погодження з банком і є обов'язковими до виконання. Такі рішення мають форму загальних нормативних актів (постанов, положень) і індивідуальних адміністративних актів (приписів, розпоряджень, рішень про застосування заходів впливу). Вони ухвалюються у межах компетенції та на підставі закону, але не є результатом «договірної» волі сторін: банк зобов'язаний підкоритися припису регулятора, а невиконання тягне санкції.

В особливий період ця односторонність посилюється вимогами швидкості та фінансової стабільності: регулятор може невідкладно вводити валютні/платіжні обмеження, підвищені вимоги до ліквідності й капіталу, особливі правила безперервності операцій, пріоритизацію платежів для оборони та соціальних виплат. На індивідуальному рівні це проявляється у приписах банку: докапіталізуватися в стислі строки; обмежити ризикові операції; підвищити резерви; змінити політики ризик-менеджменту; відсторонити керівника, що не відповідає критеріям fit & proper (це набір вимог регулятора до керівників банків і власників істотної участі, які мають підтвердити їхню придатність і належну репутацію); зупинити виплату дивідендів; надати повні дані для нагляду. Рішення НБУ про неплатоспроможність є підставою для одностороннього запровадження тимчасової адміністрації ФГВФО.

Юридичні наслідки одностороннього припису такі:

– він має пряму дію й підлягає негайному виконанню;

– подання скарги або позову, як правило, не зупиняє його чинності;

– за невиконання застосовуються заходи впливу (штрафи, обмеження операцій, відкликання ліцензії).

Водночас механізм одностороннього волевиявлення регулятора обмежений принципами законності, пропорційності та належної процедури:

– рішення повинні бути мотивованими, виданими компетентним органом, у встановленій формі;

– для адресатів гарантуються право на оскарження в адміністративному/судовому порядку, зовнішній нагляд і публічне інформування в межах, сумісних із фінансовою стабільністю.

Наприклад,

– постановою Правління Національного банку України «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» від 24.02.2022 р. № 18 було заборонено видачу в Україні готівкових коштів у гривнях з рахунку клієнта в національній валюті в обсязі, що перевищує 100000 гривень у день (без урахування комісії банку), крім зняття готівкових коштів у гривнях: 1) з метою виплати заробітної плати та соціальних виплат; 2) з рахунків підприємств та установ, що забезпечують виконання мобілізаційних планів (завдань), Уряду України; 3) з рахунків державних органів, уповноважених згідно із законодавством України здійснювати оперативно-розшукову, контрольно-розвідувальну, розвідувальну діяльність або досудове розслідування; 4) з рахунків дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав в Україні тощо [10].

2) **асиметрія повноважень «управляючого» та «керованого» у банківському нагляді** означає, що регулятор (НБУ, а у виведенні з ринку – спільно з ФГВФО) має публічно-владні, односторонні інструменти впливу, яких банк не має і не може «симетрично» застосувати у відповідь. Джерелом такої асиметрії є законодавчо закріплена мета захисту фінансової стабільності, вкладників і безперервності платежів, що надає регулятору право видавати обов'язкові приписи без згоди адресата.

На практиці асиметрія повноважень «управляючого» та «керованого» у банківському нагляді проявляється в наступних формах:

1) інформаційний примус і нагляд, може виражатися у формі вимоги надання будь-яких документів/даних, безвиїзний моніторинг і інспектування on-site; відмова тягне санкції;

2) контроль доступу до управління банком виражається через погодження/відмову у призначенні керівників і набутті істотної участі (fit & proper), відсторонення посадовців, що не відповідають критеріям;

3) можливість застосування заходів впливу: попередження, штрафи, ліміти/мораторії на операції (у т.ч. з пов'язаними особами), вимога докапіталізації, заборона дивідендів, зупинення/відкликання ліцензії; віднесення до проблемних/неплатоспроможних і передача в управління ФГВФО;

4) процесуальна перевага: індивідуальні рішення регулятора підлягають негайному виконанню; оскарження зазвичай не зупиняє їх дії;

5) регулятор може невідкладно вводити валютні та платіжні обмеження, підвищені вимоги до ліквідності/капіталу, вимоги до ІТ-резильєнтності й резервних майданчиків, пріоритизацію критичних платежів, скорочені строки на виконання приписів і розширений режим раннього втручання/стрес-тестування.

Асиметрія повноважень «управляючого» та «керованого» у банківському нагляді обмежена принципами законності, пропорційності, належної процедури і мотивованості рішень. Банку гарантуються право на адміністративне/судове оскарження, доступ до матеріалів, передбачуваність правил; застосування втручань має бути мінімально необхідним за обсягом і строком та знімається після усунення ризиків.

Наслідками асиметрії повноважень «управляючого» та «керованого» у банківському нагляді для сторін є те, що банк зобов'язаний пріоритизувати комплаєнс і управління ризиками (плани капіталізації, посилення внутрішнього контролю, своєчасні розкриття), тоді як регулятор несе відповідальність за обґрунтованість і прозору комунікацію своїх втручань. Саме така асиметрія дозволяє швидко ней-

тралізувати системні ризики під час війни, не перетворюючи нагляд на договірний процес.

3) **застосування до майнових відносин (капітал, активи, зобов'язання) за законами і підзаконними актами** означає, що рішення регулятора прямо впливають на капітал, активи та зобов'язання банку і, опосередковано, на майнові права клієнтів. У особливий період такий вплив здійснюється на підставі законів («Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», санкційне та AML-законодавство) і підзаконних актів НБУ/ФГВФО, має владно-розпорядчий характер і спрямований на фінансову стабільність та захист вкладників. Наприклад, вимога докапіталізації. Відзначимо, що конкретні індивідуальні рішення про докапіталізацію щодо окремого банку зазвичай не публікуються через банківську таємницю; заборона виплати дивідендів (на період дії воєнного стану банкам (крім випадків, окремо визначених для держбанків) не здійснювати розподілу капіталу та не виплачувати дивіденди акціонерам (виняток – за привілейованими акціями); додатково встановлено низку обмежень на операції з пов'язаними особами); підвищені буфери/нормативи у стрес-умовах; посилене резервування під кредити. Зазначимо, що конкретні рівні буферів (наприклад, активація контрциклічного буфера чи величина буфера системного ризику) встановлюються окремими рішеннями Правління НБУ на підставі макропруденційної оцінки; заборона/обмеження операцій із пов'язаними особами; вимога розпродати ризикові/санкційні експозиції; замороження активів підсанкційних клієнтів; пріоритизація платежів критичним секторам; тимчасові мораторії/обмеження окремих виплат у процедурах виведення банку з ринку; особливий порядок виконання зовнішніх боргових зобов'язань у валютному контролі; регулювання курсового режиму,

правил купівлі/продажу валюти, транскордонних переказів; вимоги до операційної безперервності платіжної інфраструктури.

Отже, такий набір інструментів забезпечує швидке, владно-розпорядче втручання задля фінансової стабільності під час особливого періоду, зберігаючи при цьому правові рамки оскарження та зовнішнього контролю.

Виокремлені особливості механізму адміністративно-правового регулювання банківського нагляду в особливий період – односторонність приписів, асиметрія повноважень і прямий вплив на майнову сферу – задають не лише «тон» регулювання в особливий період, а й вимоги до його архітектури: швидкість рішень без хаосу, жорсткість без свавілля, втручання в активи/зобов'язання без руйнування довіри. Саме тому, елементи механізму вибудовуються як керована технологія нагляду: від нормативної основи (законодавчі, підзаконні нормативно-правові акти та спеціальні постанови/положення Національного банку України та акти Фонду гарантування вкладів фізичних осіб) і суб'єктів (Національного банку України, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, Держфінмоніторинг, банки) – до об'єктів впливу (капітал, ліквідність, кредитний ризик, пов'язані особи, валютні операції, IT-резильєнтність). Окремим елементом є юридичні інструменти (загальні обмеження, індивідуальні приписи, раннє втручання, стрес-тести, мораторії, програми капіталізації) і процедури з чіткими дедлайнами: моніторинг → діагностика → припис/угода → контроль виконання → ескалація або деескалація. Це підкріплено інформаційними потоками (позачергова звітність, санкційний/AML-скринінг, реєстри пов'язаних осіб), контролем і відповідальністю (санкції до банку та менеджменту, судове/адміністративне оскарження, зовнішній нагляд), а також комунікацією з ринком і зрозумілими критеріями виходу з обмежень (відновлення нормативів, виконання планів, відсутність повторних порушень).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Завгородній В.А. Механізм адміністративно-правового регулювання взаємодії органів внутрішніх справ і громадських організацій у протидії корупції. Публічне право. 2011. № 2. С. 119–127.
2. Струневич О.П. Адміністративно-правове забезпечення надання рекламних послуг в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Держ. ВНЗ Запоріж. нац. ун-т М-ва освіти і науки України. Запоріжжя, 2016. 205 с.

3. Шопіна І.М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.07 / Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. Київ, 2012. 514 с.
4. Стеценко С.Г. Механізм адміністративно-правового регулювання: сучасні проблемні питання. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 31-34. URL: <http://www.apdp.in.ua/v35/07.pdf>
5. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : [навч. посіб.]. К. : Атіка, 2007. 624 с.
6. Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття: навч. посіб. / за заг. ред. І.П. Голосніченка. Київ: ГАН, 2005. 232 с.
7. Курс адміністративного права України : підруч. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 872 с.
8. Адміністративне право України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко, В. Г. Чорної. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 700 с.
9. Драчевська О.О. Адміністративно-правове регулювання банківської системи в Україні: автор. дис. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2021. 18 с
10. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: затв. Постановою Правління Національного банку України від 24.02.2022 р. № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Комонюк А. Є.,аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті висвітлено нормативно-правове регулювання сфери залізничного транспорту України як багаторівневу систему, що поєднує конституційні засади, базові закони («Про транспорт», «Про залізничний транспорт», акти про публічні закупівлі, концесії та ДПП, ціноутворення і природні монополії), підзаконні акти КМУ та центрального органу виконавчої влади, а також технічні регламенти й стандарти безпеки та інтероперабельності. Показано, що правове поле визначає ролі держави: формування політики і нагляд; управління інфраструктурою та рухомим складом (АТ «Укрзалізниця» у перехідній моделі); регулювання доступу до інфраструктури, ліцензування, тарифи та компенсацію PSO для соціально значущих пасажирських перевезень; конкуренцію й державну допомогу (антиконкурентні практики, нейтральність до форм власності). Окремий блок становлять правила безпеки руху (СУБ, розслідування подій, сертифікація персоналу й рухомого складу), екологічні вимоги та «зелені» закупівлі.

У контексті євроінтеграції проаналізовано імплементацію елементів залізничного *acquis* ЄС (четвертий пакет): доступ третіх осіб, недискримінаційні збори за інфраструктуру, TSI/ETCS, управління ризиками й прозорість даних; вказано на потребу інституційного відокремлення функцій оператора й регулятора та посилення незалежного контролю за доступом. В умовах воєнного стану окреслено спеціальні режими: пріоритетні перевезення, тимчасові тарифні та процедурні спрощення, охорона критичної інфраструктури, транскордонна взаємодія та логістичні коридори до TEN-T, а також цифровізація дозволів і диспетчеризації для забезпечення безперервності послуг. Виокремлено ключові прогалини: фрагментація повноважень, часткова застарілість підзаконної бази, недостатня прозорість методик тарифоутворення, слабкі механізми компенсацій PSO, обмеженість незалежного вирішення спорів щодо доступу та якості послуг. Запропоновано напрями вдосконалення: кодифікація підзаконних правил у єдиний регламент доступу, запровадження стандартних PSO-контрактів, оновлення методики інфраструктурних зборів, розвиток національного регулятора з чітким мандатом, розширення відкритих даних та комплаєнсу. Зроблено висновок, що узгоджена, сучасна та євроінтегрована нормативна рамка є критичною для безпеки руху, конкурентності ринку, інвестиційної привабливості та повоєнного відновлення галузі.

Ключові слова: залізничний транспорт, залізниця, транспортна система, транспортна інфраструктура, публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання.

Komonyuk A. Ye. Normative and legal regulation of the railway transport sector in Ukraine

Abstract. The article examines the normative and legal regulation of Ukraine's railway transport sector as a multi-level system that combines constitutional foundations; framework laws ("On Transport," "On Railway Transport," legislation on public procurement, concessions and PPPs, pricing and natural monopolies); by-laws of the Cabinet of Ministers and the central executive authority; as well as technical regulations and safety/interoperability standards. The legal framework delineates the state's roles: policy formation and oversight; management of infrastructure and rolling stock (JSC "Ukrzaliznytsia" in a transitional model); regulation of infrastructure access, licensing, tariffs and PSO compensation for socially significant passenger services; and competition and state-aid control (anti-competitive practices, neutrality toward forms of ownership). A separate block covers traffic safety rules (safety management system—SMS, incident investigation, certification of staff and rolling stock), environmental requirements, and "green" procurement.

In the context of European integration, the article analyses implementation of elements of the EU railway *acquis* (Fourth Railway Package): third-party access, non-discriminatory infrastructure charges, TSI/ETCS, risk management, and data transparency; it underscores the need for institutional separation of operator and regulator functions and for strengthening independent access control. Under martial law, special regimes are outlined: priority transport, temporary tariff and procedural simplifications, protection of critical infrastructure, cross-border coordination and logistics corridors to TEN-T, as well as digitalisation of permits and traffic

control to ensure service continuity. Key gaps are identified: fragmented competences, partially outdated by-laws, insufficient transparency of tariff methodologies, weak PSO compensation mechanisms, and limited independent dispute resolution on access and service quality. Proposed improvements include codifying by-laws into a single access regulation, introducing standard PSO contracts, updating the methodology for infrastructure charges, developing a national regulator with a clear mandate, and expanding open data and compliance. The article concludes that a coherent, modern and EU-aligned regulatory framework is critical for traffic safety, market competitiveness, investment attractiveness, and the post-war recovery of the sector.

Key words: *railway transport, railway, transport system, transport infrastructure, public administration, administrative-legal regulation.*

Постановка проблеми. Розвиток залізничного транспорту невід’ємно пов’язаний із розвитком юридичних норм, які висвітлювали виникнення правовідносин в галузі економіки. Однак, із розвитком новітніх технологій, зміною організації транспортних перевезень, приватизації окремих елементів інфраструктури залізничного транспорту виникає необхідність постійного дослідження правових норм, що регулюють правовідносини в транспортній системі [1]. Підвищення ефективності діяльності всієї транспортної системи країни значною мірою залежить від глибокого аналізу розвитку правовідносин, їх удосконалення, ліквідації прогалин у законодавстві.

Наявність чітко структурованої системи нормативно-правових актів у сфері залізничного транспорту є фундаментальною умовою ефективного функціонування галузі та захисту інтересів усіх учасників ринку – держави, підприємств, перевізників і пасажирів. По-перше, законодавче закріплення прав і обов’язків всіх сторін дозволяє уникнути невизначеності й двозначності під час укладання договорів на перевезення, оренду рухомого складу чи використання інфраструктури. Це, у свою чергу, підвищує інвестиційну привабливість залізниць: потенційні інвестори впевнені, що їхні вкладення захищені чіткими правилами гри, а всі спори вирішуються відповідно до єдиних норм.

По-друге, нормативно-правове регулювання визначає технічні стандарти, вимоги до безпеки руху, сертифікації локомотивів і вагонів, режимів експлуатації колій і сигналізації. Без таких документів зростає ризик технічних аварій, підвищуються витрати на ремонт і знижується довіра пасажирів та вантажовласників. Крім того, законодавство задає рамки тарифної політики, врегульовує субсидування соціально важливих маршрутів та

стимулює розвиток приватних перевізників, що сприяє збалансованому розвитку ринку.

По-третє, правильне нормативне середовище упорядковує трудові відносини: встановлює вимоги до кваліфікації працівників залізниці, їхніх умов праці та соціального захисту. Це не лише підвищує мотивацію персоналу й знижує рівень конфліктів, а й є запорукою безперебійного обслуговування та безпеки. Важливо також, що у разі надзвичайних ситуацій (вуличні заворушення, форс-мажори, війна) чіткі правові процедури дозволяють оперативно ухвалювати рішення щодо обмежень руху, використання рухомого складу для потреб оборони чи гуманітарних коридорів.

Насамкінець, наявність уніфікованої, постійно оновлюваної системи нормативно-правових актів дає змогу адаптувати українську залізничну галузь до стандартів Європейського Союзу та світової практики. Це відкриває шлях до міжнародної інтеграції, спрощує транскордонні перевезення й дозволяє залучати іноземні технології й інвестиції. Отже, розвиток і модернізація залізничного транспорту неможливі без злагодженої, прозорої та прогнозованої правової бази, що забезпечує баланс інтересів економіки, безпеки й соціальної справедливості.

Метою статті є характеристика нормативно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Шандова Н. В. розкривав перспективи стійкого розвитку транспортної водної системи; Кудель В.І. виокремлював шляхи підвищення ефективності роботи залізничного транспорту в умовах ринкової економіки; Дубинський О. Ю. дослідив адміністративно-правове регулювання транспортної галузі та її окремих видів; Шиба О. А. вивчав еволюцію наукових поглядів щодо взаємозв’язку розви-

тку транспортної інфраструктури; Карпенко О.О., Карашук В.О. здійснили аналіз та перспективи розвитку залізничної галузі в Україні; Бараш Ю.С. – визначили роль залізничного транспорту України в забезпеченні сталого розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. У правовій державі будь-який нормативно-правовий акт має бути правовим не лише за формою та назвою, а й за змістом і сутністю. Це означає, що він повинен відображати природно-правові засади, відповідати міжнародно-правовим нормам про права людини та громадянина, бути ухваленим легітимним органом державної влади, законно обраним або призначеним. І нарешті, під час його прийняття має бути використано весь комплекс правових засобів і прийомів, вироблених світовою практикою. Йдеться про логічно виважені та співмірні з гуманістичними принципами правові конструкції й поняття, адекватні нормі процесуальні форми, адресні типи й способи правового регулювання, послідовні демократичні процедури ухвалення законів тощо.

Система правового регулювання сфери залізничного транспорту повинна відповідати наступним особливостям:

1) *відповідність природно-правовим засадам*, тобто закони та підзаконні акти, які регулюють залізничний транспорт, повинні ґрунтуватися на універсальних принципах справедливості, рівності та недоторканності особи. Наприклад, встановлюючи правила перевезення пасажирів та вантажів, законодавець має керуватися ідеєю, що людина має право на безпечне та доступне пересування. Нормативно-правові акти повинні забороняти дискримінацію пасажирів за будь-якими ознаками (раса, стать, вік, інвалідність) і водночас гарантувати, що під час будівництва чи ремонту залізничної інфраструктури враховуються природні екологічні межі та права громади на здорове довкілля;

2) *відповідність міжнародним стандартам в сфері транспорту та залізничного транспорту*, зокрема. Оскільки залізничні маршрути часто перетинають кордони, норми українського законодавства мають узгоджуватися з міжнародними угодами (наприклад, Конвенцією про міжнародні залізничні

перевезення – COTIF) та зобов'язаннями щодо захисту прав пасажирів (міжнародні стандарти спрямовані, зокрема, на забезпечення недоторканності персональних даних, безпеки перевезень і гуманних умов для маломобільних груп населення). Ухвалюючи внутрішні правила, законодавці мають не суперечити цим міжнародним нормам, а імплементувати їх, наприклад, законодавчо закріплюючи права пасажирів на компенсацію у разі затримки поїзда;

3) *легітимність органу, що ухвалює акт*. Усі нормативні акти, що регулюють залізничний транспорт (Закони України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», Кодекс України про адміністративні правопорушення, підзаконні нормативно-правові акти повинні бути ухвалені відповідно до Конституції України: парламентом або уповноваженим міністерством/агенцією в межах делегованих їм повноважень. Наприклад, метрополітен чи Укрзалізниця можуть діяти лише в межах, визначених Законом України «Про залізничний транспорт», і не мають права самостійно встановлювати тарифи без відповідного погодження з регулятором;

4) *використання світової правової практики, тобто імплементація міжнародних актів, які ратифікувала Україна*. При розробці правових норм слід брати до уваги як успішні закордонні зразки (Європейська модель регулювання залізничних перевезень – директиви ЄС із розвитку ринку залізничних послуг), так і процедури оцінки ризиків та безпеки (стандарти UIC – Міжнародного союзу залізниць). Наприклад, впроваджуючи систему сертифікації локомотивів чи оновлюючи правила технічного огляду вагонів, законодавці мають спиратися на найкращі міжнародні практики, аби не створювати надлишкових бар'єрів для операторів і водночас гарантувати світовий рівень безпеки;

5) *логічно-процесуальні форми та адекватні способи регулювання*. Правила відбору концесіонерів для будівництва інфраструктурних об'єктів, порядок приватизації приміських та міжміських перевезень, процедура ліцензування чи акредитації перевізників мають бути регламентовані прозорими кроками, чіткими критеріями та строками роз-

гляду, щоб не допускати чиновницького свавілля. Наприклад, тендери щодо закупівлі рухомого складу чи підрядних робіт відкриваються зі строгими технічними техзавданнями (ТЗ), методиками оцінки заявок, незалежним складом комісії й зрозумілими строками оскарження рішення в суді;

6) *адресність норм і процедур адаптованих до галузевих потреб*. Оскільки залізниця – це галузь зі складною інфраструктурою та унікальними технологічними процесами (гострий графік руху, необхідність дотримання технічних регламентів, безперервна експлуатація в будь-яку пору року), правова база має містити як загальнонаціональні, так і галузеві нормативні акти (наприклад, правила перевезення небезпечних вантажів, санітарні норми для працівників паркування вагонів у приватних плечах, вимоги до трофік-безпеки на переїздах). Це дозволяє деталізувати правила відповідно до специфіки: наприклад, впровадження автоматизованих платформ он-лайн продажу квитків одночасно з он-лайн моніторингом пасажиропотоку та оптимізацією розкладу;

7) *демократичні процедури прийняття та публічність*. Перед ухваленням нових правил щодо тарифів чи змін до Закону України «Про залізничний транспорт» повинен проводитися відкритий публічний обговорення за участю всіх зацікавлених сторін: від представників бізнесу (вантажовласників, пасажирських операторів) до громадських організацій (захист прав споживачів, ветеранів, маломобільних осіб) та місцевих громад. Це дає змогу виявити потенційні недоліки ще на етапі проєкту, внести коригування та уникнути соціальних конфліктів під час впровадження нових норм. Наприклад, зміну цін на залізничні квитки чи закриття малодіяльних дільниць слід обговорювати з органами місцевого самоврядування, аби знайти компроміс і запобігти протестам.

Таким чином, лише за умови, що нормативно-правові акти в галузі залізничного транспорту відповідають названим критеріям – включаючи природно-правові засади, міжнародні стандарти, процедури прийняття, логічність конструкцій та галузеву адаптацію – забезпечується ефективність, безпека

та економічна привабливість залізничних перевезень як для держави, так і для суспільства.

Отже, **нормативно-правове регулювання сфери залізничного транспорту в Україні** – це сукупність законів, підзаконних актів, державних стандартів і галузевих розпорядчих документів, які визначають правові основи функціонування залізничної сфери, встановлюють права та обов'язки учасників перевізного процесу (перевізників, вантажовідправників, пасажирів, власників інфраструктури тощо), регламентують порядок планування, будівництва, модернізації та експлуатації залізничних мереж, рухомого складу й інженерних споруд, спрямовані на забезпечення безпеки руху, економічної ефективності та захисту прав громадян і юридичних осіб.

Як підкреслює О.В. Клепікова, ключовою метою правової організації транспортної системи України є її галузево-функціональне та структурно встановлене відособлення в економіці як господарського утворення, що гарантується через виконання господарської діяльності на різноманітних видах транспорту, певному державному і правовому регулюванню та направляє на впровадження заходів структурно-галузевої конвергенції [2, с. 153; 3, с. 68-69].

А.М. Чабанов під нормативно-правовим регулюванням транспортної безпеки потрібно розуміти встановлені положеннями різних галузей права юридичні засади з приводу діяльності суб'єктів для гарантування транспортної безпеки, а також їхнього правового статусу, передусім компетенції/відповідальності (матеріальні норми), а також законодавче регулювання діяльності означених суб'єктів (процедурні/процесуальні положення). Однак потрібно відзначити наступний момент щодо того, що правовими нормами регулюється не тільки діяльність уповноважених державних органів й господарюючих в транспортному комплексі суб'єктів (їх посадових осіб і персоналу), але також і поведінка громадян (пасажирів, вантажовідправників і вантажоодержувачів) [3, с. 70].

А.В. Бойко досліджуючи проблеми приведення національного законодавства з питань

реалізації національної транспортної політики до світових стандартів щодо своєчасного, повного та якісного задоволення потреб населення і суспільного виробництва в перевезеннях називає наступні проблеми: 1) безсистемність імплементації світових та європейських стандартів забезпечення безпеки перевезень, охорони довкілля від шумових впливів та викидів двигунів, здійснення контролю технічного стану транспортних засобів відповідно до законодавства України; 2) відсутність єдиної наукової позиції щодо бачення системи принципів державної транспортної політики як на етапі формування, так і окремо під час її реалізації; 3) незавершеність модернізації інституційної складової державної політики на транспорті, відсутність концептуального бачення системи суб'єктів публічного адміністрування транспортною галуззю, їх координації та взаємодії, принципів діяльності тощо; 4) відсутність єдиних процедурних засад організації публічного контролю на транспорті; 5) розпорошеність та безсистемність адміністративно-деліктного законодавства, а також прогалини у правовій регламентації застосування заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення на транспорті [4, с. 8].

Також автором запропоновано оптимальний «системний» підхід до нормативно-правового регулювання державної транспортної політики, який передбачає збалансоване поєднання способів інкорпорації та кодифікації транспортного законодавства, ураховуючи комплексний, міжгалузевий та багато-інституційний характер транспортної сфери, та вказує на хибність пропозицій щодо прийняття єдиного транспортного кодексу; обґрунтовано доцільність подальшого застосування такого підходу у нормотворчій діяльності та правозастосовній практиці на транспорті [4, с. 8].

Г.П. Фердман відстоює точку зору, що транспортне законодавство представляє собою єдину взаємозв'язану підсистему громадянського законодавства. Її складовими елементами є найважливіші акти, які регулюють транспортні відносини на всіх видах транспорту. На вершині окремих системних утворів транспортного законодавства стоять кодифікаційні акти – це транспортні устави

і кодекси. Решта, акти які входять у цю систему, регулюють більш частки питання та знаходяться в ієрархічній залежності від такого акта, хоча приймаються та затверджуються одним і тим самим органом. Особливо чітко це можна прослідкувати при вивченні ієрархічної будови системи актів, які регулюють відношення на залізничному, морському та повітряному транспорті [5, с. 241-242].

Таким чином, на підставі узагальнення зазначених точок зору науковців, відзначимо, що характерні національному транспортному законодавству: а) законодавство в існуючому правовому полі є найбільш кодифікованим та комплексним за своїм змістом, адже регулює значну частину правовідносин на основах різних галузевих норм права; б) транспортне законодавство напряму залежне від міжнародних правових актів (конвенцій, угод, директив, договорів); с) переважну більшість складають правові акти підзаконного регулювання; d) деякі закони містять положення, які мають протиріччя між собою; е) відсутність єдиного кодифікованого акта [4, с. 102; 5, с. 241].

При висвітленні норм, якими урегульовано суспільні відносини в сфері залізничного транспорту будемо дотримуються класичного підходу теоретиків права, що головною підставою, за якою правові акти поділяються на види, є їх юридична сила, що визначає місце акта, його значення, верховенство або підлеглість і залежить від статусу, ролі й органу, що видає акт. Так, залежно від суб'єкта нормотворчості, нормативно-правові акти поділяються на акти, які приймає Верховна Рада України – закони і постанови; Президент України – укази (нормативні та ненормативні) / розпорядження; Кабінет Міністрів України – постанови і розпорядження; керівники міністерств і відомств – нормативні накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки міністра; голови місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій (військових адміністрацій) – розпорядження; місцеві ради народних депутатів, їх виконавчі комітети – рішення і нормативні постанови; керівники їхніх управлінь і відділень – нормативні накази; адміністрація державних підприємств, установ, організа-

цій – нормативні накази, статути, положення та інструкції [6, с. 316].

Окрім того, згідно Закону України «Про міжнародні договори» чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права [7, ст. 15, 19].

Отже, пропонуємо систему нормативно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні розглядати за такою ієрархією:

1. міжнародні нормативно-правові акти, які ратифікувала Україна;
2. законодавчі акти;
3. підзаконні нормативно-правові акти;
4. акти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
5. акти керівників державних підприємств в сфері залізничного транспорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про затвердження Програми розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006-2010 роки: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2006 р. № 496. Офіційний вісник України. 2006. № 15. Ст. 1105.
2. Клепикова О. В. Транспортна безпека як засіб державного регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Вип. 55. Том 1. 2019. С. 150–153.
3. Чабанов А. М. Особливості нормативно-правового регулювання транспортної безпеки України: реалії та перспективи. С. 64-76. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/2867/3323>
4. Бойко А. В. Адміністративно-правове забезпечення державної транспортної політики в Україні: автореф. на здоб. наук. ступ докт. юрид. наук зі спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Дніпро, 2021. 42 с.
5. Фердман Г. П. Нормативно-правові засади забезпечення транспортної безпеки України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Том 31 (70). № 3. 2020. С. 239–243. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/43.pdf
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підр. Харків : Консум, 2001. 656 с.
7. Про міжнародні договори: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 50. Ст.540.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Константий О. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету

КЕРУВАННЯ ТРАНСПОРТНИМ ЗАСОБОМ У СТАНІ СП'ЯНІННЯ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ СУДДІ ТА ПРОКУРОРА

Анотація. У статті розглядаються питання судової практики звільнення суддів та прокурорів з посад з підстави допущення керування транспортним засобом у стані сп'яніння.

Відзначається, що у процесі європейської інтеграції України, протистояння збройній агресії російської федерації правники повинні дотримуватися високих стандартів професії, не вчиняти правопорушень та аморальних діянь під час виконання службових обов'язків і в особистому житті.

На основі аналізу даних судової статистики і практики зроблено висновок про існування випадків керування суддями, прокурорами і державними службовцями різних категорій транспортними засобами у стані сп'яніння. Зазначається, що за таку несумісну з професійною етикою поведінку публічні службовці підлягають притягненню до адміністративної відповідальності згідно зі статтею 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення та звільненню з посад на підставі приписів законів «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про державну службу».

Аналізується судова практика вирішення справ, пов'язаних з оскарженням до Верховного Суду в порядку статті 266 Кодексу адміністративного судочинства України рішень дисциплінарних органів про звільнення суддів і прокурорів з посад у зв'язку з допущенням керування транспортними засобами у стані сп'яніння.

Підсумовано, що згідно з практикою Великої Палати Верховного Суду рішення дисциплінарних органів про звільнення позивачів з посад суддів та прокурорів з підстави допущення керування транспортними засобами у стані сп'яніння, як правило, не зазнають скасування.

Наголошується на тому, що аморальні вчинки і злочини, керування транспортними засобами і появу у громадських місцях у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, не повинні допускати також правники, які є дотичними до роботи органів, що проводять добори на посади суддів і прокурорів, оцінюють добросовісність інших.

Ключові слова: керування транспортним засобом, стан сп'яніння, етичні норми, судді, прокурори, правники, правопорушення, відповідальність, звільнення з посад.

Konstantiy O. V. Driving a vehicle while intoxicated as a reason for dismissal from the position of judge and prosecutor

Abstract. The article examines the judicial practice of dismissing judges and prosecutors from their positions on the grounds of driving a vehicle while intoxicated.

It is noted that in the process of Ukraine's European integration and resistance to the armed aggression of the Russian Federation, lawyers must adhere to high professional standards and not commit offenses and immoral acts while performing their official duties and in their personal lives.

Based on the analysis of the data of judicial statistics and practice, a conclusion was made about the existence of cases of driving of vehicles by judges, prosecutors and civil servants of various categories while intoxicated. It is noted that for such behavior incompatible with professional ethics, public servants are subject to administrative liability in accordance with Article 130 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and dismissal from their positions based on the provisions of the Laws "On the Judicial System and the Status of Judges", "On the Prosecutor's Office", "On the Civil Service".

The judicial practice of resolving cases related to appeals to the Supreme Court under Article 266 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine against decisions of disciplinary bodies on the dismissal of judges and prosecutors from their positions in connection with the admission of driving while intoxicated is analyzed.

It was concluded that according to the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, the decisions of disciplinary bodies on the dismissal of plaintiffs from the positions of judges and prosecutors on the grounds of driving vehicles while intoxicated, as a rule, are not overturned.

It is emphasized that immoral acts and crimes, driving vehicles and appearing in public places under the influence of alcohol or drugs should also not be allowed by lawyers who are involved in the work of bodies that carry out selections for the positions of judges and prosecutors, and assess the integrity of others.

Key words: *driving a vehicle, state of intoxication, ethical norms, judges, prosecutors, lawyers, offenses, responsibility, dismissal from positions.*

У наш час Україна провадить реформи у напрямку наближення національної правової системи (законодавства, судових і правоохоронних органів, систем підготовки та перепідготовки правників тощо) до загальних для країн Європейського Союзу стандартів їх змістовного ціннісного наповнення і функціонування.

Так, у проєкті Концепції реформи юридичної (правничої) освіти, розміщеному на вебсторінці Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, йдеться про те, що інтеграція України в ЄС пов'язана із забезпеченням високих стандартів юридичної (правничої) освіти і професійної діяльності правника, які ґрунтуються на принципах незалежності, самоврядності, компетентності, доброчесності, дотриманні етичних правил поведінки та професійної відповідальності за їх порушення (розділ I Загальні положення) [1].

Отже і майбутні, і працюючі юристи (правники), особливо ті, які приймають рішення, які стосуються життя, прав і свобод людини, забезпечують примусову реалізацію законів, оцінюють доброчесність інших, не повинні вчиняти правопорушень та аморальних діянь, які принижують авторитет професії як під час виконання службових обов'язків, так і в особистому житті.

У наш час загальновідомим є те, що зайняття посад в органах, які належать до механізму правосуддя, наглядають за дотриманням норм законодавства, а також беруть участь у вирішенні питань забезпечення формування зазначених органів, вимагає від таких правників високого рівня моральності, чесності, правової культури і правосвідомості, непідкупності, утримання від появи в громадських місцях у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, дотримання інших норм і стандартів поведінки в суспільстві. Нехтування наведеними вимогами є особливо цинічним, нахабним за обставин воєнного стану, коли наша держава протистоїть

збройній агресії російської федерації, гинуть та зазнають каліцтв тисячі українців.

Так, у статті 1 Кодексу суддівської етики, затвердженого на XI черговому з'їзді суддів України 22 лютого 2013 року, визначається, що суддя як носій судової влади повинен бути прикладом неухильного дотримання принципу верховенства права і вимог закону, присяги судді; має усвідомлювати постійну увагу суспільства та демонструвати високі стандарти поведінки з метою зміцнення довіри до судової влади та утвердження авторитету правосуддя [2].

У статті 11 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, затвердженого 27 квітня 2017 року Всеукраїнською конференцією прокурорів, також містяться правила, що прокурор повинен постійно дбати про свою компетентність, професійну честь і гідність; своєю доброчесністю, принциповістю, компетентністю, неупередженістю та сумлінним виконанням службових обов'язків сприяти підвищенню авторитету прокуратури та зміцненню довіри громадян до неї.

На рівні законодавчого регулювання вимога про те, що професійний суддя зобов'язаний дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів, закріплена у пункті 2 частини сьомої статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII) [3].

Прокурор, згідно з приписами пункту 4 частини четвертої статті 19 Закону України «Про прокуратуру» (далі – Закон № 1697-VII), у свою чергу теж повинен додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури [4].

Отже зайняття посад судді та прокурора, які є найвідповідальнішими серед юридич-

них професій, оскільки виконання службових обов'язків на них передбачає забезпечення застосування норм законів до членів українського суспільства, вимагає, щоб особи, які перебувають на вказаних посадах, не вчинили на роботі та у побуті порушень зазначених деонтологічних вимог, не ставили під загрозу життя, здоров'я та майно інших людей, у тому числі не допускали керування транспортними засобами у стані сп'яніння.

Звернувшись до аналізу судової статистики можна з'ясувати, що лише в минулому (2024) році районними, міськими, міськрайонними судами було притягнуто до адміністративної відповідальності за статтею 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) «Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції» 4 судді, 5 прокурорів, 92 державних службовців, а усього 115 874 осіб [5].

Тобто в нашій державі є випадки допущення професійними суддями, прокурорами і державними службовцями різних категорій керування транспортними засобами у стані сп'яніння. За такі аморальні протиправні вчинки названі публічні службовці згідно з приписами законодавства мають притягатися в судовому порядку до адміністративної відповідальності, сплачувати відповідні суми штрафів і позбавлятися прав керувати транспортними засобами. Водночас допущення суддями і прокурорами керування транспортними засобами у стані сп'яніння тягне за собою також притягнення їх дисциплінарної відповідальності, зокрема у виді звільнення з посад.

Так, згідно з пунктом 3 частини першої статті 106 Закону № 1402-VIII допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, недотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, є підставою для притягнення до дисциплінарної відповідаль-

ності. Вказана поведінка судді відповідно до приписів частини восьмої, пункту 1 частини дев'ятої статті 109 зазначеного Закону становить істотний дисциплінарний проступок або грубе нехтуванням обов'язками судді, що є несумісним із суддівським статусом, та обумовлює застосування дисциплінарного стягнення у виді подання про звільнення судді з посади.

У Законі № 1697-VII передбачається, що систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики є підставою для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності (пункт 6 частини першої статті 43); а також у разі, якщо дисциплінарний проступок, вчинений прокурором, має характер грубого порушення, то за результатами дисциплінарного провадження може бути прийнято рішення про неможливість його подальшого перебування на прокурорській посаді (пункт 1 частини четвертої статті 49).

Згідно з відомостями Єдиного державного реєстру судових рішень, протягом січня 2018 року – серпня 2025 року в порядку статті 266 Кодексу адміністративного судочинства України Великою Палатою Верховного Суду розглянуто 9 справ, в яких судді оскаржували притягнення до дисциплінарної відповідальності у виді звільнення у зв'язку з допущенням керування транспортними засобами у стані сп'яніння. Також було розглянуто в апеляційному порядку 12 справ за позовами прокурорів до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (далі – КДКП) щодо визнання протиправними та скасування рішень про накладання дисциплінарних стягнень у виді звільнення з посади в органах прокуратури з підстави допущення керування в зазначеному стані.

Так, 17 липня 2025 року Великою Палатою Верховного Суду прийнято постанову у справі № 990SCGC/25/25 за скаргою ОСОБА_1 щодо визнання неправомірним та безпідставним рішення Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) про залишення без змін рішення її Третьої Дисциплінарної палати від 25 вересня 2024 року № 2799/Здп/15-24 про притягнення судді Хустського районного суду

Закарпатської області ОСОБА_1 до дисциплінарної відповідальності та застосування до нього дисциплінарного стягнення у виді подання про звільнення судді з посади.

Предметом розгляду в дисциплінарній справі щодо судді ОСОБА_1 були події, що відбулися 14 березня 2024 року за його участю. А саме о 08 год 43 хв у місті Хуст на вулиці Свободи водій ОСОБА_1 керував автомобілем марки «Mitsubishi Pajero Sport» у стані алкогольного сп'яніння. Огляд на стан сп'яніння зі згоди водія у встановленому законом порядку проводився із застосуванням приладу «Drager». Згідно з результатами огляду показник алкоголю становив 0,73 проміле, у зв'язку із чим ОСОБА_1 порушив вимоги підпункту «а» пункту 2.9 Правил дорожнього руху, за що встановлено відповідальність, передбачену частиною першою статті 130 КУпАП.

Постановою Тячівського районного суду Закарпатської області від 21 червня 2024 року у справі № 309/1690/24, залишеною без змін постановою Закарпатського апеляційного суду від 9 серпня 2024 року, ОСОБА_1 визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 130 КУпАП, та накладено на нього адміністративне стягнення у виді штрафу в розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 17000 (сімнадцять тисяч) гривень, з позбавленням права керування транспортними засобами на строк один рік. Проте ОСОБА_1 наполягав на недоведеності належними та допустимими доказами його перебування в стані сп'яніння.

У постанові у цій справі Велика Палата Верховного Суду вирішила, що ВРП обґрунтовано відхилила доводи судді ОСОБА_1 про те, що суди встановили наявність в його діях складу адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 130 КУпАП, на підставі неналежних доказів, та погодилася з висновками ВРП та її Третьої Дисциплінарної палати, що суддя ОСОБА_1 умисно допустив поведінку, яка порочить звання судді та підриває авторитет правосуддя, а отже, вчинив істотний дисциплінарний проступок, допустивши грубе нехтуван-

ням обов'язками судді щодо дотримання правил суддівської етики, у тому числі щодо підтримання високих стандартів поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, що є несумісним зі статусом судді (пункт 120) [6].

16 травня 2019 року Велика Палата Верховного Суду прийняла постанову у справі № 9901/617/18, якою залишила без задоволення апеляційну скаргу ОСОБА_6 на рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 10 грудня 2018 року, яким було відмовлено у задоволенні позову про визнання протиправним і скасування рішення ВРП від 10 травня 2018 року «Про звільнення ОСОБА_6 з посади судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області на підставі пункту 3 частини шостої статті 126 Конституції України».

Згідно з обставинами цієї справи постановою Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 25 листопада 2016 року встановлено, що 17 серпня 2016 року суддя Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області ОСОБА_6 поблизу м. Мукачево Закарпатської області керував транспортним засобом марки «BMW» у стані алкогольного сп'яніння. Також цією постановою суд закрив провадження у справі про адміністративне правопорушення стосовно ОСОБА_6 на підставі частини першої статті 130 КУпАП у зв'язку із закінченням строків накладення адміністративного стягнення.

Водночас Мукачівський районний суд Закарпатської області постановою від 31 січня 2017 року у справі № 308/13202/16-п, яка залишена без змін постановою Апеляційного суду Закарпатської області від 27 червня 2017 року, застосував до ОСОБА_6 адміністративне стягнення у виді позбавлення права керування транспортними засобами строком на шість місяців за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 122² КУпАП. У цих постановках судами першої та апеляційної інстанції встановлено, що 9 грудня 2016 року ОСОБА_6, керуючи автомобілем марки «BMW», модель X5, у м. Ужгороді, рухаючись по вул. Собранецькій, не виконав вимоги працівника поліції про зупинку транспортного засобу, завчасно пода-

ної за допомогою гучномовця, та був зупинений шляхом переслідування на патрульному автомобілі в с. Геївці Ужгородського району, чим порушив вимоги пункту 2.4 Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306.

На підставі зазначених обставин Друга Дисциплінарна палата ВРП дійшла висновків, що суддя ОСОБА_6 проігнорував етичні норми та стандарти поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, та вчинив проступок, несумісний зі статусом судді.

27 березня 2018 року ВРП розглянула скаргу судді ОСОБА_6 та залишила без змін відповідне рішення її Другої Дисциплінарної палати.

10 травня 2018 року ВРП прийняла рішення № 1362/0/15-18 про звільнення позивача з посади судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області на підставі пункту 3 частини шостої статті 126 Конституції України.

У постанові у цій справі Велика Палата Верховного Суду погодилася з доводами суду першої інстанції про те, що оскаржуване рішення ВРП від 10 травня 2018 року № 1362/0/15-18 є вмотивованим та містить конкретну підставу звільнення позивача, визначену законом, а також про безпідставність його доводів щодо відсутності в рішеннях ВРП та її дисциплінарного органу мотивів для застосування до нього такого дисциплінарного стягнення, як подання про звільнення з посади судді [7].

23 травня 2024 року, розглянувши апеляційну скаргу ОСОБА_1 на рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 12 лютого 2024 року, Велика Палата Верховного Суду прийняла постанову в адміністративній справі № 9901/865/18 за позовом ОСОБА_1 до КДКП про визнання протиправними та скасування рішення від 05 вересня 2018 року «Про накладення дисциплінарного стягнення на прокурора Жидачівського відділу Стрийської місцевої прокуратури Львівської області ОСОБА_1» (далі – спірне рішення).

Суд першої інстанції рішенням від 12 лютого 2024 року відмовив у задоволенні

позовних вимог, зазначивши, що за обставин цієї справи позивач був притягнутий до дисциплінарної відповідальності саме за керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння, що підтверджувалося поясненнями ОСОБА_2 про те, що він і ОСОБА_1 протягом з 23 год 30 хв 04 вересня 2017 року до приблизно 13 год 00 хв 05 вересня 2017 року (до моменту дорожньо-транспортної пригоди) перебували разом, вживали алкогольні напої (шампанське, вино, пиво, коньяк), востаннє за 15 хв до пригоди, поясненнями самого позивача, які він дав безпосередньо на засіданні КДКП про спільне проведення часу з ОСОБА_2 упродовж з 23 год 30 хв 04 вересня 2017 року до приблизно 13 год 00 хв 05 вересня 2017 року, про виживання спиртного, а також висновком експерта від 06 грудня 2017 року № 4292/2017-т, згідно з яким у крові ОСОБА_1 виявлено спирт етиловий у кількості 1,55 % (проміле), що відповідає сп'янінню середнього ступеня.

Було також ураховано те, що відповідно до інформації з відкритих даних з вебсайту «Судова влада» протягом 2021-2023 років щодо позивача були складені шість протоколів про вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 130 КУпАП.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 23 травня 2024 у справі № 9901/865/18 також відмітила, що суд першої інстанції не оминув увагою виправдувальний вирок стосовно ОСОБА_1, але слушно визнав, цей вирок не відкидає того, що під час дорожньо-транспортної пригоди ОСОБА_1 знаходився в стані алкогольного сп'яніння. Отож в аспекті обставин і аргументів, які КДКП встановила і виклала в оскарженому рішенні, обставин та мотивів, наведених в оскарженому судовому рішенні, Велика Палата Верховного Суду висувала, що ні в суду першої інстанції, ні в суду апеляційної інстанції не було вагомих, достатніх підстав для втручання в оскаржуване рішення дисциплінарного органу [8].

14 травня 2019 року Великою Палатою Верховного Суду прийнято постанову, якою залишено без задоволення апеляційну скаргу ОСОБА_2 на рішення колегії суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верхо-

вного Суду від 18 лютого 2019 року у справі № 9901/927/18 за позовом апелянта до КДКП про визнання протиправним і скасування рішення від 03 жовтня 2018 року «Про накладення дисциплінарного стягнення на старшого слідчого в особливо важливих справах першого слідчого відділу управління з розслідування злочинів, вчинених злочинними організаціями, Генеральної прокуратури України ОСОБА_2».

За обставинами цієї справи, 28 грудня 2017 року працівниками Управління патрульної поліції у місті Києві зупинений транспортний засіб «BMW 750iL», яким керував ОСОБА_2. У зв'язку із наявністю ознак нетверезого стану йому було запропоновано пройти огляд на стан сп'яніння із застосуванням приладу «Драгер». Результат тесту – 1,33 проміле. Цього ж дня працівниками патрульної поліції щодо слідчого ОСОБА_2 було складено протокол про адміністративне правопорушення за частиною першою статті 130 КУпАП.

За наслідками розгляду зазначеного протоколу постановою Подільського районного суду міста Києва від 06 квітня 2018 року у справі № 758/339/18 ОСОБА_2 визнано винним за частиною першою статті 130 КУпАП, однак провадження закрито у зв'язку із закінченням строків притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Постановою Апеляційного суду міста Києва від 12 вересня 2018 року скасовано постанову Подільського районного суду міста Києва від 06 квітня 2018 року, а провадження у справі № 758/339/18 закрито на підставі пункту 1 статті 247 КУпАП (у зв'язку із відсутністю події і складу адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 130 КУпАП).

На підставі наведеного КДКП в оспорюваному рішенні підсумувала, що відомості, зібрані під час дисциплінарного провадження, в їх сукупності підтверджують наявність у діях слідчого ОСОБА_2 дисциплінарного проступку, оскільки ним проігноровано вимоги Закону № 1697-VII, Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затвердженого наказом Генерального прокурора України від 28 листопада

2012 року № 123, згідно з яким працівник прокуратури не має... допускати дій і поведінки, які можуть зашкодити його репутації та авторитету прокуратури, викликати негативний громадський резонанс.

Обґрунтовуючи свою позицію у справі, ОСОБА_2 зазначав, що всупереч частинам третій, четвертій статті 48 Закону № 1697-VII КДПК, приймаючи оскаржуване рішення, не врахувала постанову Апеляційного суду міста Києва від 12 вересня 2018 про закриття провадження у справі № 758/339/18 щодо притягнення його до адміністративної відповідальності за керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння, у зв'язку з відсутністю події і складу адміністративного правопорушення.

Разом з тим, Велика Палата Верховного Суду погодилася з висновками суду першої інстанції, що такі доводи скаржника є необґрунтованими, оскільки суд у межах розгляду цієї справи не досліджує питання наявності або відсутності вини особи у вчиненні адміністративного правопорушення, а надав правову оцінку обставинам наявності або відсутності вчинення ним дисциплінарного проступку в частині порушення норм професійної етики.

Таким чином, Велика Палата Верховного Суду у постанові у зазначеній справі визнала правомірним висновок КДКП, підтриманий рішенням Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 лютого 2019 року, про наявність підстав для притягнення ОСОБА_2 до дисциплінарної відповідальності згідно із пунктами 5, 6 частини першої статті 43 № 1697-VII, оскільки вчинений ним проступок суперечить нормам цього Закону та Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, а відтак унеможливорює його подальше перебування на посаді слідчого прокуратури [9].

Отже проведений аналіз законодавства та судової практики оскарження рішень про притягнення до дисциплінарної відповідальності у виді звільнення з посад суддів і прокурорів у зв'язку з допущенням керування транспортними засобами у стані сп'яніння свідчить, що остаточна судова інстанція на національному рівні, а саме Велика Палата Верховного Суду,

вирішуючи справи цієї категорії в порядку статті 266 Кодексу адміністративного судочинства України, загалом визнає правомірними і обґрунтованими відповідні рішення дисциплінарних органів щодо позивачів, які вчиняють зазначені аморальні, несумісні із суддівськими і прокурорськими посадами вчинки. Допущення керування транспортними засобами у стані сп'яніння, незалежно від притягнення судді або прокурора до адміністративної чи кримінальної відповідальності (залежно від тяжкості наслідків такого керування) становить водночас суттєве дисциплінарне правопорушення, грубе нехту-

вання професійним статусом, порушує етичні норми, затверджені органами суддівського і прокурорського самоврядування, та за існування достатніх доказів вини тягне за собою звільнення згідно з рішеннями дисциплінарних органів з посад в судах та органах прокуратури. Водночас аморальні вчинки і злочини, керування транспортними засобами і появу у громадських місцях у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, не повинні допускати також правники, які є дотичними до роботи органів, що проводять добори на посади суддів і прокурорів, оцінюють доброчесність інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Проєкт Концепції реформи юридичної (правничої) освіти. URL.: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34815.pdf>.
2. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13>.
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
4. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.
5. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ про адміністративні правопорушення за 2024 рік (форма № 1-п). URL.: https://court.gov.ua/inshel/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 липня 2025 року у справі № 90SCGC/25/25. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129023027>.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 травня 2019 року у справі № 9901/617/18. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81952328>.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2024 року у справі № 9901/865/18. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119583711>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 травня 2019 року у справі № 9901/927/18. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81925945>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 34.04 – 66.091.5 (64.2)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.26>

Кропивний Є. В.,
здобувач наукового ступеня PhD
Науково-дослідного інституту публічного права

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ ТА ГОСТИННОСТІ

Анотація. В статті розкрито зміст і вектори державної політики у сфері громадського харчування та гостинності як складника публічного адміністрування, продовольчої безпеки та розвитку туризму. Показано, що політика вибудовується на трьох опорах: захист споживача й безпечність харчових продуктів (НАССР/ISO 22000, простежуваність, контроль алергенів, гігієнічні вимоги, ризик-орієнтований нагляд Держпродспоживслужби); економічна конкурентоспроможність сектору HoReCa (спрощення регуляцій і дозвільних процедур, податкові стимули, доступ до фінансування МСП, підтримка експорту кулінарних та гостьових послуг, формалізація «сірої» зайнятості); євроінтеграція та сталість (імплементація харчового acquis ЄС, екоменеджмент, циркулярність, зменшення харчових відходів і одноразового пластику, енергоефективність об'єктів). Виокремлено блок гостинності: класифікація готелів і садиб, стандарти сервісу та доступності (інклюзивність, мовні та цифрові сервіси), розвиток DMO і міських конвеншн-бюро, підтримка креативної гастрономії й подієвого туризму як інструментів брендингу територій.

Умови воєнного стану вимагають операційної резильєнтності: плани BCP/DRP, резервні джерела енергії, безпекові протоколи для відвідувачів і персоналу, гуманітарні кухні та пункти обігріву, гнучке регулювання часу роботи і логістики, інтеграція е-комерції (доставка, «dark kitchen») з належним оподаткуванням і захистом праці кур'єрів. Інституційна модель передбачає координацію Мінекономіки, МОЗ, Мінагрополітики, Держпродспоживслужби, органів місцевого самоврядування, освітніх і галузевих асоціацій; запровадження публічно-приватних рад, стандартних чек-листів інспекцій, електронних дозволів і відкритих даних. Запропоновано KPI для управління результатами: частка об'єктів із сертифікованими системами безпечності, рівень інцидентів харчових отруєнь, індекси задоволеності гостей, середній чек і завантаженість готелів, частка формалізованої зайнятості, обсяг харчових відходів на одиницю виручки, прозорість закупівель у шкільному/соціальному харчуванні. Зроблено висновок, що узгоджена, цифровізована й орієнтована на ЄС політика дозволяє одночасно підвищити якість і безпеку послуг, підтримати МСП, посилити туристичну привабливість і забезпечити стійкість галузі в умовах війни та повоєнного відновлення.

Ключові слова: державна політика, сфера харчування, об'єкти громадського харчування, гостинність, принципи, адміністративно-правове регулювання, ресторанний бізнес, кейтерінг.

Kropyvnyi Ye. V. State policy in the sector of public catering and hospitality

Abstract. The article discloses the content and vectors of state policy in the sector of public catering and hospitality as a component of public administration, food security, and tourism development. The policy rests on three pillars: consumer protection and food safety (НАССР/ISO 22000, traceability, allergen control, hygiene requirements, risk-based supervision by the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection); economic competitiveness of the HoReCa sector (streamlined regulations and permits, tax incentives, MSME financing, support for the export of culinary and hospitality services, formalisation of “grey” employment); and EU integration and sustainability (implementation of the EU food acquis, eco-management, circularity, reduction of food waste and single-use plastics, energy efficiency of facilities). The hospitality block is highlighted separately: hotel and guesthouse classification, service and accessibility standards (inclusiveness, language and digital services), development of DMOs (destination management organisations) and city convention bureaus, and support for creative gastronomy and event tourism as tools for place branding.

Under martial law, the sector requires operational resilience: BCP/DRP plans, backup power, safety protocols for visitors and staff, humanitarian kitchens and heating points, flexible regulation of operating hours and logistics, and the integration of e-commerce (delivery, “dark kitchens”) with proper taxation and protection of couriers' labour rights. The institutional model envisages coordination among the Ministry of Economy, Ministry of Health, Ministry of Agrarian Policy, the Food Safety and Consumer Protection Service, local self-government bodies, education providers and industry associations; establishment of public-private councils, standard inspection checklists, e-permits and open data. Proposed KPIs include the share of establishments

with certified safety systems, incidence of foodborne events, guest satisfaction indices, average ticket and hotel occupancy, share of formal employment, food waste per unit of revenue, and transparency of procurement in school/social catering. The article concludes that a coherent, digitalised, EU-oriented policy simultaneously raises service quality and safety, supports MSMEs, strengthens tourism attractiveness, and ensures sectoral resilience during war and post-war recovery.

Key words: *state policy, food service sector, public catering establishments, hospitality, principles, administrative-legal regulation, restaurant business, catering.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження державної політики у сфері громадського харчування та гостинності обумовлена постійно зростаючою роллю цієї галузі в економічному розвитку країни та забезпеченні соціальних потреб громадян. Сфера громадського харчування та гостинності безпосередньо впливає на рівень життя населення, здоров'я громадян, а також є важливим елементом туристичної інфраструктури. У зв'язку з глобалізацією, змінами в споживчих звичках і вимогах до якості послуг, держава повинна ефективно регулювати цю сферу для забезпечення належного рівня обслуговування, безпеки харчування, соціальної відповідальності та економічної стабільності.

Крім того, розвиток цієї галузі потребує сучасних підходів до її регулювання, зокрема через впровадження інноваційних технологій, удосконалення нормативно-правової бази, забезпечення контролю за якістю послуг та підвищення конкурентоспроможності підприємств. Враховуючи важливість цієї сфери для національної економіки та здоров'я громадян, дослідження державної політики у сфері громадського харчування та гостинності дозволить розробити рекомендації щодо її вдосконалення, забезпечення сталого розвитку та підвищення ефективності управління в цій важливій галузі.

Метою статті є розкриття засад державної політики в сфері громадського харчування та гостинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності були предметом дослідження В.А. Русавської, І. М. Мельник, Т. С. Незвещук-Когут, О. О. Хоружина, В. М. Зайцевої, Ю. А. Маначинська.

Виклад основного матеріалу. Державна політика як правова категорія характеризується такими ознаками: – обов'язкова відпо-

відність нормам законодавства; – врахування та першочерговість інтересів громадян, суспільства і держави загалом, тобто обов'язок захищати та відстоювати інтереси всіх прошарків суспільства; – забезпечення заходів примусу; – реалізація правових методів; – сукупність правових, економічних, соціальних, політичних заходів; – один із видів публічної політики; – реалізація публічної влади через відповідних суб'єктів публічної адміністрації; – наявність адміністративних повноважень – легітимність ухвалення рішень та їх виконання за ієрархією, що забезпечується суспільно визнаними органами управління, тобто органами державної влади і громадського самоврядування; – наділеність компетенцією в тій сфері, якої безпосередньо стосується державна політика [1]; – всеохопленість, тобто реалізація державної політики безпосередньо в усіх сферах суспільного життя (оборони, освіти, соціального забезпечення, екології тощо); – упорядкованість і наступність – наявність системи розробки та ухвалення рішень, відстеження результатів, оцінка та коригування дій; – нормативна унормованість декларування напрямів, етапів, завдань певного напрямку державного впливу на ту чи іншу сферу суспільного життя.

Отже, **державна політика в сфері громадського харчування та гостинності** – це система економічних, соціальних, екологічних та правових заходів, які визначають напрямки розвитку підприємств громадського харчування, готельного та ресторанного бізнесу, сприяючи створенню сприятливих умов для їх розвитку, підвищенню конкурентоспроможності та забезпеченню високої якості обслуговування для споживачів.

В Україні здійснюються відповідні регулюючі дії, спрямовані на вирішення питання щодо комерційних договорів і ділових відносин у сфері бізнесу. Прикладом уваги держави Україна до регулювання питань в індустрії гос-

тинності, зокрема й щодо сфери громадського харчування, надання послуг в сфері ресторанного господарства, готелів і готельних мереж, може слугувати Цивільний кодекс України, який, зокрема, детально визначає суть комерційної концесії, Господарський і Податковий кодекси, Закон України «Про туризм», якими визначено основи державної політики в сфері гостинності, зокрема, щодо розвитку туристичної інфраструктури, у тому числі готельного та ресторанного господарства, що є важливим аспектом для розвитку сфери громадського харчування та гостинності; Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» визначає норми щодо забезпечення безпеки харчових продуктів на всіх етапах їх виробництва, переробки, зберігання та реалізації, що є важливою складовою мети державної політики у сфері громадського харчування.

Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»» було концептуально визначено як перспективні вектори розвитку економіки: вектор розвитку; вектор безпеки; вектор відповідальності; вектор гордості. З огляду на поліфункціональність та широке коло суспільних відносин, які належать до досліджуваної сфери, то пріоритетними напрямками розвитку, які торкалися сфери громадського харчування та гостинності були: створення сприятливих умов для ведення господарської діяльності та прозорої податкової системи; безпечний стан довкілля і доступу до якісної питної води, безпечних харчових продуктів; вільний доступ до якісних послуг від суб'єктів державного та приватного сектору. Для реалізації даних напрямків, захисту прав населення та підтримки бізнесу передбачалося впровадження наступних реформ, які безпосереднім чином стосуються і розвитку сфери громадського харчування та гостинності: 1) дерегуляція та розвиток підприємництва; 2) програма розвитку малого та середнього бізнесу; 3) податкова реформа; 4) реформа захисту економічної конкуренції; 5) програма залучення інвестицій; 6) реформа у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів; 7) реформа у сфері захисту прав споживачів [2].

Наявні задекларовані реформи, визначені Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»», мали значний вплив на розвиток сфери громадського харчування та гостинності. Вектор розвитку економіки, спрямований на створення сприятливих умов для ведення господарської діяльності та прозорої податкової системи, позитивно вплинув на підприємців цієї сфери. Дерегуляція та розвиток підприємництва сприяли зменшенню адміністративних бар'єрів і полегшенню процесу відкриття та ведення бізнесу в сфері громадського харчування, а також стимулювали активізацію приватного сектору та конкурентоспроможність на ринку. Програма розвитку малого та середнього бізнесу, в свою чергу, дозволила малим і середнім підприємствам, які є основними учасниками цієї сфери, отримати необхідну підтримку та можливості для росту.

Крім того, податкова реформа і реформа захисту економічної конкуренції сприяли покращенню бізнес-клімату, що позитивно позначилося на діяльності підприємств громадського харчування та гостинності. Реалізація програми залучення інвестицій відкрила нові можливості для модернізації інфраструктури та покращення якості обслуговування. Важливою для розвитку цієї галузі стала реформа в сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів, яка підвищила стандарти безпеки та знизил ризики для здоров'я споживачів. Нарешті, реформа у сфері захисту прав споживачів зміцнила довіру до закладів громадського харчування та гостинності, сприяючи покращенню якості обслуговування та захисту інтересів клієнтів. В цілому, ці реформи допомогли створити умови для сталого розвитку сфери, забезпечуючи її прозорість, конкурентоспроможність та відповідність сучасним стандартам.

Наступним етапом впливу на державну політику в сфері громадського харчування (ресторанного господарства) та гостинності стало прийняття Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», в якому визначено, що підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі

сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [3].

На нашу думку, цілі сталого розвитку, проголошені Генеральною Асамблеєю ООН, корелюються з розвитком сфери громадського харчування (ресторанного господарства) та гостинності через важливі соціально-економічні та екологічні аспекти. Наприклад, **подолання бідності** (ціль 1) тісно пов'язана з розвитком малого та середнього бізнесу в сфері ресторанного господарства, оскільки створення нових робочих місць у галузі, підтримка підприємців, а також доступність харчових послуг сприяють покращенню добробуту населення.

Досягнення продовольчої безпеки та поліпшення харчування (ціль 2) прямо стосується сфери громадського харчування, оскільки цей сектор є основним постачальником продуктів харчування для населення. Впровадження сталих методів управління постачанням, підтримка місцевих виробників та використання екологічно чистих продуктів можуть суттєво покращити якість харчування та впливати на здоров'я громадян. Водночас **забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю** (ціль 3) передбачає, що ресторани та інші заклади харчування повинні пропонувати здорові, збалансовані страви, а також враховувати екологічні та етичні вимоги до своїх послуг.

Далі, **створення стійкої інфраструктури та сприяння інноваціям** (ціль 9) може сприяти модернізації інфраструктури ресторанів і готелів, інтеграції нових технологій, таких як енергоефективність або екологічно чисті матеріали. Ціль 12, **забезпечення переходу до раціональних моделей споживання та виробництва**, також має прямий вплив на розвиток цієї галузі, оскільки впровадження сталих бізнес-моделей, таких як мінімізація відходів, повторне використання матеріалів та енергозбереження, є важливими для зменшення негативного впливу на довкілля.

Таким чином, усі ці цілі сталого розвитку сприяють впровадженню сталих практик

у сфері громадського харчування та гостинності, допомагаючи створити більш екологічно та соціально відповідальну галузь, що відповідає сучасним вимогам розвитку і підтримки сталого економічного зростання та високих стандартів якості життя.

Фрагментарно питання розвитку сфери громадського харчування та гостинності визначені в Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року в частині гармонізації національних стандартів у сфері туризму та курортів з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню якості національного туристичного продукту шляхом: – впровадження міжнародної системи якості послуг за такими напрямками, як туроператорська та турагентська діяльність; готелі та аналогічні засоби розміщення; заклади громадського харчування; гіді-перекладачі та екскурсіводи; туристичні інформаційні центри; курорти, оздоровчі послуги та кемпінги; пляжі, дайвінг; екологічний, сільський, активний туризм; інші пріоритетні види туризму для держави та регіонів; виставкова та конгресна діяльність тощо; – визначення та забезпечення типізації та спеціалізації курортів [4].

Відзначимо, що Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, хоча і є важливим документом, що визначає напрямки розвитку туристичної галузі в Україні, проте лише фрагментарно торкається питань формування та реалізації державної політики в сфері громадського харчування та гостинності. Це можна аргументувати кількома ключовими аспектами:

по-перше, обмежений акцент на гастрономічному туризмі та ресторанізмі. Стратегія розвитку туризму зосереджена в основному на розвитку туристичних потоків, інфраструктури, курортних зон, природних і культурних ресурсах, але гастрономічний туризм і ресторани, які є важливою частиною сфери громадського харчування та гостинності, висвітлюються лише поверхово. Відсутність детального аналізу та розробки заходів щодо підтримки та розвитку ресторанного бізнесу і гастрономічної індустрії обмежує можливості для забезпечення високої якості обслуговування туристів і створення конкурентоспроможних умов для підприємств громадського харчування;

по-друге, неузгодженість політики у сфері харчування та гостинності. У Стратегії немає чіткої та комплексної стратегії, що охоплює всі аспекти громадського харчування та гостинності, зокрема розвиток готельної індустрії, закладів харчування та обслуговування. Політика в цих сферах не є основною метою стратегічного розвитку туризму, а швидше згадується як додаткова складова, що обмежує інтегровану політику для повноцінного розвитку індустрії гостинності;

по-третє, відсутність чіткої регуляторної політики та підтримки для бізнесу. Проаналізувавши зміст Стратегії розвитку туризму, відзначимо, що положення не містять конкретних заходів для підтримки підприємців у сфері громадського харчування та гостинності, таких як податкові пільги, субсидії для малих і середніх підприємств, або підтримка інвестицій у модернізацію ресторанного та готельного бізнесу. Це обмежує можливості для створення сприятливого бізнес-середовища, що є необхідним для розвитку індустрії гостинності, яка є важливою складовою туристичної інфраструктури;

по-четверте, інфраструктурний розвиток без комплексного підходу до харчування та гостинності. Хоча Стратегія активно зосереджена на розвитку інфраструктури для туристів (дороги, транспорт, об'єкти розміщення), важливою частиною цієї інфраструктури є ресторани, кафе та інші об'єкти громадського харчування, які не отримують достатньої уваги. Забезпечення високого рівня обслуговування, якісного харчування, безпеки харчових продуктів та доступності послуг для туристів вимагає окремого стратегічного підходу та координації з іншими політиками.

Оскільки якість обслуговування в сфері громадського харчування та гостинності значною мірою залежить від кваліфікації кадрів, відсутність комплексного підходу до освіти та професійної підготовки в цих сферах у Стратегії розвитку туризму є суттєвим недоліком. Це обмежує можливості для розвитку висококваліфікованих кадрів, що є необхідним для забезпечення належного рівня обслуговування в індустрії гостинності та ресторанному господарстві. Таким чином, Стратегія розвитку туризму та курортів на період до

2026 року, хоча і закладає основи для розвитку туристичної галузі, не надає достатньої уваги питанням формування та реалізації державної політики в сфері громадського харчування та гостинності. Вона потребує більш комплексного підходу, який включав би розвиток ресторанної та готельної інфраструктури, підтримку підприємств та кадрів, а також інтеграцію з іншими галузями для створення сприятливого середовища для розвитку цієї важливої сфери.

З огляду на вище викладене, відзначимо, що необхідність формування концепції розвитку сфери громадського харчування та гостинності в Україні є актуальною, оскільки ця галузь має великий потенціал для економічного зростання, розвитку туризму, створення нових робочих місць і покращення якості життя громадян. Враховуючи важливість цієї сфери в контексті соціально-економічного розвитку та підтримки національної економіки, необхідно створити комплексну стратегію, яка включала б не лише інфраструктурний розвиток, а й формування сприятливого бізнес-середовища, покращення якості послуг та інтеграцію інноваційних технологій.

Визначення мети, цілей та завдань державної політики в сфері громадського харчування (ресторанного господарства) та гостинності є надзвичайно важливим для забезпечення сталого розвитку цієї галузі, оскільки від чітко сформульованих стратегічних напрямів залежить ефективність державного управління, підтримка підприємців, а також задоволення потреб громадян.

Мета (ціль) – це те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти [5, с. 683]. Мета – це один з елементів діяльності, що характеризується передбаченням, уявленням її наслідків, шляхами досягнення бажаних та необхідних результатів за допомогою певного переліку засобів. Категорія «мета» має багато тлумачень. Наприклад, давнє індійське слово «артха» (мета) трактувалось як мотив, бажання, напрям, спосіб. Меті передують прогноз, який визначає напрям (напрями, можливості розвитку з різним рівнем ризиків) розвитку, мета – найбільш прийнятний стан системи в межах цього напрямку, а план – шлях досягнення мети, «кроки» (послідовні етапи) та

окремі «сходинки» рухи до них. Мета потребує всебічного якісного оцінювання майбутнього стану системи, для якої вона розробляється, і має давати закінчене та комплексне уявлення про майбутній стан системи [6, с. 242].

Мета державної політики в досліджуваній сфері є основою для визначення загального курсу розвитку. Вона забезпечує загальне бачення того, як галузь повинна розвиватися з урахуванням економічних, соціальних і екологічних вимог, та дає орієнтири для подальшого регулювання. Чітка мета дозволяє узгодити дії органів публічної адміністрації, підприємств та громадських організацій, створюючи основу для співпраці та впровадження інновацій.

Мета державної політики в сфері громадського харчування (ресторанного господарства) та гостинності полягає в забезпеченні сталого розвитку цих галузей, створенні сприятливих умов для ведення бізнесу, підвищенні якості послуг та гарантуванні безпеки харчових продуктів. Вона спрямована на підтримку інновацій та розвитку підприємства, забезпечення доступу громадян до безпечного, якісного харчування та послуг гостинності, а також сприяння економічному зростанню, створенню робочих місць і підвищенню конкурентоспроможності національних підприємств у світовому ринку. Основною метою є забезпечення балансу між економічними, соціальними та екологічними аспектами розвитку галузі, з урахуванням інтересів споживачів та захисту їх прав.

Відзначимо, що в умовах воєнного стану ситуація в готельно-ресторанному бізнесі вимагає розробки державної політики, яка б створила умови для розвитку та підтримки індустрії гастрономії в умовах воєнного часу. Необхідно стимулювати бізнес до розвитку, запровадження стартапів, перекваліфікації спеціалістів, мобільності закладів громадського харчування, профорієнтація молоді до навчання за відповідними спеціальностями, а також надати можливості для тих, хто бажає підвищити свою кваліфікацію чи перекваліфікуватися, щоб отримати відповідні посади в сфері громадського харчування (ресторанному господарстві) та гостинності. В умовах війни особливо важливим є створення спе-

ціальних навчальних програм та умов для набуття практичних навичок, які дозволять забезпечити наявність кваліфікованих кадрів для відновлення та розвитку сфери готельного господарства після завершення бойових дій.

Проведене нами соціологічне опитування на протязі 2023-2024 років показують, що 13% майбутніх підприємців мають намір зайнятися діяльністю в гострономічній індустрії. Це свідчить про високий потенціал для відродження цієї галузі навіть в умовах війни. Готелі та інші заклади тимчасового розміщення під час війни не тільки приймають внутрішньо переміщених осіб, але й активно співпрацюють з волонтерами, надаючи їм тимчасове житло, харчування та умови для відпочинку. Крім того, ці заклади часто виконують важливу соціальну роль: облаштовують волонтерські склади, пункти першої допомоги та надають інші необхідні послуги для військових і мирних жителів, що перебувають у зоні бойових дій. Тому підтримка та розвиток готельного бізнесу, а також підготовка кваліфікованих фахівців у цій сфері є важливими складовими забезпечення стабільності й розвитку країни під час і після війни.

Узагальнюючи вищевикладене, вважаємо за своєчасне та необхідне на законодавчому рівні розробити Стратегію (концепцію) розвитку державної політики в сфері громадського харчування та гостинності в Україні на період до 2030 року (проект розроблено автором та представлено в додатку Б до дисертації), в якій визначити наступні концептуальні позиції:

- I. Існуючі проблеми та сучасний стан державної політики в сфері громадського харчування та гостинності;
- II. Мета, засади, принципи та інструменти державної політики в сфері громадського харчування та гостинності;
- III. Стратегічні цілі та завдання державної політики в сфері громадського харчування та гостинності;
- IV. Етапи реалізації державної політики в сфері громадського харчування та гостинності;
- V. Моніторинг та оцінка виконання державної політики в сфері громадського харчування та гостинності;
- VI. Очікувані результати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дем'янчук О. П. «Державна політик» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду. URL: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/nz/nz18_2000_polityk/05_demyanchuk_op.pdr.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: затв. Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: затв. Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
4. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>
5. Словник української мови / [під ред. І. К. Білодід та ін.]. К. : Наук. думка, 1972. 3132 с. Т. 3. 1972. 744 с.
6. Шершньова З. Є. Стратегічне управління : підр. [2-ге вид., переробл. і допов.]. К. : КНЕУ, 2004. 699 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Лозко В. І.,

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПІДРЯДНИКІВ НА БУДІВНИЦТВІ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті з'ясовано зміст правового статусу підрядників на будівництві в Україні як системи цивільно-правових (основа) та адміністративно-правових (додаткових) прав та обов'язків а також підстав та порядку виникнення їхньої правосуб'єктності. Підрядник трактується як ключовий учасник господарських відносин, що діє на власний ризик для досягнення матеріалізованого результату робіт. Нормативну основу правового статусу підрядників становлять положення Цивільного кодексу України про підряд і спеціальні норми щодо будівельного підряду. Доповнюють її публічно-правові приписи містобудівного законодавства та підзаконні процедури допуску до робіт. Обґрунтовано, що саме інтеграція приватноправових і публічно-правових регуляторів формує цілісний статус підрядника. До прав віднесено свободу вибору технологій у межах норм, залучення субпідрядників із збереженням відповідальності, вимогу оплати та підписання актів, а також інструменти корекції ціни за непередбачуваних витрат. Підрядник володіє правом притримання результату робіт і матеріалів до розрахунку та правом вимагати приймання виконаного. Обов'язки охоплюють досягнення погодженого результату належної якості, дотримання проєктної і кошторисної документації, строків та гарантій. На нього покладено ризик випадкової загибелі результату до здачі, обов'язок усувати недоліки в межах гарантій і попереджати про загрози якості. Підрядник зобов'язаний отримати дозвіл або подати повідомлення про початок робіт, вносити дані до Реєстру будівельної діяльності та взаємодіяти з контролюючими органами. До його обов'язків належать допуск до перевірок, належне ведення виконавчої документації, забезпечення охорони праці, пожежної та екологічної безпеки. Окремо підкреслено роль генерального підрядника як координатора субпідрядної мережі з відповідальністю перед замовником за кінцевий результат. Наголошено на процесуальних аспектах прийняття об'єкта в експлуатацію і значенні судової практики для конкретизації стандартів належного виконання. Зроблено висновок, що ефективність правового статусу підрядника визначається спроможністю поєднати договірну автономію з дотриманням імперативних публічно-правових вимог.

Ключі слова: адміністративно-правові обов'язки, будівельне законодавство, будівельний підряд, генеральний підрядник, господарські відносини, договір підряду, контроль, охорона праці, підрядник, правовий статус, правосуб'єктність, публічно-правові вимоги, субпідрядник, цивільно-правові відносини, відповідальність.

Lozko V. I. The content of the legal status of construction contractors in Ukraine

Abstract. The article clarifies the content of the legal status of contractors in construction in Ukraine as a system of civil-law (basic) and administrative-law (additional) rights and obligations, as well as the grounds and procedure for the emergence of their legal personality. The contractor is interpreted as a key participant in economic relations who acts at their own risk to achieve a materialized result of the work. The normative basis of the legal status of contractors consists of the provisions of the Civil Code of Ukraine on contracts and special rules on construction contracts. It is supplemented by public-law provisions of urban planning legislation and subordinate procedures for admission to work. It is substantiated that it is precisely the integration of private-law and public-law regulators that forms the holistic status of the contractor. The rights include the freedom to choose technologies within established norms, the involvement of subcontractors while retaining responsibility, the demand for payment and signing of acceptance acts, as well as instruments for adjusting the price in case of unforeseen expenses. The contractor possesses the right of retention of the work result and materials until settlement and the right to demand acceptance of the completed work. The obligations include achieving the agreed result of appropriate quality, compliance with project and estimate documentation, deadlines, and guarantees. The contractor bears the risk of accidental loss of the result before delivery, the obligation to eliminate defects within the warranty period, and to warn of threats to quality. The contractor is obliged to obtain a permit or submit a notification of the start of work, enter data into the Register of Construction Activities, and interact with supervisory authorities. Their duties include allowing inspections, properly maintaining execution

documentation, ensuring labor protection, fire and environmental safety. The role of the general contractor as the coordinator of the subcontracting network, with responsibility to the client for the final result, is emphasized separately. Attention is drawn to the procedural aspects of commissioning the facility and the importance of judicial practice in clarifying standards of proper performance. It is concluded that the effectiveness of the contractor's legal status is determined by the ability to combine contractual autonomy with compliance with imperative public-law requirements.

Key words: *administrative and legal obligations, building contract, building law, contractor, contract, control, civil-law relations, general contractor, labor protection, legal status, liability, public-law requirements, subcontractor, legal personality, economic relations.*

Вступ. Сфера будівництва є однією з найдинамічніших у національній економіці, оскільки від неї залежить відновлення інфраструктури, розвиток житлового фонду та модернізація виробничих потужностей. У центрі цих процесів знаходиться підрядник, який на практиці реалізує інвестиційні й проектні наміри замовників. Його правове становище визначає не лише успішність конкретних об'єктів, а й рівень захищеності прав усіх учасників будівельних відносин. В умовах масштабної відбудови країни та інтеграції в європейський правовий простір належне врегулювання статусу підрядників набуває особливої ваги. Відсутність чіткої правової регламентації здатна призводити до конфліктів, економічних втрат і загроз безпеці.

Науковий аналіз правового становища підрядника важливе ще й через подвійний характер його статусу, який поєднує приватноправові та публічно-правові елементи. З одного боку, він діє як виконавець зобов'язань за договором, використовуючи принцип автономії волі сторін. З іншого боку, підрядник підпорядковується імперативним нормам містобудівного та контрольного законодавства, що встановлюють процедури допуску до робіт і вимоги безпеки. Такий дуалізм зумовлює потребу у пошуку балансу між договірною свободою і державним контролем. Крім того, воно сприяє формуванню узгодженого підходу до відповідальності учасників будівельного процесу.

Не менш значущим є те, що правовий статус підрядника визначає ефективність взаємодії між замовниками, проектувальниками, контролюючими органами та громадськістю. Належне врегулювання гарантує якість будівельних робіт, захист інтересів інвесторів і безпеку кінцевих користувачів споруд. Судова практика свідчить, що велика

кількість спорів у сфері будівництва прямо стосується дотримання підрядниками своїх обов'язків. Це доводить потребу у комплексному дослідженні їхнього правового становища для вироблення уніфікованих стандартів. З огляду на стратегічні завдання з відновлення держави та модернізації інфраструктури тема набуває особливої суспільної ваги. і практичне значення для сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики змісту правового статусу підрядників на будівництві в Україні звертались наукові погляди вітчизняні вчені-правники В. Галуцько, С. Вавженчук, О. Воронова, С. Гізімчук, Г. Гриценко, О. Делінський, В. Довбня, Н. Дроздова, Г. Дутка, Г. Іваненко, В. Кафарський, І. Коваленко, І. Лукасевич-Крутник, В. Марченко, А. Матвійчук, М. Мащенко, Р. Мовчан, Н. Мяловицька, С. Ніщимна, О. Німко, А. Присяжнюк, О. Проневич, О. Редькіна, В. Ромасько, Н. Савенко, Б. Семенко, С. Сенік, О. Сінькевич, В. Січевлюк, О. Соколов, О. Соколовська, О. Сударенко, Ю. Ходико, І. Шевчук, Д. Яценко. Проте безпосередньо науковий аналіз предмету нашої статті вони не здійснювали. Відповідна тема є актуальною, оскільки сектор будівництва переживає інтенсивні законодавчі зміни (модернізація містобудівного регулювання, запуск і розвиток Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, трансформація органів нагляду). Її актуальність підсилюють завдання післявоєнної відбудови, масштабні публічні інвестиції та необхідність чіткого розподілу ризиків і відповідальності між замовниками, генпідрядниками й субпідрядниками. Додаткового значення надає євроінтеграційний трек: гармонізація з правом ЄС, поширення контрактних умов FIDIC/EPС(EPСМ), вимоги до прозорості (Prozorro)

та комплаєнсу. Зростає і масив судової практики щодо договорів підряду та відповідальності за дефекти, строки і приймання робіт, що вимагає оновленої доктринальної інтерпретації статусу підрядника.

Мета статті полягає в тому щоб на основі теорії права, теорії цивільного та адміністративного права, а також діючого законодавства розкрити зміст правового статусу підрядників на будівництві в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з енциклопедичними знаннями **підрядник** багатозначне поняття, яке у мовознавчому значенні означає підрядковий, зроблений слово в слово переклад тексту, а у правовому та господарському вжитку ототожнюється з терміном «підрядчик»; у цьому контексті виділяють також **генерального підрядника** як фірму чи організацію, що за підрядним контрактом виконує зобов'язання з будівництва різних об'єктів, а підрядник як суб'єкт господарювання визначається як юридична особа, у тому числі іноземна, здатна реалізувати замовлення, передбачене умовами торгів (тендерів) [1]. Статус – це становище чи стан особи, групи або інституції в суспільстві, політичній чи правовій системі, а також певний стан об'єкта чи явища. У соціологічному розумінні – це місце індивіда чи соціальної групи у структурі суспільства, що визначається сукупністю прав, обов'язків та соціальних ролей [2].

У вітчизняній теорії права правовий статус суб'єкта права визначається як комплексне поєднання його прав, обов'язків і законних інтересів, що ґрунтується на правосуб'єктності. Правосуб'єктність охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, які забезпечують здатність бути учасником правовідносин із відповідними правовими наслідками. Вона є спільною передумовою разом із нормою права та юридичним фактом для виникнення правових відносин. Для фізичних і юридичних осіб правосуб'єктність визначається їх індивідуальним чи колективним характером, а для державних органів і організацій – компетенцією. Правовий статус є індивідуальним. Він поділяється на конституційний, який є однаковим для всіх громадян, і спеціальний, що зумовлений посадами, діяльністю або обста-

винами. Відмінності у правовому статусі виникають як через природні чинники (вік, стать, стан здоров'я), так і через юридичні (посада, судимість, спеціальні права чи обмеження) [3, С. 342-343].

Правовий статус учасників правових відносин у цивільному праві України узагальнено характеризується тим, що ст. 2 ЦК України визначає основними суб'єктами фізичних та юридичних осіб, які реалізують права та обов'язки у сфері приватноправових відносин. Людина визнається фізичною особою, а держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади та інші суб'єкти публічного права мають статус юридичних осіб публічного права. Відмінністю останніх є те, що вони створюються на підставі публічно-правових актів, функціонують задля досягнення публічних цілей і володіють владними повноваженнями. Їхній правовий статус регулюється нормами публічного права, проте у сфері майнового обороту вони прирівнюються до юридичних осіб приватного права. Організаційно-правові форми та порядок створення юридичних осіб приватного права визначаються Цивільним кодексом України. Натомість утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права врегульовуються Конституцією та законами України [4].

Лаконічною є норма статті 1 «Визначення термінів» Закону України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI «Про регулювання містобудівної діяльності», згідно з якою будівництво це нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єкта будівництва. Згідно з положеннями цього є ж Закону права підрядників зводяться до: можливості здійснювати підготовчі та будівельні роботи після подання повідомлення чи отримання дозволу; брати участь у будівництві як генеральні підрядники чи субпідрядники; вносити необхідні дані до Реєстру будівельної діяльності та брати участь в оформленні актів готовності об'єкта до експлуатації. Вони реалізують своє право на професійну діяльність, укладають договори з іншими учасниками процесу, а також мають доступ до легальних механізмів підтвердження результатів своєї роботи, що гарантує їхню участь у завершенні будівництва та введенні об'єктів

в експлуатацію. Обов'язки підрядників полягають у: дотриманні законодавства, будівельних норм і проектної документації; своєчасному та достовірному внесенні інформації до Реєстру будівельної діяльності; повідомленні органів контролю про зміни у складі учасників будівництва чи проектної документації, а також у співпраці з державними органами під час перевірок. Крім того, вони зобов'язані забезпечувати безпеку на будівельному майданчику, дотримуватися правил охорони праці та у разі потреби брати участь у страхуванні об'єкта, що сприяє якості будівництва та захисту прав усіх учасників процесу [5].

Підрядник у системі цивільного права виступає ключовим суб'єктом зобов'язальних відносин, адже саме він бере на себе обов'язок виконати роботу на свій ризик за завданням замовника. Договір підряду надає підрядникові статус виконавця робіт із чітко визначеними правами та обов'язками. Він може виконувати роботу як із власного матеріалу та засобів, так і з матеріалу замовника, забезпечуючи якість та дотримання умов договору. Підрядник має право залучати інших осіб (субпідрядників), зберігаючи водночас відповідальність перед замовником. Його діяльність охоплює як загальні положення про підряд, так і спеціальні випадки, зокрема побутовий підряд чи будівельні роботи. **Правовий статус підрядника** закріплений у нормах Цивільного кодексу України, які врегульовують порядок виконання роботи, визначення її ціни та кошторису. Підрядник наділений правом ощадливого ведення робіт, але з обов'язковим дотриманням їхньої належної якості. Він несе ризик випадкового знищення матеріалу чи пошкодження роботи залежно від того, хто надавав матеріал. Підрядник також зобов'язаний вживати всіх заходів щодо збереження майна, переданого йому замовником. Його обов'язок попереджати про недоброякісність матеріалів або інші обставини, що загрожують якості роботи, є проявом принципу добросовісності у договірних відносинах. **Роль підрядника як провідного суб'єкта договору** проявляється у відповідальності за якість результату роботи та дотримання строків виконання. Він має гарантувати, що робота відповідає

умовам договору і є придатною для використання протягом гарантійного строку. У разі відступу від умов договору чи наявності істотних недоліків підрядник зобов'язаний усунути їх або несе інші правові наслідки. Його права на оплату роботи, притримування результату чи вимогу збільшення кошторису врівноважуються обов'язками забезпечення належної якості та інформування замовника. Водночас підрядник зберігає право на захист своїх інтересів у разі неналежного виконання замовником обов'язків, наприклад у випадку несплати або невідачі матеріалу [6].

Більш спеціально правовий статус підрядника у будівельному підряді визначається як статус спеціалізованого виконавця, який зобов'язується збудувати об'єкт чи виконати інші будівельні роботи відповідно до проектно-кошторисної документації та у встановлений строк. Він має право отримати від замовника будівельний майданчик, затверджену проектну документацію, оплату за виконані роботи та сприяння у забезпеченні будівництва необхідними ресурсами. Підрядник може залучати субпідрядників, проте зберігає відповідальність перед замовником за кінцевий результат робіт. Він бере участь у складанні актів передавання-прийняття робіт, користується правом на відшкодування витрат у разі консервації будівництва, а також має гарантійні права на оплату в межах договірних умов. Водночас його статус включає право на захист від неправомірних змін проектно-кошторисної документації замовником, якщо вони перевищують допустимі межі. У межах договору будівельного підряду він стає центральною фігурою, що поєднує технічну, організаційну й правову відповідальність. Обов'язковий зміст статусу підрядника у будівельному підряді охоплює виконання будівництва відповідно до проектної документації, дотримання визначених кошторисом показників та строків здачі об'єкта. Він зобов'язаний матеріально-технічно забезпечити будівництво, якщо інше не покладено на замовника, і несе ризик неможливості використання власних матеріалів без погіршення якості робіт. Підрядник повинен повідомляти замовника про необхідність проведення додаткових робіт та зупиняти їх у разі відсутності згоди, уникаючи

безпідставного збільшення вартості. На нього покладено обов'язок страхування об'єкта або комплексу робіт у встановлених законом випадках, а також гарантування досягнення проектних показників і належної експлуатаційної придатності споруди протягом щонайменше десяти років. Він відповідає за недоліки, дефекти чи прострочення, а також зобов'язаний усунути виявлені у межах гарантійного строку недоліки власним коштом [7].

Крім вище зазначених законів правовий статус підрядників встановлюється іншими законами України, зокрема від: 20 травня 1999 року № 687-XIV «Про архітектурну діяльність» [8]; 5 листопада 2009 року № 1704-VI «Про будівельні норми» [9]; 22 червня 2017 року № 2118-VIII «Про енергетичну ефективність будівель» [10]; 14 жовтня 1994 року № 208 «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» [11].

Так згідно з законом України «Про архітектурну діяльність» підрядник є одним із ключових суб'єктів будівництва, який виконує проектні та будівельні роботи. Його місце визначається як безпосереднього виконавця робіт на підставі договору підряду із замовником, що поєднує інтереси архітектора, замовника, виробників будівельних матеріалів та органів контролю. Підрядник фактично забезпечує втілення архітектурних і містобудівних рішень у матеріальній формі, перетворюючи проект на завершений об'єкт. Його діяльність координується із замовниками, архітекторами, інженерами та іншими учасниками будівельного процесу. Водночас правовий статус підрядника врівноважений його відповідальністю за якість і безпечність робіт. Він зобов'язаний виконувати будівельні роботи відповідно до затвердженої проектної документації та державних будівельних норм. У разі виявлення відхилень від проектних рішень підрядник має усунути їх на вимогу замовника чи осіб, що здійснюють авторський або технічний нагляд. Підрядник відповідає за дотримання умов безпеки, охорони праці та екологічних вимог під час виконання робіт. Він повинен співпрацювати із замовником, архітектором і контролюючими органами, забезпечуючи законність та якість будівництва. Права підрядника у сфері архітектур-

ної діяльності надають йому певну самостійність і свободу у виборі способів реалізації проекту. Він має право обирати технологію, методи й способи виконання будівельних робіт у межах чинних державних будівельних норм і правил. Підрядник може виконувати робочу документацію для об'єкта за участю архітектора чи під його авторським наглядом. Він також уповноважений здійснювати інші дії, що передбачені договором підряду, включаючи координацію з іншими суб'єктами будівництва. Крім того, підрядник має право брати участь у реалізації проекту на умовах, визначених контрактом, і захищати свої інтереси у правовому порядку [12].

Також правовий статус підрядників в будівництві уточнюються та деталізується підзаконними нормативно-правовими актами зокрема: Постанові Кабінетом Міністрів України від 11 травня 2011 року № 560 яка затвердила «Порядок затвердження проектів будівництва і проведення їх експертизи та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» [13], Постанову Кабінетом Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 461 «Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів» [14], Постанову Міністрів України від 13 березня 2020 року № 219 «Про оптимізацію органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду» [15].

Доктрина літературі існують певні підходи до розкриття змісту та сутності правового статусу підрядників. І. Коваленко доводить, що статус підрядника у договорах підряду визначається його ключовою функцією – виконати певну роботу на свій ризик за завданням замовника. У цьому контексті підрядник бере на себе зобов'язання створити індивідуалізований результат праці, який має бути переданий замовникові після завершення робіт. Важливим елементом його статусу є несення ризику випадкової загибелі або пошкодження предмета підряду до моменту його здачі замовникові, що суттєво відрізняє його від виконавця у договорах надання послуг. Підрядник зобов'язаний діяти у відповідності з умовами договору, а також забезпечувати якість робіт у межах визначених будівельних чи технічних стандартів. Його відповідаль-

ність поширюється на результат як матеріалізований об'єкт, а не лише на сам процес діяльності. Особливістю статусу правового підрядника є також його позиція у договірних зв'язках, де можливі різні моделі – від прямого договору із замовником до складних конструкцій генерального та субпідрядного виконання. У разі генерального підряду саме підрядник відповідає перед замовником за дії залучених субпідрядників, що підсилює його роль координатора будівельного процесу. Водночас у законодавстві відсутні обмеження щодо суб'єктного складу підрядних відносин: підрядниками можуть бути як юридичні, так і фізичні особи, включно з підприємцями. Підрядник має право обирати технології та методи виконання робіт у межах норм права, але зобов'язаний погоджувати проектні рішення із замовником та архітектором. Його статус закріплює баланс між автономією у виконанні робіт та залежністю від вимог замовника [16].

Звертаючи суміжної тематики розкриємо думку І. Лукасевич-Крутник, що підрядник у договорі на проведення проектних і пошукових робіт є суб'єктом господарювання, який на свій ризик виконує визначений обсяг робіт для замовника. Його статус впливає не лише з § 4 гл. 61 ЦК України, а й з підзаконних актів про ліцензування будівельної діяльності, що включає проектні та вишукувальні роботи. На думку веної Поняття «підрядник» ширше за «проектувальник», адже підрядник може виконувати як проектні, так і пошукові роботи та залучати проектувальників. Виконання робіт у сфері архітектури потребує врахування Закону «Про архітектурну діяльність», зокрема правил професійної атестації та участі сертифікованих фахівців. Підрядник може діяти як юридична особа або фізична особа-підприємець, за умови дотримання вимог до допуску на ринок і залучення сертифікованих архітекторів за потреби. Він координує взаємодію з *головним архітектором проекту (головним інженером проекту)* субпідрядниками-проектувальниками та замовником, веде переговори й забезпечує належну якість документації. Авторка звертає увагу на відмежування ролей «підрядник/проектувальник» і на те, що підрядник має право

виконувати роботи самостійно або із залученням фахівців. Акцент робиться на відокремленні статусів «замовник», «забудовник» і «підрядник», щоб уникнути змішування прав та обов'язків за різними договорами. У практиці підрядник нерідко поєднує організаційні функції, але це не підмінє вимоги до участі сертифікованих архітекторів у частині архітектурних рішень [17].

Особливості аналізовані нами сфері має правовий статус генерального підрядника. Він полягає у тому, що виступає основним суб'єктом, який бере на себе комплексну відповідальність за реалізацію всього будівельного процесу. Генеральний підрядник укладає договір із замовником, організовує проектування, будівельно-монтажні роботи, підбір і координацію субпідрядників. Він забезпечує постачання матеріалів, здійснює технічний і лабораторний контроль, веде будівельну документацію та проводить експертизу. Особливість його статусу в тому, що він відповідає перед замовником не лише за власні дії, а й за належне виконання робіт усіма субпідрядними організаціями. Це зумовлює підвищений рівень відповідальності та широкі організаційно-правові повноваження. Крім того, генеральний підрядник зобов'язаний дотримуватися умов договору, строків і кошторисних показників, що фіксуються у правовій площині [18].

Категорія підрядник в правозастосуванні є «живою» єдиному реєстри судових рішень тільки у Верховному суді було прийнято більше дванадцяти тисяч постанов що прямо чи опосередковано стосувалися цього суб'єкта права. Більшість їх відносяться до господарського судочинства проте певна частина розглядалися адміністративними судами. Наприклад, У справі № 31/10 що розглядалалась Вищим господарським судом України від 15 березня 2007 року справі № 31, аналізується діяльність підрядника – **ТОВ “Аеробуд-АС”**, яке уклало з ПП “Будівельна компанія “Марія” контракт на виконання ремонтних робіт по влаштуванню покрівлі житлового будинку. Підрядник зобов'язався виконати роботи у визначений строк та з дотриманням проектної документації, однак допустив недоліки, підтверджені актом від 08.04.2005 року та експертним

висновком НДІ будівельного виробництва. Неналежне виконання робіт проявилось у непридатності рулонної покрівлі до нормальної експлуатації, що змусило замовника залучити іншого виконавця для усунення недоліків. Додатково зафіксовано спір щодо прострочення виконання робіт і відмову від усунення дефектів у спосіб, визначений експертизою. Внаслідок цих порушень замовник поніс витрати на оплату робіт іншому підряднику та проведення будівельної експертизи, які кваліфікував як збитки [19].

Висновки. Отже, підрядник є ключовим суб'єктом сучасних господарських відносин в Україні, адже саме він перетворює інвестиційні наміри на матеріальний результат. Його правовий статус вибудований навколо поєднання підприємницької ініціативи та підвищеної відповідальності за якість і безпеку робіт. Значущість підрядника зростає через масштаби оновлення інфраструктури, відбудови та енергоефективної модернізації. Він об'єднує фінансові, технічні та організаційні потоки, координуючи десятки контрагентів і технологій. У правовій системі це суб'єкт, який діє на власний ризик, але в межах чітких норм приватного і публічного права. Соціально-економічно підрядник забезпечує зайнятість, податкові надходження і впровадження інновацій у будівництві.

У межах інституту договору будівельного підряду підрядник займає центральне місце як носій зобов'язання досягти результату. Він відповідає перед замовником за відповідність робіт проєктній та кошторисній документації, строкам і стандартам якості. Модель взаємодії може бути прямою, генеральною чи субпідрядною, але в усіх випадках підрядник лишається координатором процесу. Генпідрядник додатково несе відповідальність за дії залучених субпідрядників і узгодженість усіх частин будівництва. У публічно-правовому вимірі його роль проявляється під час введення об'єкта в експлуатацію та проходження контролю. У приватно-правовому вимірі – у належному виконанні зобов'язань, фіксації результатів актами КБ-2в/КБ-3 і дотриманні гарантій.

Цивільно-правові права підрядника впливають із договору та загальних норм підряду.

Він має право обирати технології і способи виконання робіт у межах будівельних норм і умов контракту. Підрядник може залучати субпідрядників, залишаючись відповідальним перед замовником за кінцевий результат. Йому належать права на оплату виконаних робіт, у тому числі проміжних, і на застосування твердих або приблизних кошторисів. За наявності непередбачуваного зростання витрат підрядник може ініціювати перегляд ціни чи зупинення робіт до узгодження змін. Він має право на притримання результату робіт і матеріалів замовника в межах закону до отримання належної оплати. Підрядник також вправі вимагати приймання результату, підписання актів і відшкодування збитків, спричинених простроченням замовника.

Цивільно-правові обов'язки підрядника зосереджені на досягненні обумовленого результату належної якості. Він зобов'язаний виконувати роботи згідно з проєктом, ДБН і умовами договору, дотримуючись встановлених строків. Підрядник повинен ощадливо витрачати матеріали, забезпечувати збереження майна замовника та вести належну виконавчу документацію. На ньому лежить ризик випадкової загибелі результату до здачі та обов'язок усунути недоліки, виявлені в межах гарантійного строку. Він має попереджати замовника про недоброякісні матеріали, хибні вказівки чи інші обставини, що загрожують якості. За необхідності підрядник ініціює зупинення робіт і погодження додаткових обсягів, уникаючи безпідставного подорожчання. Невиконання цих обов'язків тягне відповідальність у вигляді відшкодування збитків, штрафних санкцій і гарантійного ремонту.

Адміністративні (публічні) обов'язки підрядника впливають із містобудівного та наглядового режимів. До початку робіт він забезпечує подання повідомлення або отримання дозволу й унесення даних до Реєстру будівельної діяльності. Підрядник зобов'язаний допускати посадових осіб до перевірок, надавати документи та своєчасно повідомляти про зміни учасників чи проєкту. Він організовує охорону праці, пожежну та екологічну безпеку на майданчику, виконує вимоги технічного й авторського нагляду. За окремими видами робіт забезпечується

участь сертифікованих відповідальних виконавців і дотримання галузевих регламентів. Підрядник формує комплект документів для прийняття об'єкта в експлуатацію і взаємодіє

з органами контролю до отримання відповідних актів. Порушення цих вимог тягне адміністративну відповідальність, зупинення робіт та інші публічно-правові наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Підрядник. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 2009. URL: <https://slovnuk.me/dict/vts/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA>
2. Статус. Словник української мови. Slovnuk.ua. 2025. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=статус>
3. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с
4. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16 січня 2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
5. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 № 3038-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17>
6. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16 січня 2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
7. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16 січня 2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
8. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20 травня 1999 № 687-XIV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/687-14>
9. Про будівельні норми : Закон України від 05 листопада 2009 № 1704-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1704-17>
10. Про енергетичну ефективність будівель : Закон України від 22 червня 2017 № 2118-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2118-19>
11. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності : Закон України від 14 жовтня 1994 № 208/94-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/208/94-%D0%B2%D1%80>
12. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20 травня 1999 № 687-XIV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/687-14>
13. Про затвердження Порядку затвердження проектів будівництва і проведення їх експертизи та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України. Затверджено Постановою Кабінетом Міністрів України 11 травня 2011 року № 560. Законодавство України. 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2011-%D0%BF#Text>
14. Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів. Затверджено Кабінетом Міністрів України 13 квітня 2011 року № 461. Законодавство України. 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF#Text>
15. Про оптимізацію органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду. Затверджено Постановою Кабінетом Міністрів України 13 березня 2020 року № 219. Законодавство України. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/219-2020-%D0%BF#n265>
16. Коваленко І.А. Договір підряду за законодавством України та законодавством ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 185–190. DOI:
17. Лукасевич-Крутник І. С. Сторони у договорі підряду на проведення проектних і пошукових робіт. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 8. С. 21–24
18. Генеральний підрядник: ролі та переваги для ефективного будівництва. Європейська Бізнес Асоціація. 23 лютого 2021 року. URL: <https://eba.com.ua/generalnyj-pidryadnyk-rol-i-ta-perevagy-dlya-efektyvnoho-budivnytstva>
19. Постанова Вищого господарського суду України від 15 березня 2007 року у справі № 31/10. Законодавство України. 2007. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/31-10>

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Мирошнікова А. Є.,
доктор філософії (Право),
юристконсультант ТОВ «Солео»

КОНЦЕПЦІЯ МИТНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ СТАНДАРТІВ

Анотація. В статті розглянуто теоретичні та практичні проблеми розвитку адміністративно-правових засад інституту митного представництва в контексті реалізації євроінтеграційних процесів в Україні, цифровізації митних процедур. Впровадження нової концепції митного представництва в Україні з 2024 року відповідає підходу норм митного права ЄС. Який передбачає запровадження чіткого розмежування між прямим та непрямим митним представництвом для покращення контролю держави та бізнесу у правовідносинах з митними брокерами та уникнення прогалин законодавства щодо відповідальності за декларування товарів. За цим підходом прямий представник діє від імені підприємства, а відповідальність перед митними органами залишається за підприємством, тоді як непрямий представник діє від власного імені, беручи на себе відповідальність разом із суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. Указано, що відповідно до вимог ЄС здійснено поступовий перехід на систему авторизацій для митних брокерів, утримувачів митних складів, складів тимчасового зберігання та інших. Упроваджена єдина система критеріїв та умов для всіх митних авторизацій. Розкрито об'єкт та предмет діяльності митних посередників. Проаналізовані окремі складові адміністративно-правового статусу митних брокерів як митних представників. Указується, що митні брокери повинні відповідати визначеним критеріям, серед яких дотримання норм законодавства, відсутність фактів притягнення до кримінальної відповідальності, а також повинні призначити працівника, відповідального за взаємодію з митними органами та дотримання умов авторизації. Визначається, що митне представництво – це вчинення митним представником дій і митних формальностей, визначених митним органом в інтересах особи, яку він представляє. Констатовано, що для підтвердження своїх повноважень та виду представництва митному представнику необхідно надати митним органам документи (договір), які підтверджують його повноваження, відповідати критеріям авторизації.

Ключові слова: концепція, митний представник; митна брокерська діяльність; суб'єкти митного права; правосуб'єктність, цифровізація; адміністративно-правове регулювання.

Myroshnikova A. Ye. The concept of a customs representative office in Ukraine in the context of European integration standards

Abstract. The article examines the theoretical and practical challenges of developing administrative and legal principles for the establishment of customs representation in the context of Ukraine's European integration processes and the digitalization of customs procedures. The introduction of a new concept of customs representation in Ukraine from 2024 corresponds to the approach of the EU customs law. This provides for the introduction of a clear distinction between direct and indirect customs representation to improve state and business control in legal relations with customs brokers and to avoid gaps in legislation regarding responsibility for declaring goods. Under this approach, a direct representative acts on behalf of the enterprise, and responsibility to customs authorities remains with the enterprise, while an indirect representative acts on its own behalf, assuming responsibility together with the subjects of foreign economic activity. A unified system of criteria and conditions for all customs authorizations has been introduced. The object and subject of the activity of customs intermediaries have been disclosed. The separate components of the administrative and legal status of customs brokers as customs representatives are analyzed. It is indicated that customs brokers must meet certain criteria, including compliance with legal norms, the absence of criminal convictions, and must also appoint an employee responsible for interaction with customs authorities and compliance with authorization conditions. It is determined that customs representation is the performance by a customs representative of actions and customs formalities determined by the customs authority in the interests of the person he represents. It was established that in order to confirm his powers and the type of representation, the customs representative must provide the customs authorities with documents (contract) confirming his powers and meeting the authorization criteria.

Key words: concept, customs representative; customs brokerage; subjects of customs law; legal personality, digitalization; administrative and legal regulation.

Постановка проблеми. Наближення митного законодавства України до актів права ЄС здійснюється на виконання зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію між Україною [1], згідно з Додатком XV до цієї Угоди та з урахуванням необхідності забезпечення відповідності критеріям країни-кандидата на вступ до ЄС. Україна вже напрацювала передовий досвід і потенціал під час приєднання до комунікаційної платформи CCN/CSI та системи NCTS (до якої Україна приєдналась ще у жовтні 2022 року). IT-архітектура базується на сервіс-орієнтованій архітектурі (SOA) [2].

У завданнях Національної стратегії доходів до 2030 року передбачено подальші кроки з питань гармонізації митного законодавства України із законодавством ЄС; посилення антикорупційних заходів та підвищення довіри до митних органів; підтримки та співпраці з бізнесом; розвитку міжнародного митного співробітництва; інституційного розвитку митних органів; розвитку IT та забезпечення технічними засобами митного контролю [3]. Основним завданням митної політики передбачені Бюджетною декларацією на 2025-2027 роки є побудова передбачуваної та прогнозованої митної системи на основі практики ЄС, яка стимулює підвищення якості провадження зовнішньоекономічної діяльності в Україні [4]. Підкреслює актуальність дослідження, й указані завдання Довгострокового національного стратегічного плану цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації Держмитслужби України на основі розвитку Багаторічного плану електронної митниці ЄС (MASP-C) [5]. Отже, цифровізація митних процедур має важливе значення для прозорості, оперативності та ефективності митного контролю [6]. Цифровізація безпосередньо впливає на діяльність митних посередників [7, с. 87]. Інститут митного представництва було запроваджено приписами Закону України від 22 серпня 2024 року № 3926-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблем правового регулювання митно-брокерської діяльності досліджували науковці як Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, Є. В. Додін, І.О. Федотова [9], О. М. Шевчук, М. Г. Шульга та ін. Однак

впровадження концепції митного представництва в сучасних умовах потребує додатково вивчення з позицій адміністративно-правового аналізу. Невирішеними залишається низка дискусійних питань діяльності митних представників. Наприклад, О.М. Шевчук та В.О. Церковна вказують на потребу унесення зміни до положень які визначають суб'єктний склад державних органів відповідальних за надання/переоформлення дозволів на здійснення митної брокерської діяльності, вказують на потребу удосконалення процедури контролю за митною брокерською діяльністю, а також окреслити права й обов'язки відповідних учасників митних правовідносин [10, с. 21]. Зокрема, не визначеними у митному праві є окремі елементи адміністративно-правового статусу митних представників, що не наділені державно-владними повноваженнями.

Мета статті полягає у дослідженні правової природи впровадження й розвитку інституту митного представництва в Україні, визначення теоретичних та практичних проблем правозастосування в межах адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Митний кодекс України (далі – МК України) визначає, що законодавство України з питань митної справи складається з Конституції України, цього Кодексу, інших законів України, що регулюють питання, зазначені у статті 7 цього Кодексу, з міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також з нормативно-правових актів, виданих на основі та на виконання цього Кодексу та інших законодавчих актів (ст.1) [11]. Правове регулювання діяльності митних представників в Україні здійснюється на основі Митного кодексу України та Цивільного кодексу України інших нормативно-правових актів, зокрема тих, що затверджені наказами Міністерства фінансів України.

Найбільш прийнятною серед науковців є класифікація, яка запропонована щодо суб'єктів митного права залежно від категорії «влада та підпорядкування». Такий поділ передбачає суб'єктів з державно-владними повноваженнями та суб'єктів не наділе-

них ними у митному праві [12, с. 58]. Серед останніх суб'єктів митного права виокремлюють митних посередників. Ця категорія суб'єктів відноситься до групи, які надають послуги, що пов'язані із переміщенням товарів через митний кордон [13, с. 13; 14, с. 98]. Зазначимо, що митні послуги – це діяльність митних органів, митних установ та організацій, а також суб'єктів господарювання, що спрямована на задоволення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів, що переміщують через митний кордон товари, предмети, транспортні засоби» [15, с. 101].

Митний представник – це особа, яка уповноважена іншою особою на виконання необхідних дій і митних формальностей, визначених законодавством України з питань митної справи, у рамках взаємовідносин такої іншої особи з митними органами (п.24-1 ст.4 МК України) [11]. Інститут митних представників можна поділити на два їх види на (1) пряме та (2) непряме (ч.2 ст. 11-1 МК України).

Стосовно об'єкту та предмету діяльності митних посередників. Потрібно відмітити, що в системі поділу права на категорії як приватного, так й публічного, митну справу доцільно розглядати як інструмент організації суспільного життя (діяльності), де визначена окрема правова межа. Вона має забезпечувати ефективну реалізацію прав приватних осіб за допомогою правових механізмів та інструментів публічного управління [16, с. 36]. При цьому інтереси митного органу носять публічний характер, а інтереси «митних представників» характеризуються як приватно-правові.

На думку В. Я. Настюка, митні є видом суспільних відносин, які за формою є індивідуально-визначеними зв'язками уповноважених осіб. До їх елементів входить така категорія як взаємодія осіб, що реалізують свої суб'єктивні права й виконують покладені на них юридичні обов'язки. Зазначені складові повинні реалізовуватись на підставі норм митного права [17, с. 97]. Тобто, об'єктом діяльності митних посередників є те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки його учасників, (дії суб'єктів (митних посередників)) під час переміщення товарів і транспортних засобів через митний

кордон України. Предмет діяльності митних посередників є товари та транспортні засоби, які переміщуються через митний кордон.

До митних посередників в Україні, згідно з Митним кодексом, належать митний брокер, утримувач митного складу, утримувач складу тимчасового зберігання, утримувач митного (вільного) складу та вантажного митного комплексу та ін. Ці суб'єкти допомагають власникам товарів у проведенні митних процедур та здійсненні митних формальностей та оформленні товарів та транспортних засобів [11]. Одним із складових митного представництва є митний брокер. У Кіотській конвенції вказується що експортери, імпортери та будь-які інші особи повинні мати право вибору, а саме: самостійно взаємодіяти з митною службою або залучити третю сторону, яка буде здійснювати взаємодію з митними органами від її імені [18]. Вкажімо, що митний брокер має у своєму складі «агентів з митного оформлення». Під дефініцією «агент з митного оформлення» законодавець визначає як фізичну особу – резидента, що перебуває в трудових відносинах з митним брокером і безпосередньо виконує в інтересах особи, яку представляє митний брокер, дії, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, транспортних засобів комерційного призначення, а також документів, потрібних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення (ч.2 ст.418. МК України) [11].

МК України у гл. 59 має назву «Митна брокерська діяльність». У ст. 416 МК України визначається термін «митний брокер». Митний брокер – це підприємство, якому надано авторизацію на провадження митної брокерської діяльності та яке надає послуги митного представництва, а також послуги з декларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення, в інтересах іншої особи від її імені або від власного імені [11]. Зокрема, у Кіотській конвенції термін «митний брокер» визначається як «третьою стороною», тобто будь-яка особа, що безпосередньо взаємодіє з митною службою в інтересах або від імені іншої особи з питань увезення, вивезення, перевезення або зберігання товарів [18].

Приміром, Д.В. Приймаченко характеризує митного брокера як учасника митних відносин, який вступає у відносини з фіскальними органами з приводу переміщення товарів, предметів, транспортних засобів. До основних функцій митного брокера, зокрема відносить декларування [19, с. 803]. Отже, митним брокером є підприємство, що є резидентом, перебуває на обліку в митних органах згідно зі ст.455 МК України та включено до реєстру митних брокерів [20]. Категорія «підприємство» у МК України визначається як будь-яка юридична особа, а також фізична особа – підприємець (п.38 ст.4 МК України) [11]. Держмитслужба здійснює ведення Реєстру митних брокерів шляхом реалізації комплексу заходів, спрямованих на створення електронної бази даних, розроблення програмного забезпечення для її ведення, надання доступу до інформації та адміністрування цієї бази даних [20].

Правила провадження митної брокерської діяльності та порядок контролю за її провадженням врегульовано наказом Міністерства фінансів України від 27.09.2021 року за № 517 [20]. Митно-брокерська діяльність підлягає авторизації. Авторизація виходячи зі змісту ст. 12 МК України – це офіційне надання державою права на провадження відповідної діяльності за умови дотримання визначених законодавством критеріїв [11]. Авторизація на провадження митної брокерської діяльності надається підприємству, яке відповідає: (1) критерію, визначеному п. 1 ч. 3 ст. 12 МК України; (2) умовам, визначеним п. 2 і 4 ч. 4 ст. 14 МК України [11]. Авторизацію митному брокеру надає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику (ст. 417 МК України). Приміром, у приписах ч. 4 ст. 14 МК України визначено, що підприємство не повинно мати фактів притягнення до кримінальної відповідальності, що є однією з умов для отримання такого дозволу [11].

Для отримання сертифіката уповноваженого економічного оператора підприємство повинно відповідати таким умовам: 1) здійснення зовнішньоекономічної діяльності протягом не менше трьох років до дня звернення до митниці з заявою про надання статусу уповноваженого оператора еконо-

мічної діяльності; 2) відсутність на день звернення до митниці невиконаного зобов'язання із сплати митних платежів та пені; 3) відсутність на день звернення до митниці заборгованості відповідно до податкового законодавства; 4) відсутність протягом трьох років до дня звернення до митниці фактів притягнення посадових осіб підприємства до адміністративної відповідальності за порушення митних правил за статтями 472, 482-485 цього Кодексу; 5) наявність такої системи обліку товарів, яка дає змогу порівнювати документи і відомості, що надаються органам доходів і зборів при здійсненні митного контролю та митного оформлення, з документами і відомостями про провадження господарської діяльності; 6) відсутність на день звернення до митниці суми непогашеного грошового зобов'язання, визначеного за результатами документальної перевірки (ст.14 МК України)[11].

Для отримання дозволу на здійснення митної брокерської діяльності необхідно подати заяву в електронному вигляді через єдиний державний інформаційний веб-портал Державної митної служби України «Єдине вікно для міжнародної торгівлі». Після надання авторизації (дозволу) інформація про митних брокерів розміщується у відповідному Реєстрі митних брокерів на цьому ж порталі. До підстав відмови у авторизації митному брокеру можлива у двох випадках (1) заява оформлена із порушенням вимог та (2) складена не за встановленою формою або не містить даних, які обов'язково вносяться [20].

Функції митного посередництва полягають у представленні інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності перед митними органами, оформленні митної документації, здійсненні розрахунків за митні платежі, контролі за дотриманням митного законодавства та наданні консультаційних послуг щодо зовнішньоекономічної діяльності. Митні посередники, такі як митні брокери, діють на основі цивільно-правових договорів та мають ліцензію для здійснення своєї діяльності, що дозволяє їм декларувати товари від імені інших осіб. До функцій митного посередництва можна віднести також запобігання порушенням митного законодавства та форму-

вання належної митної культури в суспільстві, інтеграція в європейську та світову системи митного посередництва [21, с. 36].

Висновки. Інститут митного представництва забезпечує вчинення митним представником дій і митних формальностей, визначених законодавством України з питань митної справи в інтересах особи, яку він представляє. Для підтвердження своїх повноважень та виду представництва митному представнику необхідно надати митним органам документи, які підтверджують його повноваження (договір). Об'єктом діяльності митних посередників є те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки його учасників, дії суб'єктів (митних посередників) під час переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Предметом їх діяльності є товари і транспортні засоби які переміщуються через митний кордон України в законний спосіб. При цьому інтереси митного органу носять публічний характер, а інтереси «митних представників» характеризуються як приватно-правові.

Концепція митного представництва в Україні базується на принципах, що відповідають стандартам Європейського Союзу, зокрема щодо спрощення митних процедур, митних формальностей, цифровізації митних процесів, забезпечення довіри та безпеки при переміщенні товарів через митний кордон, а також посилення співпраці між митними органами та бізнесом, що передбачає гармонізацію українського законодавства з європейським та впровадження сучасних підходів до митного оформлення товарів. В частині категорії «довіри» й «безпеки» при переміщенні товарів через митний кордон важливе значення має застосування програм авторизованих економічних операторів для компаній з високою репутацією, що дозволяє їм користуватися прискореними процедурами митного оформлення, як це передбачено європейським законодавством про безпеку та торгівлю. Посилення взаємодії митних органів з бізнесом на основі принципи «довіри» та «безпеки», є одним з ключових принципів європейської митної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27. 06.2014 р. № 984_011. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Ст. 2125.
2. Єврокомісія відзначила прогрес України у модернізації митної сфери та рекомендувала надати митниці статус правоохоронного органу. Офіційний сайт Державної митної служби. URL: <https://customs.gov.ua>
3. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/ational%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf.
4. Про схвалення Бюджетної декларації на 2025–2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 2024 р. № 751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/751-2024-%D0%BF#Text>
5. Довгостроковий національний стратегічний план цифрового розвитку Державної митної служби України URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_skhvaliv_strategichnii_plan_tsifrovizatsii_derzhmitsluzhbi-4448
6. Shevchuk O.M., Babaieva O.V., Nima A.O. Digitalization of customs procedures in post-war Ukraine as a priority direction for preventing corruption in the conditions of European integration. Legal Standards for Ensuring the Reconstruction of Post-War Ukraine Amidst Integration into the European Union: A Scientific Monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2024. С. 17– 44.
7. Мілімко Л. Правовий статус митного брокера (адміністративно-правовий та господарсько-правовий аспекти). *Copernicus. Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 4. December. С. 85-93.
8. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22.08.2024 р. № 3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3926-20#Text>
9. Федотова І.О. Загальна характеристика правового статусу митного брокера в сучасному митному законодавстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 161-164.
10. Шевчук О.М., Церковна В.О. Шляхи вдосконалення законодавства з питань діяльності митних брокерів. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 16-23.

11. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. Ст. 552.
12. Макаренко А. В., Приймаченко Д. В. Попередні рішення в сфері митної справи: моногр. Дніпро: Універст. митної спр. та фінанс., 2022. 173 с.
13. Кормич Б.А., Коваль Н.О. Митне право: навч. -метод. посібник. Одеса: Фенікс, 2021. 132 с.
14. Зоріна О.Г. Правове регулювання переміщення ветеринарних препаратів через митний кордон України: адміністративно-правовий вимір: моногр. [наук. ред. О. М. Шевчук]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 224 с.
15. Бондаренко І.О. Організаційно-правові засади надання митних послуг: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ірпінь, 2006. 212 с.
16. Сучасний стан та перспективи розвитку митних правовідносин в Україні: колективна моногр. / за заг. ред. Д.В. Приймаченка. Дніпро: Вид. дім «Гельветика», 2018. 272 с.
17. Настюк В. Я. Поняття і сутність митних правовідносин. *Проблеми законності*. 2006. № 80. С. 93 – 99.
18. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція) від 18.05.1973. URL.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_643/
19. Приймаченко Д. В. Щодо діяльності митних посередників у процесі реалізації митних формальностей. *Форум права*. 2011. № 1. С. 802–807.
20. Правила провадження митної брокерської діяльності та порядок контролю за її провадженням: наказ Міністерства фінансів України від 27.09.2021 № 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1673-21#Text>
21. Черкасова С. В. *Розвиток митного посередництва в Україні. Herald of Lviv University of Trade and Economics. Economic Sciences*. 2024. № 80. С. 35 – 41. <https://doi.org/10.32782/2522-1205-2024-80-04>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Мілоцький О. Л.,

аспірант

Київського університету інтелектуальної власності та права

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розкрито правові відносини та особливості організації виконавчого провадження як завершальної стадії процесу реалізації судових рішень та актів інших органів публічної влади. Виконавче провадження представлено як цілісну систему владно-правових, адміністративних і процедурних дій, спрямованих на забезпечення реального поновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів громадян і юридичних осіб. Його зміст ґрунтується на принципах верховенства права, законності, обов'язковості виконання рішень, гласності, неупередженості, пропорційності та співмірності заходів примусу. Правові відносини у цій сфері мають державно-владний, процесуальний та організаційний характер, оскільки виникають між уповноваженими особами, стягувачами, боржниками, третіми особами, банківськими установами та іншими суб'єктами, що забезпечують виконання судових актів. Розкрито систему суб'єктів виконавчої діяльності, до якої належать державні та приватні виконавці, органи контролю, учасники виконавчих дій і допоміжні інституції. Висвітлено порядок організації виконавчих дій, визначено особливості відкриття, проведення та завершення виконавчого провадження, а також описано механізми винесення постанов, актів, вимог, повідомлень та інших процесуальних документів, що підлягають обов'язковій фіксації в автоматизованій системі обліку. Значну увагу приділено питанням контролю за дотриманням процесуальних норм, відповідальності виконавців, процедурі оскарження їхніх рішень, а також забезпеченню прав сторін виконавчого процесу. Описано функціонування системи у сучасних умовах, коли діють тимчасові обмеження на проведення окремих виконавчих дій, зупинення проваджень на територіях активних бойових дій, запроваджено механізми заміщення виконавців, зміну виконавчих округів і забезпечення стабільності роботи органів примусового виконання. Вказано, що впровадження електронних технологій, використання кваліфікованого електронного підпису, створення єдиної автоматизованої бази даних, електронного документообігу та посилення контролю з боку уповноважених органів сприяють підвищенню прозорості, ефективності й довіри до системи виконання рішень.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, автоматизована система, верховенство права, виконання рішень, виконавче провадження, державні виконавці, законність, контроль, нормативна база, правові відносини, приватні виконавці, публічне адміністрування, судова влада.

Milotskyi O. L. Legal relations and procedure for implementing enforcement proceedings in Ukraine

Abstract. The article analyzes the legal relations and organizational features of enforcement proceedings as the final stage of implementing court decisions and acts of other public authorities. Enforcement proceedings are presented as a coherent system of authoritative, administrative, and procedural actions aimed at ensuring the actual restoration of violated rights, freedoms, or legitimate interests of individuals and legal entities. Their content is based on the principles of the rule of law, legality, mandatory execution of decisions, transparency, impartiality, proportionality, and balance of enforcement measures. Legal relations in this sphere have a state-authoritative, procedural, and organizational nature, as they arise between authorized persons, claimants, debtors, third parties, banking institutions, and other entities involved in the implementation of judicial acts. The system of enforcement subjects is described, including state and private bailiffs, supervisory authorities, participants in enforcement actions, and auxiliary institutions. The article outlines the procedure for organizing enforcement actions, the stages of initiating, conducting, and completing enforcement proceedings, and the mechanisms for issuing rulings, acts, demands, notifications, and other procedural documents that must be recorded in the automated accounting system. Particular attention is paid to compliance control with procedural norms, the liability of bailiffs, the procedure for appealing their decisions, and the protection of the parties' rights during enforcement. The functioning of the system under current conditions is characterized, including temporary restrictions on enforcement actions, suspension of proceedings in areas of active hostilities, substitution mechanisms for bailiffs, changes of enforcement districts, and ensuring the stability of enforcement bodies. It is emphasized that the introduction of electronic technologies, the use of qualified

electronic signatures, the creation of a unified automated database, electronic document management, and strengthened supervision by competent authorities contribute to greater transparency, efficiency, and public trust in the enforcement system.

Key words: *administrative and legal principles, automated system, control, court power, enforcement proceedings, enforcement of decisions, government bailiffs, legality, legal relations, normative framework, private bailiffs, public administration, rule of law.*

Вступ. Виконавче провадження посідає особливе місце в системі національного права, оскільки воно є завершальною стадією судового процесу, що забезпечує фактичне втілення рішень судів та інших органів публічної влади. Саме на цьому етапі реалізується практична сторона принципу верховенства права, коли ухвалені рішення переходить із площини правових приписів у сферу реальних правовідносин. Ефективність виконавчого провадження визначає рівень дієвості правосуддя, авторитет судової влади та ступінь довіри громадян до держави як гаранта їхніх прав і свобод. Водночас воно є не лише процедурною, а й соціально-правовою категорією, що відображає взаємодію публічного інтересу та приватних прав суб'єктів.

Сучасна система виконавчого провадження в Україні ґрунтується на поєднанні діяльності державних і приватних виконавців, які разом формують змішану модель примусового виконання судових рішень. Такий підхід відповідає європейській практиці, спрямованій на підвищення ефективності, оперативності та неупередженості виконання рішень. Організаційна структура виконавчих органів, їхні повноваження, порядок винесення постанов і актів, а також автоматизований облік усіх процесуальних дій свідчать про поступове наближення української системи до стандартів правової держави. Значення цього інституту виходить далеко за межі правозастосування, адже він забезпечує дієвість судових механізмів захисту прав і зміцнює правопорядок у державі.

Виконавче провадження характеризується комплексною правовою природою, що поєднує адміністративно-правові, цивільно-процесуальні та організаційні елементи. Його правові відносини мають владно-процесуальний характер і виникають між уповноваженими особами, боржниками, стягувачами, банківськими установами та іншими суб'єктами, які беруть участь у виконанні судових актів. Саме

через ці відносини реалізуються конституційні гарантії справедливого суду, обов'язковості рішень та їхнього належного виконання. Розвиток механізмів електронного документообігу, автоматизованих систем обліку, а також упровадження цифрових технологій свідчать про модернізацію виконавчої системи відповідно до принципів прозорості, відкритості та підзвітності.

Проблематика виконавчого провадження залишається однією з найскладніших у вітчизняному правозастосуванні. Попри суттєве оновлення законодавства, на практиці зберігаються труднощі, пов'язані із затягуванням строків виконання рішень, низькою результативністю примусових заходів, переваженістю виконавців і недостатньою координацією між органами державної влади. Додаткові виклики створюють воєнні умови, що зумовлюють зупинення окремих виконавчих дій, обмеження доступу до автоматизованих систем і тимчасову неможливість виконання рішень на певних територіях. У цих умовах виникає потреба у вдосконаленні правового регулювання, посиленні контролю, розвитку професійної компетентності виконавців та запровадженні інноваційних механізмів управління процесом виконання рішень.

Важливою тенденцією є поступова цифровізація виконавчого провадження, що включає застосування електронного документообігу, кваліфікованого електронного підпису, дистанційних комунікацій і єдиних інформаційних баз даних. Це забезпечує не лише підвищення ефективності, а й захист прав учасників процесу, запобігає корупційним проявам і сприяє формуванню довіри суспільства до системи правосуддя. Крім того, впровадження електронних механізмів контролю відповідає сучасним вимогам європейського правового простору, у якому прозорість виконавчих процедур є однією з ключових умов верховенства права.

Актуальність теми зумовлена тим, що належне функціонування виконавчого провадження безпосередньо впливає на рівень правової стабільності, захист прав і свобод громадян, а також зміцнення довіри до держави як гаранта справедливості. У сучасних умовах, зокрема в період воєнного стану, забезпечення безперервності виконання судових рішень є критично важливим для підтримання правопорядку та утвердження принципу верховенства права. Виконавче провадження виступає не лише технічною процедурою, а й індикатором зрілості правової системи, здатності держави забезпечити дієвість своїх рішень і реальний захист прав людини. Саме тому його вдосконалення та стабільне функціонування становлять одну з найважливіших проблем сучасного правового розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Показується, що проблематику принципів правового регулювання виконавчого провадження досліджували В. Галунько, Х. Гнот, Н. Грабар, С. Даніелян, В. Дьордйяй, Т. Мінка, О. Мельник, А. Педан, Н. Сергієнко, О. Уварова, І. Француз, Я. Фенич, Є. Шиман та інші. Аналізують як теоретичні засади, так і практичні засоби реалізації принципів у сфері примусового виконання судових рішень. Ці вчені звертають увагу на роль принципів як засобів балансування між ефективністю державного примусу й гарантіями прав людини, виокремлюючи співмірність, пропорційність та гласність як пріоритетні напрями розвитку виконавчого процесу.

Мета статті є на основі теорії права, доктринальних положень правових наук та аналізу чинного законодавства України розкрити правові відносини та порядок здійснення виконавчого провадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. За визначенням, наведеним у юридичному глосарії компанії Cobrief (США), правові відносини означаються, як юридично визнаний зв'язок або взаємодію між двома чи більше сторонами, що виникає на підставі договору, угоди або іншого юридичного обов'язку. Такі відносини створюють взаємні права та обов'язки, забезпечуючи правову основу для виконання зобов'язань і врегулювання спорів. Вони

можуть існувати між фізичними особами, підприємствами або іншими юридичними утвореннями, охоплюючи трудові, договірні чи комерційні зв'язки. Юридичні відносини відіграють ключову роль у забезпеченні законності взаємодії сторін, визначенні відповідальності та захисті їхніх прав. Вони становлять основу правопорядку у сфері цивільного та комерційного обігу [1].

В теорії вітчизняного права правові відносини розкриваються як врегульована норма права форма суспільних зв'язків, у межах якої суб'єкти реалізують свої права та обов'язки. Такі відносини виникають лише за наявності правових норм і юридичних фактів, що зумовлюють їх появу, зміну або припинення. Вони мають індивідуалізований характер, оскільки відображають конкретний зв'язок між певними суб'єктами щодо конкретного об'єкта. Сутність правовідносин полягає у взаємному поєднанні суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що створюють юридичну модель поведінки учасників. Підкреслюється, що правовідносини можуть бути матеріальними або процесуальними залежно від змісту та характеру регульованих норм. Вони також поділяються на постійні, тимчасові й одномоментні за тривалістю дії. Структуру правовідносин утворюють три основні елементи: суб'єкти, об'єкти й юридичні факти. Отже, правові відносини виступають фундаментальним механізмом реалізації норм права, через який відбувається правове регулювання суспільних процесів [2, С. 231-233].

В адміністративному праві значення принципу верховенства права для регулювання адміністративно-правових відносин, що виступає засадничою гарантією узгодженості всієї правової системи. Його сутність полягає в пріоритеті Конституції України над усіма іншими нормативно-правовими актами, що забезпечує підпорядкованість законодавства принципам права і захист прав людини. Верховенство права визначає діяльність адміністративних органів і судів, зобов'язуючи їх забезпечувати реалізацію прав людини навіть у випадках прогалин або суперечностей у законодавстві. Застосування цього принципу гарантує можливість звернення до

суду безпосередньо на підставі Конституції чи норм природного права. Крім того, важливою складовою є використання практики Європейського суду з прав людини як джерела права, що сприяє формуванню справедливості у сфері адміністративно-правових відносин. Отже, принцип верховенства права забезпечує баланс між захистом приватних прав і реалізацією публічного інтересу, визначаючи право як найвищу соціальну цінність [3, С. 52-53].

Отже, правові відносини, як свідчить зарубіжне та вітчизняне праворозуміння, є юридично врегульованим зв'язком між суб'єктами, що виникає на підставі правових норм, договорів або інших юридичних фактів і визначає їхні взаємні права та обов'язки. У межах теорії права вони виступають формою реалізації норм, спрямованою на забезпечення правопорядку та правомірної поведінки учасників суспільних відносин. В адміністративному праві ключове значення має принцип верховенства права, який гарантує пріоритет Конституції України, забезпечення прав людини та узгодженість усієї правової системи.

На доктринальному рівні О. Мельник правові відносини розглядаються як врегульовані нормами права суспільні зв'язки, що виникають у процесі здійснення судової влади та відображають взаємодію суб'єктів у межах конституційно визначених повноважень. Підкреслюється, що такі відносини посідають центральне місце в системі права, адже забезпечують практичну реалізацію юридичних норм і принципу законності. Їхня сутність полягає у взаємозв'язку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, спрямованих на досягнення конкретного правового результату. Вказується, що правові відносини в судовій сфері мають державно-владний характер, оскільки виникають між органами судової влади, громадянами, юридичними особами та іншими суб'єктами у зв'язку з реалізацією функцій правосуддя. Вони визначають порядок взаємодії між судами, державними інституціями та учасниками судового процесу. Наголошується на динамічності цього явища, оскільки поняття правових відносин змінюється разом із розвитком правової системи та судової практики. Узагальнюється, що пра-

вові відносини є формою правового життя, у якій право набуває реального змісту через практичну діяльність судових органів [4].

А. Педан проаналізував сутність правових відносин, що виникають у процесі примусового виконання судових рішень, та окреслено порядок їх здійснення. Визначається виконавче провадження як завершальну стадію судового процесу, що спрямована на реальне поновлення порушених прав і свобод, відновлення справедливості та досягнення позитивного результату для суспільства. Правові відносини у цій сфері характеризуються державно-владним і процесуальним змістом, адже виникають між уповноваженими органами та учасниками виконання рішень на основі норм матеріального і процесуального права. Підкреслюється, що ефективність таких відносин залежить від узгодженості адміністративних, цивільних і господарських норм, а також від дотримання конституційних принципів верховенства права. Водночас звертається увага на наявні проблеми затягування виконання, низький рівень правової культури та недостатню компетентність виконавців. Наголошується на необхідності вдосконалення законодавства, підвищення рівня контролю за діяльністю органів виконавчої служби та створення умов для повної реалізації судових рішень. Отже, виконавче провадження трактується як невід'ємна частина правової системи, що забезпечує практичне втілення судових актів і зміцнення правопорядку в державі [5].

В іншій своїй роботі А. Педан розкриває структуру та порядок реалізації правових відносин, що виникають у процесі примусового виконання судових і позасудових рішень. Визначаються такі відносини як систему взаємодії суб'єктів, наділених адміністративними правами й обов'язками, що врегульовані нормами виконавчого законодавства та спрямовані на забезпечення законності й ефективності виконання рішень. Зміст правових відносин у цій сфері становлять владно-виконавчі, процедурні й допоміжні зв'язки між державними, приватними виконавцями, боржниками, стягувачами та іншими учасниками. Детально здійснено класифікацію суб'єктів виконавчого провадження, виокремлюючи

органи, що організують, забезпечують і безпосередньо реалізують виконавчі дії, а також осіб, які надають допомогу у їх здійсненні. Значну увагу приділено правосуб'єктності сторін, яка включає їхні права та дієздатність, а також визначає межі їх поведінки у процесі примусового виконання. Наголошується на ролі публічної адміністрації, зокрема Міністерства юстиції та Державної виконавчої служби, у забезпеченні ефективного контролю за дотриманням виконавчих процедур. Підкреслюється, що вдосконалення правового регулювання та впровадження автоматизованих систем сприяє прозорості, гласності й дотриманню прав сторін у виконавчому процесі [6].

В. Дьордьяй та Я. Фенич розглянули трансформацію правових відносин і механізмів виконання судових рішень в умовах збройної агресії проти України. Підкреслюється, що повномасштабна війна зумовила тимчасове блокування діяльності державних і приватних виконавців через призупинення роботи автоматизованої системи виконавчого провадження, що фактично унеможливило здійснення виконавчих дій. Згодом, завдяки нормативним змінам, доступ до системи було частково відновлено, однак із низкою обмежень щодо територій, де ведуться бойові дії чи які тимчасово окуповані. Акцентується на порушенні прав стягувачів унаслідок відмов виконавців відкривати провадження через формальні підстави, попри те, що судова практика Верховного Суду зобов'язує органи виконавчої служби шукати майно боржника на всій території України. Доводиться, що такі обставини потребують вдосконалення правового регулювання, зокрема дозволу стягувачу обирати орган ДВС або приватного виконавця незалежно від місця реєстрації боржника. Окремо висвітлено питання збереження стабільності правовідносин у сфері стягнення аліментів, які залишилися незмінними навіть для військовослужбовців. Зазначається, що нормативні новели спрямовані на захист національних інтересів, проте породжують нові проблеми правозастосування, які потребують подальшого наукового осмислення. Підкреслюється, що ефективність виконавчого провадження у воєнний період залежить

від гнучкого поєднання норм законодавства та судової практики [7].

Н. Сергієнко проаналізувала галузеву природу та місце виконавчого законодавства в системі національного права. Доводиться, що правові норми, які регулюють організацію й порядок примусового виконання судових та інших рішень, формують комплексну галузь законодавства, оскільки містять приписи адміністративного, цивільного, господарського, митного та процесуального права. Особливу увагу приділено характеру правовідносин між виконавцями та іншими учасниками процесу, включно з недержавними суб'єктами (банками, організаторами торгів, нотаріусами), взаємодія з якими базується на договірних засадах. Підкреслюється, що імперативний і диспозитивний методи регулювання співіснують у межах виконавчого процесу, що відображає поєднання владних та цивільно-правових елементів. Розмежовується організаційний і процесуальний аспекти примусового виконання, зазначаючи, що нормативні акти регулюють обидва напрями одночасно. Обґрунтовано наявність вертикальної та горизонтальної структури виконавчого законодавства від Конституції до підзаконних актів Міністерства юстиції, які деталізують порядок проведення виконавчих дій. Наголошується, що сукупність цих норм становить самостійну комплексну галузь законодавства, спрямовану на забезпечення обов'язковості рішень судів та інших органів і гарантування реального захисту прав [8].

Отже, правові відносини у сфері виконавчого провадження становлять врегульовану нормами права систему суспільних зв'язків, що забезпечують практичну реалізацію судових рішень та інших актів органів влади. Вони характеризуються державно-владним і процесуальним змістом, оскільки виникають між уповноваженими органами, виконавцями та учасниками провадження на підставі норм матеріального й процесуального права. Такі відносини визначають порядок організації та здійснення примусового виконання, включаючи взаємодію державних і приватних виконавців, боржників, стягувачів та інших суб'єктів. Виконавче провадження виступає завершальною стадією судового процесу,

спрямованою на реальне поновлення порушених прав і відновлення справедливості. Ефективність цих відносин залежить від узгодженості міжгалузевих норм, дотримання принципу верховенства права, належного контролю та професійності виконавців. Нормативна основа виконавчого процесу охоплює організаційні та процедурні аспекти, які формують комплексну галузь законодавства, що поєднує адміністративно-правові, цивільно-правові та господарсько-правові елементи. У цілому правові відносини у виконавчому провадженні забезпечують ефективність правосуддя та зміцнення правопорядку в державі.

Виконавче провадження відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» є завершальною стадією судового провадження, що полягає у примусовому виконанні судових рішень та рішень інших органів. Його здійснення базується на засадах верховенства права, законності, обов'язковості виконання рішень, диспозитивності, справедливості, неупередженості, гласності та співмірності заходів примусового виконання. Примусове виконання покладається на органи державної виконавчої служби та приватних виконавців, правовий статус яких визначається законом. Виконання рішень проводиться на підставі виконавчих документів, що відповідають вимогам щодо форми, змісту та реквізитів. У випадках, передбачених законом, виконання рішень може здійснюватися іншими органами, зокрема податковими або казначейськими. Закон також передбачає можливість добровільного виконання рішень про стягнення періодичних платежів без примусу. Усі дії у виконавчому провадженні підлягають фіксуванню в автоматизованій системі виконавчого провадження, що забезпечує прозорість, контроль і зберігання інформації. Несанкціоноване втручання в цю систему тягне за собою відповідальність, установлену законом [9].

Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» визначає організаційно-правові засади діяльності державних і приватних виконавців у сфері примусового виконання рішень. Примусове

виконання рішень покладається на органи державної виконавчої служби та, у передбачених законом випадках, на приватних виконавців. Їхня діяльність ґрунтується на Конституції України, цьому Законі, міжнародних договорах і нормативно-правових актах, прийнятих на їх виконання. Завданням виконавців є своєчасне, повне й неупереджене виконання рішень, що забезпечується дотриманням принципів верховенства права, законності, незалежності, обов'язковості рішень, гласності та співмірності заходів. Державні виконавці діють від імені держави як представники влади та перебувають під її захистом. Незалежність виконавців гарантується особливим порядком фінансування, мотивації та прозорістю діяльності. Приватні виконавці діють як суб'єкти незалежної професійної діяльності, допуск до якої здійснюється через кваліфікаційну комісію після навчання, стажування та складання іспиту. Контроль за їх діяльністю, а також організаційне та методичне забезпечення здійснює Міністерство юстиції України [10].

Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 02 квітня 2012 року № 512/5, визначає порядок організації виконання судових рішень і рішень інших органів, що підлягають примусовому виконанню відповідно до Закону України «Про виконавче провадження». Примусове виконання рішень здійснюють державні та приватні виконавці у межах визначених законом повноважень. Організаційна структура органів державної виконавчої служби включає Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, управління забезпечення примусового виконання рішень міжрегіональних управлінь та відповідні відділи. Визначено підвідомчість рішень залежно від статусу боржника та суми зобов'язання. Основною інформаційною базою є автоматизована система виконавчого провадження, що забезпечує реєстрацію та фіксацію виконавчих дій. Виконавець приймає рішення шляхом винесення постанов, актів, подань, вимог та інших процесуальних документів, оформлених у паперовій або електронній формі з накладенням кваліфікованого електронного під-

пису. Постанова містить визначені обов'язкові реквізити, включаючи вступну, мотивувальну та резолютивну частини, а також порядок і строк оскарження. Контроль за дотриманням вимог Інструкції забезпечується Міністерством юстиції України через систему державної виконавчої служби [11].

Закон України від 11 квітня 2023 року № 3048-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» встановлює спеціальні правові механізми здійснення виконавчого провадження в умовах воєнного стану. Закон визначає, що планові та позапланові перевірки приватних виконавців не проводяться, крім перевірок для підтвердження факту здійснення діяльності. Установлено порядок заміщення тимчасово відсутніх приватних виконавців іншими, а також можливість зміни виконавчого округу у зв'язку з воєнними діями або окупацією територій. Передбачено, що Міністерство юстиції України може самостійно визначати виконавця, який здійснюватиме заміщення, у разі бездіяльності Ради приватних виконавців. Тимчасово зупинено виконавчі дії щодо боржників підприємств оборонно-промислового комплексу, військових частин, органів військового управління, а також заборонено відкриття проваджень на територіях, де ведуться бойові дії чи які тимчасово окуповані. Закон дозволяє фізичним і юридичним особам здійснювати обмежені видаткові операції з арештованих рахунків для забезпечення мінімальних життєвих потреб і виплати заробітної плати. Також припинено звернення стягнення на пенсії, стипендії та аналогічні доходи, крім випадків, визначених законом. Установлено право скасування процесуальних документів приватних виконавців у разі їх невідповідності законодавству, що забезпечує додатковий контроль за законністю примусового виконання рішень під час дії воєнного стану [12].

Отже, виконавче провадження є завершальною стадією судового процесу, спрямованою на забезпечення реального виконання рішень уповноваженими органами та особами. Його здійснення базується на засадах

верховенства права, законності, незалежності, гласності, неупередженості та співмірності застосованих заходів. Примусове виконання рішень покладається на державних і приватних виконавців, діяльність яких регулюється відповідними законами та підзаконними актами. Виконання проводиться на підставі виконавчих документів, оформлених у визначеній законом формі, а всі процесуальні дії фіксуються в автоматизованій системі виконавчого провадження. Організаційна структура державної виконавчої служби та процедура винесення процесуальних документів забезпечують контроль, прозорість і відповідальність виконавців. У період воєнного стану застосовуються спеціальні механізми зупинення окремих виконавчих дій, тимчасова заміна виконавців, обмеження щодо арештів коштів та дії рішень на окупованих територіях.

Висновки. Отже, виконавче провадження становить завершальну стадію судового процесу, у межах якої забезпечується фактичне виконання судових рішень та рішень інших органів. Його сутність полягає у переведенні приписів судових актів у площину реальних правовідносин, спрямованих на відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів. Ця діяльність має державно-владний характер, оскільки здійснюється уповноваженими органами та посадовими особами від імені держави. Вона поєднує адміністративно-правові, цивільно-процесуальні та організаційні елементи, що забезпечують цілісність механізму примусового виконання. Водночас виконавче провадження є формою реалізації принципу обов'язковості судового рішення, що має конституційне закріплення. Його належне здійснення є індикатором дієвості судової влади та довіри до правової системи держави. Саме тому виконавче провадження розглядається як практичний вияв верховенства права.

Система виконавчого провадження в Україні побудована на поєднанні діяльності державних і приватних виконавців, які разом утворюють змішану модель реалізації судових рішень. Державні виконавці діють від імені держави та мають владні повноваження, тоді як приватні виконавці є суб'єктами незалеж-

ної професійної діяльності. Вони наділені однаковими процесуальними правами, проте відрізняються за формою організації та підпорядкування. Держава здійснює контроль за їхньою діяльністю через Міністерство юстиції України, забезпечуючи баланс між автономією професії й дотриманням законності. Суб'єктами виконавчого провадження також виступають стягувач, боржник, треті особи, банки, організатори торгів і нотаріуси. Кожен із них реалізує визначений законом обсяг прав і обов'язків, що формує складну систему взаємодії у межах публічно-правових відносин.

Правове регулювання виконавчого провадження здійснюється на основі комплексної системи актів від Конституції до підзаконних наказів Міністерства юстиції. Центральне місце посідають закони, що визначають організацію органів примусового виконання, статус виконавців та порядок проведення виконавчих дій. Ці норми мають міжгалузевий характер, поєднуючи адміністративні, цивільно-процесуальні та господарські елементи. Основними принципами виступають верховенство права, законність, обов'язковість рішень, незалежність, гласність і співмірність заходів примусу. Реалізація цих засад забезпечує баланс між інтересами стягувача, боржника та держави. Нормативна база також гарантує прозорість процедур, право на оскарження дій виконавців та захист персональних даних сторін провадження.

Організація виконавчого провадження базується на системному підході, що включає підвідомчість справ, порядок відкриття, ведення та завершення провадження. Ключовим елементом є автоматизована система виконавчого провадження, яка фіксує всі процесуальні дії, забезпечує контроль, аналітику та запобігає зловживанням. Процедурна діяльність виконавця оформлюється постановами, актами, вимогами та іншими документами, що мають визначені законом реквізити. Контроль за дотриманням процедур здійснюється Міністерством юстиції через систему державної виконавчої служби. Ефективність організації залежить від професійної

підготовки виконавців, технологічного забезпечення та стабільності нормативного регулювання. Особливе значення має прозорість і можливість електронної комунікації сторін через автоматизовані сервіси, що відповідає сучасним вимогам електронного правосуддя.

В умовах воєнного стану держава запровадила спеціальні правові механізми для збереження стабільності виконавчої системи. Обмежено проведення перевірок приватних виконавців, упроваджено механізми заміщення тимчасово відсутніх осіб і можливість зміни виконавчого округу. Заборонено відкриття проваджень та здійснення виконавчих дій на окупованих і небезпечних територіях, зупинено стягнення з підприємств оборонно-промислового комплексу. Водночас дозволено мінімальні видаткові операції з арештованих рахунків для забезпечення життєво важливих потреб населення. Такі норми поєднують захист державних інтересів із гарантіями соціальної стабільності. Цей режим свідчить про гнучкість правової системи, яка адаптується до надзвичайних умов, зберігаючи при цьому базові принципи верховенства права та гуманізму.

У цілому виконавче провадження в Україні виступає важливою складовою механізмом реалізації правосуддя, що забезпечує реальне виконання судових рішень і підтримання правопорядку. Його правова природа поєднує ознаки публічного адміністрування, процесуальної діяльності та правозастосування. Система виконавчих органів і суб'єктів побудована на балансі між державною владою та приватною ініціативою, що підвищує ефективність і конкуренцію у сфері виконання рішень. Нормативна основа гарантує дотримання принципів законності, гласності, неупередженості та захисту прав усіх учасників провадження. Розвиток електронних систем, посилення контролю та правової культури сприяють прозорості процесу. У сучасних умовах, зокрема під час воєнного стану, виконавче провадження зберігає стабільність і правову визначеність, залишаючись ключовим інструментом забезпечення верховенства права в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Cobrief. (2025). "Legal relationship: Overview, definition, and example." URL: <https://www.cobrief.app/resources/legal-glossary/legal-relationship-overview-definition-and-example>
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. По-гребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Харків. :Право, 2015. – 368 с.
3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галуцька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.
4. Мельник О.Г. Розвиток юридичної думки про поняття та сутність правових відносин у сфері реалізації судової влади // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 43–51.
5. Педан А. І. Правова природа виконавчого провадження в Україні // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 41. Т. 3. С. 130–133.
6. Педан А. І. Зміст адміністративно-правових відносин у сфері виконавчого провадження в Україні // Адміністративне право і процес. 2018. № 9. С. 143–148.
7. Дьордяй В.І., Фенич Я.В. Деякі особливості здійснення виконавчих проваджень у період правового режиму воєнного стану // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2024. Вип. 83, ч. 3. С. 318–322. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.49>
8. Сергієнко Н.А. Норми права, які регулюють організацію та здійснення примусового виконання рішень в Україні, у системі законодавства України // Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 21–24.
9. Про виконавче провадження : Закон України. Перелік від 2 червня 2016 № 1404-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1404-19>
10. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02 червня 2016 № 1403-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1403-19>
11. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень : Наказ Міністерства юстиції України; Інструкція, Звіт, Форма типового документа, Розпорядження, Декларація, Договір, Журнал, Протокол, Постанова, Довідка від 02 квітня 2012 № 512/5. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0489-12>
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану : Закон України від 11 квітня 2023 № 3048-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3048-20>

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.30>

Орлов М. В.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ «ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО НЕРЕЗИДЕНТА» У ПОДАТКОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті обґрунтовано деякі проблеми визначення у законодавстві України змісту поняття «постійне представництво нерезидента». З'ясовано некоректність використання цього поняття у Податковому кодексі України та у двосторонніх міжнародних конвенціях (угодах) України з іншими державами про уникнення подвійного оподаткування.

Проаналізовано зміст статті 5 Модельної (Типової) конвенції про уникнення оподаткування доходів і капіталу Організації з економічного співробітництва та розвитку. Встановлено, що термін «постійне представництво» у цій Конвенції найбільше корелюється з окремим випадком оподаткованого постійного місця діяльності нерезидента, яке утворює агент (представник), що діє в інтересах такого нерезидента.

Автор акцентує увагу на вживанні більш точних термінів на позначення цього поняття у законодавстві держав Європейського Союзу. Зроблено висновок, що термінологічні проблеми, які виникли під впливом радянської (російської) традиції, пов'язані із використанням більш ранніх понять у регулюванні відповідних міжнародних податкових правовідносин.

Наголошено, що терміном «постійне представництво» у податковому законодавстві України охоплено не увесь зміст відповідного поняття, а лише частину. А тому на сьогодні використання цього терміну є не лише невиправданим, а й недоречним, що ускладнює регулювання відповідних податкових правовідносин та спричиняє проблемам у правозастосуванні.

У статті автором рекомендовано з метою більш точного визначення змісту аналізованого поняття та із урахуванням широкого застосування цифрових технологій у сфері оподаткування внести зміни до Податкового кодексу України. Запропоновано у ньому замість поняття «постійне представництво» вживати більш коректні термінологічні відповідники, наприклад «постійне місце діяльності».

Ключові слова: *правове регулювання, податкове законодавство, Податковий кодекс України, оподаткування, нерезидент, постійне представництво нерезидента, постійне місце діяльності нерезидента, уникнення подвійного оподаткування.*

Orlov M. V. Problems of defining the content of the concept of «permanent representation of a non-resident» in the tax legislation of Ukraine

Abstract. This article examines the definitional challenges surrounding the concept of a “permanent representation” in Ukrainian legislation. It identifies inconsistencies in the use of this concept in the Tax Code of Ukraine as well as in Ukraine’s bilateral tax treaties on the avoidance of double taxation.

The analysis focuses on Article 5 of the OECD Model Convention on Income and on Capital, establishing that the term “permanent representation” in that context most closely aligns with a specific case of a taxable fixed place of business of a non-resident, created by an agent (representative) acting on behalf of such non-resident.

Particular attention is given to the more precise terminology employed in the legislation of European Union member states. The article argues that Ukraine’s terminological difficulties, rooted in the Soviet (Russian) legal tradition, stem from the outdated concepts in the regulation of international tax relations.

It is further emphasized that the term “permanent representation” as defined in Ukrainian tax law captures only a limited aspect of the respective concept, rather than its full scope. As a result, the continued use of this term is not only unjustified but also inappropriate, complicating the regulation of tax relations and creating difficulties in legal practice.

The author recommends amending the Tax Code of Ukraine to ensure a more accurate delineation of this concept, particularly in light of the increasing role of digital technologies in taxation. Specifically, it is proposed that the term “permanent representation” be replaced by more precise terminology, such as “permanent place of business.”

Key words: *legal regulation, tax law, Tax Code of Ukraine, taxation, non-resident, permanent establishment of non-resident, avoidance of double taxation.*

Вступ. Термін «постійне представництво (нерезидента)» давно увійшов до наукового та офіційного вжитку на позначення однієї з найпоширеніших концепцій міжнародного податкового права – постійного місця господарської діяльності компанії на території держави іншої ніж держава її податкової резидентності, що дає право такій державі оподатковувати прибутки (доходи), пов'язані з таким місцем діяльності. Дослідниками концепції постійного представництва (зокрема, Арвідом Скааром) акцентувалася увага на тому, що «поняття «постійне представництво» ... є однією з найважливіших концепцій міжнародного фіскального права, заснованого на міжнародних договорах, і є другою за значенням після принципу незалежності сторін у трансферному ціноутворенні» [1, с. 3].

Варто зазначити, що в Україні цей термін використовується як у Податковому кодексі України [2, підпункт 14.1.193 пункту 14.1 статті 14], так і в українських версіях усіх без винятку двосторонніх міжнародних договорів (угод, конвенцій), укладених між Україною та іншими державами щодо уникнення подвійного оподаткування.

Водночас необхідно відзначити, що попри його поширеність та тривале використання цим терміном не зовсім коректно передається зміст відповідного поняття, яке вживається у міжнародному податковому праві. Це підтверджується аналізом опису відповідної концепції міжнародного податкового права, що традиційно наводиться у коментарі Організації з економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) до розробленої нею Модельної (Типової) конвенції про уникнення оподаткування доходів і капіталу (далі – Модельна конвенція ОЕСР), зокрема до статті 5 такої Конвенції [3, стаття 4].

Важливо також, що інші за змістом терміни використовуються у законодавстві різних держав на позначення цього ж поняття. При цьому такі (інші) терміни часто є подібними між собою. Тому важливо у законодавстві України врахувати зарубіжний досвід визначення сутності поняття «постійне представництво (нерезидента)» та знайти шляхи його заміни на більш точний термін.

Мета цієї статті полягає в аналізі деяких проблем визначення у законодавстві України змісту поняття «постійне представництво (нерезидента)» та визначенні шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти визначення поняття «постійне представництво (нерезидента)» були предметом дослідження таких учених як: Арвід Скаар, Філіп Бейкер, Джон Ейвері Джоунс, Артур Плейс'єр, Дейвід Фоєрштайн, Мусійчук А.О., Щолкіна Г.В., Жернаков М.Ю. Однак недостатня розробленість цієї проблематики, її актуальність зумовлюють потребу у проведенні подальших досліджень даної теми.

Виклад основного матеріалу. Концепція «постійне представництво» з'явилася у міжнародному вжитку ще у другій половині XIX сторіччя. Зокрема її використали в Угоді між Пруссією та Саксонією у 1869 році. Після цього її положення застосовувалися у податковому законодавстві Німеччини, а згодом – у документах Ліги націй та ОЕСР.

Відповідно до наукових джерел на сьогодні переважна більшість двосторонніх міждержавних договорів про уникнення подвійного оподаткування є текстуально подібними до Модельної конвенції ОЕСР, при цьому один з найвищих показників подібності (якщо не повторюваності) мають положення таких договорів щодо постійних представництв [4, с. 124]. Ці договори зокрема повторюють положення статті 5 Модельної конвенції ОЕСР, в якій описується поняття «постійного представництва» [3, с. 49-51]. Відтак, на нашу думку, абсолютно виправданим є твердження про те, що існує спільне бачення між державами щодо використання концепції «постійного представництва» відповідно до Модельної конвенції ОЕСР та Коментаря ОЕСР щодо її використання.

Зауважимо, що положення Коментаря ОЕСР є не обов'язковими навіть для держав-членів цієї організації, однак на практиці широко застосовуються для більш повного розуміння та коректного застосування понять Модельної конвенції ОЕСР) [3, с. 25-26]. Більше того, окремі дослідники навіть заявляють про існування, так званого, звичаєвого міжнародного податкового права, яке знайшло своє відображення у міждержавних

податкових договорах. При цьому в якості одного з прикладів існування такого міжнародного податкового звичаю якраз наводиться використання концепції «постійного представництва» [5, с. 1].

Якщо аналізувати концепцію «постійного представництва», то на її положеннях базуються правила міжнародного оподаткування, зокрема в частині врегулювання розподілу прав на оподаткування прибутків компаній між державами, резидентами яких є компанії, та державами, з яких компанії отримують свої прибутки. Так, наявність постійного представництва у компанії-нерезидента дає право державі місцезнаходження такого постійного представництва оподатковувати прибутки (доходи) компанії-нерезидента в частині, що може бути віднесена до діяльності постійного представництва. Такий підхід є винятком із загального правила, згідно якого право на оподаткування прибутків компаній мають виключно держави, податковими резидентами яких є відповідні компанії.

Цілком очевидним є те, що виняток для постійних представництв був необхідним міжнародним компромісом. Сторіччями компанії розширювали діяльність далеко поза межами місця своєї реєстрації, зокрема через розташовані в інших державах склади, офіси, цехи, магазини, будівельні майданчики, тощо. Держави, в яких відбувалася така діяльність, і звідки отримували доходи закордонні бізнеси, вважали справедливим мати право на оподаткування прибутків нерезидентів, які генерувалися за місцем їхніх локальних «місць діяльності». При цьому важливим було саме те, що оподатковувалися не просто доходи від транскордонних продажів, а лише ті доходи, які були пов'язані з присутністю постійного місця діяльності компанії у такій державі.

Слід вказати, що відповідне прив'язування доходів компанії-нерезидента до держави джерела таких доходів визначалося і визначається міждержавними договорами про уникнення подвійного оподаткування, а також внутрішнім законодавством кожної держави. При цьому традиційно використовують визначення терміну, наведене у статті 5 Модельної конвенції ОЕСР, а саме: «Для цілей цієї Конвенції, термін «постійне представництво»

означає постійне (фіксоване) місце здійснення господарської діяльності, через яке компанія повністю або частково здійснює господарську діяльність».

Водночас у статті 5 Модельної конвенції ОЕСР наведено приклади того, які постійні місця здійснення діяльності і за яких умов можуть вважатися «постійним представництвом» компанії-нерезидента. Зокрема, мова йде про: «місце управління», «філію», «офіс», «фабрику», «цех», «шахту», «нафтову або газову свердловину», «будівельний майданчик», «місце монтажу обладнання». При цьому акцентується увага на можливі винятки для «місць зберігання або демонстрації товарів» за умови, що відповідна діяльність носить допоміжний або підготовчий характер [3, с. 49].

Важливо, що окремо у статті 5 Модельної конвенції ОЕСР визначено різницю між агентами (представниками) із залежним та незалежним статусами для цілей визначення наявності або відсутності «постійного представництва». Так, під поняттям «постійне представництво» розуміється будь-яка особа, яка «діє в Договірній Державі від імені підприємства і при цьому звичайно укладає договори або відіграє головну роль, що призводить до укладення договорів, які звичайно укладаються цим підприємством без істотних змін, і такі договори:

- а) укладаються від імені цього підприємства; або
- б) стосуються передачі права власності на майно, яке належить цьому підприємству, або надання права користування майном, яким це підприємство володіє чи має право користування; або
- с) стосуються надання послуг цим підприємством».

При цьому виняток зроблено для, так званих, «агентів з незалежним статусом», тобто осіб, які хоч і представляють інтереси нерезидента, проте здійснюють це в межах своєї звичайної діяльності, яку вони провадять в інтересах різних непов'язаних між собою осіб [3, с. 49-50].

Слід підкреслити, що описана вище концепція «постійного представництва» найчастіше позначається англійським терміном «permanent establishment». Зазначений термін

є найбільш поширеним у матеріалах ОЕСР, інших міжнародних організацій (ООН, МВФ, Світовий банк) та міжнародній податковій практиці. Аналіз визначення та опису цього терміну, наведеного у Модельній конвенції ОЕСР, демонструє, що мова йде не лише про представництво як вид постійного місця діяльності. Власне, представництво або точніше представник – це лише один із можливих випадків наявності постійного місця діяльності компанії-нерезидента в іншій державі.

Усе зазначене вище дає нам підстави до такого висновку:

1) українською відповідний термін та поняття, на нашу думку, найкраще передається словосполученням «постійне (стале) місце діяльності»;

2) звичний на сьогодні термін «постійне представництво» має дещо інше значення, адже у ньому наголос зроблено не на місці діяльності, а на представництві інтересів, що відображає лише частину (і то не найголовнішу) можливих зв'язків компанії-нерезидента з договірною державою.

Аналіз змісту статті 5 Модельної конвенції ОЕСР дає підстави вважати, що україномовний термін «постійне представництво» найбільше корелюється лише з окремим випадком оподаткованого постійного місця діяльності нерезидента, яке утворює агент (представник), який діє виключно (майже виключно) в інтересах такого нерезидента.

Проблемним питанням є те, що у результаті невдалого перекладу може скластися враження, що мова у законодавстві України йде лише про представництво, як (або):

а) один із видів відокремлених підрозділів юридичної особи (стаття 95 ЦКУ: розташований поза її місцезнаходженням і головна функція якого полягає в представництві та захисті інтересів цієї юридичної особи, на відміну від філії, яка може виконувати всі або частину її функцій, включаючи господарську діяльність [7, стаття 95];

б) вид правовідношення довіритель – представник [7, стаття 237].

Однак обидва випадки свідчать про неточне, неповне, а часто і некоректне визначення змісту поняття «постійне представництво». Зазначене, на нашу думку, можна пояс-

нити існуванням цього терміну у законодавстві часів СРСР як кальки російськомовного відповідника «постоянное представительство». Саме цей термін вживався в усіх російськомовних перекладах міждержавних угод про уникнення подвійного оподаткування, укладених за часів СРСР. Після розпаду СРСР в перекладах відповідних угод українською мовою фактично було використано українську кальку з російської. На сьогодні термін «постійне представництво» зустрічається виключно в українській та російській мовах.

Важливо також відмітити вплив на процес терміновживання у цій сфері досвіду та практики Німеччини. Так, у конвенції про уникнення подвійного оподаткування між Пруссією та Австро-Угорщиною від 21 червня 1899 року було вперше використано термін «ständige Vertreter» («постійний представник»), який згодом набув широкого застосування. Сутністю терміну «ständige Vertreter» було оподаткування осіб, які здійснювали постійне представництво інтересів нерезидентів. Однак такий підхід був лише частиною загальної концепції оподаткування прибутків компаній-нерезидентів, а сам термін не заміняв більш широких та коректних термінів «stehendes Gewerbe» та «Betriebsstätte» на позначення «постійного місця діяльності» в німецькій практиці [3, с. 25-27].

У цьому контексті наведемо відповідні терміни, поширені у сучасному законодавстві різних держав (табл. 1).

Як бачимо, термін «постійне представництво» зустрічається виключно у законодавстві України, а в інших державах та у міжнародних документах використані терміни за змістом є ближчими до англійського «permanent establishment». На нашу думку, доцільно було б у законодавстві України та в офіційному вжитку поступово відмовитися від застосування застарілого та неточного терміну «постійне представництво (нерезидента)» на користь точнішого та менш двозначного «постійне місце діяльності (нерезидента)» шляхом внесення змін до податкового та іншого законодавства. Важливим аргументом щодо потреби в таких змінах є широке застосування цифрових технологій, у тому числі у сфері оподаткування. За таких умов концепція «постійного місця діяльності нере-

**Поняття «постійне представництво нерезидента» у законодавстві України
та зарубіжних держав**

Держава	Термін
Україна	постійне представництво
Польща	stała siedziba (stawa siedziba)
Чехія (Словаччина)	stálá provozovna
Сербія (Хорватія)	stalna poslovna jedinica
Болгарія	постоянен обект
Словенія	stalna poslovna enota
Німеччина	betriebsstätte, feste Einrichtung
Швеція	fast driftställe
Голландія	vaste inrichting
Данія	fast driftssted
Норвегія	fast driftssted

зидента» є узагальненим розумінням господарської діяльності компаній-нерезидентів та їх зв'язків із окремими державами, зокрема через «цифровий слід» (наприклад, через сервери, бази даних, інтернет-сторінки тощо).

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що правове регулювання будь-якого інституту необхідно починати з коректного терміновживання. Це тим більше важливо у сфері міжнародного оподаткування, яка повинна якнайточніше співвідноситися з практикою інших держав та міжнародних організацій. З огляду на це необхідно оперативнo виправляти будь-які неточності або некоректності, аби вони не

могли в подальшому негативно впливати на правове регулювання та на правозастосування у сфері оподаткування.

Попри тривалу практику застосування концепції «постійного місця діяльності нерезидента», яка міститься у документах ОЕСР, законодавстві інших держав, її застосування в Україні перебуває на стадії становлення. З огляду на це важливо під час оновлення національного законодавства та міждержавних угод удосконалювати базову термінологію, зокрема замінити некоректний та неточний термін «постійне представництво» на термін «постійне місце діяльності нерезидента».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Skaar, Arvid Aage. Permanent establishment: erosion of a tax treaty principle, 2nd Edition, The Netherlands: Wolters Kluwer, 2020, 927 p.
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 20.09.2025).
3. OECD (2019), Model Tax Convention on Income and on Capital 2017 (Full Version), OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/g2g972ee-en> URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/04/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-2017-full-version_g1g972ee/g2g972ee-en.pdf (дата звернення: 22.09.2025).
4. Ash, Elliott and Marian, Omri. The Making of International Tax Law: Empirical Evidence from Tax Treaties Text. Florida Tax Review, Volume 24, 2020, Number 1, 151 – 190 p.
5. Avi-Yonah, Reuven S., «Does Customary International Tax Law Exist?» (2019). Law & Economics Working Papers. 161. URL: https://repository.law.umich.edu/law_econ_current/161
6. Pleijsier, Arthur. The Agency Permanent Establishment. Maastricht, 2000, 284 p.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 24.09.2025).
8. David Feuerstein. The agency permanent establishment. // Series on International Tax Law: Permanent Establishments in International and EU Tax Law. 1. Auflage. Wien: Linde Verlag, 2011, 380 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Пеліхос Є. М.,кандидат юридичних наук, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ

Анотація. В статті сформовано поняття та розкрито зміст адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України. Доведено, що це система норм, засад (принципів), засобів, адміністративних процедур (проваджень) та положень адміністративного процесу спрямованих на визначення, гарантування, реалізації на справедливий і ефективний захист судовими органами (в пергу чергу системою адміністративних судів) прав та свобод людини і громадянина від усіх видів публічних і приватних загроз вирішення яких законодавством покладається на правосуддя України. Актуалізовано, що конституційні засади адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України відображають принципи верховенства права, незалежності судів, рівності перед законом, права на судовий захист та будь-якої форми дискримінації. Підтверджено висновок, що судова система має виключну компетенцію у вирішенні правових спорів та кримінальних обвинувачень, забезпечуючи незалежність суддів та засади справедливого судочинства, а прокуратура та адвокатура відіграють головну роль у забезпеченні балансу між публічним обвинуваченням і правовою допомогою громадянам, забезпечуючи ефективний захист прав та свобод. Розкриті європейські засади адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина відображають важливі принципи справедливості, доступності та незалежності судових органів. Доведено, що правове забезпечення судового захисту прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України має включати актуалізацію правових засад і принципів, коли вони формують основи судового захисту, зокрема таких як верховенство права, незалежність судів та права на судовий захист. Визначення ролі місця адміністративного судочинства в функціональному призначенні захисту прав фізичних і юридичних осіб, а також контролю за законністю дій органів виконавчої влади.

Ключові слова: адміністративне судочинство, верховенство права, принципи, процес, публічне адміністрування, судова влада, судова система, судовий захист, судовий контроль, судові органи.

Pelikhos Ye. M. Concept and content of administrative-legal security of human and citizen's rights and freedoms in the justice system of Ukraine

Abstract. In the article, the concept is formulated and the administrative-legal provision of human and citizen rights and freedoms in the judicial system of Ukraine is disclosed. It is proved that this is a system of norms, principles, means, administrative procedures, and provisions of the administrative process aimed at defining, guaranteeing, and implementing a fair and effective protection by judicial bodies (primarily the system of administrative courts) of the rights and freedoms of humans and citizens from all types of public and private threats, the resolution of which is entrusted to the justice system of Ukraine by legislation. It is emphasized that the constitutional principles of administrative-legal provision of human and citizen rights and freedoms in the judicial system of Ukraine reflect the principles of the rule of law, judicial independence, equality before the law, the right to judicial protection, and the prohibition of any form of discrimination. It is confirmed that the judiciary has exclusive competence in resolving legal disputes and criminal charges, ensuring the independence of judges and the principles of fair trial, while the prosecutor's office and the bar play a major role in ensuring the balance between public prosecution and legal assistance to citizens, ensuring effective protection of rights and freedoms. The disclosed European principles of administrative-legal provision of human and citizen rights and freedoms reflect important principles of fairness, accessibility, and independence of judicial bodies. It is proven that the legal provision of judicial protection of human and citizen rights and freedoms in the justice system of Ukraine should include the actualization of legal principles and foundations when they form the basis of judicial protection such as the rule of law, judicial independence, and the right to judicial protection. The role and place of administrative proceedings in the functional purpose of protecting the rights of individuals and legal entities, as well as controlling the legality of the actions of executive authorities, are determined.

Key words: administrative proceedings, judicial bodies, judicial control, judicial protection, judicial system, judiciary, principles, process, public administration, rule of law.

Вступ. Науковий аналіз адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України є надзвичайно актуальним, оскільки він дозволяє оцінити та підвищити ефективність існуючих правових механізмів у контексті забезпечення верховенства права та захисту основних прав і свобод людини. В умовах агресії з боку російських окупантів, які систематично порушують міжнародні гуманітарні норми та права людини, аналіз та удосконалення правового забезпечення стає ключовим аспектом на шляху до зміцнення національної безпеки, правопорядку та правової захищеності громадян України.

Це буде сприяти розробці ефективних стратегій протидії порушенням, а також формуванню правової політики, яка забезпечує справедливість та рівність перед законом, незалежність суддів та прозорість судових процесів, що є фундаментальними засадами демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До певних аспектів адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України зверталися у своїх наукових працях вітчизняні вчені О. Барабаш, К. Бенюк, В. Бойко, О. Борейко, В. Галуцько, І. Діткевич, А. Іванищук, Р. Ігонін, К. Кобилянський, Д. Кулешов, Т. Кучер, Ю. Осіпов, Т. Пашук, Я. Прищеп, І. Протас, Т. Степаненко, Я. Тицька, С. Чорна, Ю. Шкодовська та ін. Проте безпосередньо в умовах сьогодення вони аналізовану нами проблематику не досліджували.

Мета статті полягає в тому щоб на основі теорії права, теорія адміністративного права та діючого законодавства сформулювати поняття та розкрити зміст адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України.

Виклад основних положень. В Україні всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах, які є невідчужуваними та непопущеними. Конституція гарантує широкі права і свободи громадянам, забезпечує їх захист від будь-яких форм дискримінації, гарантує рівність перед законом, право на життя, гідність, особисту недоторканність, свободу думки, віросповідання, об'єднань, працю,

соціальний захист та охорону здоров'я, а також встановлює обов'язки держави з охорони цих прав і свобод.

Однак на практиці до повномасштабного вторгнення російських терористів (2021 р.) Україна посіла лише 74 місце серед 139 країн за рівнем верховенства права за звітом World Justice Project [1]. Проте, основними суб'єктами порушення прав людини в умовах сьогодення є російські окупанти, які вчиняють численні злочини щодо громадян України, включаючи вбивство, катування, зґвалтування, викрадення, примусову мобілізацію, депортацію та примусову паспортизацію. Ці дії порушують Міжнародне гуманітарне право та права людини. Російських окупантів можуть притягнути до відповідальності через національні та міжнародні судові органи, включаючи звернення до Міжнародного кримінального суду[2].

Основним суб'єктом захисту порушених прав і свобод людини і громадянина в Україні є правосуддя. Основні засади правосуддя в Україні полягають у виключній компетенції судів на його здійсненні, яка поширюється на будь-який юридичний спір та кримінальне обвинувачення, з можливістю встановлення законом досудового порядку урегулювання спору та участі народу через присяжних; судоустрій визначається за принципами територіальності та спеціалізації, з утворенням і ліквідацією судів виключно законом. Незалежність суддів гарантується Конституцією, забороняється будь-який вплив на суддю. Засади судочинства включають рівність перед законом, змагальність сторін, право на захист, гласність процесу, обов'язковість судового рішення; фінансування судів забезпечується державою. Прокуратура здійснює підтримання публічного обвинувачення, адвокатура надає правничу допомогу та здійснює представництво в суді, таким чином, забезпечуючи баланс щодо дотримання прав і свобод громадян [3].

Треба погодитися з точкою зору В. Бойка, що адміністративно-правове забезпечення правосуддя – це визначена та регламентована законодавством діяльність суб'єктів публічної влади (судової публічної адміністрації, органів суддівського врядування та само-

врядування, деяких органів виконавчої влади та суб'єктів громадянського суспільства), що забезпечує ефективний інструментарій функціонування судової системи, шляхом вчинення правових, організаційно-правових та розпорядчих дій публічного характеру, які створюють належні умови для прийняття судами справедливих рішень [4].

Вагому увагу судовому захисту прав і свобод людини і громадянина присвятив Конституційний суд України. В своїх рішеннях він підкреслює, що основним видом державного захисту є судовий захист. Це право не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Гарантується судовий захист прав у конституційному, цивільному, господарському, адміністративному та кримінальному судочинстві. Норми, що передбачають вирішення спорів, повинні відповідати принципу рівності всіх перед законом та судом і не можуть обмежувати право на судовий захист (Рішення від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002). Право на судовий захист включає можливість апеляційного і касаційного оскарження судових рішень. Це є необхідною гарантією відновлення порушених прав та інтересів людини і громадянина (Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, Рішення від 27 січня 2010 року № 3-рп/2010). Судовий контроль за правомірністю порушення кримінальних справ є дієвою гарантією прав і свобод людини і громадянина, що забезпечує реалізацію права на судовий захист та не допускає зловживань з боку правоохоронних органів (Рішення від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009). Обмеження судового забезпечення позову у справах, що стосуються дій парламенту чи Президента України, пояснюється їхнім конституційним статусом і не є обмеженням конституційного права на судовий захист (Рішення від 16 червня 2011 року № 5-рп/2011). Виконання рішення це процесуальна гарантія захисту майнових прав, яка полягає у поверненні сторін виконавчого провадження в попереднє становище у разі скасування правової підстави для виконання рішення (Рішення від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011) [5].

На міжнародній арені 10 грудня у світі відзначають Міжнародний день прав людини,

заснований 4 грудня 1950 року на засіданні Генеральної Асамблеї ООН, знаменуючи річницю ухвалення Загальної декларації прав людини в 1948 році. Право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами, доступ до правосуддя та справедливий і публічний розгляд справи є одними з невід'ємних прав людини, закріплених у Загальній декларації прав людини (статті 8, 10). Це кореспондує з нормою Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 6 «Право на справедливий суд»). Права людини є важливим показником правової держави. Право на доступ до правосуддя не є абсолютним і обмежене встановленим строком звернення до суду. Право на судовий захист має лише та особа, права і свободи чи інтереси якої порушуються. Це обумовлено принципом правової визначеності [6].

Ефективний юридичний захист прав людини в Європейському праві забезпечується шляхом гарантування доступності, результативності та незалежності судових органів і механізмів. Людина має право скористатися юридичним засобом, через який її скарга на можливе порушення прав буде розглянута національним органом, забезпечуючи відповідний захист. Крім того, вимагається ефективне розслідування злочинів, що може включати превентивний захист у випадках реальної загрози порушення права. Оцінка ефективності такого захисту ґрунтується на концепції спеціальних умов, таких як доступність, теоретична результативність, адекватність, достатність, практичність, оперативність, незалежність та неупередженість національного органу [7].

Професор А. Іванищук, доводить, що адміністративно-правове забезпечення судової гілки влади є системою норм адміністративного права, основоположних засад, адміністративно-правових відносин та адміністративного інструментарію. Це цілеспрямований нормативно-організаційний вплив на діяльність судової гілки влади з метою забезпечення прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також публічного інтересу держави та суспільства. Поняття адміністративно-правового забезпечення судової гілки

влади включає в себе концепції, принципи та методи, спрямовані на створення належних умов для незалежного функціонування судових органів та забезпечення дійсної незалежності суддів [8]

В юридичній літературі існують певні тенденції до розкриття наукового розуміння судового захисту прав та свобод людини і громадянина засобами адміністративного права в системі правосуддя України. Так Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. у своїй праці «Захист прав людини в адміністративному провадженні: дія принципу верховенства права» зазначає, що право на судовий захист є відносним невідчужуваним правом, що виникає на підставі норм закону і реалізується з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод, інтересів людини відповідно до виробленого механізму процесуального законодавства. Це право є комплексним правовим інститутом матеріально-процесуального характеру, який визначає єдність матеріального змісту та процесуальної форми, оскільки право на судовий захист може бути реалізоване лише в судовому процесі. Законодавець наділив це право неперсоніфікованим характером, а відмова від права на звернення до суду за захистом вважається недійсною. Категорія необмеженості права на звернення до суду за захистом передбачає його невідчужуваність, яка може бути елементом правового статусу лише тих осіб, які звертаються до суду за захистом своїх прав, свобод та інтересів [9].

На думку О. Барабаш адміністративне судочинство має за головну мету захист прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб, а також контроль за законністю та обґрунтованістю державно-значущих рішень. Це дає можливість громадянам змусити державу дотримуватися їхніх прав і свобод. Ключовим завданням адміністративного судочинства є утвердження принципу верховенства права над адміністративним свавіллям, що забезпечує ефективний захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб. Це визначає функціональне призначення адміністративного судочинства як механізму захисту цих прав і завдань адміністративного провадження. Його головна мета забезпе-

чити процесуальну рівність сторін у судовому процесі [10].

Д. Кулешов, доводить, що в Україні визнання, ефективна реалізація і судовий захист прав і свобод людини є необхідними умовами існування правової держави. Лише з ухваленням Декларації про державний суверенітет України вперше було закріплено незалежність судів від інших гілок влади. Діяльність судів полягає у здійсненні правосуддя, що включає захист прав і свобод фізичних і юридичних осіб, утвердження верховенства права, розв'язання юридичних спорів та інші функції. В умовах будівництва правової держави суди повинні керуватися потребами забезпечення дієвого захисту прав людини та застосовувати гуманістичний підхід до правосуддя. До судової влади належать не лише суди, а й державні органи, які забезпечують процесуальну діяльність судів [11].

Вагомий науковий доробок здійснили вітчизняні вчені в аналізованій нами сфері при здійсненні дисертаційних досліджень. Так, Т. Кучер доводить, що право на звернення до суду за судовим захистом є універсальною категорією, що притаманна різним формам юрисдикції і видам проваджень. При цьому, фактична реалізація такого права залежить від волі особи та пов'язана з виникненням цивільних процесуальних правовідносин. Гарантією цієї реалізації є правило, за яким будь-яка відмова від нього є недійсною. Порядок реалізації права на звернення до суду за захистом судочинстві [12]. Більш спеціально до предмету нашого аналізу, К. Кобилянський доводить, що право фізичної особи на судовий захист в адміністративному суді включає можливість звернення до незалежного і неупередженого суду з адміністративним позовом, участь у розгляді справи, задоволення позову і забезпечення виконання судового рішення. Ця конструкція права визначається матеріально-правовими і процесуально-правовими чинниками. Основною структурою права на судовий захист є право на незалежний і неупереджений суд, право на звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом, право на участь у судовому розгляді, право на задоволення позову і право на виконання судового рішення. Вчений дово-

дять, що право фізичної особи на судовий захист в адміністративному суді безпосередньо пов'язане з юридичним інтересом особи, що передбачає законом потребу в отриманні захисту та отриманні судового рішення як акта правосуддя. Це право передбачає право на адміністративний процес незалежно від його результату і включає право на ухвалення рішення незалежно від його змісту і характеру. У контексті реалізації права на участь у судовому розгляді особливу увагу приділяють змагальним правам, які дозволяють особі доводити свою позицію перед судом та спростовувати позиції інших осіб. До змагальних прав відносяться право знати про дату, час і місце судового розгляду, знайомитися з матеріалами справи, подавати клопотання та відводи, надавати пояснення, давати свою думку під час розгляду справи та інші [13].

На думку Ю. Осіпова, існують два основних підходи до розкриття сутності механізму реалізації права на звернення до адміністративного суду. Кожен з них має власну систему визначальних рис та особливостей. Вчений підкреслює, що підтримання чи визнання лише одного з них не є помилковим, оскільки базовим є врахування таких положень: механізм реалізації права на звернення до адміністративного суду є сукупністю юридичних засобів, спрямованих на забезпечення ефективного застосування правових норм щодо можливості особи бути ініціатором виникнення адміністративно-процесуальних відносин. Акцентує основні аспекти та важливість реалізації права на судовий захист, зокрема, класифікація суб'єктів, які його реалізують. Враховує складність і специфіку права на судовий захист та його потенційний характер до моменту конкретного волевиявлення особи у вигляді звернення до суду. Робить узагальнення що право на судовий захист гарантується державою, але його реалізація залежить від особистого вибору особи [14].

Висновки. Проведений науковий аналіз дає можливість сформулювати узагальнення щодо юридичної природи змісту адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України:

– конституційні засади адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України відображають важливі принципи, такі як верховенство права, незалежність судів, рівність перед законом, право на судовий захист та захист від будь-якої форми дискримінації;

– актуалізовано, що судова система має виключну компетенцію у вирішенні правових спорів та кримінальних обвинувачень, забезпечуючи незалежність суддів та засади справедливого судочинства, а прокуратура та адвокатура відіграють головну роль у забезпеченні балансу між публічним обвинуваченням і правовою допомогою громадянам, забезпечуючи ефективний захист прав та свобод;

Конституційний Суд України підкреслює, що судовий захист є основним видом державного захисту прав і свобод громадян, навіть у надзвичайних ситуаціях, гарантує право на судовий захист у всіх сферах правосуддя, у тому числі у кримінальних справах, і забезпечує можливість апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, визначає, що обмеження судового захисту у справах, що стосуються дій вищих посадових осіб, пояснюється їхнім конституційним статусом, а виконання рішень є процесуальною гарантією захисту майнових прав;

– Європейські засади адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина відображають важливі принципи справедливості, доступності та незалежності судових органів, вони визначають систему, що гарантує кожному громадянину можливість захисту своїх прав шляхом доступу до суду та результативного розгляду справ;

– превентивні заходи і незалежність національних органів забезпечують ефективний механізм запобігання можливим порушенням прав, створюючи таким чином систему, яка гарантує рівність перед законом та захищає права та свободи кожного із громадян;

– науковий аналіз адміністративно-правового забезпечення судового захисту прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України має включати: актуалізацію

правових засад і принципів, коли, що формулюють основи судового захисту, таких як верховенство права, незалежність судів та права на судовий захист;

– визначення ролі місця і ролі адміністративного судочинства в функціональному призначенні захисту прав і інтересів громадян та юридичних осіб, а також контролю за законністю дій органів виконавчої влади;

– питання процесуальної рівності сторін у адміністративному процесі та забезпеченням їх рівних прав та можливостей в участі в ньому

– аналіз типових аспектів судового захисту, зокрема таких як правовий статус осіб, що

звертаються до суду, порядок розгляду справ, виконання судових рішень тощо.

Отже, адміністративно-правове забезпечення прав та свобод людини і громадянина в системі правосуддя України – це система норм, засад (принципів), засобів, адміністративних процедур (проваджень) та положень адміністративного процесу спрямованих на визначення, гарантування, реалізації та справедливий і ефективний захист судовими органами (в пергу чергу системою адміністративних судів) прав та свобод людини і громадянина від усіх видів публічних і приватних загроз вирішення яких законодавством покладається на правосуддя України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Прищепя Я. Україна посіла 74 місце у рейтингу верховенства права Суспільні Новини. URL: <https://suspline.media/171867-ukraina-posila-74-misce-za-rivnem-verhovenstva-prava/>
2. Бенюк К. Каткування, згвалтування та викрадення: які злочини проти українців в окупації чинили росіяни у 2023 році та як притягнути кривдників до відповідальності. Експесо. 2023. URL: <https://espresso.tv/zlochiny-proti-tsivilnogo-naselennya>
3. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30, ст. 141.
4. Бойко В. Адміністративно-правові засади правосуддя в Україні: спеціальність 12.00.07: реферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ: МАУП, 2023. 38 с.
5. Право на судовий захист. Конституційний суд України. 2023. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>
6. Борейко О. Права людини та їх захист. Тростянецький районний суд Вінницької області. 2023. <https://tr.vn.court.gov.ua/sud0225/>
7. Пашук Т. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2006.16 с.
8. Іванищук, А. А. Адміністративно-правове забезпечення судової влади в Україні: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: спеціальність 12.00.07. Київ: Відкритий Міжнародний Університет Розвитку Людини «Україна». 38 с.
9. Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. Юридичний науковий електронний журнал. № 9/2021. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/90.pdf
10. Барабаш О. Захист прав людини в адміністративному провадженні: дія принципу верховенства права. Forum Prava. 2022. 73(2). 102–110. URL: http://forumprava.pp.ua/files/102-110-2022-2-FP-Barabash_11.pdf
11. Кулешов Д. В. Судовий захист прав людини як гарантія конституційного ладу України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право. 2018. Вип. 25. С. 148-151.
12. Кучер Т. Право на судовий захист в порядку цивільного судочинства України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2009. 18 с.
13. Кобилянський К. Право фізичної особи на судовий захист в адміністративному суді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2010.19 с.
14. Осіпов Ю. В. Реалізація права на звернення до адміністративного суду та способи його судового захисту : автореферат дис. ... к. ю. н.: 12.00.07. Київ, 2023. 18 с.
15. Діткевич І. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2011. 20 с.
16. Ігонін Р. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2007. 20 с.

17. Протас І. Проблеми судового захисту прав і інтересів громадян у зв'язку з заподіянням їм шкоди незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2000. 20 с.

18. Степаненко Т. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2008. 20 с.

19. Чорна С. Правозахисна функція судової влади в умовах конституційної реформи в сучасній Україні: автореф. дис. ... к. ю. н. : 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право. 2021. 18 с.

20. Галунько В. Людина і держава: монографія воєнного стану. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 228 с. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/halunko-v-liudyna-i-derzhava-monohrafi/8965/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Пешков В. В.,

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

ПРИНЦИПИ ТА ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття окреслює принципи та гарантії діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану як правову рамку, що дозволяє діяти швидко, але правомірно й підзвітно. До базових принципів віднесено: верховенство права за режиму déroгацій (чіткі межі тимчасових відступів від прав людини), законність і спеціальну компетенцію (дії лише в межах наданих повноважень), необхідність, пропорційність і строковість втручань (із sunset-критеріями та тригерами деескалації), підзвітність і контрольованість (внутрішній і зовнішній нагляд), належну адміністрацію та процесуальну справедливість у межах можливого (*audi alteram partem*, мотивованість рішень), недискримінацію та повагу до гідності, прозорість і ефективну комунікацію, єдність командування та субсидіарність (координація цивільних і військових адміністрацій), ризик-орієнтованість і доказовість (*data-driven* управління), безперервність публічних послуг, цифровізацію та кіберрезильєнтність, захист персональних даних і державної таємниці, а також добросовісність і антикорупційний комплаєнс.

Гарантії запропоновано розглядати у наступних вимірах: Нормативні: конституційні засади, закон про воєнний стан і спецзакони, формалізація déroгацій, чіткі підстави та межі обмежень. Інституційні: розмежування повноважень між КМУ, військовими/військовими адміністраціями та ОМС; незалежний контроль Омбудсмена, парламентський і фінансовий аудит, внутрішні служби комплаєнсу. Процедурні: стандартизовані SOP, план безперервності (BCP/DRP), електронний документообіг і *audit trail*, вимога мотивованості та реєстрації актів, доступні канали скарг і судовий контроль (без автоматичного зупинення критично потрібних дій), механізми медіації, захист викривачів. Окремо наголошено на соціально-правових гарантіях для службовців (безпека праці, МHPSS-підтримка, страхування). Запропоновано KPI результативності: своєчасність і якість надання послуг, частка обґрунтованих скарг, рівень виконання судових рішень, інциденти кібербезпеки, прозорість закупівель. Зроблено висновок, що поєднання названих принципів і гарантій забезпечує баланс публічної безпеки та прав людини, підвищує довіру до влади й створює передумови для швидкого повернення до звичайного правопорядку після скасування воєнного стану.

Ключові слова: принципи, гарантії, публічне адміністрування, воєнний стан, державне управління, кризове управління, законодавче регулювання, фінансування, координація, безпека, цифрові технології, ефективність.

Peshkov V. V. Principles and guarantees of the activities of public administration entities under martial law

Abstract. The article outlines the principles and guarantees governing the activities of public administration entities under martial law as a legal framework that enables action that is swift yet lawful and accountable. The core principles include: the rule of law under a regime of derogations (clear limits on temporary departures from human rights); legality and special competence (acting strictly within conferred powers); necessity, proportionality, and temporality of interventions (with "sunset" criteria and de-escalation triggers); accountability and controllability (internal and external oversight); good administration and procedural fairness to the extent possible (*audi alteram partem*, reasoned decisions); non-discrimination and respect for dignity; transparency and effective communication; unity of command and subsidiarity (coordination of civil and military administrations); risk-based and evidence-driven management; continuity of public services; digitalisation and cyber-resilience; protection of personal data and state secrets; as well as integrity and anti-corruption compliance.

Guarantees are considered in three dimensions. Normative guarantees: constitutional foundations, the law on martial law and special acts, formalisation of derogations, and clear grounds and limits for restrictions. Institutional guarantees: delineation of powers among the Cabinet of Ministers, military/military-civil administrations, and local self-government; independent oversight by the Ombudsperson, parliamentary and financial audit, and internal compliance units. Procedural guarantees: standardised SOPs, business-continuity

and disaster-recovery plans (BCP/DRP), e-document flow and audit trails, requirements for reasoned and registered acts, accessible complaint channels and judicial review (without automatically staying critically needed actions), mediation mechanisms, and whistleblower protection. The article also highlights social-legal guarantees for officials (occupational safety, MHPSS support, insurance). Proposed KPIs include timeliness and quality of service delivery, share of well-founded complaints, rate of execution of court decisions, cybersecurity incidents, and procurement transparency. It concludes that combining these principles and guarantees balances public security with human rights, strengthens trust in government, and creates preconditions for a swift return to ordinary legal order after martial law is lifted.

Key words: *principles, guarantees, public administration, martial law, public governance, crisis management, legislative regulation, financing, coordination, security, digital technologies, effectiveness.*

Постановка проблеми. Принципи та гарантії діяльності суб'єктів публічної адміністрації визначають фундаментальні засади їх функціонування та забезпечують законність, прозорість і підзвітність управлінської діяльності. Основними принципами є законність, пріоритет прав і свобод громадян, публічність та відкритість, підконтрольність і підзвітність, ефективність та обґрунтованість прийнятих рішень. Гарантіями виступають нормативне закріплення компетенції органів публічної адміністрації, судовий і громадський контроль, а також персональна відповідальність посадових осіб за перевищення повноважень або порушення прав громадян. Саме ці принципи формують довіру суспільства до органів влади і забезпечують баланс між владними повноваженнями та правами особи.

Діяльність публічної адміністрації також гарантується через наявність процедурних механізмів реалізації повноважень та захисту прав громадян. До них належать чітко визначені адміністративні процедури, можливість оскарження рішень у судовому порядку, парламентський контроль, діяльність уповноважених органів з прав людини та органів фінансового контролю. Забезпечення таких гарантій є необхідною умовою підтримки правової держави та запобігання зловживанням у сфері публічного управління.

В умовах воєнного стану принципи та гарантії діяльності суб'єктів публічної адміністрації зберігають своє значення, але набувають специфічного змісту. Пріоритетними стають принципи законності, оперативності та ефективності управлінських рішень, а також централізації та субординації у вертикалі влади. Гарантії діяльності органів публічної адміністрації зміщуються у бік забезпечення обороноздатності та громадської безпеки, що обумовлює тимчасове обмеження окремих

прав і свобод, але при цьому зберігається вимога до пропорційності таких обмежень. Важливу роль відіграє контроль за дотриманням міжнародних гуманітарних стандартів та національного законодавства навіть у надзвичайних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження діяльності публічної адміністрації в Україні є предметом наукових праць багатьох учених, які аналізують її теоретико-методологічні основи, механізми функціонування та особливості правового регулювання. Значний внесок у вивчення цього питання зробили В. Авер'янов, О. Бандурка, К. Бугайчук, С. Вировий, А. Волков, Н. Гавкалова, В. Галуцько, А. Гоголев, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, В. Корженко, А. Куліш, Р. Миронюк, Р. Мельник та інші дослідники. Вони досліджували концептуальні підходи до організації діяльності публічної адміністрації, механізми забезпечення ефективності адміністративних процедур та нормативно-правові засади функціонування системи публічного адміністрування.

Окремі аспекти діяльності публічної адміністрації в умовах воєнного стану досліджували В. Галуцько, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Кузьменко, В. Чорна, А. Комзюк, Р. Миронюк, Р. Мельник. Вони аналізували особливості управлінських процесів у кризових умовах, механізми координації дій між органами державної влади, а також правові аспекти функціонування адміністративної системи під час воєнного стану. Незважаючи на вагомий внесок дослідників у вивчення зазначених аспектів, діяльність публічної адміністрації в умовах воєнного стану залишається недостатньо дослідженою. Необхідним є подальший аналіз правових, фінансових та організаційних механізмів адаптації адміністративних процесів до над-

звичайних обставин, що потребує міждисциплінарного підходу та комплексного бачення шляхів розв'язання існуючих проблем.

Метою статті є розкриття принципів функціонування органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. В теорії право концептуально прийнято виділяти два підходи до розуміння поняття «принципи права»:

1) позитивістський підхід до визначення принципів права – це вихідні положення або ж ідеї, що мають своїм призначенням забезпечити нормативну регламентацію певного виду суспільної активності та, які були закріплені в рамках положень діючого законодавства;

2) природноправовий підхід до визначення принципів права – це вихідні ідеї керівного характеру, які встановлюють порядок регламентації суспільних відносин, виходячи із об'єктивних реалій суспільного розвитку на конкретному етапі історичного розвитку.

А. М. Колодій зазначає, що роль принципів права зводиться до наступного: – являють собою своєрідні критерії для оцінки належності дій суб'єктів суспільних відносин; – виступають інструментом формування правової культури та мислення учасників суспільних відносин; – фундують структуру та правову систему [1, с. 28-40].

О. В. Зайчук відмічає, що під принципами права потрібно розуміти визначальні ідеї, вихідні положення, імперативні установлення, які формують організаційний та моральний базис для появи, розвитку та забезпечення функціонування права [2, с. 23].

Р. Кондратьєв і О. Гернего під принципом права розуміють основні, вихідні положення, які визначають загальну спрямованість права і найбільш істотні риси його змісту [3, с. 43].

В.Г. Чорна наголошує, що принципи відіграють визначальну роль і у правовому регулюванні, і у нормотворчості й правозастосуванні з урахуванням закріплення в українському законодавстві. Приділяючи основну увагу принципам адміністративно-правових обмежень, науковець зазначає, що «використання принципів регулювання адміністративно-правових обмежень має на меті, з одного боку,

стримувати державу від невинуватого втручання у права і свободи людини, а з іншого – одночасно досягати оптимального балансу між зустрічними інтересами різних суб'єктів адміністративного права» [4]. У контексті діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану принципи їх функціонування спрямовані на забезпечення оптимального балансу між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням прав і свобод громадян. З одного боку, реалізація цих принципів має стримувати державу та її органи від надмірного чи невинуватого втручання у приватну сферу людини, навіть за умов посиленої імперативності управління. З іншого боку, вони дозволяють досягати пропорційності між публічними інтересами оборони, громадської безпеки та підтримання правопорядку й індивідуальними інтересами громадян і юридичних осіб. Таким чином, принципи діяльності суб'єктів публічної адміністрації у період воєнного стану покликані забезпечити гармонійне поєднання ефективного виконання оборонних завдань та мінімізації ризику зловживань владними повноваженнями.

Отже, принципи права є фундаментальною основою, що визначає зміст і спрямованість усієї правової дійсності. Вони впливають на формування та реалізацію законодавства, визначають межі та характер правового регулювання, а також забезпечують узгодженість правової системи з базовими соціальними цінностями.

Отож, **принципи права** – це фундаментальні, закріплені в законодавстві або виведені із сутності правової системи вихідні положення, які виражають зміст, спрямованість і основні ідеї права, слугують орієнтиром для правотворчої та правозастосовної діяльності, забезпечуючи узгодженість взаємин між державою, її органами та суспільством.

У практичному вимірі принципи права виступають своєрідними дороговказами для діяльності органів публічної адміністрації, орієнтуючи їх на дотримання законності, пропорційності, публічності, підзвітності та справедливості у реалізації владних повноважень. Саме завдяки принципам права адміністра-

тивна діяльність не перетворюється на механічне виконання норм, а набуває гуманістичного й правового змісту.

Взаємозв'язок між функціями органів публічної адміністрації та суспільством безпосередньо зумовлений принципами права. Вони забезпечують баланс між потребою в ефективному управлінні та обов'язком захищати права і свободи людини, сприяють формуванню довіри громадян до держави та легітимності її рішень. Наприклад, принципи пропорційності та верховенства права вимагають, щоб навіть за умов надзвичайних ситуацій або воєнного стану будь-які дії адміністрації були обґрунтованими, законними та спрямованими на досягнення суспільно значущих цілей без невинного обмеження прав людини.

Д.В. Бараненко зазначає, що принципи організації діяльності центральних органів виконавчої влади, являючи собою вихідні положення їх створення і функціонування, включає як закріплені в законодавстві, так і теоретично визначені засади. Вадою правового регулювання означеного питання в законодавстві України, встановленою шляхом порівняння принципів організації діяльності органів виконавчої влади, закріплених у законах України, визначено відсутність єдиного переліку принципів, що були би притаманні організації діяльності всіх без винятку органів виконавчої влади. Серед таких принципів: демократизм; вища соціальна цінність людини в Україні; гуманізм; децентралізація і деконцентрація влади; республіканізм; народовладдя; поділ влади при функціонуванні системи «стримувань і противаг»; визнання міжнародно-правових стандартів; поєднання свободи політичної діяльності (для службовців, які служать на політичних посадах) та політичної нейтральності (для державних службовців); відповідальність; рівний доступ до державної служби; безперервність діяльності органів виконавчої влади; єдиноначальність та колегіальність; поєднання державних і місцевих інтересів; забезпечення єдності державної політики; поєднання громадського і державного контролю; відкритість та прозорість; збереження державної таємниці; системність, чітка взаємодія окремих елементів

системи органів виконавчої влади, розподіл повноважень між ними; принцип компетенції суб'єктів здійснення виконавчої влади; ієрархічність чи підпорядкованість; субординація; інтерактивність; об'єктивність; економічність; програмування; науковість; професійна компетентність; підвищення кваліфікації державних службовців; урахування конкретної правової культури та правового досвіду держави.

І. Б. Коліушко та В. П. Тимошук виділяють наступні принципи діяльності публічної адміністрації: 1) верховенства права як пріоритету прав та свобод людини і громадянина, гуманізму та справедливості в діяльності публічної адміністрації; 2) законності як діяльності публічної адміністрації відповідно до повноважень і в порядку, визначених законом; 3) відкритості як оприлюднення та доступності для громадян інформації про діяльність та рішення публічної адміністрації, а також надання публічної інформації на вимогу громадян; 4) пропорційності як вимоги щодо обмеження рішень публічної адміністрації метою, якої необхідно досягти, умовами її досягнення, а також обов'язку публічної адміністрації зважати на наслідки своїх рішень, дій та бездіяльності; 5) ефективності як обов'язку публічної адміністрації забезпечувати досягнення необхідних результатів у вирішенні покладених на неї завдань при оптимальному використанні публічних ресурсів; 6) підконтрольності як обов'язкового внутрішнього та зовнішнього контролю за діяльністю публічної адміністрації, в тому числі судового; 7) відповідальності як обов'язку публічної адміністрації нести юридичну відповідальність за прийняті рішення, дії та бездіяльність [5, с. 26–27].

Т. М. Кравцова погоджуючись із вищеведеними принципами діяльності публічної адміністрації пропонує додати такі, які також відіграють вагомий роль в діяльності останньої: 1) ієрархічність – підлеглисть по вертикалі; 2) демократизм методів і стилю роботи – відтворює народовладдя в державному управлінні й передбачає встановлення глибоких і постійних взаємозалежностей між суспільством і державою як передумови формування демократичної системи управління, яка б базувалась на демократичних заса-

дах її здійснення в інтересах усіх або переважної більшості громадян; 3) професійна компетентність – функції та завдання публічної адміністрації мають виконувати належним чином професійно підготовлені фахівці; 4) поєднання виборності і призначуваності; 5) плановості – визначення певних конкретних спільних завдань, планів діяльності, виконання яких покладено саме на ці державні органи 6) науковість, що полягає в необхідності привести систему та механізми взаємодії складових елементів публічної адміністрації у відповідність до рівня розвитку суспільних відносин; 7) взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, населенням; 8) організаційно-правова зв'язаність діяльності державних органів і посадових осіб [6, с. 524-252].

Узагальнюючи загально-концептуальні підходи до визначення поняття «принципи права» та враховуючи особливості діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану можемо зазначити, що **«принципи діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану – це основоположні, нормативно закріплені керівні положення, які визначають межі, порядок та спрямованість реалізації владних повноважень органами публічної адміністрації в особливий період та покликані забезпечити поєднання ефективного захисту держави та громадян із дотриманням конституційних прав і свобод, запобігти зловживанням владою та створити оптимальний баланс між публічними й приватними інтересами у сфері управління.**

Пропонуємо виокремити наступні *особливості принципів діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану:*

1) підвищена імперативність – принципи набувають більш наказового характеру, оскільки реалізація владних повноважень вимагає швидких і рішучих дій для забезпечення національної безпеки. Полягає у посиленні обов'язковості та категоричності управлінських рішень, що приймаються органами державної влади та військовими адміністраціями. У цей період держава діє в умовах підвищеної небезпеки, що вимагає

швидкого реагування на загрози та мінімізації часу на узгодження чи дискусії. Вказана імперативність проявляється у домінуванні наказових і заборонних приписів, зменшенні можливостей для альтернативного вибору управлінських рішень і посиленні обов'язку їх негайного виконання. Такий підхід забезпечує стабільність функціонування державного механізму та ефективну реалізацію заходів оборони і безпеки, водночас залишаючи за державою обов'язок діяти в межах закону та з урахуванням пропорційності обмежень прав громадян;

2) пріоритет публічних інтересів – діяльність адміністрації зорієнтована насамперед на захист державного суверенітету, територіальної цілісності та безпеки громадян, навіть якщо це передбачає тимчасові обмеження приватних прав;

3) звуження диспозитивності – суб'єкти публічної адміністрації мають менший простір для вибору варіантів дій, оскільки їхні рішення здебільшого регламентуються спеціальними нормами воєнного стану. Полягає у зменшенні можливостей для вільного вибору варіантів управлінських рішень та дій, оскільки перевага надається суворому дотриманню приписів спеціального законодавства та наказів військового командування. У звичайних умовах адміністративні органи можуть застосовувати гнучкі підходи, виходячи з доцільності та конкретної ситуації, однак під час воєнного стану диспозитивність значно обмежується, щоб забезпечити швидке, чітке та узгоджене реагування на загрози національній безпеці;

4) пропорційність заходів – будь-які обмеження прав і свобод повинні бути обґрунтованими та відповідати реальним загрозам, щоб уникнути надмірного втручання держави у приватну сферу;

5) тимчасовий характер – принципи реалізуються лише на період дії воєнного стану та корелюють із конституційним механізмом його введення та припинення;

6) підзвітність і контрольованість – навіть за умов воєнного стану органи публічної адміністрації залишаються підконтрольними іншим суб'єктам державної влади та зобов'язані звітувати за свої дії;

7) гнучкість і адаптивність – принципи дозволяють швидко адаптувати управлінські рішення до змінної воєнної ситуації, забезпечуючи баланс між потребами оборони та правовими гарантіями.

У період дії воєнного стану гарантії діяльності суб'єктів публічної адміністрації мають особливе значення, оскільки адміністративно-правова діяльність органів виконавчої влади, військових адміністрацій та місцевого самоврядування відбувається в умовах посиленого імперативного управління, ризиків для безпеки держави та громадян. Забезпечення належних гарантій дає змогу не лише зберегти керованість державного механізму, а й запобігти порушенням прав людини та зловживанню владними повноваженнями в умовах, коли допустиме звуження окремих прав і свобод.

Проблематику гарантій діяльності публічної адміністрації в різних аспектах досліджували такі науковці, як В. Б. Авер'янов [7], В. К. Колпаков [8], Ю. П. Битяк [9], І. Б. Коліушко [10], Н. Р. Нижник [11], які розглядали як загальні гарантії ефективності адміністративного управління, так і специфіку їх реалізації у кризових та особливих правових режимах. Зокрема, В. Б. Авер'янов акцентував увагу на організаційно-правових засобах забезпечення ефективності публічної адміністрації, а В. К. Колпаков підкреслював необхідність гарантування законності та захисту прав громадян у період надзвичайних та воєнних станів.

Т. І. Друцул, Д. В. Догаєва гарантії діяльності органів публічної влади визначають як систему правових, інституційних і процедурних механізмів, які забезпечують, що органи державної влади виконують свої функції відповідно до закону і з урахуванням прав і інтересів громадян. Ці гарантії мають захищати права та свободи людей від можливих зловживань або неправомірних дій з боку державних органів. Вони можуть включати в себе конституційні норми, судовий нагляд, систему правозахистних організацій, механізми обліку та контролю за діяльністю державних органів, а також механізми звернення громадян за захистом їх прав.

Гарантіями діяльності органів публічної влади, в умовах воєнного стану, є заборони

щодо: зміни Конституції України; зміни Конституції Автономної Республіки Крим; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій.

Додатковою гарантією діяльності органів публічної влади, в період дії воєнного стану, є те, що на законодавчому рівні передбачено неприпустимість припинення повноважень органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки в умовах воєнного стану.

Ще однією із гарантій законності діяльності органів державної влади є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Наприклад, згідно Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, органи державної влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції, за винятком випадків передбачених цією Конвенцією [12, с. 75; 13].

Таким чином, **гарантії діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану** – це комплекс правових, організаційних, процедурних і соціальних засобів, спрямованих на забезпечення безперервного, ефективного та законного функціонування органів публічної адміністрації в умовах дії особливого адміністративно-правового режиму, що супроводжується підвищеною імперативністю управління та допустимим звуженням окремих прав і свобод громадян.

Вважаємо, що види гарантій діяльності суб'єктів публічної адміністрації в умовах воєнного стану можна поділити на декілька груп:

1) правові гарантії – закріплення у законодавстві норм про межі та порядок здійснення владних повноважень, відповідальність посадових осіб, дотримання принципів законності й пропорційності при обмеженні прав;

2) організаційні гарантії – функціонування чіткої вертикалі управління, координація дій між центральними та місцевими органами влади, створення військових адміністрацій для стабілізації управлінських процесів;

3) процедурні гарантії – впровадження регламентованих процедур ухвалення

рішень, фіксації рішень та контролю за їх виконанням, що мінімізує ризики зловживань;

4) соціальні та правозахисні гарантії – забезпечення балансу між публічними інтересами та правами громадян, надання механізмів оскарження неправомірних дій або рішень органів влади навіть у воєнних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Колодій А. М. Принципи права України. К. Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
2. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63854/04-Zaychuk.pdf?sequence=1>.
3. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего. *Право України*. 2000. № 2. С. 42–49.
4. Чорна В.Г. Принципи регулювання адміністративно-правових обмежень. *Правові новели*. № 5. 2018. С. 108-115.
5. Ефективна публічна адміністрація (довідник для міністрів) / автори-упорядники: І. Коліушко, В. Тимошук. К., 2006. 32 с.
6. Кравцова Т. М. Поняття та принципи діяльності публічної адміністрації / Т. М. Кравцова, А. В. Солонар. Форум права. 2010. № 4. С. 522–525. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10ktmdpa.pdf>
7. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України: академічний курс: у 2 т. Т. 1: Загальна частина. 2003. Київ: Юридична думка. 584 с.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. 2011. Київ: Юрінком Інтер. 544 с.
9. Битяк, Ю. П., Плахотнюк, Н. В., Ярмак, Н. П. Державне управління в Україні: правові засади. 2004. Харків: Право. 368 с.
10. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні. 2002. Київ: Факт. 243 с.
11. Нижник Н. Р., Машков, О. А. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. 1999. Київ: УАДУ. 286 с.
12. Друцул Т. І., Догаєва Д. В. Гарантії діяльності органів публічної влади в умовах воєнного стану. *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : зб. тез VII міжн. наук.-практ. конф., присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 17 травня 2024 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 255 с. С. 74-76. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/pravovi_zasady_organizaciyi_ta_zdiysnennya_publichnoyi_vlady_2024.pdf#page=75
13. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Силенко Л. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,
директор ТОВ «Юридична фірма «Право та справедливість»

ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У СФЕРІ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ ПІД ЧАС ВІЙНИ, ВИЗНАННЯ НЕВІДОМИХ ПОХОВАНЬ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Анотація. В статті розкрито правові та організаційні засади вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни і процедури визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду. Обґрунтовано, що поєднання форс-мажорних обставин, дефіциту ресурсів і перетину компетенцій центральних органів, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій, правоохоронних і судово-медичних установ породжує спори щодо доступу до послуг, тарифів, черговості й місця поховання, дотримання релігійних обрядів, поводження з персональними/медичними даними родин загиблих. Запропоновано модель публічного адміністрування, що включає: кризові SOP і міжвідомчі протоколи (повідомлення про смерть, ідентифікація, ексгумація/перепоховання, транспортування), прозорі методи тарифоутворення та механізми державного/муніципального замовлення базових послуг, єдиний цифровий кабінет звернень родин, інтегровані реєстри з GIS-картографування місць поховань і простежуваністю ланцюга зберігання доказів (chain of custody), а також канали ADR/медіації за участю НУО та релігійних громад. Наголошено на процесуальних гарантіях: право бути поінформованим і вислуханим, доступ до правової допомоги, незалежний нагляд (омбудсман, громадські ради), оскарження рішень без автоматичного зупинення критичних дій, дотримання вимог щодо захисту персональних даних.

Окремо розкрито алгоритми визнання невідомих поховань: класифікація локацій (масові/поодинокі/польові), стандартизоване документування, судово-медична ідентифікація (ДНК, стоматологічні та антропологічні ознаки), збереження речових доказів і відповідність міжнародним гуманітарним та правозахисним стандартам. Запропоновано створити регіональні координаційні центри і мобільні групи, забезпечити МНПСС-підтримку родин, уніфікувати договори з приватними надавачами послуг, передбачити PSO-контракти для мінімального гарантованого пакета. Для управління результатами визначено KPI: своєчасність ідентифікації, частка вирішених спорів у досудовому порядку, повнота реєстрації та маркування поховань, дотримання культурно-релігійних практик, якість комунікації з родинами. Висновок: системна, нормативно закріплена модель з прозорими процедурами, цифровими інструментами та міжвідомчою координацією знижує конфліктність, забезпечує гідність поховання та посилює довіру до інституцій у період війни.

Ключові слова: публічна адміністрація, поховальна справа, публічне управління, органи місцевого самоврядування, державний контроль, ритуальні послуги, правове регулювання, стандарти якості, етичні норми, суспільні інтереси, нормативно-правова база, прозорість, корупційні ризики, зарубіжний досвід.

Silenko L. M. Resolving conflict situations in the funeral services sector during war, recognition of unknown burials in a special period

Abstract. The article sets out the legal and organizational foundations for resolving conflict situations in the funeral services sector during war and the procedures for recognizing unknown burials in a special period. It argues that the combination of force-majeure circumstances, resource constraints, and overlapping competences of central authorities, local self-government bodies, military administrations, law-enforcement and forensic institutions generates disputes over access to services, tariffs, the sequence and location of burial, observance of religious rites, and the handling of families' personal/medical data. A public-administration model is proposed that includes: crisis SOPs and interagency protocols (death notification, identification, exhumation/reburial, transport), transparent tariff-setting methodologies and mechanisms for state/municipal commissioning of basic services, a single digital portal for family requests, integrated registers with GIS

mapping of burial sites and chain-of-custody traceability, as well as ADR/mediation channels involving NGOs and religious communities. Emphasis is placed on procedural guarantees: the right to be informed and heard, access to legal aid, independent oversight (ombudsman, public councils), avenues for appeal without automatically staying critical actions, and compliance with personal data protection requirements.

The article separately details algorithms for the recognition of unknown burials: classification of locations (mass/single/field graves), standardized documentation, forensic identification (DNA, dental and anthropological markers), preservation of physical evidence, and alignment with international humanitarian and human-rights standards. It proposes establishing regional coordination centers and mobile teams, providing MHPSS support to families, standardizing contracts with private providers, and introducing PSO contracts for a minimum guaranteed package. For results-based management, KPIs are defined: timeliness of identification, share of disputes resolved pre-trial, completeness of registration and marking of burials, observance of cultural-religious practices, and quality of communication with families. The conclusion is that a systemic, normatively anchored model with transparent procedures, digital tools, and interagency coordination reduces conflict, ensures dignified burial, and strengthens trust in institutions during wartime.

Key words: *public administration, funeral affairs, public management, local self-government bodies, state control, funeral services, legal regulation, quality standards, ethical norms, public interests, regulatory framework, transparency, corruption risks, international experience.*

Постановка проблеми. Із початком повномасштабного вторгнення в Україну питання організації ритуальних послуг набуло особливої гостроти. Масові втрати цивільного населення та військових, відсутність належної ідентифікації тіл, спонтанні поховання в місцях бойових дій, часто відсутній доступ до кладовищ, відсутність можливості забезпечити належне зберігання тіл та транспортувати померлих до місць постійного поховання в зонах бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, зростання кількості поховань у масових могилах або на стихійних цвинтарях, непоодинокі випадки поховань без встановлення особи загиблого – усе це створює додаткове навантаження на державні та місцеві органи влади, медичні установи та комунальні підприємства, відповідальні за організацію поховань.

Реалізація норм та положень законодавства, яким регламентується надання ритуальних послуг, не є досконалою в мирний час, а в умовах війни така складність суттєво посилюється. Особливо актуальним є питання визнання статусу загиблих осіб: від ідентифікації тіл до оформлення документів, що дозволяють рідним реалізувати свої права, пов'язані з соціальним захистом. На практиці доволі часто виникають юридичні колізії, коли особа вважається зниклою безвісти, але є непрямі докази її загибелі.

Ба більше, законодавство України в досліджуваній сфері лише частково адаптоване до реалій війни. Відповідні норми та положення приймалися, можемо припустити, поспіхом,

відповідно, вони не вирішують повною мірою відповідних питань. Юридичними прогалинами залишаються відсутність реєстру невідомих поховань, невизначеність процедур визнання факту смерті без виявлення тіла, недосконалість та неефективність механізму державного контролю за надавачами ритуальних послуг, відсутність законодавчої регламентації правового статусу волонтерських організацій в питанні пошуку тіл і перепоховання. Перелік проблемних питань не вичерпується зазначеним. Відповідно необхідно законодавчо внаормувати питання поховання в умовах воєнного стану з урахуванням перелічених та безлічі інших проблемних аспектів.

На фоні перелічених проблем загострюються теми вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни та визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду.

Метою статті є розкриття питання вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни, визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблем правового регулювання поховання загиблих унаслідок воєнних дій в Україні були предметом дослідження: М. Михайліченко, О. Александренко та В. Веселовська, Н. Калкутіна, Х. Мазуренко та Я. Онищук, А. Наумов та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливо зазначити, що на тлі загального навантаження на ритуальну сферу дедалі частіше

виникають конфлікти між родичами загиблих, працівниками комунальних служб, органами влади та військовими структурами. Причинами можуть бути черги на поховання, суперечки щодо місця поховання, незадоволення якістю наданих послуг, нерівномірний доступ до ритуальних ресурсів у різних регіонах тощо. Проте конфліктні ситуації стосуються не тільки військових, а й цивільних осіб.

Під конфліктною ситуацією розуміється об'єктивна основа конфлікту, що фіксує виникнення реальної суперечності в інтересах і потребах сторін. Вона обов'язково передбачає суперечливі позиції сторін із будь-якого приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення, розбіжність інтересів, бажань тощо [1].

Звідси, **конфліктна ситуація у сфері ритуальних послуг під час війни** – це об'єктивно зумовлена суперечність між інтересами, потребами або правами суб'єктів, яка виникає у зв'язку з організацією, наданням чи отриманням ритуальних послуг та характеризується розбіжністю позицій сторін, прагненням до протилежних цілей, різними підходами до реалізації прав і обов'язків, а також ускладнюється особливими умовами воєнного стану, обмеженим доступом до ресурсів і територій, що може перешкоджати належному задоволенню потреб у відповідній сфері.

До зазначеної категорії дотичне поняття юридичного конфлікту, який виникає як результат конфліктної ситуації. Загалом в наукових джерелах юридичний конфлікт пропонується розуміти як протистояння сторін, при якому хоча б один з його елементів характеризується юридичним змістом, а завершення такого протистояння реалізується через вирішення конфлікту юридичними засобами [2, с. 40]. Водночас юридичний конфлікт вважається найбільш цивілізованою формою соціального протиборства, яке здійснюється в межах певної правової процедури, має своїм підґрунтям чітку й переконливу аргументацію, а його розв'язання, як правило, формалізоване й санкціоноване [3, с. 8].

Вирішення конфліктних ситуацій, безспірно, повинне вирішуватися в правовому

полі та з дотриманням законодавства. Це дає підстави говорити окрім конфліктних ситуацій, також про **юридичні конфлікти у сфері ритуальних послуг під час війни**, під якими пропонуємо розуміти протистояння сторін, що виникає у зв'язку з організацією, наданням або отриманням ритуальних послуг, при якому хоча б один з його елементів має юридичний зміст (порушення прав, невиконання зобов'язань, правова невизначеність тощо), а розв'язання такого протистояння здійснюється у межах визначених законом правових процедур, із застосуванням юридичних засобів, спрямованих на відновлення справедливості, забезпечення прав і законних інтересів учасників конфлікту, з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану.

Прикладами конфліктних ситуацій, вирішення яких певною мірою регламентовано на законодавчому рівні, окрім іншого, є такі:

- надання неякісних ритуальних послуг з поховання та ритуального обслуговування. У такому випадку Замовник має право вимагати від Виконавця послуги безоплатного надання послуги належної якості або відшкодування завданих збитків;

- придбання товарів ритуальної належності неналежної якості. У такому випадку Замовник має право вимагати від продавця (виробника предметів ритуальної належності): безоплатного усунення недоліків товару; відшкодування зазначених збитків; заміни на аналогічний товар належної якості (якщо ціна на товар змінилася, перерахунок вартості не проводиться); відповідного зменшення купівельної ціни зазначених товарів; заміни на такий самий товар іншої марки (моделі, артикулу, модифікації) з відповідним перерахуванням купівельної ціни, що діяла на момент обміну;

- невиконання Виконавцем послуги, прострочення надання послуги згідно з договором-замовленням. У такому випадку Виконавець за кожний день (годину, якщо тривалість виконання визначена в годинах) сплачує Замовникові пеню, сплата якої не звільняє від виконання зобов'язання в натурі.

Однією з найбільш частих конфліктних ситуацій в Україні у сфері надання ритуальних

послуг є конкуренція між ритуальними службами та приватними надавачами відповідних послуг. Так, зазвичай особа, яка організовує поховання, звертається до голови сільської, селищної чи міської ради або до комунальної ритуальної служби, з якою укладає договір-замовлення. Водночас вона має право як скористатися послугами безпосередньо самої ритуальної служби, так і обрати інших, зокрема приватних, надавачів укладені договори з органом місцевого самоврядування або комунальною службою. Відповідно комунальна ритуальна служба фактично поєднує дві ролі: вона виступає одночасно і учасником ринку, і його частковим регулятором, оскільки приймає рішення про доступ інших суб'єктів господарювання до цього ринку шляхом укладення або відмови в укладенні відповідних договорів.

Така ситуація закріплена на законодавчому рівні та містить потенційно небезпечний конфлікт інтересів, що створює суттєві корупційні ризики. Існує висока ймовірність того, що комунальна служба взагалі не допустить приватних надавачів послуг до ринку, або ж обмежуватиме їхній доступ лише тими послугами, з якими сама не може впоратися, або ж надаватиме перевагу тим операторам, із залучення яких матиме власну вигоду. Як наслідок, із року в рік в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості комунальних ритуальних служб, водночас кількість приватних надавачів послуг у цій сфері залишається стабільною або навіть скорочується.

У контексті окресленої проблеми Антимонопольний комітет України стоїть на позиціях необхідності якнайшвидшого реформування ринку в бік його лібералізації та забезпечення прозорості, вважаючи за потрібне запровадити принцип взаємодії приватних підприємств із ритуальними службами. Іншими словами, підприємства не повинні залежати від готовності ритуальної служби укласти з ними угоду. Як варіант, вони мають повідомляти органи місцевого самоврядування про свої наміри працювати на ринку.

Ось кілька практичних прикладів вирішення відповідних конфліктів. У 2020 році Антимонопольний комітет України розглядав справу щодо порушення законодавства

з боку Комунального підприємства «Комишуваський комунальник» Комишуваської селищної ради Оріхівського району Запорізької області», яке не уклало договір про надання ритуальних послуг із фізичною особою – підприємцем, яка звернулася з відповідною заявою та надала пакет необхідних документів. Антимонопольний комітет України зобов'язав комунальне підприємство припинити порушення законодавства та укласти договір із заявником.

Інший приклад зловживання ритуальною службою своїм становищем зафіксований у Вінниці. КП «Комбінат комунальних підприємств» Вінницької міської ради встановило плату за в'їзд приватного катафального транспорту на кладовища міста. А згодом узагалі запровадило сплату коштів безповоротної фінансової допомоги при кожному оформленні договору-замовлення на поховання.

Аналіз національного законодавства у сфері надання ритуальних послуг та практики його реалізації дає підстави стверджувати, що вирішення конфліктних ситуацій можливе у кілька способів:

- договірний;
- адміністративний;
- судовий.

Перший спосіб передбачає домовленості між сторонами відповідного конфлікту, другий – використання адміністративного ресурсу для врегулювання конфліктної ситуації, третій – переважно застосовується у випадках, коли не спрацювали перший та другий. Проте, оскільки право на звернення за судовим захистом є конституційним, то його реалізація можлива і без вирішення конфлікту в позасудовому порядку.

Однак не лише перелічені способи вирішення конфліктів є дієвими засобами в цьому питанні. Потрібно також забезпечувати прозорість механізмів взаємодії громадян із ритуальними службами, підвищення професійного рівня працівників галузі, створення на місцях кризових координаційних центрів, до яких можуть звертатися родичі загиблих. Також доцільним є запровадження компенсаційних механізмів для родин, які не можуть отримати повний спектр послуг унаслідок бойових дій або окупації.

Нормативно-правовими актами у сфері надання ритуальних послуг передбачено, що спори і розбіжності, що можуть виникати внаслідок договору про надання ритуальних послуг, за змогою можуть вирішуватися шляхом переговорів між учасниками. У разі неврегулювання спорів і розбіжностей шляхом переговорів, розв'язання спорів здійснюється в судовому порядку.

Убачаємо, що алгоритм договірної врегулювання конфліктних ситуацій у сфері надання ритуальних послуг має такий вигляд:

1) виявлення конфліктної ситуації (наприклад, сторони фіксують наявність суперечностей щодо змісту, обсягу, якості, порядку чи вартості надання ритуальних послуг);

2) аналіз та збір інформації за змістом конфлікту (зокрема, сторони аналізують договірні умови, законодавство у сфері надання ритуальних послуг, а також документи, що стосуються конфліктної ситуації);

3) ініціювання переговорів (одна сторона звертається до іншої з пропозицією врегулювати конфлікт шляхом переговорів, зазначаючи можливі шляхи його вирішення);

4) проведення переговорів з метою пошуку компромісного рішення із залученням за необхідності медіаторів, юристів чи інших фахівців;

5) формулювання домовленостей, зокрема конкретних умов врегулювання спору (приміром, стосовно змін в умовах договору);

6) письмове оформлення домовленостей стосовно зобов'язань кожної сторони щодо вирішення конфлікту;

7) виконання досягнутих домовленостей.

Хоч це і не зазначено в спеціальному законодавстві у сфері похоронної справи загалом та надання ритуальних послуг зокрема, проте вирішення спорів можливе також засобом адміністративної процедури. Це відбувається з урахуванням вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» [4].

З урахуванням норм Закону України «Про адміністративну процедуру», на нашу думку, алгоритм вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни в порядку адміністративної процедури такий:

1) звернення зацікавленої особи до суб'єкта владних повноважень. Наприклад,

особа (родичі померлого, представники громади тощо) звертається із заявою, скаргою чи клопотанням до відповідного органу місцевого самоврядування, виконавчого органу чи іншого уповноваженого суб'єкта;

2) реєстрація та відкриття адміністративної процедури. Це й етап полягає в тому, що уповноважений орган реєструє звернення та ініціює адміністративну процедуру вирішення конфлікту;

3) установлення фактів та збирання доказів. Передбачає збір відповідальним органом необхідної інформації, документів, пояснень сторін, проведення перевірки фактів, що стали причиною конфлікту (наприклад, спори щодо права на поховання, доступу до кладовищ, вибору виконавця ритуальних послуг тощо) з обов'язковим залученням сторін шляхом їх заслуховування, ознайомлення з матеріалами справи тощо;

4) прийняття відповідальним органом рішення та доведення його до відома сторін. За потреби вживаються заходи для виконання такого рішення, зокрема і в примусовому порядку;

5) оскарження рішення (за потреби) або до вищого органу, або до суду.

В умовах воєнного стану адміністративна процедура може бути адаптована до реалій безпеки, обмеженого доступу до територій, дефіциту ресурсів, проте обов'язково повинна враховувати конституційні права громадян.

Прикладом вирішення конфліктної ситуації з надання ритуальних послуг у порядку адміністративної процедури може бути рішення Адміністративної колегії Північного міжобласного територіального відділення Антимонопольного комітету України від 07 жовтня 2021 р. № 60/81-р/к «Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції», яким визнано дії Володарської селищної ради Білоцерківського району Київської області, які полягають у встановленні тарифів Комунальним підприємством «Володарка» на послуги з відведення місць на кладовищі, у тому числі окремо за виділення місць для захоронення для жителів смт Володарка та для іногородніх громадян, порушенням законодавства про захист економічної конкуренції, а саме: дії органу місцевого самоврядування, які поля-

гають у легітимації порушення Комунальним підприємством «Володарка» законодавства про захист економічної конкуренції на ринку надання послуг із відведення місця на кладовищі, зокрема окремо за виділення місць для захоронення для жителів смт Володарка та для іногородніх громадян у смт Володарка, що призвело до ущемлення інтересів споживачів таких послуг. У зв'язку з цим Володарську селищну раду Білоцерківського району Київської області зобов'язано припинити порушення законодавства про захист економічної конкуренції, про що письмово повідомити Північне міжобласне територіальне відділення Антимонопольного комітету України протягом двох місяців із дня його припинення з наданням підтвердних документів [5].

Досить цікавим прикладом вирішення конфліктних ситуацій у сфері надання ритуальних послуг у порядку адміністративного порядку вбачаємо погодження проєктів нормативно-правових актів, дотичних до досліджуваної теми. Так, згідно з висновком Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування на проєкт Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг, поданий народним депутатом України А. Мотовиловцем та іншими народними депутатами України (реєстр. № 12188), зареєстрованим в Апараті Верховної Ради України 17 червня 2025 р. за № 04-23/03-2025/140728, Парламенту рекомендовано однойменний законопроект за наслідками розгляду в першому читанні прийняти за основу [6]. Проте і Головний науково-експертним управлінням Верховної Ради України, і комітетами Верховної Ради України з питань цифрової трансформації та з питань освіти, науки та інновацій надано низку зауважень до вказаного проєкту Закону України [7]. Тобто, можна говорити про своєрідну конфліктну ситуацію, яка вирішуватиметься під час подальшого розгляду цього документу відповідно до вимог Регламенту Верховної Ради України [8].

Відповідно до статті 8 Конституції України звернення до суду для захисту конституцій-

них прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

З урахуванням аналізу відповідних джерел, а також процитованої дефініції, пропонуємо розуміти **невідоме поховання** як *місце поховання людських останків, щодо якого відсутня достовірна інформація про особу померлого (померлих), обставини та/або офіційна реєстрація факту поховання, а також документально не підтверджений правовий статус такого поховання відповідно до чинного законодавства.*

Відповідно, невідомі поховання характеризуються:

- наявністю людських останків – місце містить останки однієї або кількох померлих осіб;
- відсутністю достовірної інформації про особу (особи) – немає підтверджених даних щодо ідентичності похованої особи або осіб;
- відсутністю відомостей про обставини поховання – відсутня чітка, достовірна інформація про умови, причини та час поховання;
- відсутністю офіційної реєстрації факту поховання – місце поховання не внесене до відповідного реєстру;
- відсутністю документально підтвердженого правового статусу – немає офіційних документів, що визнають правовий статус цього поховання згідно з законодавством.

Тобто, йдеться не тільки про факт того, що невідоме походження поховання, а й про те, що невідомою є особа померлого (тіло чи останки). Крім того, кажучи про невідоме поховання, може йтися про поховання останків однієї людини, або ж декількох тіл. Водночас це не єдина відмінність таких поховань. Тому, пропонуємо їх класифікацію:

- 1) за категорією похованих осіб:
 - невідомі військові поховання;
 - невідомі цивільні поховання;
 - невідомі поховання жертв воєнних злочинів чи катастроф;
- 2) за місцем розташування:
 - поховання на спеціально відведених кладовищах (меморіалах);
 - поховання на звичайних громадських кладовищах;

– поховання за межами кладовищ (у лісах, на полях, у зонах бойових дій тощо);

3) за ступенем упорядкування:

– облаштовані невідомі поховання (місце поховання має належне позначення (хрест, табличка, унікальний код тощо);

– необлаштовані поховання (відсутні позначення або елементи, що ідентифікують поховання як місце захоронення).

Проблема невідомих поховань не є голо- слівною, особливо у воєнних умовах. Так, у Чернігівській обласній військовій адміні- страції припускають, що в лісах регіону є невідомі поховання загиблих цивіль- них під час наступу російських військових у 2022 році: «У лютому-березні на Чернігів- щині тривали запеклі бої проти російських окупантів. Часто жертвами росіян ставали

не тільки українські військові, а й цивільні люди. Наша область лісиста, є громади із розкиданими далеко один від одного селами та хуторами. Тому, є висока ймо- вірність існування досі невідомих поховань, а також місць, де можуть бути поховані жертви росіян, які вони цілеспрямовано намагались приховати» [9].

Проте окреслене питання стосується не лише сучасної війни на території України, а й воєн, які були в минулому. Наприклад, за зверненням представництва Німецької Народної Спілки по догляду за військовими похованнями в Україні у м. Ковелі хочуть дозволити пошук, ексгумацію та перепохо- вання останків німецьких військовослужбов- ців із часів Другої світової війни, про які доне- давна не було відомо [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Поняття конфліктної ситуації. URL: <https://confman.ptngu.com/index4.html>
2. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах. Право України. 2003. № 9. С. 39-44.
3. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2005. 20 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124058143>
4. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
5. Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції : рішення Адміністративної колегії Північного міжобласного територіального відділення Антимонопольного комітету України від 07 жовтня 2021 р. № 60/81-п/к. URL: <https://northmtv.amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/617/691/5fb/6176915fbfc35918911699.pdf>
6. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого само- врядування, регіонального розвитку та містобудування на проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг, поданий народним депутатом України А. Мотовиловцем та іншими народними депутатами Укра- їни (реєстр. № 12188). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/b740c6cb-2d76-4203-b5ce-ed4cfa790f2e>
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45174>
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
9. У Чернігівській області шукають невідомі поховання цивільних, яких вбили окупанти. URL: <https://www.unian.ua/society/u-chernigivskiy-oblasti-shukayut-nevidomi-pohovannya-civilnih-yakih-vbili-okupanti-12081309.html>
10. У Ковелі хочуть дослідити досі невідомі поховання німецьких військових. URL: <https://misto.media/news/1935-u-koveli-khochut-doslidyty-dosi-nevidomi-pokhovannia-nimetskykh-viyskovykh>

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.34>

Соломаха А. Г.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУЦІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Анотація. У статті досліджується вплив цифрової трансформації на методологію наукових досліджень у сфері адміністративного права. Наголошується, що цифровізація стала одним із провідних чинників розвитку сучасного суспільства, суттєво змінивши як публічне управління, так і юридичну науку. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, електронного урядування, штучного інтелекту, блокчейну та аналітики великих даних формує нову якість адміністративно-правових відносин та актуалізує потребу у відповідному теоретико-методологічному забезпеченні.

Розкрито, що цифрова трансформація зумовлює не лише модернізацію публічного сектору, а й зміну предмета та методів адміністративно-правової науки. Акцент зроблено на необхідності поєднання філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, а також на проблемі методологічного плюралізму, що одночасно відкриває нові можливості й породжує виклики для наукової системності. Вказано, що цифрова епоха вимагає інтеграції міждисциплінарних підходів, зокрема методів інформатики, теорії систем, статистики та кібернетики, що забезпечує більш комплексне дослідження нових явищ у публічному управлінні.

Особлива увага приділена появі нових інструментів дослідження: аналізу великих масивів даних, моделюванню, використанню комп'ютерних технологій і алгоритмів машинного навчання для опрацювання судової практики та адміністративних процедур. Показано, що традиційні якісні методи поступово доповнюються емпіричними, орієнтованими на вимірювані результати.

Підкреслюється, що цифровізація ставить під сумнів окремі класичні доктрини адміністративного права, зокрема щодо правосуб'єктності штучного інтелекту, і стимулює появу нових концепцій відповідальності та контролю.

У висновках обґрунтовано, що цифрова трансформація впливає на методологію подвійно: по-перше, розширює арсенал методів і підходів, роблячи дослідження більш емпірично орієнтованими; по-друге, трансформує дослідницьку парадигму, яка поступово переходить від традиційної нормативістської моделі до сучасної системної, людиноцентричної та інформаційно орієнтованої доктрини, що забезпечує здатність науки адміністративного права адекватно реагувати на виклики цифрової доби.

Ключові слова: адміністративне право, цифрова трансформація, методологія досліджень, штучний інтелект, великі дані, електронне урядування.

Solomakha A. H. The impact of digital transformation on the methodology of research in the science of administrative law

Abstract. The article examines the impact of digital transformation on the methodology of scientific research in the field of administrative law. It emphasizes that digitalization has become one of the leading drivers of modern society, fundamentally reshaping both public administration and legal science. The introduction of information and communication technologies, e-government, artificial intelligence, blockchain, and big data analytics has created a new quality of administrative and legal relations and highlighted the need for appropriate theoretical and methodological support.

It is revealed that digital transformation leads not only to the modernization of the public sector but also to changes in the subject matter and methods of administrative law as a science. Special attention is given to the need for combining philosophical, general scientific, and specifically legal methods of cognition, as well as to the issue of methodological pluralism, which simultaneously opens up new opportunities and poses challenges for scientific coherence. The article notes that the digital era requires the integration of interdisciplinary approaches, particularly those of computer science, systems theory, statistics, and cybernetics, ensuring a more comprehensive study of new phenomena in public administration.

The emergence of new research tools is analyzed, including the use of big data analytics, modeling, computer technologies, and machine learning algorithms for the study of judicial practice and administrative procedures. It is demonstrated that traditional qualitative methods are gradually being complemented by empirical approaches focused on measurable outcomes.

The article also highlights that digitalization challenges certain classical doctrines of administrative law, particularly with regard to the legal personality of artificial intelligence, and stimulates the development of new concepts of responsibility and control.

The conclusions substantiate that digital transformation influences methodology in two key ways: first, it expands the range of methods and approaches, making research more empirically oriented; second, it transforms the research paradigm, which is gradually shifting from a traditional normativist model to a modern systemic, human-centered, and information-oriented doctrine. This ensures the ability of the science of administrative law to adequately respond to the challenges of the digital age.

Key words: *administrative law, digital transformation, research methodology, artificial intelligence, big data, e-government.*

Актуальність проблеми. Цифрова трансформація сьогодні визначає напрями розвитку суспільства, держави та права. Її вплив на сферу публічного управління є беззаперечним: завдяки впровадженню цифрових технологій докорінно змінюється механізм надання адміністративних послуг, з'являються нові інструменти управління, трансформуються традиційні відносини між державою і громадянами. Це ставить перед адміністративним правом принципово нові завдання, зокрема: забезпечення прозорості, підзвітності, захисту прав людини у цифровому середовищі, а також належного регулювання алгоритмічних процесів і використання великих даних.

Водночас сучасні виклики потребують перегляду як правових норм, так і науково-методологічних підходів. У цьому контексті особливої ваги набуває питання удосконалення методології наукових досліджень у сфері адміністративного права, оскільки саме вона визначає здатність науки адекватно реагувати на нові явища та формувати обґрунтовані рекомендації для правотворчої та правозастосовної практики.

Крім того, в українських умовах актуальність проблеми посилюється активним впровадженням проєктів цифрової держави («Дія», електронний суд, інтегровані реєстри тощо), що породжує цілу низку практичних і теоретичних питань: від забезпечення доступності електронних послуг і захисту громадян від зловживань до формування нових доктринальних підходів у науці. Саме тому дослідження впливу цифрової трансформації на методологію адміністративно-правових досліджень є своєчасним і необхідним як

для розвитку науки, так і для вдосконалення публічного управління в Україні.

Мета статті – теоретичне обґрунтування впливу цифрової трансформації на методологію досліджень у науці адміністративного права. Завданням є визначення основних тенденцій і напрямів методологічних змін, аналіз проблем та можливостей, які виникають у зв'язку з використанням новітніх технологій, а також формулювання науково-методичних підходів, здатних забезпечити належне теоретичне осмислення і практичне застосування адміністративно-правових досліджень у цифрову добу.

У сучасних умовах цифрова трансформація стала одним із пріоритетних чинників розвитку суспільства, що не оминула й сферу публічного управління та адміністративного права. В Україні та у багатьох країнах світу для підвищення ефективності публічної сфери широко впроваджуються цифрові технології.

Цифрова трансформація в публічному секторі охоплює комплекс змін, пов'язаних із впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність органів державної влади та управління. Йдеться насамперед про перехід від традиційних процедур до електронних форматів, автоматизацію управлінських процесів, використання алгоритмів для прийняття рішень, аналіз великих масивів даних тощо.

Україна, як і більшість сучасних країн, інтенсивно переживає цифрову трансформацію публічного управління. На державному рівні прийнято низку стратегічних документів (Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства [1], Концепція розвитку електронного

урядування [2] тощо), створено Міністерство цифрової трансформації, реалізуються масштабні проекти на кшталт порталу та застосунку «Дія» для надання електронних державних послуг. Безумовно ці нововведення потребують не лише технічної, але й правової підтримки.

У 2021 році набрав чинності Закон України «Про адміністративні послуги» в новій редакції [3], який закріпив можливість отримання послуг онлайн, електронну взаємодію реєстрів і багато інших сучасних механізмів. Аналогічно, триває впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (так званий «електронний суд»). Кожен такий крок породжує значний пласт для досліджень: як удосконалити законодавство, щоб електронні послуги були доступнішими; як забезпечити належну безпеку державних інформаційних систем; як змінюється статус і відповідальність посадових осіб у цифровому середовищі тощо. Українські науковці активно включаються в цей процес, аналізуючи і зарубіжний досвід, і національні особливості.

Завдяки цифровим технологіям адміністративне право отримує нові інструменти для підвищення ефективності публічної адміністрації. Приміром, блокчейн здатен забезпечити незмінність і надійність даних у державних реєстрах, що знижує ризики зловживань і підвищує довіру громадян. Штучний інтелект уже використовується для автоматизованої обробки звернень громадян, надання консультацій чи навіть ухвалення окремих процедурних рішень (реєстрація бізнесу, видача дозволів тощо), що пришвидшує відповідні процеси. Великі дані та аналітичні системи допомагають виявляти тенденції і проблемні зони у сфері публічного управління, підвищуючи обґрунтованість нормативних рішень [4, с. 123].

Водночас цифрова трансформація висуває й нові вимоги до правового регулювання. З'являються раніше не відомі правові ситуації: автоматизовані адміністративні акти, електронні докази, цифрові підписи, смарт-контракти в публічних закупівлях тощо. Існує нагальна потреба в оновленні законодавства та розробці нових правових підходів, аби врегулювати відносини у цифровому середовищі, захистити права громадян (зокрема право на захист персональних даних) і забез-

печити належне функціонування електронних сервісів. Адміністративне право постає в новому світлі – акцент зміщується на забезпечення прозорості, підзвітності та орієнтації на потреби громадян у публічному управлінні, що відображає глобальні тренди розвитку інформаційного суспільства. Так, під впливом цифровізації адміністративне право дедалі більше зосереджується на захисті прав споживачів публічних послуг, ефективному управлінні державними ресурсами, спрощенні процедур і зменшенні адміністративних бар'єрів.

Адміністративно-правові норми та інститути трансформуються, аби відповідати запитам суспільства та викликам часу, що, своєю чергою, вимагає наукового осмислення і теоретичного обґрунтування цих змін. Відповідно, наука адміністративного права мусить реагувати на ці зміни, коригуючи напрями досліджень та вдосконалювати методологію наукового пізнання.

Для того щоб з'ясувати, як саме цифрова трансформація впливає на методологію досліджень у науці адміністративного права, варто почати з базових положень.

Як відомо, методологія наукових досліджень визначає підходи, принципи і методи, за допомогою яких наука отримує обґрунтовані знання про певні явища. У галузі адміністративного права методологія традиційно включає філософські (загальнотеоретичні) підвалини, загальнонаукові методи та спеціально-юридичні методи пізнання.

До філософських засад належать, зокрема, діалектичні закони і принципи, що дозволяють бачити розвиток правових явищ у динаміці та взаємозв'язку. Загальнонаукові методи – системний підхід, аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання, статистичний аналіз тощо – дають змогу досліднику вивчати право як складний соціальний феномен із використанням напрацювань інших наук. Спеціально-юридичні методи (формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, метод тлумачення норм та інші) пристосовані безпосередньо для роботи з правовим матеріалом. Ефективне дослідження складних проблем адміністративного права потребує органічного поєднання всіх цих рівнів методів, а не їх ізольованого застосування.

Відомо, що лише одночасне використання кількох методів у взаємозв'язку дозволяє ґрунтовно вивчити предмет і отримати об'єктивні результати.

Станом на сьогодні можна говорити про методологічний плюралізм в галузі адміністративного права. Однак це різноманіття має й зворотний бік – відсутність єдиного стандарту чи підходу до побудови методології досліджень [6, с. 215]. Окрім того, не всі наукові методи однаково ефективні для правових досліджень. Право має свою специфіку, через що механічне перенесення методик точних чи природничих наук може спотворювати результати [5, с. 57].

Важливо підкреслити, методологія не статична, вона розвивається разом із наукою. Кожен новий етап розвитку суспільства та держави ставить нові питання перед науковцями, які потребують адекватних методів дослідження. Так, сучасні реформи публічної адміністрації, євроінтеграційні процеси, запит на верховенство права і права людини – все це вимагає від науки адміністративного права нових підходів і методологічних рішень. Дослідники наголошують, що подальший прогрес адміністративно-правової науки неможливий без оновлення її методологічного інструментарію [6, с. 217].

В свою чергу, цифрова епоха висуває до методології особливі вимоги, спонукаючи до інтеграції нових методів і міждисциплінарних підходів.

Цифрова трансформація не лише змінює предмет адміністративного права, а й суттєво впливає на способи його дослідження. З'являються нові об'єкти та явища, які раніше не існували або не були в центрі уваги науки, – від електронних послуг і реєстрів до алгоритмів штучного інтелекту в управлінських рішеннях. Досліджувати ці феномени традиційними методами буває недостатньо, тому науковці перебувають у пошуку оновлених теоретико-методологічних підходів. Наприклад, розвиток інформаційного суспільства спонукає науку адміністративного права переосмислити базові концепції публічного управління. На думку окремих науковців, у цифрову еру формується нова парадигма «public governance» (публічне врядування)

замість традиційного «public administration» (публічного адміністрування), що акцентує партнерську взаємодію держави і суспільства за допомогою цифрових платформ [6, с. 218]. Для обґрунтування такої концепції потрібен новий теоретико-методологічний підхід, який враховує мережеву природу взаємодії влади і громадян у цифровому середовищі.

Цифрові явища на перетині права та технологій вимагають залучення знань з інших дисциплін. Методи інформатики, теорії систем, кібернетики, статистики дедалі частіше стають у пригоді правникам, що досліджують електронне урядування чи правове регулювання ІТ-сфери. Так, чимало дослідників пропонують розглядати інформаційні технології в публічному управлінні як складні синергетичні системи, що потребують комбінування кількох методологічних підходів одночасно.

З позицій інформаційного права та теорії інформаційного суспільства аналізуються синергетичні аспекти застосування інструментального, системного і структурного методів у дослідженні ІТ в публічному управлінні [6, с. 219].

Тобто для вивчення електронних систем управління доцільно об'єднувати інструментарій кількох наук: правові методи – для оцінки нормативної бази, системно-структурні – для аналізу архітектури самих інформаційних систем, соціологічні – для вивчення впливу цих систем на громадян тощо. Подібний міждисциплінарний синтез методів збагачує науку адміністративного права і дозволяє адекватніше відобразити реальність, що швидко змінюється під впливом цифрових технологій.

Варто зазначити, що цифрова епоха надає дослідникам адміністративно-правових явищ й нові інструменти. По-перше, доступність великого обсягу даних (статистика електронних сервісів, великі масиви управлінської інформації) відкриває можливості для використання кількісних методів, зокрема юридичної статистики, контент-аналізу електронних документів, моделювання сценаріїв розвитку адміністративних процесів. Якщо раніше в правових дослідженнях переважали якісні методи (формально-логічний аналіз норм, тлумачення, догматичні підходи), то тепер дедалі більшого значення набувають емпіричні дослідження: аналіз судо-

вої практики за допомогою комп'ютерних програм, опитування громадян щодо користування електронними послугами, вимірювання показників ефективності роботи електронних платформ тощо. По-друге, самі засоби дослідження удосконалюються завдяки ІТ: сучасний правник-науковець має в розпорядженні електронні бібліотеки, правові бази даних, системи штучного інтелекту для пошуку правових позицій. Нові інтелектуальні технології – такі як програмування та комп'ютерне моделювання – суттєво змінили підходи до проведення наукових досліджень. Використання подібних технологій в правовій науці лише набирає оберти, але вже очевидно, що за їх допомоги можна отримати нові глибокі результати, недосяжні традиційними методами.

Цифрова трансформація спонукає перегляд деяких фундаментальних доктрин адміністративного права. Яскравим прикладом є проблема правосуб'єктності штучного інтелекту. Класична доктрина не передбачала участі «неживого агента» (алгоритму) в адміністративних правовідносинах як самостійного суб'єкта [4, с. 118]. Проте вже зараз в Україні здійснюються експерименти з автоматизації надання адміністративних послуг без безпосередньої участі посадовців (як приклад, застосування всеукраїнської цифрової платформи та мобільного застосунку «Дія»).

При цьому виникає питання: чи може штучний інтелект вважатися учасником правовідносин у цих процедурах? Через відсутність чіткої відповіді у чинній доктрині утворюються прогалини та колізії в праві.

Для розв'язання цієї проблеми науковці пропонують нові теоретичні підходи, напрацьовуючи принципово нові концепції відповідальності й контролю за штучним інтелектом.

Тобто формується нова методологія в межах адміністративного права, яка поєднує юридичну науку з елементами інформатики та теорії управління для вирішення унікальних питань, породжених ШІ.

Водночас, зміна методології неможлива без суб'єктів її застосування. Цифрова трансформація висуває нові вимоги до компетентності науковців-адміністративістів. Сучасний дослідник адміністративного права має орієнтуватися не лише в законодавстві й теорії

публічного управління, але й розуміти основи ІТ, володіти навичками роботи з інформаційними системами. Наголошується, що сьогодні є потреба у фахівцях, які поряд із вузькоправовими знаннями мають навички у використанні інформаційно-телекомунікаційних технологій у професійній діяльності [5, с. 58]. Тому в освітніх програмах з'являються курси на стику права і ІТ, а дисертаційні дослідження все частіше торкаються тем цифровізації. У результаті формується нове покоління правників, здатних розвивати науку адміністративного права з урахуванням цифрової специфіки.

Отже, можна стверджувати, що цифрова трансформація впливає на методологію досліджень подвійно. По-перше, розширюється спектр методів та підходів, інтегруються міждисциплінарні інструменти, наука стає більш емпірично орієнтованою. По-друге, змінюється сама дослідницька парадигма – класичні теорії доповнюються новими концепціями, що враховують реалії інформаційного суспільства. В підсумку методологія науки адміністративного права поступово еволюціонує від традиційної (нормативістської, державоцентричної) до сучасної (інформаційно орієнтованої, людиноцентричної, системної) доктрини, яка здатна адекватно відповісти на виклики цифрової епохи.

Цифрова трансформація суспільства і публічного управління кардинально змінює ландшафт науки адміністративного права. Вона розширює коло питань, які потребують наукового аналізу, та одночасно вимагає нових підходів до такого аналізу.

З огляду на це, вплив цифровізації на методологію досліджень у науці адміністративного права проявляється у декількох основних вимірах:

1) *Розширення методологічного інструментарію.* Наука адміністративного права, яка раніше була зосереджена переважно на праводогматичних методах, нині інтегрує міждисциплінарні й емпіричні методи (системний аналіз, моделювання, статистику, комп'ютерні технології тощо), що дає змогу належним чином досліджувати нові явища: електронні процедури, цифрові платформи, алгоритмічні рішення, та отримувати науково обґрунтовані рекомендації для практики.

2) *Еволюція теорії та парадигм.* Цифрова ера змушує переглядати засадничі теоретичні концепції адміністративного права. Доктрина «публічного управління» наповнюється новим змістом (концепції відкритого врядування, мережевого підходу, людиноцентричності, захисту даних тощо). Потреба врахувати інтереси та участь громадян через цифрові механізми зумовила зміщення акцентів від суто ієрархічного адміністрування до партнерської моделі замість традиційного («public administration» >>> «public governance»), що вимагає відповідного методологічного забезпечення.

3) *Вплив на освіту та наукові кадри.* Для розвитку методології важливо, щоб фахівці володіли новими навичками. Цифрова трансформація сприяє появі нової генерації адміністративістів, обізнаних в ІТ, статистиці, управлінських науках. Вони здатні продовжити вдосконалення методології на перетині галузей знання. В українському контексті це проявляється в тому, що молоді дослідники обирають теми, пов'язані з електронним урядуванням, цифровими правами, і в своїх роботах застосовують сучасні методи аналізу.

4) *Підвищення практичної значущості досліджень.* Сучасні методологічні підходи орієнтуються на вирішення реальних проблем адміністративної практики в цифрових

умовах. Наука стає ближчою до потреб суспільства: дослідження присвячуються тому, як зробити адміністративні послуги доступнішими, як захистити громадян від ризиків автоматизованих рішень, як запобігти кіберзагрозам у публічному секторі тощо. Результати таких досліджень безпосередньо лягають в основу реформ і нововведень, забезпечуючи їх наукову обґрунтованість. Як наслідок, адміністративне право дедалі більше перетворюється на ефективний інструмент реагування держави на виклики інформаційного суспільства, а методологія науки служить містком між інноваціями та їх теоретичним осмисленням.

Висновки. На завершення слід зазначити, що вплив цифрової трансформації на методологію досліджень є процесом поступовим і багатовимірним. Українська адміністративно-правова наука, зберігаючи найкращі традиції, одночасно відкрита до змін та експериментів, продиктованих часом. Методологія досліджень у цій сфері стає більш гнучкою, комплексною та чутливою до контексту. Подальше її вдосконалення – один із пріоритетів наукового розвитку, адже тільки спираючись на сучасну методологію, можна отримати знання, які адекватно відображають реалії цифрової держави і сприятимуть створенню ефективного, справедливого та орієнтованого на громадянина публічного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кабінет Міністрів України. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження від 17 січ. 2018 р. № 67-р. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>.
2. Кабінет Міністрів України. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження від 20 верес. 2017 р. № 649-р. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>.
3. Закон України «Про адміністративні послуги». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 32. Ст. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.
4. Баранов О. А., Дубняк М. В. Адміністративно-правовідносини та штучний інтелект: проблема суб'єктності. Інформація і право. 2023. № 2 (30). С. 108–141. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-2-108>.
5. Мазурик Р. В. Методологія дослідження адміністративно-правових засад організації та діяльності обласних прокуратур України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2020. № 46. С. 55–60. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.46.11>.
6. Єсімов С. С. Методологія дослідження інформаційних технологій у публічному управлінні. Серія юридична. 2017. С. 211–221. ISSN 2311-8040. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1696/1/4-2017-25.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 342.9:347.963(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.35>**Тополя Р. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
головний судовий експертЧеркаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА ЕКСПЕРТНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано адміністративно-правову природу контролю та нагляду у сфері судово-експертної діяльності як складових публічного адміністрування. Визначено сутність понять «контроль» і «нагляд» через їхнє тлумачення у правовій теорії та практиці. Контроль подається як ширший інститут, що охоплює перевірку виконання завдань і функцій підконтрольними суб'єктами, а також виконання інформаційно-аналітичної й корегувальної ролі. Нагляд має вужчий характер і застосовується у сферах підвищеної суспільної небезпеки, поєднуючи профілактику та можливість адміністративного примусу. Обґрунтовано, що судова експертиза є одним із ключових засобів доказування у кримінальному, цивільному та адміністративному процесах, тому результати експертних досліджень повинні перебувати під контролем. Незважаючи на гарантії незалежності експерта, законодавство передбачає низку організаційних і правових механізмів перевірки його діяльності. Проаналізовано порядок атестації та державної реєстрації методик проведення експертиз, ведення державного реєстру атестованих експертів, а також дисциплінарні заходи впливу. Особливу увагу приділено міжвідомчій координації та науково-методичному забезпеченню, які реалізуються через спеціально уповноважені органи. Судова практика підтверджує важливість контролю та нагляду у вигляді призначення експертиз, перевірки належності доказів, попередження експертів про відповідальність і зупинення провадження до отримання висновків. Зроблено висновок, що поєднання незалежності експерта з ефективними зовнішніми механізмами контролю створює оптимальний баланс між гарантіями професійної самостійності та забезпеченням об'єктивності результатів. Підкреслюється, що сучасна модель контролю й нагляду поєднує правові, організаційні та практичні засоби, які потребують подальшого розвитку, зокрема вдосконалення процедур рецензування, підвищення кваліфікації фахівців та запровадження єдиних стандартів оцінки якості.

Ключові слова: адміністративний нагляд, адміністративне право, адміністративний примус, атестація експертів, державний контроль, дисциплінарна відповідальність, доказування, законність, контроль, нагляд, органи публічної адміністрації, публічне адміністрування, реєстрація методик, судова експертиза, управлінські функції.

Topolia R. V. Administrative and legal means of control and supervision over expert activities in Ukraine

Abstract. The article analyzes the administrative and legal nature of control and supervision in the field of forensic activity as components of public administration. The essence of the concepts "control" and "supervision" is defined through their interpretation in legal theory and practice. Control is presented as a broader institution covering the verification of the performance of tasks and functions by controlled entities, as well as the performance of informational-analytical and corrective roles. Supervision has a narrower character and is applied in areas of increased social danger, combining preventive measures and the possibility of administrative coercion. It is substantiated that forensic examination is one of the key means of proof in criminal, civil, and administrative proceedings; therefore, the results of expert research must be subject to control. Despite the guarantees of the expert's independence, legislation provides a number of organizational and legal mechanisms for verifying his or her activity. The procedure for the certification and state registration of forensic methodologies, the maintenance of the state register of certified experts, as well as disciplinary measures, is analyzed. Special attention is paid to interdepartmental coordination and scientific-methodological support, which are implemented through specially authorized bodies. Judicial practice confirms the importance of control and supervision in the form of appointing examinations, verifying the admissibility of evidence, warning experts about liability, and suspending proceedings until conclusions are obtained. It is concluded that combining the independence of the expert with effective external control mechanisms creates an optimal

balance between guarantees of professional autonomy and ensuring the objectivity of results. It is emphasized that the modern model of control and supervision combines legal, organizational, and practical tools, which require further development, particularly the improvement of review procedures, professional training, and the introduction of unified quality assessment standards.

Key words: *administrative coercion, administrative law, administrative supervision, certification of experts, control, disciplinary liability, evidence, forensic examination, lawfulness, management functions, public administration, public authorities, registration of methodologies, state control, supervision.*

Вступ. У сучасних умовах становлення правової держави контроль і нагляд посідають особливе місце серед інструментів публічного адміністрування. Вони є невід'ємними складовими ефективного функціонування державних органів та гарантією дотримання законності у різних сферах суспільного життя. Одним із найбільш чутливих напрямів, де контроль і нагляд мають ключове значення, виступає судово-експертна діяльність. Саме вона забезпечує об'єктивність і достовірність доказів, які використовуються у кримінальних, цивільних та адміністративних процесах. Відтак, якість і прозорість експертних досліджень безпосередньо впливають на справедливість судових рішень та рівень довіри суспільства до правосуддя.

В адміністративному праві контроль визначається як перевірка виконання завдань і функцій підконтрольними суб'єктами, а також як процес усунення виявлених порушень. Нагляд, у свою чергу, спрямований на попередження та припинення правопорушень у сферах підвищеної суспільної небезпеки. Обидва інститути відображають специфіку публічної влади у забезпеченні правопорядку та законності. Водночас вони мають різний обсяг і характер застосування: контроль носить комплексний характер, а нагляд більш спеціалізований і превентивний. Їхнє поєднання створює цілісну систему адміністративно-правових засобів, які дозволяють ефективно впливати на сферу судово-експертної діяльності.

Правове регулювання у цій сфері передбачає низку організаційних і процедурних механізмів. До них належать атестація та державна реєстрація методик проведення експертиз, ведення державного реєстру експертів, дисциплінарна відповідальність, а також методичне забезпечення і міжвідомча координація. Важливу роль у системі контролю виконують центральні органи виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають

експертні установи. Вони відповідають за дотримання законності, організацію рецензування висновків та впровадження єдиних стандартів діяльності.

Проблематика полягає у недостатній нормативній визначеності порядку контролю за діяльністю експертів, що створює ризики для об'єктивності результатів. Незважаючи на закріплену законом незалежність експертів, відсутність чітких і дієвих процедур оцінки якості їхніх висновків зумовлює можливість помилок або навіть зловживань. Деякі підзаконні акти передбачають лише формальні перевірки дотримання методик, що не завжди гарантує належний рівень достовірності. Водночас, у судовій практиці виникають ситуації, коли висновки експертів стають предметом сумнівів і потребують повторного дослідження. Це свідчить про необхідність посилення адміністративно-правових засобів контролю і нагляду, які мають поєднувати принципи незалежності та відповідальності.

Важливою особливістю є те, що контроль і нагляд у сфері експертизи реалізуються не лише державними органами, а й через процедури атестації та акредитації, які забезпечують перевірку кваліфікації спеціалістів і відповідності методик сучасним вимогам. Саме такі механізми створюють підґрунтя для формування довіри до експертних висновків, а також сприяють гармонізації національної практики з міжнародними стандартами. Залучення незалежних рецензентів і наукових рад дозволяє уникати упередженості та підвищує об'єктивність оцінки.

Актуальність обраної нами тематики зумовлена тим, що в умовах реформування судової системи та оновлення адміністративного законодавства питання контролю й нагляду за експертною діяльністю набуває особливої ваги. Висновки експертів залишаються одним із ключових елементів доказової бази, а тому від їхньої якості залежить справедливість

правосуддя та рівень захисту прав і свобод людини. Розробка ефективних адміністративно-правових засобів контролю і нагляду сприятиме зміцненню законності, підвищенню професійних стандартів експертів та формуванню довіри до судової влади в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До адміністративно-правового забезпечення експертної діяльності в Україні звертали свою увагу вчені В. Авер'янов, В. Атаманчук, В. Басай, П. Біленчук, Т. Водоп'ян, В. Галаган, В. Галуцько, А. Гірняк, Є. Додіна, Ф. Джавадов, Я. Журавель, Н. Загородня, О. Єщук, А. Іванищук, В. Ковальова, Р. Кляпчук, А. Лазебний, О. Михайлов, А. Нікуліна, І. Новіков, О. Олійник, І. Пиріг, В. Ревака, І. Сабадаш, О. Сабінін, М. Сегай, Е. Сімакова-Єфремян, Г. Стрілець, О. Угровецький, А. Фурман, В. Шепітько, С. Шестаков, О. Юнацький, В. Юрчишин, В. Юсупов та ін. Проте вони безпосередньо аналізованої нами проблематики не торкалися, присвятивши свої наукові пошуки найбільш загальним спеціальним або суміжним викликам.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, доктринальних знань та діючого законодавства виявити та узагальнити адміністративно-правові засоби контролю та нагляду за експертною діяльністю в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно із тлумачним словником української мови поняття «контроль» відображає процес перевірки, обліку та нагляду за діяльністю осіб чи організацій, що забезпечує упорядкування та відповідність певним нормам або вимогам; воно може позначати як саму дію нагляду, так і орган, який її здійснює, або ж узагальнено осіб, що виконують функцію контролерів [1]. В свою чергу поняття «нагляд» означає дію чи процес спостереження та контролю за діяльністю осіб або організацій з метою забезпечення відповідності певним вимогам, а також позначає органи чи групу осіб, які здійснюють таку функцію. Це узагальнене визначення відображає як сам процес наглядової діяльності, так і суб'єктів, що її реалізують [2].

В адміністративному праві розкривається співвідношення контролю та адміністративного нагляду як інструментів публічного адмі-

ністрування. Контроль визначається як вид діяльності публічної адміністрації, що полягає у перевірці та обліку виконання завдань і функцій підконтрольними об'єктами, а його мета полягає у виявленні відхилень від установлених вимог та забезпеченні адекватного реагування. Він виступає не лише каральним, а й інформаційно-аналітичним механізмом, що дозволяє отримати достовірні дані, усунути порушення й притягнути винних до відповідальності. Ознаками контролю є його здійснення виключно на підставі закону, спрямованість на забезпечення прав та інтересів громадян, а також можливість корекції адміністративно-правових режимів. У практичному вимірі він реалізується спеціалізованими інспекціями та службами у вузьких сферах, де існує значний суспільний інтерес. Натомість адміністративний нагляд має вужчий характер, оскільки поєднує профілактичні заходи з можливістю застосування адміністративного примусу. Його призначення полягає у спостереженні за дотриманням міжгалузевих правил у сферах підвищеної суспільної небезпеки та оперативному припиненні правопорушень [3, С. 253-255].

О. Юнацький підкреслює, що судова експертиза є одним із ключових засобів доказування у кримінальному провадженні, а тому її результати потребують належного контролю. Незважаючи на закріплену Законом незалежність експерта, принцип контролю за якістю його роботи не виключається, оскільки помилки або свідоме викривлення висновків можуть суттєво вплинути на результат справи. Вчений зазначає, що питання контролю законодавчо чітко не врегульовано, однак окремі підзаконні акти передбачають нагляд за дотриманням методик досліджень, який здійснюють керівники експертних установ. Водночас такий контроль має лише формальний характер і не забезпечує достатнього рівня якості. Виділяються різні види помилкових висновків експерта: спричинені наданням недостовірних матеріалів, навмисним викривленням чи власними експертними помилками. Наголошується, що завідомо неправдиві висновки повинні тягнути кримінальну чи адміністративну відповідальність, а експертні помилки виявлятися завдяки дієвому контролю якості [4].

Контроль та нагляд у сфері судово-експертної діяльності за Законом України «Про судову експертизу» здійснюються через визначені законом організаційні та правові механізми, що забезпечують законність, незалежність і об'єктивність експертних досліджень. Організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші органи, у сфері управління яких вони перебувають, що передбачає контроль за дотриманням законодавства у цій сфері. Міністерство юстиції України виконує ключову роль у науково-методичному забезпеченні та контролі діяльності судових експертів, які не є працівниками державних установ. Важливим інструментом нагляду є ведення Державного реєстру атестованих судових експертів, куди включаються лише ті фахівці, які пройшли атестацію. Додатковим елементом контролю виступає атестація та державна реєстрація методик проведення експертиз, порядок яких визначається Кабінетом Міністрів України. Закон передбачає також дисциплінарну відповідальність експертів за порушення вимог, що включає визначений перелік проступків і можливість застосування конкретних стягнень. Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є подання відповідного державного органу, який виконує організаційно-управлінські функції у сфері експертизи. Для вирішення міжвідомчих питань контролю створюється Координаційна рада при Міністерстві юстиції України [5].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз» визначає комплексну процедуру розроблення, оцінки та впровадження методик у судово-експертну практику, яка виконує функцію контролю і нагляду за якістю експертної діяльності. Атестація методик, що передбачає рецензування звіту про наукову роботу та їх апробацію, є важливим елементом наглядового механізму, оскільки дозволяє перевірити обґрунтованість, ефективність та результативність методик перед їх застосуванням. Державна реєстрація методик здійснюється Міністерством юстиції України на підставі висновків Координаційної ради, що гарантує офіційне

визнання й контрольований доступ до них. Участь спеціалізованих установ та незалежних фахівців у рецензуванні і апробації підсилює прозорість процесу та виключає упередженість. Внесення до Реєстру підтверджує законність використання методики й створює підґрунтя для системного нагляду за її застосуванням у практиці. Порядок також передбачає внесення змін до методик у разі появи нових об'єктів чи технічних засобів, що забезпечує адаптивність системи контролю. Припинення застосування методик регламентується через рішення наукових рад і Координаційної ради, що є гарантією наглядової послідовності [6].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» № 228 від 2 липня 2014 року визначає Міністерство юстиції як центральний орган виконавчої влади, що здійснює широкий спектр контрольних та наглядових функцій у різних сферах. Мін'юст уповноважений забезпечувати контроль за дотриманням прав людини і законодавства у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а також реалізацією прав засуджених і осіб, узятих під варту. Він здійснює нагляд за дотриманням законодавства при виконанні рішень судів та інших органів, а також у сфері примусового виконання. До контрольних функцій віднесено державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів, скасування незаконних рішень про таку реєстрацію та перевірку їх відповідності закону. Міністерство контролює діяльність територіальних органів, підприємств і установ, що належать до його сфери управління, проводячи перевірки та службові розслідування. Крім того, Мін'юст здійснює контроль за діяльністю арбітражних керуючих, організацією їх роботи та дотриманням вимог законодавства про банкрутство. Важливим аспектом є нагляд за веденням державних реєстрів, які забезпечують прозорість і правову визначеність у сфері правовідносин[7].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України» № 778 від 16 листопада 1994 року визначає Координаційну раду як постійно діючий консультативно-дорадчий

орган, що забезпечує міжвідомчу координацію та методичне керівництво у сфері судово-експертної діяльності. До її завдань належить методичне забезпечення органів досудового розслідування, судів та суб'єктів судово-експертної діяльності, а також розгляд ключових міжвідомчих питань. У межах контрольних і наглядових повноважень Рада розглядає питання державної реєстрації методик, внесення змін до них чи припинення їх застосування, що фактично є формою наглядової діяльності. Вона визначає пріоритети науково-дослідних робіт і формує єдині підходи до розробки та впровадження нових методів експертизи. Координаційна рада також бере участь у створенні реєстрів методик і атестованих судових експертів, що слугує інструментом контролю за професійними стандартами. Її діяльність включає вдосконалення навчально-методичної роботи та забезпечення єдиного підходу до підготовки й підвищення кваліфікації експертів. Важливим елементом є вироблення рекомендацій щодо удосконалення законодавства у сфері судово-експертної діяльності [8].

Звертаючись до судової практики, варто зазначити ухвалу Волинського окружного адміністративного суду від 14 вересня 2018 року у справі № 803/1039/18, де суд здійснив контроль за дотриманням процесуальних вимог та нагляд за належністю доказів у сфері судово-експертної діяльності. У цій справі позивач оскаржив наказ про звільнення, стверджуючи, що дата у заяві про звільнення була внесена іншою особою. Суд, з метою перевірки достовірності та усунення сумнівів у доказах, призначив почеркознавчу експертизу, яка має визначити, ким саме виконано рукописні цифрові записи дат у заяві. Це рішення відображає застосування судового контролю через обов'язковість використання спеціальних знань для підтвердження або спростування обставин справи. Одночасно здійснено нагляд за діяльністю експертної установи, якій доручено проведення експертизи, із попередженням експертів про кримінальну відповідальність. Суд також зобов'язав позивача оплатити витрати на експертизу, що відповідає принципу рівності сторін у процесі [9].

Висновки. Отже, контроль у сфері публічного адміністрування розглядається як комп-

лексна діяльність, що поєднує перевірку, облік і спостереження за виконанням функцій підконтрольними об'єктами. Його зміст полягає у виявленні відхилень від установлених вимог і вжитті заходів реагування. Нагляд при цьому виступає більш вузькою формою діяльності, що пов'язана із забезпеченням дотримання загальних правил у сферах підвищеного ризику. У правовій теорії обидва поняття тісно взаємодіють, але відрізняються за обсягом і призначенням. Контроль виконує інформаційно-аналітичну функцію та забезпечує системність регулювання. Натомість нагляд характеризується профілактичними і примусовими ознаками.

У сфері судово-експертної діяльності контроль і нагляд набувають особливої ваги, оскільки висновки експертів безпосередньо впливають на вирішення справ. Вони виступають одним із головних джерел доказів у кримінальному, цивільному та адміністративному процесах. Законодавство закріплює незалежність експерта, але одночасно вимагає контролю за якістю його роботи. Це пояснюється ризиками викривлення результатів досліджень або появи експертних помилок. Важливим є баланс між незалежністю спеціаліста та необхідністю зовнішнього нагляду. Саме такий баланс гарантує достовірність та законність результатів експертизи.

Контроль за експертними дослідженнями здійснюється через організаційно-управлінські механізми, закріплені в законодавстві. Центральні органи влади, у сфері управління яких перебувають експертні установи, відповідають за дотримання вимог законності й належного методичного рівня. Міністерство, яке координує діяльність судових експертів, виконує функції науково-методичного забезпечення та формує єдину політику у сфері експертизи. Важливим інструментом контролю є ведення державних реєстрів, що забезпечують офіційне визнання кваліфікації експертів. Атестація спеціалістів і методик виступає ключовим способом перевірки якості. Завдяки цьому формується система подвійного захисту персонального та методичного.

На практичному рівні контроль та нагляд реалізуються через спеціальні процедури, такі як рецензування висновків і державна

реєстрація методик. Атестація методичних підходів дозволяє оцінити їх ефективність до застосування у справі. Державна реєстрація забезпечує прозорий доступ до перевірених методів та створює єдиний стандарт для всіх експертів. Участь незалежних фахівців у процесі рецензування знижує ризик упередженості. Наявність механізмів внесення змін до методик забезпечує їхню адаптивність. Усе це формує контрольовану і водночас гнучку систему експертної діяльності.

Судова практика підтверджує, що контроль та нагляд є невід'ємними елементами при вирішенні експертних питань. Призначення експертизи судом виступає формою контролю за належністю доказів і забезпеченням процесуальної справедливості. Нагляд проявляється у попередженні експертів про кримінальну відповідальність і у зобов'язанні сторін належно співпрацювати з експертними установами. Залучення спеціальних знань гарантує достовірність висновків і підвищує

рівень довіри до судового процесу. Зупинення провадження у справі до отримання результатів експертизи також виступає контролюючим інструментом. Це дозволяє уникнути передчасного вирішення справи без достатніх доказів.

Отже, контроль та нагляд у сфері судово-експертної діяльності поєднують правові, організаційні та практичні інструменти забезпечення об'єктивності досліджень. Контроль реалізується через системність процедур, перевірку методик і кваліфікації експертів, а також оцінку їхніх висновків. Нагляд виконує профілактичну і дисциплінарну роль, спрямовану на запобігання зловживанням і помилкам. Баланс незалежності експерта та зовнішнього контролю є ключовою умовою ефективності цієї системи. Впровадження атестації, реєстрації методик та рецензування висновків дозволяє поєднати принципи самостійності та підзвітності. Такий підхід формує цілісну модель гарантій у сфері судово-експертної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Контроль // Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 285. URL: <http://sum.in.ua/s/kontrolj>
2. Нагляд // Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. С. 29. URL: <http://sum.in.ua/s/naghiad>
3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галуцька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.
4. Юнацький О. В. Проблеми контролю якості судово-експертного дослідження. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу: матеріали наук.-практ. конф. Харків, 2017. С. 231–232. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/108.pdf
5. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 № 4038-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4038-12>
6. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Довідка, Картка від 02 липня 2008 № 595 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/595-2008-%D0%BF>
7. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 02 липня 2014 № 228 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/228-2014-%D0%BF>
8. Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 16 листопада 1994 № 778 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/778-94-%D0%BF>
9. Ухвала Волинського окружного адміністративного суду від 14 вересня 2018 року у справі № 803/1039/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. № 76571723. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76571723>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.36>

Чердинцев Ю. Г.,

доктор філософії з галузі знань «Право», докторант
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ОСНОВНИХ АСПЕКТІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В МИТНИХ ОРГАНАХ

Анотація. Статтю присвячено характеристиці особливостей нормативного регулювання адміністративного захисту права на державну службу в митних органах. Встановлено існування двох форм захисту (адміністративної і судової), передбачених ст. 11 Закону «Про державну службу», яка поширюється на посадових осіб митних органів, що займають посади категорій «Б» і «В», а ст. 570-2 МК лише фрагментарно торкається цього питання, передбачаючи тільки судовий захист права на державну службу в митному органі особою, яка займає посаду державної служби категорії «А» (Голови Держмитслужби). Адміністративний захист права на державну службу має свої особливості у залежності від категорій посад державної служби в митних органах. Захист права на державну службу є: виключно правом (а не обов'язком) державного службовця; правом саме державного службовця, а не іншої особи в інтересах державного службовця.

Встановлено, що адміністративний захист права на державну службу в митних органах слід розглядати у двох підходах: широкому і вузькому розумінні. Широке розуміння передбачає сукупність всіх можливостей адміністративного захисту свого права на державну службу, передбачене як загальним законодавством для фізичних осіб – йдеться про громадян України, так і спеціальним законодавством для окремих видів фізичних осіб – йдеться про державних службовців у цілому, і посадових осіб митних органів зокрема. Охарактеризовано процедуру розгляду скарги і запропоновано доповнити МК ст. 570-4 «Захист права на державну службу».

Ключові слова: захист права на державну службу, адміністративний захист, посадові особи, скарга про порушення прав, керівник митного органу, процедура розгляду скарги, перешкоди для реалізації наданого права.

Cherdyntsev Yu. H. On the main aspects of administrative protection of the right to civil service in customs bodies

Abstract. The article is devoted to the characteristics of the features of legal regulation of administrative protection of the right to civil service in customs bodies. It has been established that there are two forms of protection (administrative and judicial) provided for in Art. 11 of the Law «On Civil Service», which applies to officials of customs bodies holding positions of categories «B» and «V», and art. 570-2 of the Customs Code of Ukraine touches on this issue only in fragments, providing only for judicial protection of the right to civil service in the customs body by a person who holds the position of civil service of category «A» (Head of the State Customs Service). Administrative protection of the right to civil service has its own characteristics depending on the categories of civil service positions in customs bodies. The protection of the right to public service is: solely the right (and not the duty) of a civil servant; the right of a civil servant itself and not of another person in the interests of a civil servant.

It has been established that the administrative protection of the right to civil service in customs bodies should be considered in two approaches: broad and narrow. A broad understanding provides for a set of all possibilities of administrative protection of one's right to civil service, provided both by general legislation for individuals – we are talking about citizens of Ukraine, and by special legislation for certain types of individuals – we are talking about civil servants in general, and officials of customs bodies in particular. The procedure for considering a complaint is characterized and it is proposed to supplement the Customs Code of Ukraine of Art. 570-4 «Protection of the right to civil service».

Key words: protection of the right to civil service, administrative protection, officials, complaint about violation of rights, head of the customs body, complaint review procedure, obstacles to the realization of the right granted.

Актуальність теми дослідження. Право на захист права на державну службу в митних органах є наскрізною інституційно-правовою та організаційно-процесуальною умовою функціонування державної служби в митних органах, оскільки воно є одним із основних гарантів забезпечення принципу верховенства права у сфері державної служби. Слід зазначити, що попри важливість цього питання як для сфери державної служби у цілому, так і для сфери митної справи, воно залишалося і на теперішній період залишається поза увагою науковців-правників, що безперечно впливає на рівень його теоретико-методологічного забезпечення та нормативно-правового регулювання. Наявні малочислені наукові доробки з названої проблематики є важливим теоретико-методологічним підґрунтям для подальших наукових пошуків. Так, захист права на державну службу був об'єктом наукового дослідження Л. Білої-Тіунової [1, с. 151–156; 2, с. 178–182; 3, с. 481–523], Д. Козачук [4, с. 580–585], Н. Панової [5, с. 181–207], Є. Фролової [6, с. 580–585]. При цьому слід звернути увагу на те, що їхні наукові доробки стосуються названого права в аспекті або загальної теорії державної служби [1–4; 6], або державної адміністративної служби [4]. Наведене свідчить про те, що захисту права на державну службу в митних органах не приділялося уваги, що і зумовлює необхідність звернення до цього питання з огляду на певні нормативно-правові трансформації, що мають місце стосовно державної служби в митних органах протягом останніх років.

Метою статті є надання характеристики особливостей нормативно-правового регулювання адміністративного захисту права на державну службу в митних органах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питання щодо захисту права на державну службу в митних органах передбачає необхідність зазначити про існування двох форм такого захисту: адміністративної та судової. Саме ці форми захисту передбачає ст. 11 Закону «Про державну службу» [7], яка поширюється на посадових осіб митних органів, що займають посади категорій «Б» і «В» з огляду на те, що МК України [8] лише фраг-

ментарно торкається цього питання, передбачаючи тільки судовий захист права на державну службу в митному органі особою, яка займає посаду державної служби категорії «А», тобто посаду Голови Держмитслужби (ст. 570-2). Таким чином слід зазначити, що адміністративний і судовий захист права на державну службу має свої особливості у залежності від категорій посад державної служби в митних органах.

Визначення законодавчої бази захисту права на державну службу в митних органах є одним з основних моментів характеристики цього питання, оскільки в ньому прослідковуються нормативно передбачені особливості для кожної з форм захисту переважно у залежності від категорій посад державної служби в митних органах. Якщо слідувати припису ч. 3 ст. 569 МК України, то слід зазначити, що проходження та припинення державної служби в митних органах на посадах категорій «Б» і «В» визначаються законодавством про державну службу, крім особливостей, передбачених МК України. Тобто йдеться про ст. 11 Закону «Про державну службу», яка й визначає дві форми такого захисту.

Перш ніж перейти до характеристики названих форм захисту права на державну службу слід звернути увагу на те, що такий захист є: по-перше, виключно правом (а не обов'язком) державного службовця; по-друге, правом саме державного службовця, а не іншої особи в інтересах державного службовця.

Видається, що адміністративний захист права на державну службу в митних органах слід розглядати у двох підходах: широкому і вузькому. Широке розуміння передбачає сукупність всіх можливостей адміністративного захисту свого права на державну службу, передбачених як загальним законодавством для фізичних осіб – йдеться про громадян України, так і спеціальним законодавством – йдеться про державних службовців у цілому, і посадових осіб митних органів зокрема.

У разі, коли йдеться про загальне законодавство, слід насамперед звернутися до Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [9], сферою застосування якого є «відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадя-

нина між громадянином України, незалежно від місця його перебування, ... та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами» (ст. 2). Важливо звернути увагу на те, що предметом звернення до Уповноваженого з прав людини (чисто теоретично!!!) може бути як вступ на державну службу, так її проходження і припинення, оскільки Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» не передбачає жодних обмежень щодо предмету звернення. При цьому слід зазначити, що розгляд такого звернення здійснюється відповідно до Закону «Про звернення громадян» [10].

При виявленні порушення прав посадової особи митного органу Уповноважений приймає та розглядає звернення, для чого: 1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; 2) роз'яснює заходи, що має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому; 3) направляє звернення за належністю в митний орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення; 4) зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачає такий акт реагування, як подання Уповноваженого: а) до органів державної влади, їх посадових і службових осіб; б) для вжиття відповідних заходів щодо усунення виявлених порушень прав громадянина протягом місячного строку.

Таким чином, йдеться про адміністративний захист, який має загальний характер, оскільки він стосується всіх фізичних осіб [громадян (незалежно від місця їхнього перебування), іноземців, осіб без громадянства (які перебувають на території України)], у тому числі і державних службовців митних органів як громадян України.

Водночас слід мати на увазі, що особливості державної служби в митних органах обумовлюють цілий ряд особливостей цієї служби, які, у свою чергу, потребують їхнього нормативно-правового регулювання спеціальним законодавством: або законодавством про державну службу (йдеться насамперед

про Закон «Про державну службу»), або митним законодавством (йдеться про МК України) – у залежності від категорій посад державної служби в митних органах. У контексті наведеного важливо акцентувати увагу на тому, що саме категорія посади державної служби в митному органі є визначальною щодо особливостей регулювання захисту права на державну службу відповідним законом: або МК України – щодо посад державної служби в митному органі категорії «А» (Голова Держмитслужби); або Законом «Про державну службу» – щодо посад державної служби в митних органах категорій «Б» і «В».

Відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону «Про державну службу» Голова Держмитслужби, його перший заступник і заступники заміщують посади державної служби категорії «А». Особливості посади Голови Держмитслужби (категорія «А»), на відміну від посад державної служби в митних органах категорій «Б» і «В», які переважно регулюються Законом «Про державну службу», визначаються ст.ст. 570-1 і 570-2 МК України. При цьому слід звернути увагу на те, що йдеться тільки про посаду Голови Держмитслужби, хоча посади його першого заступника і заступників також належать до категорії «А», однак вони регулюються Законом «Про державну службу».

З точки зору досліджуваного питання слід зазначити, що МК України не передбачає жодного положення щодо адміністративного захисту Головою Держмитслужби порушеного права на державну службу або створення перешкод щодо його реалізації, власне як для всіх посад державної служби категорії «А».

У разі, коли йдеться про адміністративний захист права на державну службу в митних органах посадових осіб, які займають посади категорій «Б» і «В», слід звернутися до Закону «Про державну службу», ч.ч. 1 і 3 ст. 11 якого визначають основні положення такого захисту. Особливість цього захисту має прояв у тому, що адміністративний захист відповідно до ст. 11 стосується тільки такого етапу державної служби, як проходження державної служби, тобто цей захист стосується виключно державних службовців, у т.ч. посадових осіб митних органів, і не поширюється на осіб, які тільки є кандида-

тами на посади державної служби. Такий висновок підтверджується тим, що відповідно до названої статті посадова особа митного органу може подати скаргу керівникові митного органу тільки у разі:

1) порушення наданих їй Законом «Про державну службу» прав. Слід звернути увагу на те, що йдеться про:

а) основні права, передбачені ст. 7 Закону «Про державну службу», тобто: права державного службовця як людини і громадянина (п.п. 1, 8 ч. 1 ст. 7); права, пов'язані з проходженням державної служби (п.п. 2, 6, 7, 9, 12 ч. 1 ст. 7); права, які гарантують соціальний і правовий захист (п.п. 3–5 10, 11, 13, 14 ч. 1 ст. 7);

б) права, передбачені іншими статтями Закону «Про державну службу»: право на відпустку без збереження заробітної плати на час участі у виборчому процесі (ч. 4 ст. 10); право на подання іншої інформації, окрім обов'язкової, для участі у конкурсі на посаду державної служби (ч. 1 ст. 25); право на оскарження рішення конкурсної комісії у разі невизнання переможцем (ч. 6 ст. 28); право на збереження посади та заробітної плати у разі відрядження (п. 5 ст. 42) тощо;

в) права, визначені у положеннях про структурні підрозділи Держмитслужби та посадових інструкціях, затверджених керівниками митних органів;

2) виникнення перешкод у реалізації прав, наданих Законом «Про державну службу». У цьому разі йдеться про те, що немає порушення наданих прав, але є порушення у реалізації наданих прав шляхом створення державному службовцю перешкод. Слід звернути увагу, що чинне законодавство про державну службу не передбачає переліку таких перешкод і у кожному конкретному випадку наявність такої перешкоди оцінюється насамперед державним службовцем. Прикладом такої перешкоди може бути нестворення державному службовцеві відповідних умов для підвищення рівня професійної компетентності шляхом ненадання можливості проходження стажування в іншому державному органі.

При цьому слід звернути увагу на те, що посадові особи митних органів під час проходження державної служби окрім основних

та інших прав, які передбачені Законом «Про державну службу», наділені також правами, передбаченими МК України: а) право на додаткові умови контракту про проходження державної служби в митних органах (ч. 6 ст. 570); б) право на відмову від проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа (ст. 572-1). Слід зазначити, що це право опосередковано передбачено названою статтею формулюванням про те, що таке опитування проводиться тільки за згодою кандидата на посаду; в) право на застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї під час виконання службових обов'язків (ст.ст. 581–584); г) право на службове житло (ст. 586); д) право на безплатне медичне обслуговування (ст. 587); ж) право на охорону праці під час виконання службових обов'язків (ст. 589).

Оскільки ст. 11 Закону «Про державну службу» передбачає вичерпний перелік нормативно-правових актів, які визначають права державного службовця, що підлягають захисту у разі їх порушення або створення перешкод щодо їхньої реалізації, а МК України взагалі не передбачає положення щодо захисту посадовими особами прав, наданих їм законодавством про державну службу, має місце прогалина, яку можна вирішувати за аналогією закону – тобто Закону «Про державну службу». Водночас, як видається, доцільним є доповнення МК України ст. 570-4 «Захист права на державну службу» на кшталт ст. 11 Закону «Про державну службу», що забезпечить захист прав посадових осіб митних органів, наданих Законом «Про державну службу», ст. 11 названого Закону, а захист прав, наданих МК України – ст. 570-4 цього Кодексу.

Оскільки адміністративний захист права на державну службу являє собою відповідну нормативно-формалізовану процедуру, видається за необхідне звернути увагу на особливості її структури, яку становлять відповідні стадії.

1. *Подання посадовою особою митного органу скарги щодо порушення її права або створення перешкод у реалізації її права.* Ця стадія характеризується тим, що: 1) подається тільки такий вид звернення, як скарга, для якої характерним є те, що: а) має місце

тільки письмова форма; б) факт її подання не потребує будь-якого інформування, погодження, а скарга – візування безпосереднім керівником посадової особи; 2) підставою її подання є порушення тільки наданих Законом «Про державну службу» прав або виникнення перешкод у їх реалізації; 3) подання скарги тільки протягом місячного строку з дня, коли посадова особа дізналася про порушення, або повинна була дізнатися про нього. Законом не передбачається можливості продовження цього строку; 4) скарга подається або з вимогою про утворення комісії для перевірки викладених у ній фактів, або без такої вимоги; 5) хоча скарга має довільну форму, у ній доцільно передбачити: а) найменування посади та власне ім'я, прізвище керівника митного органу, якому подається скарга; б) інформацію про посадову особу: прізвище, ім'я та по батькові; найменування посади; зворотна адреса; в) факти, що призвели до порушення її прав, встановлених Законом або створили перешкоди у їх реалізації, інші обставини, що підтверджують викладені факти; г) найменування структурного підрозділу державного органу та/або посаду особи, дії (бездіяльність) яких призвели до порушення наданих Законом прав, або створили перешкоди у реалізації таких прав; д) рішення або копії рішень, які приймалися з цього (або пов'язаного з ним) питання за зверненнями державного службовця раніше, а також копії інших документів, що можуть свідчити про порушення прав державного службовця (за наявності); ж) вимогу про поновлення прав та/або усунення перешкод у їх реалізації; з) вимогу про створення комісії для перевірки викладених у скарзі фактів (за бажанням посадової особи).

2. *Створення комісії для перевірки викладених у скарзі фактів* (у разі такої вимоги). Слід насамперед звернути увагу на те, що ця стадія є можливою, але не обов'язковою, і вона має місце тільки у тому разі, коли посадова особа, яка подала скаргу, вимагає її створення. Для такої комісії характерним є те, що: 1) Законом «Про державну службу» не передбачено підстав для відмови керівника митного органу у задоволенні вимоги щодо утворення такої комісії, тобто керівник зобов'язаний її

створити на вимогу посадової особи; 2) склад комісії [і кількісний (не менше 3-х осіб), і персональний] визначається керівником митного органу; 3) до складу комісії доцільно включати: а) членів комісії, визначених керівником цього митного органу (йдеться, як правило, про посадових осіб митного органу, які мають юридичну освіту і є представниками служби управління персоналом); б) представників посадової особи, яка подала скаргу, визначених нею із числа посадових осіб цього митного органу; в) представників виборного органу первинної профспілкової організації з числа посадових осіб, делегованих рішенням цього органу; 4) результати перевірки комісією викладених у скарзі фактів доцільно викласти у висновку комісії, який, з одного боку, не носить обов'язкового характеру для керівника митного органу, а з другого – може враховуватися керівником митного органу при прийнятті рішення за результатами розгляду скарги (більш детально нижче).

3. *Розгляд скарги посадової особи та надання відповіді*. Без перебільшення важливою стадією всієї процедури є розгляд скарги, який здійснюється керівником митного органу або а) самостійно: у тому разі, коли не було вимоги щодо створення комісії; або б) самостійно з можливим урахуванням висновку комісії. Як видається, при розгляді скарги необхідно звернути увагу на питання, які мають значення для повного і об'єктивного розгляду скарги, зокрема:

1) чи мали місце обставини, що підтверджують наявність чи відсутність факту (фактів) порушення прав посадової особи або створення перешкод у їх реалізації;

2) у разі встановлення факту або фактів порушення, слід конкретно визначити, яке саме право порушено (ст. 7, інші права), або яку було створено перешкоду для реалізації якого конкретного права з відповідним обґрунтуванням та посиланням на положення відповідних нормативно-правових актів;

3) прийняття рішення, тобто які заходи необхідно прийняти для поновлення порушеного права та/або усунення перешкод у його реалізації (у разі їх наявності). Важливо зазначити, що позиція керівника може збігатися з позицією комісії або бути відмінною

від неї щодо ключових питань, які мають значення для розгляду скарги. Однак, остаточне рішення, яке ґрунтується на повному, всебічному та об'єктивному розгляді скарги, у будь-якому разі залишається за керівником митного органу і в подальшому це рішення може бути оскаржене в установленому порядку. При цьому слід зазначити, що попередня редакція положення Закону «Про державну службу» щодо висновку комісії мала зовсім інший зміст стосовно його значення для прийняття рішення керівником митного органу: «письмова відповідь (рішення) керівника державної служби має ґрунтуватися на висновку комісії», тобто альтернативи для керівника у прийнятті рішення з цього питання не передбачалося;

4) відповідь (обґрунтована, письмова) надається посадовій особі у будь-якому разі не пізніше 20 календарних днів з дня отримання скарги (це обов'язок керівника митного органу). Слід звернути увагу на те, що чинне законодавство не передбачає підстав для продовження встановленого строку, що дає підстави вважати, що встановлений строк не підлягає продовженню. Надання відповіді може здійснюватися або шляхом її вручення, або надсиланням поштою, у тому числі електронною, або з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку.

На підставі вищенаведеного виникає законірне запитання щодо подальших нормативних організаційно-процедурних можливостей захисту права на державну службу у разі, коли посадова особа не отримала відповіді на свою скаргу у встановлений строк, або коли така відповідь не задовольняє її. Слід зазначити, що у первинній редакції ст. 11 Закону «Про державну службу» було передбачено, що державний службовець міг звернутися із відповідною скаргою до НАДС у разі неотримання в установлений законодавством строк обґрунтованої відповіді на скаргу або незгоди з відповіддю керівника, тобто передбачався подальший адміністративний захист права на державну службу шляхом звернення до державного органу вищого рівня. У подальшому, право державного службовця на звернення до НАДС відмінено на підставі Закону «Про внесення змін до деяких законів України

щодо перезавантаження влади» [11], шляхом заміни звернення до НАДС зверненням до суду. Таким чином, подальший адміністративний захист було замінено на подальший судовий захист. При цьому слід звернути увагу на те, що при зверненні до НАДС зі скаргою на рішення керівника державної служби державного органу нижчого рівня, також мав місце судовий захист права на державну службу, як альтернативний захист (за вибором державного службовця), тобто вищеназваним Законом було повністю відмінено проміжну ланку – звернення до НАДС. Видається, що такий підхід є цілком правомірним з точки зору розвантаження НАДС вирішенням додаткових питань з огляду на існування загальноприйнятого порядку захисту своїх прав – судового порядку.

Висновки. Вищенаведене дозволяє зазначити, що адміністративний захист права посадової особи на державну службу в митному органі є важливим гарантом як стабільності функціонування митних органів, так і професіоналізму та ефективності його кадрового потенціалу. З метою удосконалення нормативно-правового регулювання захисту права на державну службу необхідно доповнити МК України ст. 570-4 такого змісту:

«Стаття 570-4. Захист права на державну службу

1. У разі порушення наданих цим Кодексом прав або виникнення перешкод у реалізації таких прав посадова особа у місячний строк з дня, коли вона дізналася або повинна була дізнатися про це, може подати керівнику митного органу скаргу із зазначенням фактів порушення її прав або перешкод у їх реалізації.

2. У скарзі посадова особа може вимагати від керівника митного органу утворення комісії для перевірки викладених у скарзі фактів.

3. Керівник митного органу зобов'язаний не пізніше 20 календарних днів з дня отримання скарги надати посадовій особі обґрунтовану письмову відповідь (рішення).

4. У разі неотримання в установлений частиною третьою цієї статті строк обґрунтованої відповіді на скаргу або незгоди з відповіддю керівника митного органу посадова особа може звернутися із відповідною скаргою до суду.»

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу». Одеса: Фенікс, 2020. 628 с.
2. Біла-Тіунова Л.Р., Стець О.М. Службове право України: підручник. Одеса: Фенікс, 2022. 771 с.
3. Біла-Тіунова Л. Р. Захист права на державну службу: концептуальні положення у сучасному цифровому вимірі: Адміністративістика в умовах цифровізації: теорія, правове регулювання, практика: монографія / авт. кол.: С.В. Ківалов, Л.Р. Біла-Тіунова, Т.А. Латковська та ін. Одеса: Вид-ий дім «Гельветика», 2022. 800 с. С. 481–523.
4. Козачук Д., Колбас Д. Особливості процесуальної форми судового захисту права на державну службу. *Академічні візії*. 2025. Вип. 42. С. 1–7.
5. Панова Н.С. Концепт державної адміністративної служби України: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2021. 444 с.
6. Фролова Є. Адміністративно-правові аспекти захисту права на державну службу у судовій практиці. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 580–585.
7. Про державну службу: Закон України від 16.12.2015 р. № 3723-XII. Дата оновлення: 04.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
8. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. Дата оновлення: 31.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади: Закон України від 19.09.2019 р. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-20#n93>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Шкелебей О. В.,

спеціаліст,

аспірант III курсу кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Навчально-наукового гуманітарного інституту

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Анотація. У статті розглянуто судовий контроль як одну з ключових функцій адміністративного судочинства, яка забезпечує дотримання принципів верховенства права, законності та справедливості у відносинах між публічною владою та приватними особами. Вказано, що у демократичній правовій державі судовий контроль слугує інструментом, що гарантує захист прав, свобод та інтересів громадян від можливих зловживань або перевищення повноважень органами державної влади, місцевого самоврядування чи іншими суб'єктами владних повноважень.

Виокремлено проблеми меж судового контролю, до яких, зокрема віднесено: 1) розмежування дискреційних і недискреційних повноважень; 2) невизначеність у питаннях політичного характеру; 3) обмеженість доступу до інформації; 4) ризик надмірного втручання в діяльність органів влади.

Звернуто увагу на те, що у своїй діяльності адміністративні суди керуються низкою принципів, які визначають межі та порядок здійснення судового контролю. До таких принципів, передусім, віднесено: *принцип верховенства права*, адже суд повинен забезпечувати відповідність рішень суб'єктів владних повноважень Конституції України та законам держави; *принцип презумпції правомірності дій суб'єктів владних повноважень*, оскільки судовий контроль не може перетворюватися на втручання в дискреційні повноваження органів влади, якщо такі дії здійснені в межах закону; *принцип пропорційності* – суд має обов'язково враховувати баланс між публічними інтересами та правами особи; *принцип незалежності суду*, з огляду на те, що адміністративний суд не підпорядковується органам виконавчої влади і діє виключно в межах законодавства.

Зроблено висновок, що ефективність судового контролю залежить від дотримання низки принципів, зокрема названих нами вище, а також від готовності держави до постійного вдосконалення механізмів правового регулювання. У цьому контексті необхідно продовжувати дослідження теоретичних та практичних аспектів судового контролю для забезпечення його відповідності сучасним викликам і потребам суспільства.

Ключові слова: адміністративне судочинство, публічно-правова сфера, судовий контроль, права, свободи та інтереси людини, публічно-правовий спір, верховенство права, органи публічної влади.

Shkelebey O. V. Judicial control in administrative judicial proceedings as a constitutional guarantee of the protection of rights in the public legal sphere

Abstract. The article examines judicial review as one of the key functions of administrative justice, which ensures compliance with the principles of the rule of law, legality and justice in relations between public authorities and private individuals. It is indicated that in a democratic state governed by the rule of law, judicial review serves as a tool that guarantees the protection of the rights, freedoms and interests of citizens from possible abuse or excess of powers by state authorities, local governments or other subjects of power.

The problems of the boundaries of judicial review are highlighted, which include, in particular: 1) the delimitation of discretionary and non-discretionary powers; 2) uncertainty in matters of a political nature; 3) limited access to information; 4) the risk of excessive interference in the activities of government bodies.

Attention is drawn to the fact that in their activities, administrative courts are guided by a number of principles that determine the boundaries and procedure for exercising judicial control. Such principles include, first of all, the following: the principle of the rule of law, since the court must ensure that the decisions of public authorities comply with the Constitution of Ukraine and the laws of the state; the principle of presumption of legality of the actions of public authorities, since judicial control cannot be transformed into interference with the discretionary powers of government bodies if such actions are carried out within the framework of the law; the principle of proportionality – the court must necessarily take into account the balance between public

interests and individual rights; the principle of independence of the court, given that the administrative court is not subordinate to the executive authorities and acts exclusively within the framework of the legislation.

The conclusion is made that the effectiveness of judicial review depends on compliance with a number of principles, in particular those mentioned above, as well as on the state's readiness to constantly improve the mechanisms of legal regulation. In this context, it is necessary to continue research into the theoretical and practical aspects of judicial control to ensure its compliance with modern challenges and needs of society.

Key words: *administrative justice, public law sphere, judicial control, human rights, freedoms and interests, public law dispute, rule of law, public authorities.*

Постановка проблеми. Судовий контроль є однією з ключових функцій адміністративного судочинства, яка забезпечує дотримання принципів верховенства права, законності та справедливості у відносинах між публічною владою та приватними особами. У демократичній правовій державі судовий контроль слугує інструментом, що гарантує захист прав, свобод та інтересів громадян від можливих зловживань або перевищення повноважень органами державної влади, місцевого самоврядування чи іншими суб'єктами владних повноважень.

Однак, у процесі здійснення судового контролю виникає низка питань, пов'язаних із визначенням його меж та принципів, які визначають здійснення такого контролю. З одного боку, суди повинні мати достатній обсяг повноважень для ефективного захисту прав громадян та забезпечення правопорядку. З іншого боку, надмірне втручання судової влади у дискреційні повноваження органів публічної влади може порушувати принцип поділу влади та створювати ризики для стабільності функціонування державного апарату.

У цьому контексті постає необхідність чіткого визначення меж судового контролю в адміністративному судочинстві. Це питання охоплює і теоретичні аспекти, пов'язані з розумінням сутності судового контролю, і, безперечно, практичні проблеми, що виникають у процесі застосування норм адміністративного права. Особливої уваги заслуговує аналіз критеріїв правомірності дій або рішень суб'єктів владних повноважень, а також визначення ступеня свободи суду при оцінці таких дій чи рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності адміністративних судів, їх повноваження, компетенція, принципи, на яких базується система адміні-

стративної юстиції є предметом активного наукового пошуку вже тривалий період часу. Вказаним питанням та низці інших аспектів було присвячено багато наукових розробок на рівні монографій, наукових статей та дисертаційних досліджень. Вагомий внесок у розвиток наукового розуміння багатьох напрямів діяльності адміністративних судів здійснили відомі українські вчені такі як: В. Б. Авер'янов, В. М. Бевзенко, А. І. Берлач, Ю. П. Битяк, В. Т. Білоус, А. Л. Борко, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіда, Н. А. Литвин, Т. О. Мацелик, М. І. Смокович, В. В. Тильчик, А. М. Школик, І. М. Шопіна, Н. В. Янюк та багато інших науковців і практикуючих юристів.

Метою цієї статті є дослідження правових та доктринальних підходів до визначення меж здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві через аналіз принципів його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Конституція України як Основний Закон держави передбачає низку фундаментальних положень, які забезпечують функціонування правової системи та гарантують верховенство права. Одним із таких положень є обов'язковість судових рішень, що закріплено як конституційна гарантія. Це положення має ключове значення для забезпечення справедливості, правопорядку та дотримання прав і свобод громадян.

Згідно з Конституцією України судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Безсумнівно, це означає, що всі органи державної влади, посадові особи, юридичні та фізичні особи повинні дотримуватися рішень суду та забезпечувати їх реалізацію. Така норма спрямована на забезпечення ефективності судової влади та зміцнення довіри громадян до судової системи.

Окрім того, Основний Закон передбачає механізм судового контролю за виконанням судових рішень. Цей контроль є важливим елементом правової держави, адже він сприяє запобіганню можливим порушенням з боку виконавців рішень. Судовий контроль дозволяє забезпечити належне виконання судових рішень у відповідності до закону, а також захистити права сторін у виконавчому провадженні.

Відтак, обов'язковість судових рішень та судовий контроль за їх виконанням є невід'ємними складовими правової системи України. Вони забезпечують реалізацію принципу верховенства права, сприяють стабільності правопорядку та гарантують захист прав і свобод громадян [1].

Необхідно підкреслити також те, що судовий контроль є одним із ключових інструментів забезпечення законності та захисту прав і свобод громадян у сфері публічно-правових відносин. У контексті адміністративного судочинства він виконує функцію перевірки рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади на відповідність законодавству. Однак, межі такого контролю є предметом численних наукових дискусій, оскільки їх визначення має вирішальне значення для забезпечення балансу між ефективністю державного управління та захистом прав громадян.

Варто погодитись з А. І. Берлачем та М. С. Сусак, які вважають, що судовий контроль у сфері адміністративного судочинства виступає фундаментальним інструментом забезпечення законності та верховенства права у відносинах між державою і громадянами [2, с. 594].

Визначаючи перспективи вдосконалення національного законодавства у сфері виконання судових рішень, В. Кабанов зазначає, що виконання судового рішення в адміністративних справах варто розуміти як передбачений законом комплекс заходів, спрямованих на реалізацію державно-владного розпорядження (акта здійснення судової влади). Це розпорядження стосується застосування норм матеріального та процесуального адміністративного, фінансового, конституційного та інших галузей публічного права, що входять до юрисдикції адміністративних судів.

Окрім того, воно ухвалене відповідно до положень Кодексу адміністративного судочинства України, відповідає його формальним і змістовим вимогам та спрямоване на захист і відновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, суспільства та держави [3, с. 46].

Варто підкреслити, що судовий контроль у системі адміністративного судочинства передбачає перевірку судом законності й обґрунтованості рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Його метою є відновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб, а також забезпечення дотримання принципу верховенства права.

Згідно із Законом України «Про судострій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII [4] та Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) від 6 липня 2005 року № 2747-IV [5], адміністративні суди мають повноваження розглядати справи, пов'язані з оскарженням рішень органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб та інших суб'єктів владних повноважень. Отже, судовий контроль є механізмом, який дозволяє громадянам і юридичним особам ефективно реалізувати своє право на судовий захист.

Розділ IV Кодексу адміністративного судочинства України, що має назву «Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах», є важливим елементом правового регулювання, який детально врегульовує специфіку виконання судових рішень у межах адміністративної юрисдикції. У цьому Розділі систематизовано та унормовано значний масив положень, які спрямовані на забезпечення ефективності виконання судових актів, ухвалених адміністративними судами.

Особливістю цього Розділу є те, що він охоплює і загальні аспекти виконання судових рішень, і специфічні питання, пов'язані з особливостями адміністративного судочинства. Зокрема, у ньому визначено порядок звернення судових рішень до виконання, встановлено строки для добровільного виконання рішень, а також передбачено механізми примусового виконання у випадках,

коли відповідач ухиляється від виконання судового акта.

Важливим аспектом Розділу IV є врегулювання питання контролю за виконанням судових рішень. Адміністративні суди наділені повноваженнями здійснювати контроль за дотриманням сторонами вимог судових актів. Це включає можливість накладення штрафів на посадових осіб або органи влади у разі невиконання ними рішень суду у встановлений строк. Отже, законодавець забезпечив дієвість судового захисту прав і свобод осіб, що звертаються до адміністративного суду.

Окремої уваги заслуговує положення про особливості виконання рішень, які стосуються суб'єктів владних повноважень. У цих випадках законодавець передбачив специфічний порядок дій, спрямований на забезпечення балансу між публічними інтересами та необхідністю дотримання принципу обов'язковості судових рішень.

Нацю обставину звертає увагу С. О. Потьомкін, акцентуючи на важливості судового контролю в адміністративному судочинстві, підкреслюючи, що його основною метою є забезпечення виконання судових рішень. Це відповідає принципу обов'язковості таких рішень, що є однією з ключових засад судочинства. Вчений підкреслює, що судовий контроль виступає як правовий механізм, спрямований на гарантування права особи на судовий захист її прав, свобод та законних інтересів у сфері публічно-правових відносин. Зазначений механізм виконує важливу функцію в системі правосуддя, оскільки забезпечує дотримання принципу верховенства права. Судовий контроль дозволяє не лише перевіряти законність дій та рішень суб'єктів владних повноважень, але й гарантувати ефективну реалізацію прав громадян у випадках їх порушення. Це особливо актуально в адміністративних правовідносинах, де громадяни взаємодіють із державними органами чи іншими суб'єктами публічної влади [6, с. 100].

Аналізуючи зміст ст. ст. 382, 383 КАС України, Д. В. Смотрич, робить висновок, що способи здійснення судового контролю поділено на:

– обов'язки, що має суб'єкт, наділений владними повноваженнями, не на користь

якого ухвалено судове рішення, котрі полягають у поданні у термін, який визначив суд, звіту про виконання судового рішення (ст. 382 КАС України);

– накладання на керівника суб'єкта, що має владні повноваження та є відповідальним за те, щоб виконувались судові рішення, покарання у вигляді штрафу у розмірі від 20 до 40 розмірів сум, що дорівнюють прожитковому мінімуму для працездатних громадян (ст. 382 КАС України);

– визнання як протиправними рішення, дії чи бездіяльність, вчинені суб'єктом, наділеним владними повноваженнями, посадовою особою, що діє як відповідач, на виконання судового рішення, або порушені права суб'єкта, що є позивачем, підтверджені судовим рішенням (ст. 383 КАС України) [7, с. 166-167].

Доречно звернути увагу на думки Ю. І. Цвіркуна, який зауважує, що інститут судового контролю за виконанням судових рішень у справах адміністративної юрисдикції був запроваджений із прийняттям КАС України. Проте, на думку дослідника, до сьогодні судовий контроль за виконанням судових актів суб'єктами публічної адміністрації залишається недостатньо ефективним. Вчений пояснює це тим, що адміністративний суд від початку функціонування цього інституту не був забезпечений дієвими правовими механізмами впливу [8, с. 68].

У своїй діяльності адміністративні суди керуються низкою принципів, які визначають межі та порядок здійснення судового контролю. До таких принципів, передусім, варто віднести *принцип верховенства права*, адже суд повинен забезпечувати відповідність рішень суб'єктів владних повноважень Конституції України та законам держави. Водночас, варто пам'ятати, що принцип верховенства права є фундаментальною засадою правової держави, яка забезпечує гармонійне функціонування всіх її інституцій. І саме судовий контроль за діями суб'єктів владних повноважень, виступає одним із ключових аспектів реалізації цього принципу. Судова влада покликана гарантувати відповідність рішень і дій органів державної влади Конституції України та чинному законодавству, що є основою демократичного суспільства.

У цьому контексті варто звернути увагу на думку Л. А. Остафійчук, яка наголошує на важливості забезпечення ефективного виконання судових рішень. Відповідно до її позиції, судовий контроль має на меті гарантувати, що особа, зобов'язана виконати судове рішення, яке набрало законної сили, здійснити усі необхідні дії для його реалізації. Це означає, що відповідач повинен організувати процес виконання рішення у суворій відповідності до висновків суду [9, с. 390].

Окрім того, верховенство права передбачає, що жодні зовнішні чи внутрішні обставини не можуть бути виправданням для невиконання судових рішень. Будь-яке відхилення від цього принципу підриває довіру до правової системи та створює ризик правового нігілізму. Відтак, судова влада виступає гарантом того, що всі учасники правовідносин дотримуються встановлених правил і норм.

Водночас варто погодитися з позицією Ю. Волкової, яка наголошує, що забезпечення законності, яка нерозривно пов'язана з верховенством права, є однією з ключових функцій та завдань держави у процесі регулювання суспільних відносин. Ці відносини, незалежно від суб'єктного складу, сфери реалізації чи інших обставин, мають здійснюватися у спосіб, який максимально враховує потреби та інтереси всіх учасників [10, с. 292].

Ще одним принципом, що визначає межі та порядок здійснення судового контролю необхідно назвати *принцип презумпції правомірності дій суб'єктів владних повноважень*. У цьому контексті доречно зауважити, що судовий контроль не може перетворюватися на втручання в дискреційні повноваження органів влади, якщо такі дії здійснені в межах закону. Водночас, презумпція, як зазначає Я. Берназюк, є припущенням, відповідно до якого певний факт визнається істинним доти, доки не буде надано доказів, що спростовують його достовірність [11]. Отже, презумпція правомірності дій суб'єктів владних повноважень полягає у тому, що будь-які рішення, акти чи дії органів державної влади, місцевого самоврядування або їх посадових осіб вважаються правомірними до моменту їх офіційного спростування у встановленому законом порядку. Це означає, що тягар дока-

зування неправомірності таких дій покладається на сторону, яка оскаржує їх законність.

Принцип презумпції правомірності має декілька суттєвих юридичних аспектів, які заслуговують на окрему увагу. Зокрема, він надає змогу органам державної влади здійснювати свої повноваження без постійного ризику оскарження кожного прийнятого рішення, що, у свою чергу, забезпечує стабільність у сфері адміністративного управління. При цьому судовий контроль не передбачає автоматичного втручання у діяльність суб'єктів владних повноважень, а лише здійснює перевірку їхніх дій у разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо їх правомірності. Очевидно, що цей принцип сприяє захисту інтересів держави, оскільки запобігає необґрунтованому блокуванню діяльності органів влади через безпідставні скарги.

Водночас, необхідно підкреслити, що презумпція правомірності не є абсолютною, адже її дія може бути обмежена у випадках, наявності явних порушень закону, зловживання владними повноваженнями та, безперечно, порушенні прав громадян, а саме, якщо дії суб'єкта владних повноважень порушують конституційні права і свободи громадян, суд зобов'язаний захищати права особи незалежно від презумпції.

Окремо, до досліджуваних принципів необхідно віднести *принцип пропорційності*. У цьому контексті необхідно підкреслити той факт, що суд має обов'язково враховувати баланс між публічними інтересами та правами особи. На думку С. В. Шевченка, принцип пропорційності може бути застосований у будь-якій галузі права, в межах якої певний уповноважений суб'єкт, наприклад, законодавець чи суддя, повинен забезпечити: по-перше, дотримання балансу між приватними та публічними інтересами (принцип балансування); по-друге, визначення розумного співвідношення між легітимним обмеженням прав та свобод людини та метою, яку необхідно досягти, застосовуючи таке обмеження (принцип правообмеження) [12, с. 104-105].

Звертаючись до питання правової природи принципу пропорційності в адміністративному судочинстві, М. М. Лученко,

обґрунтовано зауважує те, що принцип пропорційності для цілей його застосування в адміністративному судочинстві стосується органів і посадових осіб, які здійснюють публічне управління. Водночас, науковець підкреслює, що пропорційність стосується ситуацій, коли права, свободи можуть бути обмежені, а законні інтереси особи охоплюються свободою розсуду суб'єктів владних повноважень [13, с. 95].

Ще одним доволі важливим принципом, який доречно виокремити у контексті судового контролю, є *принцип незалежності суду*, з огляду на те, що адміністративний суд не підпорядковується органам виконавчої влади і діє виключно в межах законодавства.

У контексті окресленої теми необхідно акцентувати на тому, що межі судового контролю визначаються і нормативними актами, і практикою його застосування. Основними аспектами, що обмежують судовий контроль в адміністративному судочинстві, варто назвати:

1. Дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень. Суд не може підняти собою органи влади у прийнятті рішень, що належать до їхньої компетенції, якщо такі рішення прийняті в межах закону та без порушення прав громадян.

2. Формальні межі компетенції адміністративних судів. КАС України чітко визначає категорії справ, які можуть бути предметом розгляду в адміністративному судочинстві. Наприклад, спори з приводу приватноправових відносин не підлягають розгляду в адміністративних судах.

3. Обмеження втручання у політичні питання. Адміністративні суди не повинні розглядати справи, які стосуються виключно політичного характеру або внутрішньої політики органів влади.

4. Оцінка доцільності рішень. Суд не має права оцінювати доцільність рішень органів влади, якщо вони прийняті відповідно до закону. Його завданням є виключно перевірка їхньої законності.

5. Часові межі оскарження. Законодавство встановлює строки, протягом яких особа може звернутися до суду за захистом своїх прав. Пропуск таких строків без поважних

причин є підставою для відмови у розгляді справи.

На практиці часто трапляються випадки, коли визначення меж судового контролю стає складним завданням через суперечливість або неоднозначність норм законодавства. Зокрема, Д. С. Рябов звертає увагу на положення ч. 1 статті 383 КАС України, яка передбачає право позивача, на користь якого ухвалено судові рішення, звернутися до суду першої інстанції із заявою про визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень – відповідача, якщо вони були вчинені на виконання такого рішення суду або порушують права позивача, підтверджені цим рішенням. Водночас ч. 6 цієї ж статті встановлює, що у разі відсутності обставин, які свідчать про протиправність таких рішень, дій чи бездіяльності, а також про порушення прав позивача, суд залишає заяву без задоволення. Однак Кодекс адміністративного судочинства України не передбачає можливості апеляційного оскарження ухвал суду першої інстанції про відмову у задоволенні заяв, поданих відповідно до ст. 383 цього кодексу. Більше того, із судової практики Верховного Суду, висновки якого є обов'язковими для врахування судами нижчих інстанцій при вирішенні спорів, випливає, що апеляційне оскарження таких ухвал є неможливим через відсутність відповідного нормативного регулювання у Кодексі адміністративного судочинства України. Це створює законодавчу прогалину, яка призводить до порушення конституційного права особи на апеляційний перегляд судового рішення, обмежуючи доступ до правосуддя [14, с. 257].

До проблем меж судового контролю можна також віднести:

1. Розмежування дискреційних і недискреційних повноважень. Чітке визначення меж дискреції є важливим для уникнення конфлікту між гілками влади та забезпечення об'єктивності судового контролю.

2. Невизначеність у питаннях політичного характеру. У деяких випадках важко встановити, чи є спір політичним і чи підлягає він розгляду в адміністративному суді.

3. Обмеженість доступу до інформації. Для ефективного здійснення контролю суд

потребує доступу до всіх матеріалів справи, однак іноді це ускладнюється через обмежений доступ до документів або їхню конфіденційність.

4. Ризик надмірного втручання в діяльність органів влади. Судовий контроль не повинен перетворюватися на інструмент управління або впливу на державні органи.

Згаданий нами Д. В. Смотрич, у своїх дослідженнях зазначає, що у судовій практиці склалася позиція, згідно з якою: 1) адміністративний суд має право, але не обов'язок, встановлювати судовий контроль через зобов'язання суб'єкта владних повноважень подати звіт про виконання судового рішення; 2) таке зобов'язання може бути покладене як за ініціативою суду, так і за заявою позивача; 3) при розгляді заяви позивача щодо встановлення судового контролю суди повинні враховувати, що позбавлення особи можливості домогтися виконання рішення, винесеного на її користь, є втручанням у право на мирне володіння майном; 4) визначаючи строк для подання звіту про виконання рішення, суди мають враховувати специфіку обов'язків, закріплених у рішенні, та можливості суб'єкта владних повноважень їх виконати.

Науковець також звертає увагу на відсутність у КАС України чітких вимог до форми звіту про реалізацію судового рішення. Він обґрунтовано вважає, що звіт має бути складений письмово і містити: реквізити судового рішення, стан його виконання (повністю, частково або невиконане), перелік дій, здійснених суб'єктом владних повноважень для виконання рішення, а також причини його невиконання у разі часткового або повного невиконання. До звіту необхідно додати копії матеріалів, які підтверджують зазначену інформацію. Подання такого звіту має здійснюватися у встановлений судом строк до відповідної судової інстанції [7, с. 172-173].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що судовий контроль в адміністративному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні конституційної рівноваги між правами особи та публічними інтересами. Аналізуючи правову природу

судового контролю, можна дійти висновку, що він є не лише механізмом захисту прав і свобод громадян, але й важливим інструментом забезпечення законності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Судовий контроль є однією з основоположних гарантій, закріплених у Конституції України. Його реалізація спрямована на забезпечення верховенства права, дотримання принципу поділу влади та захисту прав людини. У публічно-правових відносинах судовий контроль виконує функцію арбітра, який забезпечує баланс між інтересами держави та особи.

Дослідження засад судового контролю в адміністративному судочинстві дозволяє виділити такі ключові принципи як: верховенства права, презумпції правомірності дій суб'єктів владних повноважень, пропорційності та незалежності суду.

Вочевидь, ключовими суб'єктами реалізації судового контролю в публічно-правових відносинах є адміністративні суди. Їх діяльність спрямована на вирішення спорів між громадянами та суб'єктами владних повноважень, а також на перевірку законності рішень, дій чи бездіяльності останніх. Особливий акцент доречно поставити на тому, що адміністративні суди не лише відновлюють порушені права, але й формують практику застосування норм права, що сприяє зміцненню правопорядку.

Відтак, можемо зробити висновок, що судовий контроль в адміністративному судочинстві виступає важливим елементом демократичного суспільства, який забезпечує належне функціонування механізму захисту прав людини у публічно-правовій сфері. Його ефективність залежить від дотримання низки принципів, зокрема названих нами вище, а також від готовності держави до постійного вдосконалення механізмів правового регулювання. У цьому контексті необхідно продовжувати дослідження теоретичних та практичних аспектів судового контролю для забезпечення його відповідності сучасним викликам і потребам суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Берлач А. І., Сусак М. С. Судовий контроль у системі адміністративного судочинства України: теоретико-правові та прикладні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 594–597.
3. Кабанов В. Щодо перспектив удосконалення національного законодавства у сфері виконання судових рішень. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 46–53.
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. (із змінами; в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Потьомкін С. О. Мета і завдання правового механізму судового контролю за виконанням судових рішень у адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 108–115.
7. Смотрич Д. В. Процесуально-правові засади виконання судових рішень в адміністративних справах: дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософії.; спец. 081 Право. Львів: НУ ім. І. Франка; НУ «Львівська політехніка», 2021. 242 с.
8. Цвіркун Ю. І. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах, відповідачами в яких є колегіальні суб'єкти публічної адміністрації. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 2. С. 66–75.
9. Остафійчук Л. А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві і дискреція судів першої інстанції щодо його встановлення. *Новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції*: колективна монографія / За заг. ред. Т. О. Коломоєць. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2021. Ч. 1. 448 с., С. 388–415.
10. Волкова Ю. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики. *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика*: колективна монографія / Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака, Т. Коломоєць, В. Клиничук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2022. 986 с., С. 288–312. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/256/7167/14922-1?inLine=1>
11. Берназюк Я. Презумпція тв. фікція в адміністративному судочинстві: проблеми розмежування понять. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/presentatia_bernaziuk_PRESUMPTION.pdf
12. Шевченко С. В. Принцип пропорційності у вітчизняній доктрині права: дискусійні та малодосліджені аспекти. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2019. № 1. Т. 30 (69). С. 103–110., с. 104-105.
13. Лученко М. М. До питання правової природи принципу пропорційності в адміністративному судочинстві. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 1. С. 93–98., с. 95.
14. Рябов Д. С. Удосконалення процедури встановлення судового контролю в адміністративному судочинстві. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 256–263.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 342.723

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.38>

Дякур М. Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

РОДОВИЙ ОБ'ЄКТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті аналізується родовий об'єкт кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері медичної діяльності. Пропонується авторська класифікація кримінальних правопорушень, які вчиняються медичними працівниками. Вказується, що окремі кримінальні правопорушення, пов'язані із виконанням медичними працівниками своїх обов'язків розміщені в інших розділах національного кримінального законодавства, що свідчить про те, що їх родовим об'єктом законодавцем визначено суспільні відносини, які безпосередньо не пов'язані із захистом здоров'я населення. Відзначається, що непоодинокими є випадки, коли кримінальні правопорушення, які вчиняються медичними працівниками у сфері здійснення безпосередніх повноважень неправильно кваліфікуються за іншими статтями кримінального законодавства, зокрема – як протиправні діяння у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг. Така ситуація часто зумовлена тим, що родовим, а також обов'язковим безпосереднім об'єктом таких протиправних діянь не є здоров'я особи, а визначені інші суспільні відносини та блага, зокрема – воля (наприклад, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги), право на приватність особистого життя (наприклад, розголошення медичним працівником таємниці усиновлення (удочеріння)), особисті права (порушення права на безоплатну медичну допомогу), встановлений законом порядок обігу лікарських засобів (фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів) тощо. Підсумовується, що наявність диференційованих по різних розділах кримінального законодавства кримінальних правопорушень, що вчиняються у медичній сфері свідчить про те, що законодавець залишає за можливе вважати, що такі діяння можуть посягати не лише на суспільні відносини у сфері забезпечення права на отримання належної медичної допомоги.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, життя, здоров'я, медичний працівник, медична діяльність, медична сфера, кримінальне законодавство, родовий об'єкт, суспільні відносини, блага, цінності.

Diakur M. D. General object and classification of criminal offences committed by medical workers in Ukraine

Abstract. The article analyzes the generic object of criminal offenses committed in the field of medical activity. The author's classification of criminal offenses committed by medical workers is proposed. It is indicated that individual criminal offenses related to the performance of their duties by medical workers are placed in other sections of the national criminal legislation, which indicates that the legislator has defined their generic object as public relations that are not directly related to the protection of public health. It is noted that there are frequent cases when criminal offenses committed by medical workers in the field of exercising direct powers are incorrectly classified under other articles of criminal legislation, in particular, as unlawful acts in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services. This situation is often due to the fact that the generic and mandatory direct object of such unlawful acts is not the health of the person, but certain other social relations and benefits, in particular – the will (for example, illegal placement in a psychiatric care institution), the right to privacy of personal life (for example, disclosure by a medical professional of the secret of adoption), personal rights (violation of the right to free medical care), the procedure for the circulation of medicines established by law (falsification of medicines or circulation of falsified medicines), etc. It is summarized that the presence of differentiated criminal offenses committed in the medical field under

different sections of the criminal legislation indicates that the legislator leaves it possible to believe that such acts may encroach not only on social relations in the field of ensuring the right to receive proper medical care.

Key words: *criminal offense, life, health, medical worker, medical activity, medical sphere, criminal legislation, generic object, social relations, benefits, values.*

Постановка проблеми. Удосконалення кримінального законодавства в частині визначення та уточнення меж кримінальної відповідальності та покарання за окремі види кримінальних правопорушень є одним із найбільш ефективних способів зниження кількісного показника суспільно небезпечних діянь та здійснення позитивного впливу на загальну кримінологічну ситуацію. Одночасно із цим, як правило, законодавець більшу увагу приділяє найбільш поширеним кримінальним правопорушенням, часто ігноруючи інші діяння, які не мають широкого поширення. Одним із прикладів можуть бути кримінальні правопорушення у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. На сьогоднішній день у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) більшість таких суспільно небезпечних діянь передбачені у розділі II Особливої частини «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи». Проте аналіз кримінально-правових норм надає підставу для констатації наявності схожих діянь у інших розділах. Як видається, така ситуація може бути пояснена диференціацією кримінальних правопорушень за родовим об'єктом, доцільність якої має бути проаналізована та уточнена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень, які вчиняються у медичній сфері розглядалась у працях таких учених як В.О. Єгорова, В.М. Куц, Є.С. Назимко, Т.І. Пономарьова, С.В. Гізімчук, М.І. Хавронюк тощо. Проте окремі проблеми залишилися розв'язаними не у повній мірі, що зумовило актуальність обраної для дослідження теми.

Метою статті є аналіз родового об'єкта кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері медичної діяльності та визначення доцільності уточнення меж диференціації таких суспільно небезпечних діянь.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, у кримінальному праві під родовим об'єктом кримінальних правопорушень

розуміється сукупність суспільних відносин у певній сфері, які піддаються кримінально протиправному впливу. Проте не можна не відзначити, що низка вчених у своїх наукових працях робили спроби спростувати такий підхід, доводячи можливість вважати родовим об'єктом цінності або блага, на які посягає кримінальний правопорушник.

Так, наприклад, Є.В. Фесенко вказує, що об'єктом злочину визнаються охоронювані законом цінності, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким спричиняється чи може бути заподіяна шкода. Компонентами (різновидами) вказаних цінностей є потерпілі, їхні права та інтереси, соціальні зв'язки, а також матеріалізовані або нематеріалізовані блага. Під потерпілими визнаються як окремі індивіди, так і група осіб, юридичні особи, суспільні об'єднання, держава (в тому числі й іноземна) та її структури тощо. Отже поняття «потерпілий» як один з різновидів цінностей, на які посягає злочин, має більш широкий зміст порівняно з поняттям «потерпілий», що вживається в кримінально-процесуальному законодавстві. Інтереси – це нормативно захищена чи об'єктивізована у формі загальноновизнаної настанови зацікавленість потерпілої сторони у задоволенні її потреб законним способом. Права – це суб'єктивні права потерпілих, закріплені тим чи іншим нормативним актом, який надає потерпілому відповідного правового статусу, повноваження діяти певним чином або не вчинювати певних дій, мати певні блага тощо. Соціальні зв'язки – це суспільно корисні взаємозв'язки або взаємодії учасників суспільних відносин. При цьому під поняттям «взаємозв'язок» розуміється обопільно усвідомлений суб'єктами фактичний стан відносин між ними, за якого вони можуть вчинювати певні дії, що торкаються їхніх інтересів чи інтересів третьої сторони, або утримуватися від певних дій. А взаємодії – це активна поведінка учасників суспільних відносин, спрямована на певні зміни у сфері інтересів цих суб'єктів чи третьої сторони або на недопущення таких змін. Блага – це те, що

задовольняє потреби людей, відповідає їхнім інтересам, цілям і намірам [1].

Проте на сьогоднішній день більшість учених аргументовано доводить доцільність теорії «об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини». Як видається, вказане можна пояснити тим, що розуміння під об'єктом кримінального правопорушення суспільних відносин надає можливість більш широко оцінити ступінь суспільної небезпечності діяння, виходячи із ієрархії самих суспільних відносин, на які здійснюється кримінально протиправний вплив.

Так, Ю.О. Шопіна вказує, що родовим об'єктом злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником під час виконання професійних обов'язків, є суспільні відносини у сфері охорони життя та здоров'я особи. Встановлено, що видовий об'єкт злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником під час виконання професійних обов'язків, – це суспільні відносини у сфері охорони права громадян на охорону здоров'я в системі охорони здоров'я. Безпосередній об'єкт злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником під час виконання професійних обов'язків, необхідно розглядати як суспільні відносини, що охороняють життя та здоров'я особи і забезпечують реалізацію права громадян на надання медичної або фармацевтичної допомоги. Структура суспільних відносин, передбачених ст.ст. 131, 132, 139–145 КК України, – це відносини, що виникають між учасниками суспільних відносин (пацієнтом та медичним або фармацевтичним працівником) стосовно предмета суспільних відносин, яким є життя і здоров'я особи. Механізм такого порушення полягає в необхідній зміні соціального зв'язку (відповідні вчинки суб'єктів, що забезпечують збереження медичними, фармацевтичними прийомами та засобами належного існування предмета суспільних відносин). У деяких із досліджуваних статей КК України (до прикладу, ст.ст. 139, 140 КК України) є необхідним додатковий обов'язковий об'єкт злочину, який являє собою суспільні відносини щодо порядку надання медичної або фармацевтичної допомоги (послуг). Обов'язковою ознакою складу таких злочинів є потерпілий. З огляду

на зміст норм про кримінальну відповідальність медичного або фармацевтичного працівника, пов'язаного з виконанням професійних обов'язків, ним є пацієнт (отримувач послуг). З метою забезпечення повноти кримінально-правової охорони життя та здоров'я особи, а також для повного і ґрунтовного підходу до логічної нормалізації та уніфікації термінів КК України вчена пропонує визнати потерпілим від злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником під час виконання професійних обов'язків, пацієнта (отримувача послуг) та внести відповідні зміни до статей КК України. Також вважається за потрібне наголосити на необхідності передбачення пацієнта (отримувача послуг) неповнолітнього як кваліфікуючої ознаки складу злочинів, передбачених статтями КК України [2].

Аналіз норм кримінального законодавства України надає підставу для уточнення існуючої класифікації кримінальних правопорушень, які вчиняються медичними працівниками у сфері медичної діяльності відповідно до об'єкта посягання на такі групи:

1) *кримінальні правопорушення, пов'язані із розголошенням медичним працівником службової інформації* (ст. 132 КК України – розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби; ст. 145 КК України – незаконне розголошення лікарської таємниці; ч. 2 ст. 168 КК України – розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) вчинене працівником медичного закладу, якому відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи по роботі);

2) *кримінальні правопорушення, пов'язані із ненаданням або неналежним наданням медичних послуг* (ст. 131 КК України – неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби; ст. 137 КК України – неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей; ст. 139 КК України – ненадання допомоги хворому медичним працівником; ст. 140 КК України – неналежне

виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником);

3) кримінальні правопорушення, пов'язані із порушенням встановленого законодавством порядку надання медичних послуг та/або виконання медичних обов'язків (ст. 138 КК України – незаконна лікувальна діяльність, ст. 141 КК України – порушення прав пацієнта, ст. 142 КК України – незаконне проведення дослідів над людиною, якщо таке діяння було вчинено медичним працівником; ст. 143 КК України – порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини та ст. 144 КК України – насильницьке донорство, якщо такі діяння вчинені медичними працівниками; ч. 2 ст. 321-1 КК України – фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів, вчинена медичним або фармацевтичним працівником).

Виходячи із наведеної класифікації, можна констатувати, що окремі кримінальні правопорушення, пов'язані із виконанням медичними працівниками своїх обов'язків розміщені у інших розділах національного кримінального законодавства, що свідчить про те, що їх родовим об'єктом законодавцем визначено суспільні відносини, які безпосередньо не пов'язані із захистом здоров'я населення. Одночасно із цим, деякі вчені пропонують іншу класифікацію кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері медичної діяльності.

Так, наприклад, Т.Ю. Тарасевич за об'єктом кримінально-правової охорони виділяє професійні медичні злочини проти життя та здоров'я особи; проти особистої свободи; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. За суспільно небезпечним діянням пропонується виокремлення злочинів, що вчиняються лише шляхом дії; лише шляхом бездіяльності; як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. За наявністю суспільно небезпечних наслідків професійні злочини медичного працівника можуть бути класифіковані на ті, що мають формальний склад та ті, що мають матеріальний склад злочину. Залежно від того, чи лише медичний працівник може бути суб'єктом відповідного злочину пропонується

виділення злочинів, суб'єктом яких може бути лише медичний працівник («чистих» медичних злочинів) та злочинів, суб'єктом яких можуть бути як медичні працівники, так і інші особи («змішаних» медичних злочинів). Залежно від ступеня вираженості у кримінально-правовій нормі ознак медичного працівника («явні» та «латентні» професійні медичні злочини). І, насамкінець, за формою вини професійні медичні злочини пропонується класифікувати на умисні, необережні та ті, що можуть бути вчинені зі змішаною формою вини [3, с. 178-179].

В цілому із запропонованою вченою класифікацією можна погодитись, однак, як видається, поза увагою залишилися кримінальні правопорушення проти особистих прав і свобод людини і громадянина, які також повинні враховуватись як такі, що можуть бути вчинені медичним працівником та пов'язані із виконанням ним своєї службових обов'язків.

Родовим об'єктом злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником у професійній діяльності, є суспільні відносини у сфері охорони життя та здоров'я особи. Видовий об'єкт злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником у професійній діяльності, – це суспільні відносини у сфері охорони права громадян на охорону здоров'я в системі охорони здоров'я. Безпосередній об'єкт злочинів, що вчиняються медичним або фармацевтичним працівником у професійній діяльності, має свої особливі риси (неналежне здійснення діагностики, лікування пацієнта, організації медичної допомоги, яке призвело або могло призвести до несприятливого результату медичного втручання; неналежне виконання медичним чи фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків, яке зумовило помилкову профілактику, діагностику, лікування пацієнта і спричинило несприятливий наслідок; неналежне здійснення діагностики, лікування пацієнта, організації медичної допомоги, яке призвело або могло призвести до негативних наслідків у стані здоров'я хворого). Тому його потрібно розглядати як суспільні відносини, що охороняють життя та здоров'я особи і забезпечують реалізацію права громадян на надання медичної та фармацевтичної допо-

моги. Додатковий обов'язковий (необхідний) об'єкт таких злочинів являє собою суспільні відносини щодо порядку надання медичної або фармацевтичної допомоги (послуги). Обов'язковою ознакою складів злочинів є потерпілий, яким потрібно визнавати пацієнта (отримувача послуг). У зв'язку з цим доцільно внести деякі зміни до досліджуваних нами статей КК України [2].

Необхідно відзначити, що непоодинокими є випадки, коли кримінальні правопорушення, які вчиняються медичними працівниками у сфері здійснення безпосередніх повноважень неправильно кваліфікуються за іншими статтями кримінального законодавства, зокрема – як протиправні діяння у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг. Така ситуація часто зумовлена тим, що родовим, а також обов'язковим безпосереднім об'єктом таких протиправних діянь не є здоров'я особи, а визначені інші суспільні відносини та блага, зокрема – воля (наприклад, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги), право на приватність особистого життя (наприклад, розголошення медичним працівником таємниці усиновлення (удочеріння)), особисті права (порушення права на безоплатну медичну допомогу), встановлений законом порядок обігу лікарських засобів (фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів) тощо.

Більшість вчених також вважають, що основний зміст медичних кримінальних правопорушень пов'язані із порушенням медичними працівниками прав пацієнтів. Так, наприклад, В.В. Марєєв вказує, що по вертикалі об'єкт злочинів проти прав пацієнта включається в загальну класифікацію об'єктів злочинів проти особи та поділяється на родовий, яким виступає особа; видовий, що становить собою частину, підсистему родового об'єкта і яким виступають життя і здоров'я, свобода пацієнта, його найважливіші особисті права, закріплені в Конституції України, такі як право на недоторканність приватного життя, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, у тому числі безоплатну; безпосередній, тобто те правове благо, на яке прямо і безпосередньо посягає конкретне суспільно

небезпечне діяння. Життя як об'єкт кримінально-правової охорони – це конкретні людські цінності, що існують задля охорони біологічної основи життя і виступають благом як конкретної людини, так і суспільства в цілому. Кримінальний закон охороняє від злочинних посягань не життя людини саме по собі як поняття біологічне, повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення, існування і розвитку суспільних відносин. В цій якості життя людини набуває значення соціального явища – правового блага. Здоров'я людини як видовий об'єкт злочинів становить собою біологічну цінність – певний фізичний стан організму, який забезпечує фізичну і соціальну повноцінність людини, забезпечує можливість повноцінно брати участь в соціальних зв'язках суспільства, користуватись благами життя. Характерною ознакою злочинів у сфері медичної діяльності є наявність поряд з основним безпосереднім додаткового об'єкту – встановленого законодавством порядку здійснення тих чи інших видів медичної діяльності, зокрема надання медичної допомоги та медичних послуг, проведення наукових медичних досліджень і нормального функціонування закладів системи охорони здоров'я [4].

Необхідно відзначити, що не дивлячись на різні родові об'єкти, кримінальні правопорушення у сфері медичної діяльності можуть бути вчинені виключно спеціальним суб'єктом – медичним або фармацевтичним працівником. Одночасно із цим, диференціація таких протиправних діянь по різних розділах кримінального законодавства негативним чином вплинуло на пеналізацію таких суспільно небезпечних діянь в частині визначення видів та розмірів покарань, а також їх співвіднесення зі ступенем суспільної небезпечності та потенційних наслідків від таких кримінальних правопорушень. Наведене дозволяє стверджувати, що позиції вчених щодо доцільності виокремлення медичних кримінальних правопорушень в окремий розділ кримінального законодавства України є аргументованими.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження надало підставу для констатації, що

наявність диференційованих по різних розділах кримінального законодавства кримінальних правопорушень, що вчиняються у медичній сфері свідчить про те, що законодавець залишає за можливе вважати, що такі діяння можуть посягати не лише на суспільні відносини у сфері забезпечення права на отримання належної медичної допомоги. Запропоновані вченими, а також визначена авторська класифікації таких кримінальних правопору-

шень дозволяє стверджувати, що фактично кримінально протиправного впливу зазнають суспільні відносини у сфері забезпечення прав людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; суспільні відносини у сфері забезпечення прав громадян на невторчання в особисте та сімейне життя; суспільні відносини у сфері забезпечення встановленого законом порядку обігу лікарських засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Фесенко Є.В. Проблеми структури об'єкта як елемента складу злочину. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Число 1. С. 234-236
2. Шопіна Ю.О. Об'єкт злочинів, передбачених ст. ст. 131, 132, 134, 139–145 Кримінального кодексу України. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc42/part_2/30.pdf
3. Тарасевич Т. Ю. Медичний працівник як спеціальний суб'єкт злочину: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2011. 236 с.
4. Марєєв В.В. Об'єкт злочинів, що посягають на права пацієнтів, його види та ознаки. URL: http://app.puoia.od.ua/archive/41_2011/30.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Морозюк Н. С.,

аспірант кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
старший викладач кафедри права
Вінницького національного аграрного університету

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОБЛЕМ КВАЛІФІКАЦІЇ НАСИЛЬСТВА НАД НАСЕЛЕННЯМ У РАЙОНІ ВОЄННИХ ДІЙ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню кримінально-правових аспектів насильства над населенням у районі воєнних дій, передбаченого ст. 433 КК України. У контексті повномасштабної агресії російської федерації проти України актуалізується проблема кваліфікації таких злочинів, що вчиняються військовослужбовцями проти цивільного населення. Розкриваються об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину, його співвідношення з іншими злочинами проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема зі ст. 438 КК України. Особлива увага приділяється аналізу міжнародних джерел права – Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів 1977 р., які формують міжнародно-правові стандарти захисту цивільного населення. Підкреслюється значення рішень Верховного Суду України щодо тлумачення диспозиції ст. 433 КК, зокрема в частині розмежування фізичного та психічного насильства, а також проблеми відмежування від злочинів проти власності. Акцентується увага на складнощях правозастосування, зумовлених широкою та узагальненою диспозицією статті, що створює проблеми для кваліфікації діянь. Запропоновано напрями вдосконалення кримінального законодавства: деталізація диспозиції ст. 433 ККУ, чітке визначення поняття «воєнна необхідність», введення кваліфікуючих ознак. Підсумовується те, що модернізація норми сприятиме юридичній визначеності, уніфікації правозастосовної практики, забезпеченню захисту прав людини в умовах війни та ефективному притягненню винних до відповідальності. Акцентується увага на тому, що подальше вдосконалення законодавства має бути спрямоване на конкретизацію диспозиції статті 433 Кримінального кодексу України. Наголошується на необхідності вдосконалення національного кримінального законодавства з метою забезпечення ефективного захисту цивільного населення, створення дієвих механізмів розслідування та притягнення винних до відповідальності. Запропоновано шляхи гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, що дозволить гарантувати дотримання прав людини в умовах збройних конфліктів, а також посилить правові механізми протидії воєнним злочинам.

Ключові слова: насильство, військове правопорушення, кримінальне правопорушення.

Moroziuk N. S. Certain issues of the problems of qualification of violence against the population in the area of military operations

Abstract. The article is devoted to the study of the criminal law aspects of violence against the civilian population in the area of hostilities, as provided for in Article 433 of the Criminal Code of Ukraine. In the context of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the issue of qualifying such crimes committed by servicemen against civilians becomes particularly relevant. The article reveals the objective and subjective elements of the crime, its correlation with other crimes against peace, human security, and international legal order, in particular with Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. Special attention is paid to the analysis of international legal sources – the Geneva Conventions of 1949 and the Additional Protocols of 1977, which establish international legal standards for the protection of civilians. The importance of the Supreme Court of Ukraine's decisions regarding the interpretation of Article 433, in particular in distinguishing between physical and psychological violence, as well as the problems of delimitation from crimes against property, is emphasized. The focus is placed on the difficulties of law enforcement caused by the broad and generalized wording of the article, which creates challenges for the qualification of acts. The article proposes directions for improving criminal legislation: detailing the wording of Article 433 of the Criminal Code of Ukraine, clearly defining the concept of "military necessity," and introducing qualifying elements. It is concluded that the modernization of the provision will contribute to legal certainty, unification of law enforcement practice, protection of human rights in wartime, and effective prosecution of offenders. It is emphasized that further improvement of legislation should be aimed at concretizing the wording of Article 433 of the Criminal Code

of Ukraine. The necessity of improving national criminal legislation in order to ensure effective protection of the civilian population, creating effective mechanisms for investigation and prosecution of perpetrators, is highlighted. The article suggests ways of harmonizing Ukrainian legislation with international standards, which will guarantee respect for human rights in armed conflicts and strengthen legal mechanisms for countering war crimes.

Key words: *violence, military offense, criminal offense.*

Постановка проблеми. У контексті повномасштабної військової агресії російської федерації проти України надзвичайної актуальності набуло питання кваліфікації злочинів, що вчиняються в районі воєнних дій, зокрема проти цивільного населення. Одним з таких діянь є насильство над населенням у районі воєнних дій, відповідальність за яке передбачено ст. 433 КК України. Ця норма має специфічні ознаки, зумовлені особливим статусом території, де вчиняється правопорушення, а також правовим становищем жертви й суб'єкта злочину.

Насильство над населенням в районах ведення бойових дій є однією з найскладніших і водночас найактуальніших проблем кримінального права сучасності, особливо в умовах збройних конфліктів, окупації територій та нестабільності політичних режимів. Визначення юридичних меж даного кримінального правопорушення та відповідальності за такі дії вимагає ретельного аналізу як національних, так і міжнародних правових норм.

Насильство над населенням в районах ведення бойових дій відзначається як антисоціальне, кримінально каране діяння в районах ведення воєнних дій.

У сучасних умовах необхідність правової оцінки насильства над населенням в районах ведення бойових дій зумовлена також змінами національному законодавстві, збільшення насильства як явища та підвищенням уваги до захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кримінально-правової характеристики ст.433 Кримінального кодексу України є актуальною темою для досліджень в Україні, особливо в контексті російсько-української війни.

До числа науковців, які досліджували вказану тематику, відносять: М.І. Карпенка, В.І. Касинюка, В.А. Клименка, І.В. Красницького, С.П. Кучевську, В.О. Навроцького, М.І. Панова та ін.

Метою дослідження є аналіз насильства над населенням в районах воєнних дій з точки зору кримінального права, дослідження основних видів та форм відповідної насильницької діяльності, а також відповідний аналіз кримінально-правової характеристики.

Виклад основного матеріалу. Проблемний характер ст. 433 КК України полягає у тому, що рішення законодавця подати як насильство над населенням не лише фізичні дії, але і знищення чи відібрання майна під приводом воєнної необхідності, викликає питання щодо розмежування з іншими складами злочинів.

Об'єктом злочину, передбаченого ст.433 Кримінального кодексу України є порядок додержання законів та звичаїв ведення війни. (Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни від 5 (18) жовтня 1907р., Гаазькі угоди, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р., у тому числі Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949р., Додатковий про–токол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), прийнятий на дипломатичній кон–ференції в Женеві 8 червня 1977р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів, які не мають міжнародного характеру (Протокол II), прийнятий на дипломатичній конференції в Женеві 8 червня 1977р., та ін.)[10].

Крім родового об'єкта, науковці також визначають наявність у цьому розділі видових об'єктів. Не наводячи запропонованих в теорії кримінального права переліків таких об'єктів, зазначимо, що злочин, відповідальність за який передбачено ст. 433 КК України, В. О. Бугаєв відносить до групи злочинів проти законів і звичаїв війни [3]. Натомість С. Г. Виноградов, виділяючи в залежності від родового об'єкта групу злочинів проти законів і звичаїв

війни, визнаних міжнародним співтовариством (статті 432-435 КК України), визначає в якості видового об'єкта порядок виконання військового обов'язку під час бойових дій, передбачених міжнародними конвенціями [4].

Відтак, забороненими у відповідності до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни залишаються діяння стосовно цивільного населення:

а) насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури[6].

Цими міжнародно-правовими актами забороняються вбивства, пограбування населення в районі воєнних дій, знищення рухомого та нерухомого майна, що не викликається воєнною необхідністю, примусове відібрання майна у населення тощо.

Об'єктивна сторона злочину полягає у суспільно небезпечному діянні, вчиненому військовослужбовцем у формі: 1) насильства щодо населення в районі воєнних дій; 2) протизаконного знищення майна, яке належить населенню, під приводом воєнної необхідності; 3) протизаконного відібрання майна, яке належить населенню, під приводом воєнної необхідності (ч. 1); 4) розбій відносно населення в районі воєнних дій (ч. 2)[10].

Обов'язковою ознакою складу злочину є місце його вчинення. Районом воєнних дій вважається частина території, на якій певні угруповання військ ведуть воєнні дії, у зв'язку з чим на цій території не діють цивільні органи державної влади, а повнота влади належить військовому командуванню[10].

Керуючись відповідною класифікацією об'єктів злочину, основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченим ст. 433 КК України, має бути визнана певна частина родового об'єкта – відносин з охорони встановленого чинним законодавством та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення або проходження військової служби.

Родовим об'єктом воєнних злочинів, що містяться в розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» Особливої частини КК України та передбачені статтями 432 «Мародерство», 433 «Насильство над населенням у районі воєнних дій», 434 «Погане пово-

дження з військовополоненими», 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею», теоретики кримінального права України називають суспільні відносини, що виникають з порядку несення або проходження військової служби [10, с. 23].

При кваліфікації зазначених дій за ст. 433 КК не вимагається додаткової кваліфікації за статтями чинного Кодексу, що передбачають відповідальність за злочини проти особи та власності. Склад злочину є формальним. Виконання зазначених у диспозиції статті дій, незалежно від наслідків, які настали, утворює закінчений склад злочину. Суб'єктивна сторона злочину передбачає вину у формі прямого умислу.

Суб'єктом злочину може бути будь-який військовослужбовець Збройних Сил України та інших військових формувань, що перебуває в районі воєнних дій. Суб'єкт злочину за статтею 433 Кримінального кодексу України – спеціальний. Ним може бути військовослужбовець, який на момент вчинення діяння перебуває в районі воєнних дій, незалежно від його військового звання, посади чи строку служби. Важливою є ознака територіальної прив'язки: військовослужбовець має фактично перебувати в межах району, де ведуться бойові дії[10].

У разі, якщо злочин вчинено військовослужбовцем поза межами району воєнних дій, така кваліфікація не можлива за ст. 433 ККУ, але діяння може бути кваліфіковане за іншими статтями КК України – наприклад, за загальними нормами про злочини проти власності чи життя і здоров'я особи.

Статтею 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), передбачено, що заборонені й будуть залишатися забороненими в будь-який час і в будь-якому місці такі дії, незалежно від того, чиняться вони представниками цивільних чи воєнних органів: насильство над життям, здоров'ям і фізичним та психічним станом осіб, зокрема вбивство, катування всіх видів – фізичні чи психічні, тілесні покарання, каліцтво; знущання над людською гідністю, зокрема, принижуюче

й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі; взяття заручників; колективне покарання; погрози вчинити будь-яку з вищезазначених дій[5].

Як справедливо зазначив суддя Верховного Суду Герман Анісімов, складність у правозастосуванні виникає саме при кваліфікації різних форм порушення законів і звичаїв війни, адже це вимагає чіткого відмежування таких діянь від інших складів злочинів, зокрема тих, що передбачені статтями 433 (насильство над населенням у районі воєнних дій) та 434 (погане поводження з військовополоненими) Кримінального кодексу України, де суб'єктом є військовослужбовець[1].

Так, ст. 438 КК України не передбачені діяння, що вчиняються щодо цивільного населення чи військовослужбовців власної сторони. Статтю 438 КК України не можна застосовувати щодо кримінальних правопорушень, які вчиняють військовослужбовці стосовно населення своєї країни (насильство, незаконне знищення майна чи його відібрання під приводом воєнної необхідності). Такі дії кваліфікуються за ст. 433 КК України, і немає жодних підстав для застосування ст. 438 КК України в цьому разі. І навпаки: якщо зазначені дії вчиняються щодо супротивної сторони, застосуванню підлягає ст. 438 КК України, адже такі дії є порушенням законів та звичаїв війни під час міжнародного конфлікту.

Суддя Верховного суду Наталія Антонюк звернула увагу на особливості кваліфікації злочинів, передбачених статтями 185–187 Кримінального кодексу України (крадіжка, грабіж, розбій), а також статтями 432 (мародерство) і частиною другою статті 433 КК України (насильство над населенням у районі воєнних дій) в умовах воєнного стану. Вона наголосила, що така кваліфікуюча ознака, як вчинення зазначених посягань під час дії воєнного стану, враховується незалежно від близькості до зони бойових дій – достатньо факту введення правового режиму воєнного стану на відповідній території [2].

Дискусійним залишається і питання суб'єкта у кримінально-правовій кваліфікації за ст.433 та чітким відмежуванням об'єктивно-суб'єктивних ознак ст.433 від ст.438, наприклад.

Так, суб'єктом віддання наказу про вчинення зазначених у ст. 438 КК дій може бути лише службова особа (як військова, так і цивільна) на відміну від суб'єкту злочину, передбаченого ст.433 ККУ, де суб'єктом може бути тільки військовослужбовець[1].

Відтак, Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду по справі № 553/1609/22 від 12 лютого 2024 року відзначає те, що диспозиція ч. 1 ст. 433 КК не конкретизує, яке саме насильство, застосоване до населення в районі воєнних дій, підпадає під ознаки цього кримінального правопорушення, а отже може бути як фізичним, так і психологічним, що і мало місце в даному провадженні за висновками попередніх судів[9].

Так, зі змісту оскаржуваних рішень вбачається, що фізичного насильства щодо потерпілого засуджені не застосовували, однак їх неправомірні дії (погроза застосування зброї), через побоювання за своє життя, потерпілим сприймалися, як психічне насильство. Тобто, фактично засудженими було подолано волю потерпілого до опору[9].

Варто відзначити те, що рівні поняття «насильство» характеризується багатозначно, але здебільшого зводиться або до застосування фізичної сили чи примусу або до виявлення фізичного чи психічного впливу однієї людини на іншу.

Водночас проблемним залишається питання законодавчої узагальненості ст. 433. Слід розглянути можливість деталізації її диспозиції, зокрема:

- розмежування фізичного насильства і насильства як примусу;
- чітке визначення поняття «воєнна необхідність» у контексті знищення або відібрання майна;
- запровадження кваліфікуючих ознак (наприклад, вчинення діяння групою осіб, з особливою жорстокістю, щодо вразливих категорій населення).

Висновки. Таким чином, злочин, передбачений ст. 433 КК України, є злочином, передбаченим XIX Розділом Кримінального кодексу України, який вважається закінченим з моменту вчинення вказаних дій, тобто є злочином з формальним складом. Пря-

мий умисел є єдиною можливою формою вини у таких діяннях. Ключовим елементом є факт вчинення насильства або втручання у майнову сферу цивільного населення саме в районі воєнних дій, що свідчить про надзвичайну суспільну небезпечність таких діянь.

Подальше вдосконалення законодавства має бути спрямоване на конкретизацію диспозиції статті, з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану, міжнародних стандартів і тенденцій сучасного воєнного кримінального права. Доцільним є також розробка окремих методичних рекомендацій щодо розслідування зазначених кримінальних правопорушень та уніфікація підходів до їх кваліфікації в межах військової юстиції України.

Для вдосконалення законодавства доцільно:

- деталізувати диспозицію ст. 433 ККУ, розмежувавши фізичне й психічне насильство;
- чітко визначити поняття «воєнна необхідність»;

– запровадити кваліфікуючі ознаки (групове вчинення, особлива жорстокість, тощо).

Оновлення ст. 433 КК України є нагальною потребою, оскільки її чинна редакція не враховує всього спектра сучасних викликів війни. Вдосконалена правова конструкція має поєднувати міжнародні стандарти захисту цивільного населення з реаліями національного правопорядку. Це сприятиме забезпеченню юридичної визначеності, справедливого покарання винних та належного захисту прав людини навіть в умовах збройного конфлікту. Чинна редакція ст. 433 КК України не відповідає потребам сучасного воєнного часу. Вона не забезпечує ефективного правового реагування на всі форми насильства, що виникають у районі бойових дій, та створює труднощі для правозастосовної практики. Існуюча правова конструкція виглядає фрагментарною та концептуально незбалансованою, що унеможлиблює її ефективне застосування у боротьбі з відповідними правопорушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Анісімов Г. Про склад злочину за ст. 433 КК України. Верховний Суд України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154/>
2. Антонюк Н. Кваліфікація крадіжки, грабежу, розбою в умовах воєнного стану. Верховний Суд України. Режим доступу: URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276689/>
3. Бугаєв В. О. Військові злочини і покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». В. О. Бугаєв. Одеса, 2002. 21 с.,
4. Виноградов С.Г. Проблема об'єкта військових злочинів. С. Г. Виноградов. Проблеми законності. 2007. Вип. 85. С. 124–128.
5. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
6. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
8. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 9-те вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2022. 1328 с.
9. Постанова Верховного Суду України від 12 лютого 2024 року № 553/1609/22// Єдиний державний реєстр судових рішень. : URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955599> (дата звернення: 19.09.2025 р.)
10. Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини: коментар законодавства / відп. ред. М. Д. Дрига, В. І. Кравченко. К.: А.С.К., 2003. 272 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Оксентюк А. М.,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник

Науково-дослідного інституту публічного права, адвокат

ШАХРАЙСТВО З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

Анотація. Дана стаття присвячена дослідженню кримінально-правової характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами.

В статті зауважено, визначено, що шахрайство, як базове кримінальне правопорушення, полягає у заволодінні майном шляхом обману або зловживання довірою та підкреслено, що шахрайство має численні спеціальні види залежності від об'єкту злочинного посягання. Зауважено, що ключова відмінність шахрайства від інших кримінальних правопорушень проти власності полягає в тому, що потерпілий добровільно передає майно винній особі внаслідок обману або зловживання довірою, а у випадку інших кримінальних правопорушень проти власності безпосереднє вилучення майна злочинцем здійснюється у більшості випадків без згоди власника. Здійснено кримінально-правову кваліфікацію шахрайства, яка охоплює об'єкт (право власності), предмет (чуже майно), об'єктивну сторону (заволодіння майном або придбання права на нього шляхом обману та/або зловживання довірою), суб'єктивну сторону (прямий умисел і корисливий мотив) та суб'єкт кримінального правопорушення (осудна фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності). Підкреслено, що шахрайство з фінансовими ресурсами у кримінальному законодавстві визначено як спеціальний склад кримінального правопорушення, що відрізняється від загального шахрайства специфічним предметом – чітко визначеними видами фінансових ресурсів на яке здійснюється злочинне посягання. Зауважено, що в об'єктивна сторона шахрайства з фінансовими ресурсами набуває нових, складніших форм, які використовують можливості інформаційних технологій для приховування злочинної діяльності та полегшення доступу до відповідних фондів. Підкреслено, що формами вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами з використання інформаційних технологій може включати подання неправдивих електронних документів, використання вразливостей програмного забезпечення або баз даних, застосування методів соціальної інженерії у цифровому просторі, а також створення фіктивних компаній для отримання бюджетних коштів та інше.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, шахрайство, шахрайство з фінансовими ресурсами, інформаційні технології, кримінально-правова характеристика, кіберзлочинність.

Oksentiuk A. M. Fraud with financial resources

Abstract. The article noted that the development of information technologies has significantly changed the nature of fraud with financial resources, which makes it relevant to study its criminal aspects. It is determined that fraud, as a basic criminal offense, is the seizure of property by deception or abuse of trust and emphasized that fraud has numerous special views of dependence on the object of criminal encroachment. It is noted that the key difference between fraud and other criminal offenses against property is that the victim voluntarily transfers the property to the guilty person as a result of deception or abuse of trust, and in the case of other criminal offenses against property, the direct seizure of property by the offender is carried out in most cases without the owner's consent. The criminal law qualification of fraud, which covers an object (property right), subject (alien property), objective side (seizure of property or acquisition of the right to it by deception and/or abuse of trust), subjective side (direct intent and selfish motive) and subject of criminal law. It is emphasized that fraud with financial resources in criminal law is defined as a special composition of a criminal offense, which differs from general fraud with a specific subject – clearly defined types of financial resources on which criminal assault is carried out. It is noted that in the context of information technology development, the objective side of fraud with financial resources takes on new, more complex forms that use the possibilities of information technologies to conceal criminal activity and facilitate access to the relevant funds. It is emphasized that the forms of fraud with financial resources for the use of information technology may include the submission of false electronic documents, the use of software or databases, the use of social engineering methods in digital space, as well as the creation of fictitious companies for budgetary funds and more.

Key words: criminal offenses, fraud, fraud with financial resources, information technologies, criminal law characteristics, cybercrime.

Постановка проблеми. Дослідження кримінально-правової характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами в є надзвичайно важливим, адже стрімке впровадження цифрових технологій трансформувало традиційні схеми обману, дозволивши зловмисникам діяти анонімно та глобально. З огляду на значне зростання кількості випадків шахрайства в Україні та специфіку його проявів у кіберпросторі (фішинг, використання вразливостей програмного забезпечення, соціальна інженерія, створення фіктивних компаній онлайн та ін.), виникає нагальна потреба в адаптації правової системи до сучасних викликів кіберзлочинності, розробки нових механізмів кримінально-правової протидії та удосконалення норм для ефективного розслідування і покарання за такі кримінальні правопорушення. Глибокий аналіз об'єктивної та суб'єктивної сторін таких кримінальних правопорушень, а також розробка ефективних механізмів їх кваліфікації і доказування, є ключовими для захисту фінансової безпеки держави, установ та громадян в умовах постійної еволюції кіберзлочинності.

Дослідження кримінально-правової характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами в є надзвичайно важливим, адже статистичні дані демонструють загрозливу тенденцію до зростання шахрайства в Україні, що підкреслює нагальну потребу в посиленні заходів боротьби з цим видом злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізовано останні дослідження у сфері кримінально-правової характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами. Визначено, що науковці зосереджують увагу на адаптації правової системи до сучасних викликів кіберзлочинності та розробці нових механізмів кримінально-правової протидії. Зокрема, Н.В. Головей у своїй роботі розглядає кримінально-правову та кримінологічну характеристику шахрайства, Д. Фоменко та Н. Тимошенко аналізують поняття шахрайства та його особливості, дослідження Г.С. Резніченко та І.М. Чекмарьової присвячені особливостям кваліфікації шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної

техніки, а Ю.А. Дорохіна та А.О. Іляшко розглядають окремі потреби розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. Загалом, останні дослідження у цій сфері підкреслюють важливість глибокого аналізу об'єктивної та суб'єктивної сторін такого виду кримінальних правопорушень, а також розробки ефективних механізмів його кваліфікації і доказування для захисту фінансової безпеки держави, юридичних та фізичних осіб в умовах стрімкої еволюції кіберзлочинності.

Мета статті полягає здійсненні кримінально-правової характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч.1 ст.190 КК України «Шахрайство» – це «заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство)» [2]. Слід зауважити, що шахрайство виступає спеціальним складом таких кримінальних правопорушень, як ст. 222 КК України «Шахрайство з фінансовими ресурсами», ст. 262 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем», ст. 308 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем», ст. 312 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем», ст. 313 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням», ст. 357 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження», ст. 362 КК України «Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється

в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї», ст. 410 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» [2]. Враховуючи зауважене підкреслимо, що шахрайство у кримінальному законодавстві України, визначене як заволодіння майном через обман чи зловживання довірою, є базовим кримінальним правопорушенням, що має численні спеціальні види, які стосуються специфічних предметів (наприклад, зброя, наркотики, фінансові ресурси та ін.) або способів вчинення, що відображає різноманіття проявів шахрайства у різних сферах, включаючи сучасні технологічні схеми його вчинення, щодо фінансових ресурсів [9, с. 289].

Відмежування шахрайства від інших кримінальних правопорушень проти власності є важливим завданням у кримінальному праві, оскільки вони мають схожий об'єкт посягання – власність. Ключовою ознакою шахрайства, що відрізняє його від інших форм посягань на власність, є те, що потерпілий сам, хоч і внаслідок обману чи зловживання довірою, добровільно передає майно винній особі. Інші кримінальні правопорушення проти власності (крадіжка, грабіж, розбій та ін.) передбачають безпосереднє вилучення майна винним, без або всупереч волі власника чи володільця. Так, як зауважують Д. Фоменко та Н. Тимошенко «шахрайство істотно відрізняється від інших кримінальних правопорушень проти власності, оскільки здійснюється шляхом обману або зловживання довірою» [3, с. 123].

Кримінально-правова характеристика шахрайства включає такі елементи, як об'єкт, предмет, об'єктивна та суб'єктивна сторони, суб'єкт кримінального правопорушення, а також кваліфікуючі ознаки, які обтяжують кримінальну відповідальність за скоєння цього виду кримінального правопорушення [9, с. 290].

У класичному розуміння елементи кримінально-правової характеристики шахрайства характеризуються наступним:

1. Об'єкт та предмет кримінального правопорушення «майно або придбання права на майно» [2]. При шахрайстві безпосереднім об'єктом є право власності, тобто право володіти, користуватися та розпоряджатися майном, предметом – чуже майно, на яке спрямоване злочинне посягання. Для шахрайства характерно, що потерпілий, будучи введений в оману або перебуваючи під впливом зловживання довірою, сам передає це майно або право на нього винній особі. На думку Д. Фоменко та Н. Тимошенко «у теорії кримінального права вироблена система ознак його як елемента кожного викрадення: фізична ознака – матеріальність предмета розкрадання...; економічна ознака – предметом викрадення може бути тільки річ, яка має певну економічну цінність ...; юридична ознака – предметом шахрайства може бути лише чуже майно» [3, с. 120].

2. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення включає в себе діяння (активні дії), що полягає у заволодінні чужим майном або придбанні права на нього. Як зауважує Н.В. Головей «шахрайство у формі заволодіння чужим майном – це протиправне облудне вилучення майна у потерпілого і звернення його на користь винної особи. Шахрайство, шляхом придбання права на чуже майно – це протиправне отримання права користування, володіння чи розпорядження майном» [4, с. 153]. Ключовими для шахрайства є способи його вчинення – обман (полягає у повідомленні завідомо неправдивих відомостей або приховуванні істотних фактів, які б вплинули на рішення потерпілого про передачу майна); зловживання довірою (використання довірливих відносин, які склалися між злочинцем і потерпілим для заволодіння майном); наслідки (обов'язковим наслідком є заподіяння майнової шкоди потерпілому у вигляді зменшення його майна або неможливості його отримати у майбутньому); прямий причинно-наслідковий зв'язок між діянням (обманом/зловживанням довірою) та наслідком (заподіянням шкоди).

3. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується прямим умислом та корисливим мотивом: 1) прямий умисел (особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій (що вона обманює або зловживає довірою), передбачає настання шкідливих наслідків (заволодіння чужим майном) і бажає їх настання); 2) корисливий мотив (прагнення до незаконного збагачення за рахунок чужого майна). На думку Г.С. Резніченко та І.М. Чекмарьової «Необхідною і достатньою складовою підстави кримінальної відповідальності за шахрайство (ст. 190 КК) є усвідомлення суб'єктом кримінального правопорушення того факту, що предмет кримінального правопорушення є чужим для нього, що він заволодіває чужим майном за відсутності будь-якого права на нього» [5, с. 559].

4. Суб'єкт кримінального правопорушення – осудна фізична особа, яка на момент вчинення кримінального правопорушення досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність (як правило, 16 р.). Аналізуючи статистичні показники щодо осіб, яким повідомлено підозру у скоєнні шахрайства у 2023 р. (самому «піковому» показнику останніх років) [6] можемо охарактеризувати суб'єкта даного кримінального правопорушення, який найчастіше підозрюється у вчиненні шахрайських дій, як чоловіка 18-54 р. з базовою середньою та профільною середньою освітою, громадянина України, працездатного, який не працює і не навчається, при цьому раніше вчиняв кримінальні правопорушення та/або має непогашену судимість.

Аналіз ст.190 КК України дозволяє виділити наступні кваліфікуючі ознаки шахрайства: 1) за розміром шкоди: значна шкода (ч. 2, ч. 3), великі розміри (ч. 4), особливо великі розміри (ч. 5); 2) за суб'єктивним складом/організацією: повторність (ч. 2), за попередньою змовою групою осіб (ч. 2), організованою групою (ч. 5); 3) за способом вчинення: шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 4); 4) за умовами вчинення: в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ч. 3) [2].

Слід зауважити, що КК України у ст. 222 визначає такий різновид шахрайства в еконо-

мічній сфері, як «шахрайство з фінансовими ресурсами» – «надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності» [2]. Шахрайство з фінансовими ресурсами, передбачене ст. 222 КК України, є спеціальним складом кримінального правопорушення, що вимагає чіткого відмежування від загального складу шахрайства (ст. 190 КК України) для правильної кримінально-правової кваліфікації. Головна відмінність полягає у специфічному предметі кримінального правопорушення, адже якщо предметом загального шахрайства є будь-яке чуже майно або право на майно, то у випадку шахрайства з фінансовими ресурсами ним виступають чітко визначені види фінансових коштів: кредити, дотації, субвенції, субсидії, інші бюджетні кошти, а також відшкодування зборів (обов'язкових платежів). Ця конкретизація предмета кримінального правопорушення також зумовлює й особливості об'єктивної сторони, де обман спрямований саме на отримання зазначених фінансових ресурсів, наприклад, шляхом подання неправдивих документів, або на їхнє нецільове використання. Таким чином, стаття 222 КК України є пріоритетною для застосування у випадках, коли посягання відбувається на фінансові ресурси визначеного характеру, адже вона деталізує умови та об'єкт злочинного посягання, що не охоплюється загальною нормою. На думку Ю.А. Дорохіна та А.О. Іляшко «головними критеріями розмежування злочинів, передбачених ст. ст. 222 і 190 КК України, є спрямованість умислу та момент його виникнення. У разі шахрайства з фінансовими ресурсами умисел винного спрямований на тимчасове отримання кредитних коштів з наступним, можливо, несвоєчасним їх поверненням» [7, с. 92].

Враховуючи обмежений обсяг даного дослідження зупинимося більш детально на об'єктивній стороні шахрайства з фінансовими ресурсами в. Об'єктивна сторона шах-

райства з фінансовими ресурсами (стаття 222 КК України) в контексті інформаційних технологій характеризується діями, спрямованими на незаконне отримання або нецільове використання фінансових ресурсів. Ключовим способом вчинення цих дій є обман відповідних органів чи установ (наприклад, банків, державних фондів та ін.), який реалізується за допомогою інформаційних технологій [10, с. 187].

Висновки. Розвиток інформаційних технологій значно змінив характер шахрайства з фінансовими ресурсами, що робить актуальним вивчення його кримінально-правових аспектів, адже, глибокий аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак даного виду кримінального правопорушення, а також розробка ефективних методів їх кваліфікації мають вирішальне значення для забезпечення фінансової безпеки держави, юридичних та фізичних осіб. Шахрайство, визначене як заволодіння майном шляхом обману або зловживання довірою, є базовим кримінальним правопорушенням, який має численні спеці-

альні види, що стосуються конкретних предметів, таких як зброя, наркотики, або фінансові ресурси та відображає різноманіття проявів шахрайства у різних сферах, включаючи сучасні технологічні схеми, пов'язані з фінансовими ресурсами.

Шахрайство з фінансовими ресурсами є спеціальним складом кримінального правопорушення, що відрізняється від загального шахрайства специфічним предметом – чітко визначеними видами фінансових коштів, такими як кредити, дотації, субвенції, субсидії та інші бюджетні кошти. В об'єктивна сторона шахрайства з фінансовими ресурсами набуває нових, складніших форм, що використовують можливості цифровізації для приховування злочинної діяльності і полегшення доступу до фондів, що може включати подання неправдивих електронних документів, використання вразливостей програмного забезпечення або баз даних, застосування методів соціальної інженерії у цифровому просторі, створення фіктивних компаній для отримання бюджетних коштів та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravororushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 22.07.2025)
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1336> (дата звернення: 09.07.2025)
3. Фоменко Д, Тимошенко Н. Поняття шахрайства та його особливості *Юридичний вісник*, 2014/2. С. 119-124. URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/692/668> (дата звернення: 15.07.2025)
4. Головей Н.В. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика шахрайства. С. 152-155. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17431/1/%D0%A%D0%A%D0%98%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E-%D0%9F%D0%A%D0%90%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%90%20%D0%A2%D0%90%20%D0%9A-%D0%A%D0%98%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%90.pdf> (дата звернення: 14.07.2025)
5. Резніченко Г.С., Чекмарьова І.М. Особливості кваліфікації шахрайства, учиненого шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 558-560. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/135.pdf (дата звернення: 09.07.2025)
6. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravororushennya-2> (дата звернення: 11.07.2025)
7. Дорохіна Ю.А., Іляшко А.О. Окремі потреби розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: юридичні науки*. С. 91-94. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/3_2019/18.pdf (дата звернення: 10.07.2025)
8. Шахрай зумів виманити в Google та Facebook \$100 мільйонів. ДМ Media sapiens. URL: <https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/18833/2017-04-28-shakhray-zumiv-vumanyty-v-google-ta-facebook-100-milyoniv/> (дата звернення: 19.07.2025)
9. Шкута О.О. Кримінальна відповідальність за шахрайство в сфері нерухомого майна. *Право і суспільство*. № 2024 Т. 1 С. 287-293. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/45.pdf

10. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes (Зарубіжний досвід запобігання військово-економічній злочинності). Baltic Journal of Economic Studies. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190 <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 343.3/7:341.222:656.61:339.9
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.41>

Подобний О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ПІРАТСТВА І ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ

Анотація. У статті досліджено соціально-економічні чинники морського піратства та правові механізми його протидії в міжнародному і національному контексті. Піратство розглядається як складне багатовимірне явище, що поєднує економічні, соціальні, правові й безпекові фактори. Показано, що бідність, безробіття, нерівний доступ до ресурсів, деградація морських екосистем та «ресурсне прокляття» формують сприятливе середовище для криміналізації прибережних спільнот. Наголошено на зростанні ролі гібридних моделей піратства, що поєднують традиційні атаки з кіберінструментами, зокрема GPS-спуфінгом та маніпуляцією AIS. У правовому аспекті проаналізовано ключові міжнародні документи – Конвенцію ООН з морського права 1982 р. (UNCLOS), Конвенцію SUA 1988 р., а також рекомендації Міжнародної морської організації (ІМО) і кращі морські практики (ВМР). Підкреслено проблеми юрисдикції та переслідування піратських злочинів, які ускладнюються колізіями національного законодавства і браком міжнародної координації. Особливу увагу приділено українському контексту, де головні загрози в Чорному морі мають військово-політичний характер, але глобальні тренди піратства істотно впливають на страхування, фрахтові ставки, кадрову політику судноплавних компаній та безпеку моряків. Запропоновано напрями вдосконалення державної політики: імплементація рекомендацій ІМО і ВМР у національні стандарти безпеки, посилення кримінально-процесуальних механізмів переслідування, проведення тренінгів для екіпажів і менеджерів безпеки, участь у міжнародних координаційних центрах, розвиток співпраці з зацікавленими міжнародними організаціями, а також підвищення кіберстійкості портової та суднової інфраструктури. Отримані результати доводять, що ефективна протидія піратству можлива лише за умови інтеграції соціально-економічних і правових стратегій.

Ключові слова: піратство; соціально-економічні чинники; міжнародне морське право; правові механізми протидії; морська безпека.

Podobnyi O. O. Socio-economic factors of piracy and legal mechanisms to counteraction

Abstract. The article examines the socio-economic factors of maritime piracy and the legal mechanisms for its prevention in both international and national contexts. Piracy is considered as a multidimensional phenomenon that combines economic, social, legal, and security aspects. It is shown that poverty, unemployment, unequal access to resources, degradation of marine ecosystems, and the “resource curse” create a favorable environment for the criminalization of coastal communities. The study highlights the growing importance of hybrid piracy models that combine traditional attacks with cyber tools, such as GPS spoofing and AIS manipulation. In the legal dimension, key international instruments are analyzed – the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), the 1988 SUA Convention, as well as recommendations of the International Maritime Organization (IMO) and Best Management Practices (BMP). The article emphasizes the challenges of jurisdiction and prosecution of piracy-related crimes, which are complicated by inconsistencies in national legislation and insufficient international coordination. Special attention is paid to the Ukrainian context, where the main threats in the Black Sea are military-political in nature, but global piracy trends significantly affect insurance costs, freight rates, crew safety, and the personnel policy of shipping companies. The proposed directions of state policy include the implementation of IMO and BMP recommendations into national safety standards, strengthening procedural mechanisms of criminal prosecution, developing training programs for crews and maritime security managers, expanding participation in international monitoring and coordination centers, enhancing cooperation with relevant international organizations, and improving the cyber resilience of port and vessel infrastructure. The findings demonstrate that effective counter-piracy measures require the integration of socio-economic and legal strategies.

Key words: piracy; socio-economic factors; international maritime law; legal countermeasures; maritime security.

Постановка проблеми. Піратство вважається постійною загрозою для міжнародної торгівлі, безпеки на морі та глобальної стабільності. Попри досягнутий прогрес завдяки міжнародним конвенціям і скоординованим військово-морським операціям, це явище продовжує еволюціонувати, пристосовуючись до нових соціально-економічних реалій і технологічних змін. Останні інциденти доводять, що піратство вже не обмежується традиційними «гарячими точками», а може виникати в різних регіонах, часто у гібридних формах, які поєднують фізичні атаки з кіберзагрозами. Така динаміка підкреслює нагальну потребу перегляду чинних правових рамок і пошуку комплексних рішень, що охоплюють як першопричини, так і нові виклики морської злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема піратства вже тривалий час перебуває у фокусі міжнародних та вітчизняних досліджень з права та економічних наук, проте її аналіз у контексті поєднання соціально-економічних детермінант та правових механізмів протидії все ще є недостатньо комплексним. У світовій науці переважають роботи, присвячені окремим аспектам – безпеці мореплавства (дослідження Міжнародної морської організації, UNODC, Міжнародного морського бюро), економічним витратам піратських нападів, проблемам юрисдикції та універсальної компетенції судів. В українській науковій літературі серед останніх досліджень феномену піратства увагу привертають праці М. М. Гуменюк, О. Кузьменко, К. В. Пурінової, К. В. Шкарупи [див.: 1-4]. Водночас комплексні дослідження соціально-економічних причин піратства та їх кореляції з міжнародно-правовими і національними механізмами протидії поодинокі. Це обумовлює актуальність подальшого вивчення теми з урахуванням сучасної регіональної динаміки та новітніх викликів.

Метою статті є визначення сучасних соціально-економічних чинників піратства і правових механізмів протидії цьому негативному соціальному явищу.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні морське піратство становить серйозну небезпеку для світової торгівлі, безпеки та верховенства права на морських просторах.

Незважаючи на значні міжнародні зусилля, воно залишається стійким викликом, який посилюють соціально-економічна нерівність, слабке управління та політична нестабільність у певних прибережних регіонах [5]. Історично піратство трансформувалося від випадкових грабежів до складних, організованих злочинних мереж, що здатні використовувати прогалини у юрисдикції та правозастосуванні на морі [6].

Морське піратство традиційно розглядається як загроза міжнародній торгівлі, безпеці мореплавства та верховенству права на морі. Попри багаторічні міжнародні зусилля, явище періодично «мігрує» між регіонами та набуває нових форм. Останні роки позначилися комплексним впливом геополітичної нестабільності навколо Червоного моря, зміною маршрутів судноплавства, а також хвилеподібною активізацією злочинних мереж у Західній і Східній Африці та Південно-Східній Азії [7]. Відтак, аналіз соціально-економічних першопричин і сучасних правових інструментів протидії зберігає не лише наукове, а й прикладне значення для держав, судовласників і моряків.

У міжнародному праві піратство визначається ст.ст. 100-107 Конвенції ООН з морського права 1982 р. (UNCLOS) як незаконні акти насильства, затримання або будь-які грабіжницькі дії, вчинені з приватною метою екіпажем чи пасажирями приватного судна або літального апарата в міжнародних водах проти іншого судна чи осіб/майна на ньому. На додачу, Конвенція про боротьбу з протиправними діями, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. [10] криміналізує незаконні акти проти безпеки морського судноплавства (підрив, захоплення, насильство щодо осіб на борту тощо), охоплюючи зони й ситуації, де формальні ознаки «піратства» за UNCLOS [8] не виконуються.

У науковій і практичній площині розрізняють: а) «класичне» піратство у відкритому морі; б) збройне пограбування суден у внутрішніх водах і територіальному морі; в) «гібридні» моделі із залученням кіберінструментів (маніпуляція AIS, фішинг екіпажу, підміна навігаційних даних), а також «oil

bunkering» і незаконні перекачки нафти в Гвінейській затоці [зокрема, див.: 9].

Складність сучасних морських злочинів потребує багатокомпонентної правової та політичної відповіді. Міжнародні конвенції, зокрема Конвенція ООН з морського права (UNCLOS, 1982) [8] та Конвенція про боротьбу з незаконними актами проти безпеки морського судноплавства (SUA, 1988) [10], забезпечують базові рамки для визначення піратства, встановлення юрисдикції та координації співпраці між державами. Крім того, регіональні й європейські правові інструменти, як-от Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (2005) [11] та стратегія ЄС щодо протидії незаконній торгівлі стрілецькою та легкою зброєю (2013) [12], спрямовані на боротьбу з ширшими злочинними мережами та незаконним обігом зброї, які часто підтримують піратство.

Україна як приморська держава зі стратегічними інтересами в Чорному морі стикається з унікальними викликами щодо приведення національного кримінального законодавства у відповідність із міжнародними стандартами та подолання соціально-економічних вразливостей, що можуть сприяти діяльності, пов'язаній із піратством. У цьому зв'язку інтеграція соціальних, економічних і правових заходів уявляється необхідною умовою для запобігання морській злочинності, посилення морської безпеки та забезпечення дотримання міжнародного права. Тому подальша концентрація зусиль вчених повинна фокусуватися на аналізі соціальних і економічних чинників морського піратства, оцінці ефективності чинних правових рамок і виробленні комплексних стратегій для вдосконалення запобіжних та правозастосовних механізмів як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Морське піратство широко досліджується в межах як кримінального, так і міжнародного права, що відображає складність його правових, соціально-економічних і безпекових вимірів. М. Сосноровські, Г. Петросян, Т. Нунфонг та Е. Піза підкреслюють, що сучасне піратство вже не зводиться до випадкових актів; воно часто включає організовані зло-

чинні мережі, які використовують слабкі місця в управлінні морською сферою та юрисдикції. Їхнє дослідження показує взаємозв'язок між соціально-економічними чинниками, включно з бідністю та безробіттям у прибережних регіонах, і поширеністю піратства, наголошуючи на необхідності інтегрованих правових і превентивних заходів [5].

Р. Орловський і В. Козак [6] зосереджуються на проблемах переслідування піратів у межах міжнародного права, відзначаючи, що непослідовність національного законодавства, прогалини в юрисдикції та різний рівень спроможності правоохоронних органів ускладнюють ефективне реагування. Вчені наголошують на необхідності посиленої співпраці держав, особливо шляхом дотримання міжнародних інструментів, таких як UNCLOS (1982) [8] і Конвенція SUA (1988) [10], що забезпечують правові рамки для визначення актів піратства та створюють механізми їх переслідування.

В українському контексті І. Гребенюк [14] досліджує перетин прав людини та кримінального права, пропонуючи бачення того, як внутрішні правові рамки можна узгодити з міжнародними нормами для ефективної протидії організованій морській злочинності. Подібно до цього, О. О. Михальський [15] аналізує адміністративні та регуляторні механізми запобігання порушенням морського права, вказуючи на важливість розбудови міцних національних рамок, які б доповнювали міжнародні зусилля. В. П. Пилипенко [16] розширює цю перспективу, досліджуючи військові та безпекові виміри й підкреслюючи значення інтеграції превентивних, правових і соціально-економічних стратегій для зменшення ризиків піратства та зміцнення морської безпеки.

Рекомендації, надані Міжнародною морською організацією [17], доповнюють наукові дослідження, пропонуючи практичні заходи для запобігання піратству та збройному розбою проти суден. У сукупності ці праці свідчать, що ефективна протидія морському піратству потребує багатовимірного підходу, який поєднує кримінальне правосуддя, соціально-економічні інтервенції та міжнародну правову співпрацю.

Щоб доповнити правовий аналіз об'єктивно необхідним є застосування соціально-економічного підходу для з'ясування середовищних та економічних факторів, що сприяють піратству. Це передбачає аналіз рівня бідності в регіонах, показників безробіття, проблем управління та поширення нелегальних мереж у прибережних районах. Тріангуляція правових, порівняльних і соціально-економічних даних забезпечить комплексне розуміння як причин, так і правових засобів подолання піратства.

Опрацювання зазначених та інших спеціальних джерел дозволив сформулювати наступні соціально-економічні детермінанти піратства.

По-перше, це бідність, безробіття та нерівність. У прибережних регіонах із низьким рівнем доходів та обмеженими можливостями зайнятості злочинні мережі легше вербують молодь для високо ризикових «морських» операцій. Нерівний доступ до освіти й соціальних послуг, слабка інфраструктура та високі транзакційні витрати формують «штовхальні» фактори до криміналізації морських спільнот [18; 19].

По-друге, деградація рибних запасів і екологічний тиск, коли перелов і незаконний, незареєстрований та нерегульований промисел знижують доходи традиційних рибальських громад, посилюючи їхню вразливість до рекрутингу у піратські групи. Екологічні шоки (штормові, кліматичні події) і конкуренція за ресурси підвищують конфліктність та кримінальні ризики у прибережних акваторіях.

По-третьє, «ресурсне прокляття» та тіньова економіка. Вуглеводневі багатства Гвінейської затоки привертають організовані злочинні групи, що спеціалізуються на викраденні нафти, конденсату, викраденнях екіпажів за викуп і «бункеруванні». Корупція і слабкі правоохоронні спроможності підтримують «економіку насильства».

По-четверте, обмежена присутність держави у віддалених прибережних зонах, дефіцит берегової оборони, слабка координація між береговою охороною, митницею і портовими службами, а також низька спроможність слідства й судового переслідування знижують ймовірність покарання і підвищують привабливість піратського «бізнесу».

По-п'яте, шоки глобальних ланцюгів постачання: геополітичні ризики в районі Червоного моря та перенаправлення трафіку на довші маршрути (навколо Африки) зміщують «карти ризику» і збільшують «вікна можливостей» для нападників – особливо у Західній та Східній Африці [20-22].

По-шосте, технологічний та кіберфактор: дешеві БПЛА, GPS-спуфінг, параліч судових систем керування (через шкідливе програмне забезпечення або соціотехнічні атаки), а також «інсайдерські» витоки з портових/логістичних систем можуть підвищувати ефективність піратських угруповань і знижувати вартість їхніх операцій.

Щодо вітчизняного контексту слід зазначити, що Україна, як морська держава з виходом до Чорного та Азовського морів, об'єктивно зацікавлена у збереженні безпеки міжнародних морських шляхів та гарантуванні захисту своїх моряків і судовласників. У національному праві піратство визначається ст. 446 Кримінального кодексу України як тяжкий злочин проти безпеки мореплавства [23]. Важливим джерелом є також Кодекс торговельного мореплавства України [24], положення якого корелюють із міжнародними зобов'язаннями держави у сфері протидії морським злочинам. Нормативне підґрунтя української морської політики формується через участь у ключових міжнародних договорах, насамперед Конвенції ООН з морського права 1982 р. (UNCLOS) [8] та Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. (SUA) [10].

У сучасних умовах основні ризики для України в Чорному морі мають переважно військово-політичний характер, зумовлений блокуванням частини морських маршрутів. Водночас глобальні тренди піратства опосередковано впливають на національний сектор морської економіки через зростання страхових премій, підвищення фрахтових витрат, коригування маршрутів та специфіку кадрової політики судовласників. Особливої актуальності набувають питання захисту українських екіпажів, що працюють на міжнародних торговельних флотах, де ризики викрадення або збройних нападів залишаються реальними,

зокрема у Гвінейській затоці та Сінгапурській протоці.

Виходячи із зазначеного, у якості **ВИСНОВКІВ** можна запропонувати такі перспективні напрями державної та галузевої політики у сфері протидії піратству та пов'язаним кримінальним правопорушенням: подальша робота з імплементації актуальних рекомендацій ІМО та кращих морських практик у національні стандарти морської безпеки; створення системних програм тренінгів для

екіпажів та менеджерів безпеки судноплавних компаній із врахуванням кіберзагроз та гібридних форм морської злочинності; розширення участі України у міжнародних операціях, центрах моніторингу та координації, а також розвиток співпраці із зацікавленими міжнародними організаціями; формування цілісної політики кіберстійкості портової, навігаційної та суднової інфраструктури, з урахуванням ризиків GPS-спуфінгу та інших новітніх викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пурінова К.В. Морське піратство: до визначення поняття. Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство. 2015. Т. 20, вип. 2(27). С. 129-134.
2. Гуменюк М. М. Кримінально-правові особливості протидії піратству в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2011. № 1(3). С. 1-12.
3. Шкарупа К.В. Сучасний стан міжнародно-правового регулювання боротьби з міжнародним піратством. *Юридична наука*. 2020. № 1(103). С. 368-373. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-103-1.45.
4. Кузьменко О. Міжнародно-правові проблеми боротьби з піратством (у світлі загострення ситуації у Гвінейській затоці). *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.50>
5. Sosnowski M., Petrossian G., Nunphong T., Piza E. Exploring the nexus of maritime crimes across global EEZs. *Marine Policy*, 2024, Vol. 166, Article 106161. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0308597X24001593>
6. Орловський Р., Козак В. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в умовах війни в Україні: виклики та наслідки. *Forensic Science International: Synergy*, 2024, т. 9. DOI: 10.1016/j.fsisyn.2024.100558
7. ICC Commercial Crime Services (IMB). Maritime piracy dropped in 2024, but crew safety remains at risk. 14.01.2025. URL: <https://icc-ccs.org/>
8. United Nations. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). New York, 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
9. Androjna, A., Puisa, R., Montewka, J., & Goerlandt, F. (2023). AIS Data Manipulation in the Illicit Global Oil Trade. *Journal of Marine Science and Engineering*, 12(1), 6. DOI: <https://doi.org/10.3390/jmse12010006>
10. United Nations. Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Maritime Navigation (SUA). New York, 1988. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII-11&chapter=18
11. Council of Europe. Criminal Law Convention on Corruption. Strasbourg, 2005. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/173>
12. The European Union. EU Strategy to Combat the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons. Brussels, 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52012IE1794>
13. Sosnowski M., Petrossian G., Nunphong T., Piza E. Exploring the nexus of maritime crimes across global EEZs. *Marine Policy*, 2024, Vol. 166, Article 106161. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0308597X24001593>
14. Гребенюк І. Права людини з точки зору порівняльного кримінального права: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2021. 235 с.
15. Михальський О.О. Адміністративно-правова протидія правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Суми, 2017. 189 с.
16. Пилипенко В. П. Воєнні злочини за Римським статуттом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики: дис. ... докт. юрид. наук. Одеса, 2024. 280 с.
17. International Maritime Organization. Guidelines for the Prevention of Piracy and Armed Robbery against Ships. London, 2011. URL: <https://www.imo.org/en/OurWork/Security/Pages/Piracy.aspx>
18. United Nations Office on Drugs and Crime. (2024). *Maritime Crime Programme: Briefing Package 2024*. Vienna : UNODC. URL: https://www.unodc.org/documents/Maritime_crime/briefing_package_2024_en_web_version.pdf

19. United Nations Office on Drugs and Crime. (2023-2024). *Indian Ocean – Piracy (огляд діяльності 2023-2024)*. Vienna : UNODC. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/piracy/resources_Template.html
20. International Maritime Organization. (2025, 17 квітня). *Reports on acts of piracy and armed robbery against ships: Annual 2024 (MSC.4/Circ.269)*. London : IMO. URL: https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Security/Documents/MSC.4-Circ.269_Annual%202024.pdf
21. ICC Commercial Crime Services / IMB. (2025, 9 липня). *Spike in armed robbery incidents raises concerns for vital Singapore Strait trade route*. London : ICC. URL: <https://iccwbo.org/news-publications/news/spike-in-armed-robbery-incident-raises-concerns-for-vital-singapore-strait-trade-route/>
22. Atlantic Council. (2025, 21 липня). *Atlantic piracy, current threats, and maritime governance in the Gulf of Guinea*. Washington, D.C. : Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/atlantic-piracy-current-threats-and-maritime-governance-in-the-gulf-of-guinea/>
23. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
24. Кодекс торговельного мореплавства України : Закон України від 23 травня 1995 р. № 176/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 47. Ст. 349.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.42>**Хайнацький Є. С.,**кандидат юридичних наук, суддя
Печерського районного суду міста Києва**ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЗАПОБІГАННІ ВЧИНЕННЯ
ЗАСУДЖЕНИМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Анотація. У статті досліджується використання штучного інтелекту в запобіганні вчинення засудженим в установах виконання покарань нового кримінального правопорушення. Висловлено застереження, що застосування в установах виконання покарань України має відповідати Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, оскільки не професійне його використання може причинити ризики та завдати шкоди в процесі соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції осіб, які відбувають покарання в пенітенціарних закладах України. Виокремлено проблемні та відповідно не вирішені питання щодо використання штучного інтелекту в запобіганні вчинення засудженим в установах виконання покарань нового кримінального правопорушення, зокрема: нейтралізація ризиків при застосуванні ШІ персоналом установ виконання покарань ДКВС України у роботі із засудженими; визначення особливого статусу ШІ в частині запобігання вчинення засудженим в установах виконання покарань нового кримінального правопорушення; аналіз іноземних практик використання ШІ в пенітенціарних системах зарубіжних країн з метою впровадження його кращих практик в пенітенціарну систему України. Сформульовано авторське визначення спеціалізований технічний засіб (СТЗ) – це один із інструментів ШІ, який застосовуються персоналом установ виконання покарань ДКВС України для запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень шляхом спостереження та контролю за їхньою поведінкою, моніторингу пересувань, зв'язків та інших дій, що можуть свідчити про наміри вчинення засудженим нового кримінального правопорушення.

Ключові слова: *штучний інтелект, запобігання, персонал, установа виконання покарань, Державна кримінально-виконавча служба, прогноз, кримінальне правопорушення, динамічна безпека, засуджений.*

Khainatskyi Ye. S. The use of artificial intelligence in preventing criminal offenses committed by convicts in the penal institutions of Ukraine

Abstract. The article examines the use of artificial intelligence in preventing the commission of new criminal offenses by convicts in penal institutions. A warning is expressed that the application of artificial intelligence in the penal institutions of Ukraine must comply with the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, since its unprofessional use may create risks and cause harm in the processes of socialization, resocialization, and reintegration of persons serving sentences in Ukraine's penitentiary facilities. Problematic and unresolved issues regarding the use of artificial intelligence in preventing new criminal offenses by convicts in penal institutions are identified, in particular: the neutralization of risks associated with the use of AI by the staff of the State Criminal-Executive Service of Ukraine in working with convicts; the determination of the special status of AI in the area of preventing new criminal offenses in penal institutions; the analysis of foreign practices of AI implementation in penitentiary systems abroad with the aim of adopting their best practices into Ukraine's penitentiary system. An authorial definition is proposed: a specialized technical means (STM) is one of the tools of AI, which is applied by the personnel of the penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine to prevent convicts from committing new criminal offenses through observation and control of their behavior, monitoring of movements, connections, and other actions that may indicate intentions to commit a new criminal offense.

Key words: *artificial intelligence, prevention, personnel, penal institution, State Criminal-Executive Service, forecasting, criminal offense, dynamic security, convict.*

Постановка проблеми та її актуальність. Варто зазначити, що трансформаційні процеси реформування кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему поступово змінюються в бік гуманізації та динамічної безпеки захисту прав ув'язнених і засуджених. Звичайно війна держави агресора р.ф. проти України, інші виклики і загрози у різних сферах життєдіяльності суспільства, не могли не вплинути на функціонування органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі ДКВС України).

Оскільки, розвиток інформаційних технологій в умовах цифровізації стрімко змінюється, на порядок денний стало питання використання штучного інтелекту (далі ШІ) в запобіганні вчинення засудженим в установах виконання покарань ДКВС України нового кримінального правопорушення. За нашим дослідженням ШІ можна використати як систему наукових методів досліджень та алгоритмів обробки інформації, яка поступає щоденно адміністрації установи виконання покарань ДКВС України щодо порядку і умов виконання/ відбування покарання.

Вітчизняні вчені пенітенціарного спрямування справедливо зазначають, що використання ШІ в установах виконання покарань ДКВС України підвищить ефективність запобігання серед засуджених вчинення нового кримінального правопорушення, допоможе відстежувати злочинні групи, їх вплив на оперативну обстановку в пенітенціарному закладі, визначити осіб схильних до вчинення пенітенціарного рецидиву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що ця проблематика є актуальною та безперечно важливою для доктрини пенітенціарного права, оскільки саме трансформаційні процеси переходу кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну викликає у вчених науковий інтерес. Не применшуючи ролі багатьох вітчизняних кримінологів України, які зробили кожен свій, неоціненний внесок у розвиток кримінології, серед яких варто назвати: О.М. Бандурка, А.І. Богатирьова, І.Г. Богатирьова, Т. А. Денисову, І. М. Даньшина, О. М. Джужу, В.В. Василевича, В. В. Голіну, В. М. Дрьоміна, О.М. Костенка,

О.Г. Колба, О. Г. Кальмана, Д.В. Колодчина, О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова, Ян. В. Стрелюка, В. О. Тулякова, Г.Л. Чигрин, В. І. Шакуна, Т.А. Шевчук та ін.

Не зважаючи на не велику кількість наукових праць із даної проблематики, слід зазначити, що вивчення використання штучного інтелекту в запобіганні вчинення засудженим в установах виконання покарань ДКВС України нового кримінального правопорушення на сьогодні є одним із пріоритетів дослідження пенітенціарної кримінології.

Звичайно, що використання технологій ШІ в установах виконання покарань ДКВС України для запобігання серед засуджених вчинення нового кримінального правопорушення на часі. Це питання також актуалізується умовами воєнного стану, дії особливого режиму в державі в цілому та в установах виконання покарань ДКВС України, зокрема.

Варто також зазначити про застереження окремими науковцями щодо безконтрольного застосування ШІ в запобіганні пенітенціарної злочинності, оскільки на їх думку, застосування в установах виконання покарань України ШІ має відповідати Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, оскільки не професійне його використання може причинити ризику та завдати шкоди в процесі соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції осіб, які відбувають покарання в пенітенціарних закладах України.

При цьому вчені наголошують, що ШІ здатен не тільки до саморозвитку, а може призвести до не очікованих результатів його застосування під час запобігання вчинення засудженими в установах виконання покарань нового кримінального правопорушення. Наприклад, помилково надати інформацію про майбутню поведінку окремого засудженого. Це може призвести до порушення прав і законних інтересів засудженого, створить передумови його звернення до Європейського суду з прав людини.

Безперечно, використання персоналом установ виконання покарань ДКВС України ШІ у запобіганні пенітенціарного рецидиву збагатить знання кримінологічної науки, як теоретичної так і соціальної практики. Наша позиція кореспондується з дослідженнями вітчизня-

них вчених О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова, які проводячі власні дослідження наголошували на проєктуванні (оптимізації і модернізації національної системи запобігання злочинам) [1, с. 63].

Доречно також зазначити, що відповідно до «Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Більше того Україна, яка є членом Спеціального комітету із штучного інтелекту при Раді Європи, у жовтні 2019 року приєдналася до Рекомендацій Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту (Organization for Economic Cooperation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449) [2].

А тому, впровадження ШІ в діяльність установ виконання покарань, є не від'ємною частиною стратегічного курсу Міністерства юстиції України щодо реформування пенітенціарної системи України до 2026 року). [3]. Звичайно, що ШІ здатний: виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень; самостійно створювати під час дослідження власні бази знань, моделі ухвалення рішень, алгоритми роботи з інформацією.

Отже використання можливостей ШІ у роботі правоохоронних органів та суду, зокрема у напрямі застосування кримінального покарання до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є практично затребуваним та актуальним. Можливості програмного забезпечення в частині призначення покарання, підтримання правопорядку дають значну перевагу людському потенціалу щодо фіксації про вчинене кримінальне правопорушення його запобігання та завчасне реагування з боку державних та не державних інституцій [4, с. 6].

Звичайно можливості програмного забезпечення в тому числі і елементів ШІ в частині підтримання дисципліни і порядку в установах виконання покарань ДКВС України дають значну перевагу адміністрації пенітенціарного закладу щодо фіксації, запобігання та завчас-

ного реагування на протиправну поведінку засуджених під час відбування покарання. Уже сьогодні адміністрації пенітенціарних закладів успішно використовують технології ШІ за такими напрямками, як:

забезпечення динамічної безпеки в місцях перебування засуджених за допомогою спеціальних технічних засобів;

запобігання вчинення засудженими нового кримінального правопорушення;

прогнозування вчинення засудженими нового кримінального правопорушення.

Коротко охарактеризуємо кожен із наведених напрямів. І так, забезпечення динамічної безпеки в місцях перебування засуджених за допомогою спеціальних технічних засобів відбувається шляхом ііксації даних про вчинення правопорушення збоку засуджених відбувається за допомогою спеціальних технічних засобів (далі СТЗ), укомплектованих функціями фото- і відіозапису, що надає можливість персоналу пенітенціарного закладу в режимі перегляду фіксувати, виявляти та документувати різні події, які призводять до порушення правил внутрішнього розпорядку дня та вчинення нового кримінального правопорушення.

Вони також дозволяють стежити одночасно за одним чи декількома об'єктами. Камери спостереження можуть бути розташовані як усередині приміщення, так і зовні. Звичайно адміністрація установ виконання покарань вживає всі СТЗ з метою запобігти вчинення засудженими нового кримінального правопорушення.

Отже, СТЗ – це один із інструментів ШІ, який застосовуються персоналом установ виконання покарань ДКВС України для запобігання вчиненню засудженим нового кримінального правопорушення шляхом спостереження та контролю за його поведінкою, моніторингу пересувань, зв'язків та інших дій, що можуть свідчити про наміри вчинити нове кримінальне правопорушення.

Водночас, як показує дослідження серед впливових факторів на їх запобігання є: не задовільний стан існуючих технічних засобів охорони; невиконання основних вимог нормативних документів та вказівок Міністерства юстиції України щодо впровадження

сучасних систем технічних засобів охорони; відсутність належного нагляду за засудженими в місцях їх перебування та контролю за їх переміщенням.

Наступний напрямом – це запобігання вчинення засудженими нового кримінального правопорушення. На даний час серед уповноважених органів з питань пробації уже офіційно використовується програмне забезпечення з елементами ШІ «Касандра», яке аналізує поведінку засудженого на можливість вчинення ним нового кримінального правопорушення.

Звичайно автоматизація всього масиву про особу засудженого, який перебуває на обліку вповноваженого органу з питань пробації в «Касандрі» персонал пробації зможе аналізувати і відповідно приймати рішення щодо суб'єкта пробації в перспективі. За результатами машинного навчання за яким «Касандра» навчиться аналізувати відповіді не лише на перелік простих запитань, а й нааналізувати всі інші дані, які є про злочинця [5].

Третій напрямок передбачає прогнозування вчинення засудженими нового кримінального правопорушення. Прогноз, як зазначають вітчизняні кримінологи – це наслідок наукового прогнозування, висновок про можливе натання явищ, процесів, подій, які характеризують тенденції та закономірності розвитку прогнозованого об'єкта від минулого до теперішнього і відтеперішнього до майбутнього [6, с. 212].

За нашим дослідженням ми використовуємо прогнозування вчинення засудженими нового кримінального правопорушення на індивідуальному рівні, оскільки це нам дозволяє за допомогою технологій ШІ прогнозувати поведінку окремих осіб щодо вчинення ними в умовах ізоляції нових кримінальних правопорушень. Даний прогноз покликаний встановити кількісні і якісні характеристики показників пенітенціарної злочинності в період відбування засудженим кримінального покарання.

Ми підтримуємо позицію вітчизняних дослідників про те, що ШІ активно можна використовувати під час створення автоматизованих систем, баз даних, для розроблення алгоритмів пошуку кримінальних правопо-

рушників «за гарячими слідами» виявлення потенційних жертв кримінальних правопорушень [7, с. 131]. Але при всьому, активно використовувати ШІ теж не варто, оскільки криміногенний фактор ніхто не відміняв, а тому ШІ можуть використовувати, як злочинні організації так, і окремі злочинці, тим самим продукуючи зростання рівня злочинності і приводячи їх до появи нових її видів.

З цього приводу варто підтримати вітчизняного дослідника О.Е. Радутного, який у власному дослідженні застерігає правоохоронні органи про те, що розвиток ШІ можуть бути використані для вчинення кримінальних правопорушень, серед іншого в сфері інформаційних відносин, або сам він може становити безпосередню загрозу охоронюваним правам та законним інтересам людини, суспільства та держави [8, с. 124].

Насамкінець нами виокремлено проблемні та відповідно не вирішені питання щодо використання ШІ в запобіганні вчинення засудженим в установах виконання покарань ДКВС України нового кримінального правопорушення, зокрема:

А) нейтралізація ризиків при застосування ШІ персоналом установ виконання покарань ДКВС України у роботі із засудженими;

Б) визначення особливого статусу ШІ в частині запобігання вчинення засудженим в установах виконання покарань нового кримінального правопорушення;

В) аналіз іноземних практик використання ШІ в пенітенціарних системах зарубіжних країн з метою впровадження його кращих практик в пенітенціарну систему України.

Висновки. Підводячи підсумок проведеного дослідження варто наголосити, що вчинення засудженим в установі виконання покарань ДКВС України нового кримінального правопорушення підриває авторитет правосуддя і негативно впливає на оперативну обстановку в пенітенціарному закладі. Водночас, деструктивно впливає на правопорядок та є руйнівною силою для правоохоронних громадян. Суспільство обережно відноситься до заяв про виправлення і ресоціалізацію засуджених в умовах їх ізоляції.

Разом з тим, не варто забувати, що пенітенціарні заклади ДКВС України працюють

в умовах війни, перебувають постійній у сфері реформування, мають особливий стан функціонування, а тому використовуючи інформаційні технології, зокрема і ШІ мають виконати основне завдання: забезпе-

чити в установах виконання покарань ДКВС України належний правопорядок, запобігти серед засуджених пенітенціарного рецидиву та мінімізувати негативний вплив злочинців на суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінологія «Свого часу» наукові розвідки / О. Литвинов, Ю.В. Орлов ; Кримінол. Асоц. України. Харків. Право, 2021. 316с.
2. Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України № 1556 від 02.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 10 09.2025)
3. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення 04.09.2025).
4. Чигрина Г.Л. Допустимість використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності. Вєукраїнський науковий журнал «Актуальні проблеми іноваційної економіки та права. № 2/2024 С. 6-9
5. Штучний інтелект допомога уникнути повторних злочинів: Мінюст запускає «Касандру». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3098629-stucnij-intelekt-dopomoze-uniknuti-povtornih-zlociniv-minust-zapuskae-kasandru.html> (дата звернення: 10 09.2025)
6. Кримінологія: підручник [Текст] / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Черней, С.С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра. юрид. наук. проф В.В. Чернея ; за наук. ред. д-ра. юрид. наук. проф О.М. Джужі. Київ : ФОП Маслаков. 2020. 612с.
7. Шевчук Т.А., Свистун Я.В. Використання штучного інтелекту у протидії злочинності. Вісник кримінологічної асоціації України. № 2 (25) 2021.С.128-134.
8. Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність штучного інтелекту. Інформація і право. 2017 № 2 (21). С. 124-132.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.95

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.43>

Аркуша Л. І.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»

Цільмак О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Національного університету «Одеська юридична академія»

Чернов О. В.,

доктор філософії в галузі право,
доцент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДІАГНОСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПЕРВЕРСІЙ ЯК ЧИННИКІВ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. У статті розглядається складний феномен кримінальних перверсій як одного з чинників, що формують злочинну поведінку. Наголошується на міждисциплінарному характері цієї проблеми, оскільки її дослідження потребує інтеграції знань кримінології, криміналістики, психології, психіатрії та соціології. Кримінальні перверсії визначаються як стійкі відхилення у сфері потреб, потягів та поведінкових моделей, що мають деструктивну спрямованість і безпосередньо впливають на механізм злочину.

У роботі окреслено основні методи дослідження цього явища: психологічні (тести, інтерв'ю, проективні методики), кримінологічні (аналіз статистики та соціального контексту), криміналістичні (реконструкція способів вчинення злочину, дослідження слідів), соціологічні (опитування, анкетування), а також міждисциплінарні підходи, що забезпечують комплексне бачення проблеми. Особливу увагу приділено методам діагностики у судово-слідчій практиці та судово-психологічній експертизі, які дозволяють виявити вплив девіантних схильностей на формування мотивів злочину, оцінити осудність і рівень суспільної небезпечності особи.

Окремо наголошується на сучасних технологіях діагностики, серед яких поліграф, нейровізуалізація та комп'ютеризовані системи аналізу когнітивних реакцій, що відкривають нові перспективи у виявленні прихованих перверсивних нахилів. Разом із тим підкреслюється необхідність дотримання етичних та правових стандартів при їх застосуванні.

Зроблено висновок, що ефективна система дослідження та діагностики кримінальних перверсій повинна мати не лише науково-теоретичне, але й практичне значення: допомагати у розслідуванні злочинів, проведенні експертиз, а також у профілактиці девіантної та злочинної поведінки.

Ключові слова: кримінальні перверсії, злочинна поведінка, злочин, судова експертиза, діагностика, методи дослідження, психологія, девіації, криміналістика.

Arkusha L. I., Tsilimak O. M., Chernov O. V. Methods of research and diagnosis of criminal perversions as factors of criminal behaviour

Abstract. The article examines the complex phenomenon of criminal perversions as one of the factors that shape criminal behaviour. The interdisciplinary nature of this problem is emphasised, as its study requires the integration of knowledge from criminology, criminalistics, psychology, psychiatry and sociology. Criminal perversions are defined as persistent deviations in the sphere of needs, desires and behavioural patterns that are destructive in nature and directly influence the mechanism of crime.

The paper outlines the main methods of researching this phenomenon: psychological (tests, interviews, projective techniques), criminological (analysis of statistics and social context), criminalistic (reconstruction of crime methods, trace examination), sociological (surveys, questionnaires), as well as interdisciplinary approaches that provide a comprehensive view of the problem. Particular attention is paid to diagnostic methods in judicial and investigative practice and forensic psychological examination, which allow identifying the influence of deviant tendencies on the formation of crime motives, assessing sanity and the level of public danger of a person.

Special emphasis is placed on modern diagnostic technologies, including polygraphs, neuroimaging, and computerised cognitive response analysis systems, which open up new perspectives in detecting hidden perverse tendencies. At the same time, the need to comply with ethical and legal standards when using these technologies is emphasised.

It was concluded that an effective system for researching and diagnosing criminal perversions should have not only scientific and theoretical significance, but also practical significance: it should assist in the investigation of crimes, the conduct of expert examinations, and the prevention of deviant and criminal behaviour.

Key words: *criminal perversions, criminal behaviour, crime, forensic examination, diagnostics, research methods, psychology, deviations, forensic science.*

Актуальність. У сучасній кримінологічній та криміналістичній науці проблема дослідження кримінальних перверсій як чинників злочинної поведінки посідає особливе, концептуально значуще місце. Ці явища розглядаються як складні й багатоаспектні девіації, що виходять за межі традиційного розуміння злочинності, адже вони пов'язані не лише з порушенням правових норм, а й з глибокими деформаціями морально-психологічних установок, соціальних орієнтирів та особистісних цінностей індивіда. Власне поняття кримінальних перверсій у науковому дискурсі трактується як специфічна форма відхилень від соціально прийнятих та юридично закріплених норм поведінки, що проявляється у патологічній спрямованості мотивації, збоченій трансформації потреб та цілей, а також у використанні асоціальних способів їх досягнення.

Кримінальні перверсії становлять собою не лише об'єкт міждисциплінарних досліджень, у яких поєднуються знання права, психології, психіатрії, соціології та криміналістики, а й важливий практичний орієнтир у діяльності органів досудового розслідування, судово-психологічної експертизи та профілактичних інституцій. Знання про механізми формування та прояву таких девіацій дозволяє правоохоронним органам своєчасно виявляти латентні тенденції у поведінці злочинців, будувати адекватні криміналістичні версії та прогнозувати подальші дії правопорушників. У судово-експертній практиці врахування специфіки кримінальних перверсій

дає можливість більш точно встановлювати мотиви вчинення злочину, визначати психологічний стан особи під час протиправних дій та відрізнити випадки свідомої кримінальної активності від вчинків, зумовлених глибокими патологічними розладами.

Особливе значення кримінальні перверсії мають і для розуміння внутрішньої структури злочинної поведінки. Вони визначають особливості формування мотивації злочинця, впливають на його ставлення до суспільства, жертви, самого себе та наслідків власних дій. Саме характер перверсивних деформацій часто визначає, які способи вчинення злочину обирає правопорушник, якими механізмами маскує свою протиправну діяльність і які методи протидії правосуддю використовує. Це може проявлятися як у витончених формах приховування злочину, так і у навмисному провокуванні слідства на хибні сліди, у використанні нестандартних засобів впливу на потерпілих, свідків чи навіть представників правоохоронних органів.

У зв'язку з цим питання розкриття сутності кримінальних перверсій і розробка ефективних методів їх наукового дослідження та практичної діагностики постають одними з ключових у сучасному науковому дискурсі. Їхнє ґрунтовне вивчення дозволяє не лише формувати комплексні уявлення про детермінанти злочинної поведінки, але й створювати надійні інструменти для профілактики правопорушень. Водночас актуальність цих досліджень обумовлюється і тим, що в умовах зростання соціальної напруженості, появи

нових форм організованої злочинності та поширення девіантних практик питання своєчасного виявлення і попередження кримінальних перверсій стає не лише теоретично важливим, а й безпосередньо практично необхідним.

Метою статті є обґрунтування методів дослідження та діагностики кримінальних перверсій як важливих чинників злочинної поведінки, а також визначення їх значення для кримінологічної теорії та практики розслідування злочинів. Для досягнення мети передбачено розв'язання таких завдань: проаналізувати поняття та сутність кримінальних перверсій у системі девіантної поведінки; дослідити існуючі методи їх наукового дослідження та практичної діагностики; визначити можливості використання результатів психодіагностичних і криміналістичних досліджень у діяльності органів досудового розслідування; окреслити основні проблеми і перспективи вдосконалення інструментарію діагностики таких явищ.

Методологічну основу статті становить комплекс принципів, підходів і методів, застосування яких забезпечує міждисциплінарний характер дослідження. Поєднання правових, психологічних, психіатричних, соціокультурних та криміналістичних підходів дозволяє комплексно розкрити сутність кримінальних перверсій як факторів, що детермінують злочинну поведінку. У процесі дослідження застосовуються загальнонаукові методи (аналіз, синтез, систематизація, класифікація), спеціальні психологічні методи (клінічні бесіди, психодіагностичні тести, проєктивні методики), а також криміналістичні прийоми моделювання та реконструкції механізмів злочинної діяльності. Такий методологічний підхід забезпечує комплексність і об'єктивність отриманих результатів, необхідних для вдосконалення як наукового розуміння проблеми, так і практичних заходів з протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Поняття кримінальної перверсії є багатограним і складним для однозначного тлумачення. У широкому сенсі воно охоплює будь-які девіантні прояви, що виходять за межі соціально прийнятої норми та набувають злочинного

характеру. Йдеться про ті випадки, коли індивідуальні психічні чи поведінкові особливості людини призводять до формування специфічних стійких відхилень, що набувають юридичного значення, оскільки стають джерелом суспільно небезпечних дій [1]. Таким чином, кримінальні перверсії можна визначити як аномальні психологічні чи соціально зумовлені відхилення, що виступають каталізатором злочинної активності й зумовлюють специфіку протиправної поведінки.

Важливою характеристикою кримінальних перверсій є їхня відносна стійкість і повторюваність у поведінці особи. Якщо разові девіації можуть пояснюватися випадковими обставинами чи ситуативними факторами, то кримінальна перверсія завжди відображає більш глибокі внутрішні механізми особистості, які сформувалися під впливом біологічних, психологічних або соціальних чинників. У цьому сенсі вони часто набувають ознак стійкої патологічної схеми поведінки, що реалізується незалежно від змін зовнішнього середовища.

У кримінологічній літературі кримінальні перверсії розглядаються крізь призму їх впливу на злочинну поведінку. Дослідники підкреслюють, що вони стають своєрідними «тригерами», які визначають як саме особа сприймає навколишню дійсність, яким чином вона будує взаємодію з іншими людьми і чому обирає злочин як спосіб реалізації власних потреб чи вирішення конфліктів [2]. Саме тому такі відхилення можуть пояснювати як механізм вчинення окремих категорій злочинів, так і феномен повторності та рецидиву, коли особа, навіть після покарання, знову повертається до протиправних дій.

Психологічна природа кримінальних перверсій пояснюється поєднанням кількох ключових факторів. По-перше, це індивідуальні особливості особистості, які можуть мати спадкове чи біологічне підґрунтя. По-друге, значний вплив справляє середовище виховання та соціалізація. По-третє, важливу роль відіграють психотравмуючі ситуації, що здатні радикально змінювати сприйняття світу й формувати патологічні установки. Таким чином, перверсія не виникає раптово, а формується як складний результат взає-

модії біологічних, психологічних і соціальних чинників.

Для криміналістики особливе значення має те, що кримінальні перверсії впливають не лише на внутрішні мотиваційні процеси, а й на зовнішні прояви злочинної поведінки. Вони визначають вибір об'єкта злочинного посягання, способи його реалізації, характер використаних знарядь і навіть моделі маскуванню слідів злочину. Наприклад, у випадках сексуально орієнтованих злочинів саме перверсивні нахили визначають специфічні дії злочинця, які не можна пояснити лише матеріальною зацікавленістю. Таким чином, дослідження й діагностика кримінальних перверсій набувають значення не лише для загальної профілактики, а й для розкриття конкретних злочинів.

Дослідження кримінальних перверсій як чинників злочинної поведінки потребує міждисциплінарного підходу. Виключно психологічні чи виключно правові методи тут виявляються недостатніми. Необхідним є поєднання кримінологічного аналізу, психологічної діагностики, криміналістичного вивчення способів учинення злочину та соціологічних методів, що дозволяють простежити взаємозв'язок індивідуальних відхилень із ширшими суспільними процесами. Усе це створює підґрунтя для більш глибокого розуміння феномену кримінальних перверсій та вироблення ефективних стратегій їх виявлення.

Особливу увагу слід приділити класифікації кримінальних перверсій, адже вона визначає методіку їхнього подальшого дослідження. Вони можуть поділятися за критерієм психологічної основи (сексуальні, агресивні, маніакальні), за критерієм соціального прояву (антисоціальні, деструктивні, асоціальні) чи за ступенем впливу на злочинну поведінку (безпосередньо зумовлюючі злочин та супутні, що лише посилюють криміногенну налаштованість). У кожному випадку обираються різні методи дослідження, оскільки одна справа діагностувати сексуально девіантні схильності, а інша – патологічну схильність до агресивних форм поведінки.

Не менш важливим аспектом є питання, як саме кримінальні перверсії перетворюються на реальні злочини. Адже далеко не кожна девіантна установка обов'язково втілюється

у протиправні дії. Для цього потрібна наявність зовнішніх умов, що стимулюють реалізацію внутрішніх схильностей [3]. Таким чином, методи дослідження кримінальних перверсій повинні враховувати як внутрішній стан особи, так і ті соціальні, економічні та культурні фактори, які створюють сприятливе середовище для прояву злочинної поведінки. Саме тому діагностика має носити комплексний характер.

З огляду на значущість цієї проблематики, сучасна наука приділяє велику увагу розробці нових методів дослідження та діагностики кримінальних перверсій. Поряд із традиційними психологічними тестами й бесідами все активніше застосовуються інструментальні методики, що дозволяють фіксувати зміни у психофізіологічних реакціях, аналізувати невербальну поведінку чи використовувати комп'ютерне моделювання для відтворення механізмів злочинної поведінки. Це відкриває нові перспективи у виявленні глибинних чинників, які часто залишаються непомітними для класичних методів дослідження.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що дослідження кримінальних перверсій є ключем до розуміння багатьох складних явищ злочинності. Вони дозволяють пояснити мотиваційний бік злочинної поведінки, виявити закономірності у виборі об'єктів посягання, встановити механізми повторності та рецидиву. Водночас ефективна діагностика цих явищ має вагоме практичне значення, адже сприяє як успішному розслідуванню конкретних злочинів, так і формуванню профілактичних заходів, здатних запобігати новим проявам кримінальної активності [4].

Методи дослідження кримінальних перверсій є основою для їх розуміння і подальшої діагностики, адже саме від точності, повноти та об'єктивності зібраних даних залежить правильність наукових висновків і практичних рішень у сфері кримінальної юстиції. Вибір методів визначається багатьма чинниками: рівнем наукового знання, доступністю технологій, специфікою самого досліджуваного явища, а також етичними та правовими обмеженнями. У сучасних умовах найбільш ефективним підходом визнається поєднання кількох методів, що дозволяє охопити різні

аспекти кримінальних перверсій і відобразити їх комплексну природу.

Першим і найтрадиційнішим напрямом є застосування психологічних методів. Вони спрямовані на дослідження внутрішнього світу особистості, її мотиваційних структур, емоційних станів та поведінкових установок. До класичних психологічних методів належать клінічне інтерв'ю, проєктивні тести, опитувальники та психометричні методики. Їхня цінність полягає в тому, що вони дозволяють не лише виявити факт наявності тих чи інших девіантних схильностей, але й зрозуміти механізми їх формування та функціонування. Наприклад, використання проєктивних методик дає змогу виявити приховані установки та несвідомі імпульси, які можуть бути важливими чинниками злочинної поведінки.

Особливе місце займають методи психофізіологічної діагностики, що дозволяють досліджувати реакції організму у відповідь на певні стимули. Йдеться про використання поліграфа, аналіз мікровиразів обличчя, вивчення невербальних проявів та вимірювання фізіологічних показників, таких як частота серцевих скорочень чи електропровідність шкіри. Хоча ці методи викликають багато дискусій з огляду на їхню точність та правомірність використання у кримінальному процесі, вони все ж є потужним інструментом виявлення психологічних відхилень, які можуть свідчити про наявність кримінальних перверсій.

Психіатричні методи, тісно пов'язані з психологічними, дозволяють досліджувати глибші рівні особистості, включно з можливими психопатологічними розладами. Вони мають важливе значення при встановленні осудності чи неосудності особи, а також при з'ясуванні, чи пов'язані її злочинні дії з наявними патологічними відхиленнями. Судово-психіатрична експертиза у цьому випадку виступає головним інструментом, оскільки дозволяє на науковому рівні дати відповіді на питання, що мають безпосереднє юридичне значення.

Кримінологічні методи дослідження кримінальних перверсій орієнтовані на виявлення закономірностей їх поширення у суспільстві, визначення соціальних детермінант і факторів ризику. Вони включають аналіз ста-

тистичних даних, соціологічні опитування, інтерв'ювання різних груп населення та вивчення матеріалів кримінальних проваджень. Завдяки цим методам можливо простежити зв'язок між соціально-економічними умовами та формуванням перверсивних установок, виявити групи підвищеного ризику та визначити профілактичні заходи. Кримінологічний підхід дозволяє побачити кримінальні перверсії не лише як індивідуальну патологію, а й як соціальний феномен, який відображає дисфункції у розвитку суспільства.

Важливе місце у дослідженні кримінальних перверсій належить криміналістичним методам. Вони спрямовані на виявлення слідів, що залишаються у процесі злочинної діяльності, та їх подальший аналіз. Криміналістика розглядає перверсивні прояви як чинники, що визначають специфіку слідової картини. Наприклад, спосіб вчинення злочину, вибір жертви, характер завданих ушкоджень можуть безпосередньо свідчити про певні перверсивні схильності злочинця [5]. Дослідження цих аспектів дає змогу не лише відновити обставини злочину, а й створити психологічний портрет правопорушника, що суттєво полегшує його розшук.

Сучасна криміналістика все активніше застосовує методи профайлінгу, що базуються на аналізі поведінкових моделей злочинців. Профайлінг дозволяє виявити повторювані ознаки, які характерні для певних типів кримінальних перверсій, та прогнозувати подальші дії злочинця. Він ґрунтується на поєднанні психологічних знань і криміналістичного аналізу. Профайлер на основі зібраних даних створює психологічний портрет злочинця, визначає його можливі мотивації, рівень інтелекту, емоційний стан та соціальні особливості. У випадках, коли злочини мають виразні перверсивні елементи, профайлінг дозволяє виявити їхню природу та передбачити подальші дії злочинця. Це особливо важливо у випадках розслідування серійних злочинів, де мотиваційна структура злочинця є ключем до його ідентифікації. Таким чином, криміналістичні методи дослідження кримінальних перверсій тісно переплітаються з психологічними, утворюючи єдиний комплекс.

Соціологічні методи також відіграють значну роль, адже кримінальні перверсії не можна пояснити виключно на рівні індивіда. Вони завжди мають соціальний контекст. Використання соціологічних опитувань, анкетування, спостереження та контент-аналізу дозволяє з'ясувати, як суспільні норми та культурні цінності впливають на формування перверсивних схильностей. Наприклад, у суспільствах, де домінує культ насильства, агресивні форми перверсій можуть мати значно вищий рівень поширеності.

Окрему групу становлять методи міждисциплінарного дослідження, які інтегрують психологічний, соціологічний, кримінологічний та криміналістичний підходи. Це дозволяє не лише описати феномен кримінальних перверсій, а й створити більш цілісну картину їхнього функціонування. Прикладом може бути комплексне вивчення особистості злочинця, що поєднує психологічне тестування, аналіз його соціального оточення, вивчення матеріалів кримінального провадження та дослідження матеріальних слідів злочину. Такий підхід дає змогу виявити як індивідуальні, так і соціальні механізми формування перверсивних установок.

У сучасній науці зростає роль інформаційних технологій у дослідженні кримінальних перверсій. Використання комп'ютерного моделювання дозволяє створювати віртуальні реконструкції злочинних дій, аналізувати поведінкові сценарії та прогнозувати ймовірні варіанти розвитку подій. Крім того, дедалі ширше застосовуються методи аналізу великих масивів даних (Big Data), що відкриває можливості для виявлення прихованих закономірностей у поведінці правопорушників. Це має особливе значення у випадках кіберзлочинності, де нові форми перверсивної поведінки проявляються у віртуальному середовищі.

Не можна оминати увагою й етичні аспекти застосування методів дослідження кримінальних перверсій. Вивчення інтимних сторін особистості, особливо коли йдеться про сексуальні девіації чи агресивні нахили, завжди пов'язане з ризиком порушення прав людини. Тому дослідники та практики мають дотримуватися балансу між потребами науки і прак-

тики та захистом людської гідності. Використання будь-яких методів має відбуватися виключно у правовому полі та з урахуванням етичних стандартів.

Таким чином, методи дослідження кримінальних перверсій можна охарактеризувати як надзвичайно різноманітні та багатовимірні. Вони охоплюють психологічні, психофізіологічні, криміналістичні, кримінологічні, соціологічні й міждисциплінарні інструменти. Лише їх комплексне застосування дозволяє розкрити всю складність цього феномена і зрозуміти його вплив на злочинну поведінку. У свою чергу, отримані результати стають основою для розробки діагностичних методик, що мають вирішальне значення для слідчої та судової практики.

Методи діагностики кримінальних перверсій посідають особливе місце у системі криміналістичного та кримінологічного аналізу, адже вони дозволяють не лише досліджувати ці явища у теоретичному вимірі, а й практично застосовувати знання для вирішення завдань кримінального судочинства. На відміну від дослідження, яке спрямоване на пізнання загальних закономірностей, діагностика має прикладний характер і передбачає безпосереднє виявлення перверсивних схильностей конкретної особи, встановлення їхнього зв'язку із злочинною поведінкою та формулювання висновків, що можуть мати доказове значення.

Діагностика кримінальних перверсій у кримінальному процесі здійснюється переважно у формі судово-психологічної та судово-психіатричної експертизи. Ці види експертної діяльності спрямовані на вивчення особистості підозрюваного, обвинуваченого або підсудного, визначення його психологічного стану, особливостей мотиваційної сфери та можливих психопатологічних відхилень. У випадку, коли є підстави припускати наявність стійких відхилень, що можуть впливати на осудність, експертиза стає обов'язковою [6]. Саме тут питання діагностики набуває особливого значення, адже від його результатів може залежати вирішення справи по суті.

Одним із найбільш поширених методів діагностики виступає клініко-психологічне обстеження. Воно базується на глибинному

інтерв'ю з особою, аналізі її життєвого шляху, умов виховання, міжособистісних стосунків та соціального функціонування. Важливим є встановлення повторюваних моделей поведінки, які можуть свідчити про наявність перверсивних схильностей. У поєднанні з психометричними тестами це дозволяє експертові скласти цілісну картину особистості та визначити, наскільки її відхилення вплинули на скоєння злочину.

Для діагностики широко використовуються стандартизовані тести та опитувальники. Серед них особливе місце посідають методи, що вимірюють рівень агресивності, тривожності, схильність до девіантної поведінки, сексуальні переваги та рівень соціальної адаптованості. Такі методи дають кількісні результати, які можна інтерпретувати у контексті кримінального провадження. Однак їхнє застосування потребує високої кваліфікації, адже існує ризик спотворення результатів через навмисні маніпуляції з боку обстежуваного.

Діагностика кримінальних перверсій нерідко здійснюється з використанням інструментальних методів. Поліграф, хоча і не має офіційного статусу доказу у багатьох правових системах, активно застосовується як допоміжний засіб для виявлення прихованих схильностей і перевірки достовірності показань. Додатково використовуються методи нейровізуалізації, які дозволяють досліджувати активність головного мозку під час реакції на певні стимули. Ці методи поки що перебувають на стадії наукових експериментів, однак вони відкривають перспективи для майбутнього розвитку кримінальної діагностики.

Криміналістичний аспект діагностики полягає у вивченні слідової інформації, що відображає прояви кримінальних перверсій. Це може бути вибір жертви, характер завданих тілесних ушкоджень, спосіб вчинення та приховування злочину. Такі ознаки дозволяють експертам і слідчим зробити висновки про наявність певних девіантних схильностей у злочинця. Наприклад, при розслідуванні серійних убивств із вираженими елементами жорстокості саме аналіз характеру дій злочинця дає змогу діагностувати агресивні чи садистські перверсії.

У судовій практиці діагностика кримінальних перверсій часто пов'язана з питанням встановлення осудності. Важливо не лише констатувати наявність відхилень, а й визначити, наскільки вони впливали на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. Тут ключовим є розмежування між психопатологічними розладами та стійкими девіантними схильностями, які не позбавляють людину осудності, але значною мірою визначають її злочинну поведінку. Це завдання потребує високого професіоналізму експертів та глибокого аналізу кожної конкретної ситуації.

Значення діагностики кримінальних перверсій виходить далеко за межі конкретних кримінальних проваджень. Вона має велике профілактичне значення. Виявлення перверсивних схильностей на ранніх стадіях дозволяє здійснювати превентивні заходи, спрямовані на корекцію поведінки, психотерапію чи соціальну підтримку. Це особливо важливо у роботі з неповнолітніми, де своєчасна діагностика може запобігти формуванню стійкої криміногенної установки. У цьому контексті велике значення мають освітні та виховні інституції, які можуть здійснювати первинну діагностику та направляти осіб до фахівців.

Водночас слід визнати, що сучасна діагностика кримінальних перверсій стикається з низкою проблем. По-перше, це недостатня розробленість єдиних критеріїв і стандартів, які б дозволяли уніфікувати підходи до діагностування. По-друге, існують обмеження у використанні деяких інструментальних методів через етичні та правові норми. По-третє, є ризик стигматизації осіб, у яких виявлені певні відхилення, що може призводити до порушення їхніх прав і свобод.

Перспективи розвитку діагностики пов'язані з подальшою інтеграцією досягнень психології, психіатрії, криміналістики та інформаційних технологій. Уже сьогодні ведуться дослідження щодо використання штучного інтелекту для аналізу поведінкових патернів і прогнозування злочинної поведінки. Очевидно, що у майбутньому це може стати важливим доповненням до традиційних методів. Проте при цьому завжди необхідно пам'ятати про дотримання прав людини та запобігання зловживанням.

Висновки. Узагальнюючи, можна сказати, що методи діагностики кримінальних перверсій становлять один із ключових інструментів для системи кримінальної юстиції, оскільки саме завдяки їм стає можливим глибше пізнання внутрішніх механізмів формування злочинної поведінки. Вони дозволяють не лише пояснити природу девіантних проявів і злочинних дій конкретної особи, а й виявити ті латентні фактори, що сприяють виникненню та закріпленню патологічних мотивацій, асоціальних установок та аномальних форм задоволення потреб. На цій основі формується можливість не тільки правильної кваліфікації злочинних діянь, але й створення умов для більш ефективної ресоціалізації правопорушників.

Важливим аспектом є й те, що діагностика кримінальних перверсій забезпечує розробку цілеспрямованих профілактичних заходів як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. На рівні окремої особи

результати дослідження дозволяють коригувати поведінкові установки, прогнозувати ймовірність повторних правопорушень і своєчасно запобігати рецидиву. На рівні суспільства комплексні дані про поширення та характер кримінальних перверсій дають можливість розробляти ефективні програми соціальної профілактики, виховні стратегії та державні політики, спрямовані на зміцнення правопорядку.

Таким чином, комплексний підхід до діагностики, який поєднує психологічні, криміналістичні та соціальні методи, є найбільш перспективним і відповідає сучасним потребам науки та практики. Використання міждисциплінарних підходів дозволяє не лише встановлювати глибинні причини злочинної поведінки, а й розробляти адекватні інструменти для її контролю та попередження, що особливо актуально в умовах трансформації суспільних відносин і зростання складних форм злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Синєокий О.В. Психолого-правові проблеми кримінальної сексопатології. Вступ до криміноперверсології: монографія. Харків: Право, 2009. 752 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019. 544 с. : іл.
3. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ: Либіль, 2011. 520 с.
4. Кримінально-виконавча психологія: Підручник. -2-ге вид./за заг. ред. В.Й. Бочелюка, Т.А. Денисової, О.М. Тогочинського. Київ: КНТ, 2024. – 643 с.
5. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2025. 280 с.
6. Чернов О.В. Особливості застосування судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз при розслідуванні кримінальних правопорушень: теорія та практика. *Судово-експертна діяльність : проблеми, стратегії та інновації* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, Кишинів, Київ, Одеса, 28 листопада 2024 року). Львів : Растр-7, 2024. С. 385-387.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Бондаренко В. В.,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1
Донецького державного університету внутрішніх справ

ПРИЧИНИ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті проаналізовано основні чинники, що зумовлюють виникнення корупційних ризиків у кримінальному досудовому провадженні в Україні. На підставі опрацювання наукових підходів, положень Кримінального процесуального кодексу України, судової практики та емпіричних спостережень встановлено, що ці ризики мають багатофакторний характер і формуються у взаємодії нормативних, правозастосовних та фінансово-технічних чинників. Одним із ключових джерел їх виникнення визначено нормативно-правову невизначеність, зокрема нечіткість регламентації меж повноважень слідчих, прокурорів і слідчих суддів, відсутність автоматизованого розподілу кримінальних проваджень, прогалини у процедурах визначення підслідності, затримання без ухвали слідчого судді та застосування запобіжних заходів. Такі недоліки створюють умови для ухвалення суб'єктивних і непрозорих рішень без належного правового обґрунтування та посилюють дискреційний характер процесуальної діяльності.

Правозастосовні чинники охоплюють випадки вибіркового або упередженого застосування процесуальних норм, свідомого порушення встановлених процедур, зловживання повноваженнями з метою досягнення особистої вигоди чи захисту корпоративних інтересів, штучного формування доказів, а також неналежного виконання обов'язків через низький рівень професійної підготовки. До фінансово-технічних чинників віднесено недостатній рівень матеріального забезпечення слідчих і дізнавачів, надмірне службове навантаження, залежність органів досудового розслідування від фінансування з місцевих бюджетів, а також технічні обмеження цифровізації кримінального провадження й проблеми у сфері електронного декларування. Зроблено висновок, що корупційні ризики є проявом комплексної управлінсько-правової проблеми, усунення якої потребує одночасного вдосконалення законодавчого регулювання, підвищення професійної та етичної компетентності кадрів і запровадження ефективних механізмів незалежного контролю.

Ключові слова: провадження, розслідування, корупція, ризики, конфлікт, причини, прогалини, доброчесність, слідчий, прокурор, кадри.

Bondarenko V. V. Causes of corruption risks in criminal pre-trial proceedings

Abstract. The article analyzes the main factors that determine the emergence of corruption risks in criminal pre-trial proceedings in Ukraine. Based on the study of scholarly approaches, the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, judicial practice, and empirical observations, it is established that these risks have a multifactorial nature and are formed through the interaction of normative, law-enforcement, and financial-technical factors. One of the key sources of their emergence is identified as regulatory uncertainty, in particular the lack of clarity in defining the scope of powers of investigators, prosecutors, and investigative judges, the absence of an automated allocation of criminal cases, gaps in the procedures for determining jurisdiction, detention without a judge's order, and the application of preventive measures. Such deficiencies create conditions for making subjective and non-transparent decisions without proper legal justification and reinforce the discretionary nature of procedural activities.

Law-enforcement factors include instances of selective or biased application of procedural norms, deliberate violations of established procedures, abuse of powers to obtain personal gain or protect corporate interests, artificial fabrication of evidence, as well as inadequate performance of duties due to insufficient professional training. Financial-technical factors include the low level of material support for investigators and inquiry officers, excessive workload, the dependence of pre-trial investigation bodies on funding from local budgets, as well as technical limitations in the digitalization of criminal proceedings and problems in the field of electronic asset declaration. It is concluded that corruption risks are manifestations of a complex administrative and legal problem, the elimination of which requires simultaneous improvement of legislative regulation, enhancement of the professional and ethical competence of personnel, and the introduction of effective mechanisms of independent oversight.

Key words: proceedings; investigation; corruption; risks; conflict; causes; gaps; integrity; investigator; prosecutor; personnel.

Вступ. Корупційні ризики на стадії кримінального досудового провадження залишаються одним із критично важливих викликів для правової системи України. Незважаючи на формально закріплені принципи верховенства права та процесуальних гарантій, практика свідчить про широке поле для суб'єктивного впливу, зловживання владними повноваженнями та ухилення від кримінальної відповідальності. Особливу тривогу викликає відсутність чітких правових орієнтирів у кримінальному процесуальному законодавстві щодо меж повноважень ключових процесуальних осіб, а також слабкість механізмів контролю та реагування на зловживання. У поєднанні з негативною організаційною складовою правоохоронних структур, недостатньою доброчесністю кадрів і низькою мотивацією до служби, це створює умови для виникнення стійких корупційних практик, які порушують права громадян та підбивають довіру до системи кримінальної юстиції загалом. Відсутність системного підходу до усунення цих причин обумовлює актуальність подальшого дослідження проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для проведення наукового аналізу стали праці вітчизняних науковців, зокрема С.С. Мірошніченко, О.Г. Шило, О.В. Капліної, Ю.В. Дмитрієв, М.А. Погорецького, Ю.О. Михайлова, О.В. Федосова та інших дослідників, які порушували окремі аспекти проблеми корупційних ризиків у кримінальному провадженні. У своїх працях вони аналізували нормативну базу, дискреційні повноваження процесуальних осіб, прогалини контролю та організаційні труднощі у діяльності слідчих підрозділів. Попри теоретичну цінність зазначених праць, аналіз сучасних публікацій, соціологічних опитувань працівників правоохоронних органів та матеріалів правозахисної практики засвідчує збереження низки нерозв'язаних проблем. Зокрема, актуальними залишаються питання неефективності внутрішнього контролю в органах досудового розслідування, непрозорості у прийнятті рішень на стадії реєстрації правопорушень та неналежного захисту викривачів корупції. Дослідники також наголошують на наявності персональної без-

карності та відсутності реального механізму взаємної підзвітності між слідством, прокуратурою і судами. Ці фактори вказують на необхідність подальших наукових розвідок, спрямованих на удосконалення кримінального процесуального законодавства та впровадження дієвих механізмів зменшення корупційних ризиків у сфері досудового розслідування.

Мета статті – виявлення та систематизація основних чинників, що зумовлюють виникнення корупційних ризиків у кримінальному досудовому провадженні.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що останніми роками в Україні впроваджено низку заходів, спрямованих на подолання корупції, це явище все ще залишається серйозною проблемою, особливо у ключових сферах суспільного життя та державного управління. Як свідчать попередні дослідження, однією з найбільш чутливих до проявів корупції сфер є кримінальне досудове провадження. Цьому сприяє низка причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, пов'язаних з особливостями нормативного регулювання, організацією роботи правоохоронних органів, а також культурними та соціальними чинниками. Тому важливим завданням залишається поглиблений аналіз першопричин корупційних ризиків, що виникають у діяльності органів досудового розслідування, що своєю чергою стане основою для пошуку дієвих шляхів їх усунення.

Здійснюючи цей аналіз, необхідно врахувати наукові підходи, які вже були представлені в дослідженнях вітчизняних авторів. Їхні позиції умовно можна поділити на дві основні групи:

- нормативний підхід (Ю.В. Дмитрієв, О.Г. Шило, Н.В. Глинська, Л.М. Москвич, С.С. Мірошніченко), що пояснює корупційні ризики переважно вадами законодавчого регулювання та нечіткістю норм КПК України;
- правозастосовний підхід (Ю.О. Михайлова, О.В. Федосова), який зосереджується на проблемах організаційного характеру та зловживаннях дискреційними повноваженнями посадовців правоохоронних органів.

З огляду на зазначені вище підходи, доцільно здійснити детальніший аналіз пози-

цій цих авторів, виокремити їх сильні сторони й недоліки, що дозволить більш обґрунтовано перейти до формулювання власної комплексної класифікації причин корупційних ризиків у кримінальному досудовому провадженні.

Ю. В. Дмитрієв у своїх дослідженнях наголошує, що досліджуючи поняття корупційного ризику більшість науковців схильні зводити його до переліку факторів та причин, що породжують та стимулюють можливість державного службовця вступити у корупційні відносини, водночас залишаючи поза увагою сферу їх виникнення та наявність обов'язкової загрози настання негативних наслідків від їх проявлення; і пропонує корупційними ризиками вважати сукупність умов та факторів, що закладені у системі державного управління та які визначають можливість виникнення корупційної поведінки і створюють небезпеку настання негативних наслідків для життєвоважливих інтересів особистості, суспільства, держави [1, с. 126-131].

Також, у своїй праці Шило О. Г., Глинська Н. В. та Москвич Л. М. обґрунтовують, що вагомим чинником виникнення корупційних ризиків у кримінальному процесуальному провадженні виступає нормативно-правова невизначеність. Зокрема, йдеться про відсутність належно врегульованих механізмів формулювання, належного обґрунтування та подальшої перевірки процесуальних рішень, що створює додаткові можливості для зловживання дискреційними повноваженнями [2, с. 202-220].

У дослідженні Ю. О. Михайлової та О. В. Федосової увагу зосереджено на конкретних проявах корупційних ризиків у кримінальному провадженні, серед яких – неправомірна відмова в реєстрації кримінальних правопорушень, маніпулювання доказами та зловживання процесуальними повноваженнями. Автори пов'язують їхнє поширення з прогалинами у нормативно-правовому регулюванні, низьким рівнем професійної підготовки та відсутністю ефективних механізмів контролю і прозорості. Запропоновані ними заходи з мінімізації ризиків – удосконалення законодавства, запровадження більш жорстких етичних стандартів, оптимізація процедур та створення інституційних механізмів

контролю – у цілому корелюють із нашою позицією щодо необхідності комплексного підходу до класифікації та нейтралізації корупційних ризиків, однак потребують подальшого розширення з урахуванням структурного поділу ризиків за рівнями їх виникнення та сферами впливу [3, с. 127-128].

Отже, поділяючи загальну логіку наведених підходів, вважаємо їх такими, що роблять вагомий внесок у розкриття природи корупційних ризиків у кримінальному процесуальному провадженні. Водночас зазначимо, що ці напрацювання не повною мірою враховують комплексність проблеми, зокрема недостатньо висвітлюють питання структурної класифікації ризиків. Саме тому у подальшому викладі пропонуємо авторське бачення класифікації корупційних ризиків, яке поєднує нормативні, правозастосовні та фінансово-технічні чинники, що дозволяє більш системно визначати зони їх формування та впливу.

Корупція є надзвичайно складним і суперечливим явищем, а тому й причини її виникнення вирізняються багатогранністю. Їхнє дослідження та оцінювання ускладнюється тим, що кількість об'єктивних показників, придатних для характеристики цих причин, є обмеженою. Крім того, прояви корупції не можна зводити до впливу одного окремого чинника – вони є результатом взаємодії комплексу обставин, які часто важко чітко відокремити та оцінити за рівнем впливу [4].

Нормативні. До цієї групи належать ризики, що випливають із недосконалої або суперечливості кримінального процесуального законодавства та підзаконних актів, які регулюють діяльність органів досудового розслідування. Вони виникають ще на рівні тексту норми та закладених у ній процедурних механізмів, незалежно від того, хто її застосує.

Насамперед, одна із першопричин корупційних ризиків пов'язана з неправомірною відмовою у прийнятті заяви про кримінальне правопорушення (або про таке, що готується), або у визнанні особи потерпілим.

Попри те, що ч. 4 ст. 214 КПК України прямо забороняє відмову в прийнятті та реєстрації заяв чи повідомлень про вчинення

кримінального правопорушення, на практиці така відмова може мати місце, зокрема, через дискреційні повноваження слідчого або прокурора. Згідно з ч. 5 ст. 55 КПК України, у разі наявності достатніх і очевидних підстав вважати, що особі не було завдано шкоди, слідчий чи прокурор має право винести мотивовану постанову про відмову у визнанні її потерпілим [5]. Ця постанова може бути оскаржена до слідчого судді, однак її наявність створює потенціал для корупційного впливу.

На наш погляд існує кілька чинників, які можуть сприяти реалізації таких ризиків: а) конфлікт інтересів у посадової особи, яка розглядає заяву (наприклад, особа, яка фігурує в заяві як можливий правопорушник, може бути родичем чи знайомим слідчого, або у слідчого виникає зацікавленість у неправомірному збагаченні – вимаганні неправомірної вигоди за початок кримінального переслідування); б) вплив обліково-статистичної системи правоохоронних органів (коли провадження з самого початку виглядає як безперспективне щодо встановлення особи винного або доведення обставин справи, його реєстрація може сприйматися як «погіршення статистичних показників» ефективності роботи органу досудового розслідування, у зв'язку з чим, мотивація до відмови в реєстрації провадження чи у визнанні потерпілого може бути пов'язана з намаганням уникнути дисциплінарних стягнень); в) недоліки у правовому регулюванні (нечіткість процедури прийняття, реєстрації заяв про кримінальні правопорушення, а також недосконалість підзаконних актів, що регулюють ці процеси, створюють простір для маніпуляцій і прийняття упереджених або неправомірних рішень. Усі ці чинники формують сприятливий ґрунт для реалізації корупційних практик, які підривають права потерпілих та заявників на доступ до правосуддя, а також негативно впливають на довіру до правоохоронної системи в цілому.

Ще одна першопричина корупційних ризиків пов'язана із відсутністю автоматизованого розподілу кримінальних проваджень, що фактично відкриває шлях до «ручного керування» справами. На відміну від судової системи, де

механізм автоматичного розподілу уже давно запроваджений і нормативно закріплений як один із засобів забезпечення неупередженості під час здійснення правосуддя, у правоохоронних органах досі панує практика цілеспрямованого або вибіркового призначення слідчих на кримінальні провадження. З іншої сторони корупційний ризик, виникає у зв'язку із зловживанням відповідальним прокурором своїми повноваженнями визначеними ст. ст. 36, 218 КПК України під час визначення підслідності кримінальних правопорушень та призводить до порушення територіальної юрисдикції при визначенні органу досудового розслідування [5].

Водночас, порушення правил підслідності кримінальних правопорушень спричиняє негативні наслідки для кримінального провадження та суспільства в цілому, зокрема, докази зібрані під час проведення досудового розслідування визнаються судами недопустимими та призводять до уникнення кримінальної відповідальності правопорушником. Вказане підтверджується, зокрема вироком Лебединського районного суду Сумської області від 10 квітня 2020 року у справі № 581/38/16-к, у якому голову районної ради визнано невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 368 КК України, та виправдано на підставі п. 3 ч. 1 ст. 373 КПК України у зв'язку з недоведеністю, що в діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення. Однією з підстав для визнання особи невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення стало порушенням правил підслідності під час досудового розслідування та визнання судом неналежними та недопустимими ряду доказів, поданих прокурором [6].

Крім цього, процедура затримання особи без ухвали слідчого судді в контексті правової системи представляє собою комплексну проблематику, що обумовлює підвищені корупційні ризики. Основна загроза полягає у можливості використання цієї практики як засобу неправомірного впливу та зловживання повноваженнями, що суперечить принципам верховенства права та захисту прав і свобод людини. Нині, ст. 208 КПК України дозволяє уповноваженій службовій особі

затримувати особу без ухвали слідчого судді у конкретно визначених випадках, зокрема якщо цю особу застали безпосередньо під час вчинення злочину та за наявності достатніх підстав вважати, що особа щойно вчинила злочин [7, с. 293-299]. Так званий принцип «щойності» («безпосередності»). Однак, слід констатувати, що на практиці правоохоронці нерідко зловживають своїми повноваженнями визначеними у ст. 208 КПК України та фактично стимулюють розвиток корупційних механізмів, зокрема порушуючи принцип «щойності», що підриває основоположні принципи правосуддя, та сприяє порушенню законних прав та свобод осіб, які знаходяться під кримінальним переслідуванням [8].

Питання основних причин появи цих корупційних ризиків безпосередньо пов'язане із недосконалістю процесуального та матеріального законодавства, які включають неналежне регулювання процедур [9].

Умовно такі причини можна деталізувати, зокрема для процедури затримання у контексті ст. 208 КПК України та віднести у групу об'єктивних до яких належать відсутність або нечіткість визначення термінів у законодавстві, а саме: «обґрунтовані підстави» для затримання, «сукупність очевидних ознак», а також наявність широких повноважень правоохоронних органів для затримання особи без судового контролю, що дуже часто використовується останніми, щоб обійти принцип «щойності». Також можна виокремити суб'єктивні причини, які полягають у наявності можливості різного тлумачення положень вказаної статті, що дають широкий простір для їх власної інтерпретації, зокрема щодо моменту та часу затримання особи під час вчинення злочину або замаху на його вчинення тощо.

Як вже було неодноразово зазначено, вказані причини створюють передумови для корупційних дій з боку правоохоронних органів під час затримання особи без ухвали слідчого судді та становлять значну загрозу для ефективності та справедливості кримінального процесу [10, с. 325–335].

В процесі аналізу заходів забезпечення кримінального провадження неможливо не вказати про запобіжні заходи, як невід'ємний

елемент кримінального досудового провадження, які виконують важливу функцію забезпечення виконання підозрюваним або обвинуваченим процесуальних обов'язків. Їх основна мета – нейтралізація ризиків, пов'язаних з можливим ухиленням особи від правосуддя, впливом на потерпілих, свідків чи інших учасників провадження, а також запобігання повторному вчиненню кримінальних правопорушень на стадії досудового розслідування. Водночас, сьогодні застосування таких заходів супроводжується підвищеною вразливістю до корупційних ризиків, що зумовлено наявністю значного обсягу дискреційних повноважень у слідчих, прокурорів та суддів. Такий рівень розсуду у прийнятті рішень відкриває можливості для різного роду зловживань [11, с. 2133–2206].

Одним із типових проявів є використання запобіжних заходів як інструменту для досягнення неправомірної вигоди. Йдеться, зокрема, про умисне обрання надмірно м'якого або, навпаки, надмірно суворого заходу в обмін на неправомірну вигоду. У таких випадках рішення ґрунтуються не на законності, об'єктивності чи змагальності сторін, а на особистих чи корпоративних інтересах уповноважених осіб. Це не тільки порушує принципи верховенства права та справедливості, але й легітимізує корупційні практики в кримінальному судочинстві, провокуючи дискредитацію судової влади та формування в суспільстві уявлення про вседозволеність і безкарність. Така ситуація, у свою чергу, сприяє розмиванню авторитету правової системи, породжує правову невизначеність і знижує довіру громадян до державних інституцій. У зв'язку з цим, протидія корупційним ризикам при застосуванні запобіжних заходів повинна стати пріоритетом для всіх суб'єктів кримінального провадження. Йдеться про необхідність чіткого нормативного регулювання процедур, прозорості у прийнятті процесуальних рішень, запровадження ефективного нагляду та контролю за діяльністю слідчих, прокурорів і суддів, а також посилення дисциплінарної та кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення. Лише системний підхід до мінімізації корупційних ризиків здатен забезпечити реальну незалежність та відповідність

функціонування судової системи стандартам правової держави [12].

Правозастосовні. Ця група безпосередньо залежить від наявних нормативних вад, але відрізняються тим, що проявляються у площині суб'єктивного застосування норм кримінального процесу уповноваженими учасниками. Вони виникають унаслідок вибіркового, упередженого або відверто незаконного використання наданих процесуальних повноважень з метою досягнення особистої вигоди чи захисту корпоративних інтересів.

Прикладами таких ризиків, розглянутих крізь призму їх суб'єктивного характеру, є свідоме невиконання вимог ч. 4 ст. 214 КПК України шляхом відмови у реєстрації заяви про кримінальне правопорушення; умисне порушення правил підслідності (ст. 36, 218 КПК України) з метою передачі провадження «зручному» органу чи слідчому; зловживання правом на затримання без ухвали слідчого судді всупереч принципу «щойності» для тиску на особу або одержання неправомірної вигоди; вибіркоче застосування запобіжних заходів – від надмірно суворих до безпідставно м'яких – залежно від особистої чи корпоративної зацікавленості; селективне використання або штучне формування доказів для досягнення наперед визначеного процесуального результату.

Таким чином, нормативні ризики формують правове підґрунтя для виникнення правозастосовних зловживань, а останні, своєю чергою, реалізують закладений у дефективному регулюванні потенціал корупційних практик. Усунення нормативних прогалин безпосередньо впливає на зменшення правозастосовних ризиків, тоді як ігнорування цього взаємозв'язку зумовлює стійке відтворення корупційних схем у кримінальному досудовому провадженні.

На нашу думку, з метою більш обґрунтованого формування класифікації доцільним є виокремлення й розгляд таких додаткових груп причин корупційних ризиків.

Фінансово-технічні. Попри позитивні зрушення у сфері забезпечення діяльності правоохоронних органів України, проблема їхнього належного фінансування залишається актуальною і має системний характер. У реаль-

ній практиці відсутність достатніх фінансових ресурсів продовжує негативно впливати як на загальну ефективність роботи органів досудового розслідування, так і на якість виконання ними процесуальних обов'язків. Особливо гостро постає питання матеріального забезпечення працівників, зокрема слідчих та дізнавачів, які несуть підвищену правову відповідальність за прийняті рішення, але нерідко перебувають у неспівмірних умовах оплати праці. Низький рівень заробітної платні у поєднанні з надмірними службовими навантаженнями створює потужні передумови для виникнення корупційних практик. Працівники, які щоденно опрацьовують десятки проваджень, ухвалюють важливі рішення та піддаються психологічному тиску, нерідко опиняються у ситуації, коли можливість зловживання службовим становищем стає способом елементарного виживання або компенсації за недооцінені зусилля. Така ситуація повторює хибні підходи минулих років, коли реформи проводились без належного фінансового підкріплення, а «оптимізація» штату фактично призводила до збільшення навантаження на тих, хто залишився у системі. На сьогодні на одного слідчого може припадати від кількох десятків до кількох сотень кримінальних проваджень, що унеможлиблює належну перевірку доказів, оперативне прийняття процесуальних рішень та об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень. У таких умовах підвищення заробітної плати слідчим і дізнавачам має розглядатися не як привілей, а як стратегічний інструмент, спрямований на зміцнення кадрової дисципліни, зниження рівня службових правопорушень і мотивацію до доброчесної професійної поведінки. Крім того, це один із факторів для залучення нових, фахово підготовлених кадрів до системи, яка нині відчуває серйозну нестачу кваліфікованих спеціалістів.

З іншого боку, матеріально-технічна залежність правоохоронних органів від органів місцевої влади створює передумови для виникнення неформальних взаємозв'язків, що мають потенційно корупційний характер. Зокрема, депутати місцевих рад та посадові особи виконавчих органів наділені повноваженнями щодо розподілу бюджетних коштів,

у тому числі в частині забезпечення потреб органів правопорядку – таких як надання службового житла, закупівля комп'ютерної, автомобільної техніки, проведення ремонтів адміністративних будівель тощо [13]. У такому контексті формуються взаємозалежні відносини між органами місцевого самоврядування та представниками правоохоронної системи, в яких матеріальна підтримка з боку місцевих бюджетів може «неофіційно» компенсуватися лояльністю чи бездіяльністю з боку керівництва правоохоронних органів. Така ситуація відкриває широкі можливості для неформального обміну преференціями: з одного боку додаткове фінансування, комфортні умови праці й заохочення для правоохоронців, з іншого толерування порушень з боку представників місцевої влади або не реєстрація кримінальних проваджень за фактом вчинення кримінальних правопорушень посадовими особами навіть у разі наявності підстав. Відтак, втрачається незалежність та самостійність правоохоронних органів, що суперечить принципам верховенства права й створює асиметрію відповідальності. Для подолання цієї проблеми вкрай важливо впроваджувати прозорі механізми фінансування таких органів, із чітким розмежуванням впливу місцевої влади та забезпеченням належного державного контролю за використанням бюджетних коштів у сфері безпеки та правосуддя.

У контексті протидії корупційним ризикам важливо звернути увагу і на недоліки функціонування зовнішнього фінансового контролю, зокрема системи електронного декларування. Як свідчать результати опитування, проведеного серед представників правоохоронних органів (68 % респондентів), у практичній діяльності часто фіксуються технічні та процедурні проблеми, що істотно ускладнюють процес подання декларацій. Зокрема, йдеться про регулярні збої в роботі Єдиного державного реєстру декларацій – «зависання» системи, недоступність електронного ключа через заміну паспорта, незбереження внесених змін, а також неможливість своєчасного доступу до персонального кабінету. Крім технічних труднощів, значну складність становить сам інтерфейс та структура декларацій, яка є надмірно громіздкою і склад-

ною для сприйняття. Особи, уповноважені на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, часто змушені витратити значний час на опрацювання численних сторінок роз'яснень, щоб правильно заповнити поля декларації відповідно до чинного антикорупційного законодавства. Нерідко виникає потреба в додатковому юридичному консультуванні для тлумачення вимог щодо обсягу та змісту інформації, яку необхідно подати. Ці проблеми справедливо окреслені й у Антикорупційній стратегії на 2021–2025 роки, де зазначено, що процедура подання декларацій є обтяжливою для значної частини суб'єктів через низьку поінформованість щодо нормативних вимог, часті технічні збої у функціонуванні реєстру, а також недосконалість законодавчої бази, що регулює декларування (проблема 2.4.2) [14].

У контексті технічних причин корупційних ризиків, необхідно вказати і про те, що недосконалість цифровізації кримінального провадження теж створює передумови для виникнення таких ризиків, особливо на стадії досудового розслідування, де високий рівень дискреції, як вже було вказано, поєднується з відсутністю ефективного контролю. Попри окремі позитивні зрушення, зокрема запровадження інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування, цифровізація досудових розслідувань залишається технічно обмеженою та не повністю інтегрованою в щоденну діяльність правоохоронців [15, с. 77-83]. Суттєвими проблемами, які уможливають корупційні зловживання, залишаються: відсутність єдиного автоматизованого обліку доказів, що створює передумови для їх приховування, або підміни, особливо в справах із високим корупційним ризиком; відсутність централізованої фіксації всіх процесуальних рішень (зокрема, повідомлень про підозру, клопотань, ухвал), що дозволяє окремим посадовим особам зловживати дискреційними повноваженнями або свідомо приховувати невігідні слідчі (розшукові) дії. Запровадження системи, яке вже розпочато, є безумовно позитивним кроком у напрямку ефективності, посилення прозорості та підзвітності в досудовому розслідуванні. Однак реалізація цієї системи наразі

стикається з численними викликами – як технічними, так і інституційними: неповне охоплення територіальних підрозділів, низький рівень цифрової грамотності кадрів, брак належного інструктажу тощо.

Отже, узагальнення наведених причин свідчить про те, що саме їх комплексна взаємодія зумовлює виникнення та інтенсивне поширення корупційних кримінальних правопорушень, а також інших пов'язаних із корупцією дій у кримінальному досудовому провадженні. Це, у свою чергу, вимагає впровадження системного, міждисциплінарного підходу до їхнього усунення, який би враховував специфіку механізмів їх формування та характер прояву на різних рівнях (макро-, мезо- та мікро-).

Висновки. Корупційні ризики у кримінальному досудовому провадженні мають системний характер і зумовлені поєднанням нормативної невизначеності меж повноважень

слідчого, прокурора та слідчого судді з дисбалансом владних можливостей і недостатньою дієвістю контрольних механізмів. Внутрішня організаційна культура правоохоронних органів, що ґрунтується на круговій поруці, корпоративній закритості та вибірковому виконанні обов'язків, у поєднанні з політичним впливом, кадровим формалізмом і низьким рівнем матеріального забезпечення, трансформує «людський фактор» у стійку структурну ваду системи досудового розслідування.

Зменшення цих ризиків вимагає одночасного оновлення КПК України, впровадження автоматизованих і прозорих процедур, посилення професійної та етичної компетентності слідчих і прокурорів та ефективного незалежного контролю за прийняттям ключових процесуальних рішень. Лише комплексна синергія нормативних і інституційних змін здатна суттєво знизити корупційну вразливість системи кримінального правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дмитрієв Ю. В. Корупційні ризики у системі державного управління: поняття та види. *Менеджер*. 2015. № 1. С. 126-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2015_1_22 (дата звернення: 15.09.2025).
2. Шило О. Г., Глинська Н. В., Москвич Л. М. Корупційні ризики чинного кримінального процесуального законодавства України: окремі питання. *Питання боротьби з корупційними правопорушеннями*. 2014. Випуск 27, С. 202–220. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7325/1/SHulo_Glunskaya_Moskvich_202_220.pdf (дата звернення: 15.09.2025).
3. Михайлова Ю. О., Федосова О. В. Щодо проблеми корупційних ризиків у кримінальному провадженні в Україні. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції*. 2017. № 477. С. 127–128. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/31_03_2017/pdf/57.pdf (дата звернення: 15.09.2025).
4. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків, 2009. 288 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення: 15.09.2025).
6. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 10 квіт. 2020 р. у справі № 581/38/16-Єдиний державний реєстр судових рішень. 2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88732547> (дата звернення: 15.09.2025).
7. Мірошніченко С. С. Корупційні ризики у кримінальному провадженні. *Кримінальний процес та криміналістика. Юридична наука*. 2020. № 1 (103), С. 293–299. URL: <https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/37/35> (дата звернення: 15.09.2025).
8. Strogan v. Ukraine : Judgment of 06 October 2016, Application no. 30198/11. *European Court of Human Rights, Fifth Section*. 2016. 24 p. Final 06 January 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166957> (дата звернення: 15.09.2025).
9. Затримання в кримінальному провадженні/ Захарко А. В., Бойко О. П., Гаркуша А. І., Литвинов А. М. Дніпро: ДДУВС, 2021. 152 с.
10. Шайтуро О. П., Хань О. О. Корупційні ризики, що виникають під час кримінального провадження. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 325–335.
11. Wright M. S., Baradaran Vaughman S., Robertson C. Inside the Black Box of Prosecutor Discretion. *UC Davis Law Review*. 2022. Vol. 55, Issue 4. Pp. 2133–2206. URL: https://lawreview.law.ucdavis.edu/sites/g/files/dgvnsk15026/files/media/documents/55-4_Wright_Vaughman_Robertson.pdf (дата звернення: 15.09.2025).

12. Messick R. E., Jennett V., Hill G., Gramckow H., Albanese J. S., Schütte S. A. Corruption Risks in the Criminal Justice Chain and Tools for Assessment. *U4 Issue Paper 2015:6*. 2015. 62 p. URL: <https://www.u4.no/publications/corruption-risks-in-the-criminal-justice-chain-and-tools-for-assessment> (дата звернення: 15.09.2025).

13. Разом проти корупції; Антикорупційний Штаб. 100 корупційних схем в регіонах України : пос. Київ, 2020. 120 с. URL: <https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/as-100-schemes-2-1.pdf> (дата звернення: 15.09.2025).

14. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20 черв. 2022 р. № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93> (дата звернення: 15.09.2025).

15. Банах С., Грубінко А., Онищук І. Переваги та недоліки впровадження системи електронного кримінального провадження в органах досудового слідства в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Вип. 1, С. 77-83.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Борухов Д. О.,
аспірант кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню проблем призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях щодо пропаганди війни. Обґрунтовано, що застосування спеціальних знань у цій категорії кримінальних правопорушень посідає центральну роль в процесі розбудови окремої методики розслідування пропаганди війни, оскільки забезпечує підтвердження факту вчинення кримінального правопорушення, встановлення його обставин, виявлення способів підготовки і реалізації протиправної поведінки. З урахуванням специфіки пропаганди війни своєчасне призначення та проведення судових експертиз виступає ключовою умовою ефективного розслідування.

На основі аналізу матеріалів судової-слідчої практики доведено, що найбільш поширеними під час розслідування пропаганди війни є проведення лінгвістичних експертиз (семантико-текстуальні та авторознавчі), комп'ютерно-технічної, експертизи відео- та звукозапису, а також, у разі необхідності, проведення комплексної психолого-лінгвістичної експертизи. Особлива увага зосереджена на проведенні семантико-текстуальної експертизи, спрямованої на встановлення наявності у повідомленнях ознак публічних закликів до агресивної війни чи збройного конфлікту, крім того проблеми дослідження креолізованих текстів, де поєднання вербальних і невербальних компонентів суттєво посилює пропагандистський вплив. У висновках підкреслено необхідність розбудови структурного елемента методики розслідування пропаганди війни, пов'язаного з визначенням типових судових експертиз, які доцільно призначати у цій категорії кримінальних правопорушень. Реалізація цього підходу у поєднанні із ситуаційним підходом дозволить враховувати конкретні слідчі ситуації, правильно визначати перелік необхідних судових експертиз та сформулювати належні питання експертам. Це, у свою чергу, сприятиме удосконаленню всього процесу досудового розслідування пропаганди війни, підвищенню ефективності взаємодії слідчого з особами які володіють спеціальними знаннями та забезпеченню належного доказування у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Key words: *пропаганда війни, спеціальні знання, криміналістична методика, криміналістичні інновації, судові експертизи, досудове розслідування, кримінальне провадження.*

Borukhov D. O. The specifics of the appointment of forensic examinations in the investigation of war propaganda

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the issues of appointing and conducting forensic examinations in criminal proceedings concerning war propaganda. It is substantiated that the use of special knowledge in this category of criminal offenses plays a central role in the development of a separate methodology for investigating war propaganda, since it ensures confirmation of the fact of committing a criminal offense, establishment of its circumstances, and identification of the methods of preparing and implementing unlawful behavior. Taking into account the specifics of war propaganda, the timely appointment and conduct of forensic examinations is a key condition for effective investigation.

Based on the analysis of judicial and investigative practice, it has been proven that the most common examinations in the investigation of war propaganda are linguistic examinations (semantic-textual and authorship analysis), computer-technical examinations, video and audio recording examinations, and, if necessary, comprehensive psychological and linguistic examinations. Particular attention is focused on the conduct of semantic-textual examination aimed at establishing the presence in messages of signs of public calls for aggressive war or armed conflict, as well as on the problems of studying creolized texts, where the combination of verbal and non-verbal components significantly enhances propagandistic influence. The conclusions emphasize the need to develop a structural element of the methodology for investigating war propaganda related to determining the typical forensic examinations that should be appointed in this category of criminal offenses. Implementation of this approach, combined with a situational approach, will make it possible to take into account specific investigative situations, correctly determine the list of necessary forensic examinations,

and formulate appropriate questions for experts. This, in turn, will contribute to improving the entire process of pre-trial investigation of war propaganda, enhancing the effectiveness of the investigator's interaction with persons possessing special knowledge, and ensuring proper evidence in criminal proceedings of this category.

Key words: *war propaganda, special knowledge, forensic methodology, criminalistic innovations, forensic examinations, pre-trial investigation, criminal proceedings.*

Вступ. У сучасних умовах тривалої збройної агресії питання використання різних форм спеціальних знань набуває першочергового значення та потребує комплексного розгляду в контексті розробки та модернізації існуючих методик розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. Своєчасне та коректне залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями є визначальним чинником ефективності досудового розслідування, насамперед у кримінальних правопорушеннях щодо пропаганди війни.

Застосування спеціальних знань у розслідуванні цієї категорії правопорушень виступає одним із базових методів доказування, оскільки забезпечує підтвердження факту вчинення кримінального правопорушення, встановлення його обставин, й ідентифікацію осіб, які причетні до його вчинення. Потреба у використанні спеціальних знань обумовлюється: особливостями способів вчинення кримінального правопорушення; змістом протиправних дій; специфікою виявлення, фіксації та збирання доказової інформації.

Це, своєю чергою, породжує низку труднощів, серед яких виявлення, фіксація та вилучення доказової інформації; проведення змістовного аналізу публічних закликів і матеріалів з метою встановлення їх спрямованості; визначення кола причетних осіб. Подолання зазначених труднощів неможливе виключно засобами діяльності слідчого чи прокурора, адже вони виходять за межі їх професійної компетенції. Саме тому виникає об'єктивна потреба у залученні осіб, які володіють спеціальними знаннями. Саме вони забезпечують проведення відповідних досліджень, у тому числі судових експертиз, що досліджують як технічні, так і змістові параметри відповідних матеріалів та публічних закликів [13, с. 104-106].

Динаміка кримінальних проваджень за ст. 436 КК України (Пропаганда війн) підтверджує актуальність дослідження зазначеного кримінального правопорушення. Так, у період

з 2013 по 2025 роки до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено 124 кримінальні провадження за цією статтею [11]. Особливої значущості ця проблема набула в останні роки, коли правопорушники на етапах підготовки, реалізації та маскуванню злочинної діяльності активно застосовують сучасні інформаційні технології, спеціалізовані технічні засоби та професійні знання у сфері комп'ютерних наук, кібербезпеки та суміжних галузей. Це зумовлює необхідність переосмислення та посилення залученості спеціалістів та експертів в розслідуванні відповідних кримінальних правопорушень.

Мета статті є здійснення комплексного дослідження та аналіз найбільш поширених видів судових експертиз, які проводяться під час розслідування пропаганди війни, одночасно з цим визначення їх значення як структурного елемента при розробці методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень в умовах сучасних кіберзагроз та ворожих інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на поширення відповідних матеріалів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання призначення та ролі судових експертиз у процесі досудового розслідування знайшли широке відображення в працях вітчизняних учених, серед яких В. А. Журавель, Н. І. Клименко, В. О. Конолова, Є. Р. Степанюк, В. П. Тіщенко, Ю. В. Черноус, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, Л. В. Мединська та інші. У їхніх роботах досліджено загальнотеоретичні засади судових експертиз, особливості призначення й оцінки результатів. Водночас питання призначення та проведення судових експертиз саме під час розслідування пропаганди війни, у науковій літературі висвітлювалися переважно фрагментарно та зосереджувались на окремих аспектах. Серед іншого, окремі питання висвітлені у працях Т. В. Будко, О. В. Довженка, В. В. Гапончука, К. Ю. Голобородька та інші.

Виклад основного матеріалу. У межах розбудови методики розслідування пропаганди війни, важливе місце займає залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями, та визначення їх ролі у процесі досудового розслідування. Перед безпосереднім аналізом призначення судових експертиз у цій категорії кримінальних правопорушень доцільно розглянути поняття спеціальних знань і визначити підхід, найбільш придатний для нашого дослідження.

У науковій літературі пропонуються різні підходи до класифікації спеціальних знань, які відображають як різноманітність їх проявів, так і значення на різних етапах кримінального провадження. Так, Л. В. Мединська виокремлює дві основні процесуальні форми застосування спеціальних знань: призначення та проведення судової експертизи та участь спеціаліста під час процесуальних дій [8, с. 280-282]. При цьому вона підкреслює, що саме ці процесуальні форми забезпечують найбільш повне дослідження об'єктів та матеріалів, що мають значення для кримінального провадження.

Розвиваючи цю позицію, В. Ю. Шепітько пропонує більш деталізовану класифікацію, включаючи до форм не лише участь спеціалістів у проведенні слідчих (розшукових) чи судових дій, але й надання консультацій та роз'яснень, які часто відіграють ключову роль у формуванні слідчих версій і визначенні напрямів всього розслідування. При цьому він акцентує, що судова експертиза залишається центральною формою реалізації спеціальних знань [15, с. 442-445].

У свою чергу, В. В. Тищенко пропонує власний поділ форм використання спеціальних знань на безпосередні: ті, що прямо спрямовані на збирання й отримання доказів (наприклад, участь у слідчих діях або проведення експертиз), та опосередковані: спрямовані на створення умов для їх збирання й оцінки (наприклад, консультації, аналіз документів, підготовка довідок) [18, с. 550-552].

Таким чином з урахуванням відповідних позицій та специфіки розслідування пропаганди війни, найбільш доцільним видається застосування комплексного підходу до використання спеціальних знань. У цьому контек-

сті найпоширенішими формами їх реалізації є: 1) проведення судових експертиз (лінгвістичних, психолінгвістичних, комп'ютерно-технічних, експертиз аудіо- та відеозаписів, тощо); 2) залучення спеціалістів під час проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів; 3) отримання консультацій і роз'яснень фахівців із вузькоспеціалізованих питань, які виходять за межі компетенції слідчого чи прокурора [7, с. 766-769].

У свою чергу, під час розслідування кримінальних правопорушень можуть проводитися попередні дослідження (експрес-аналізи), проте їх результати мають лише орієнтувальний характер, не володіють доказовим значенням і тому потребують подальшого підтвердження висновками судової експертизи [17, с. 1196-1197]. Аналогічний підхід доцільно застосовувати й у розслідуванні пропаганди війни, де розвиток сучасних технологій дозволяє здійснювати моніторинг ЗМІ чи соціальних мереж (OSINT-аналітика, фактчекінг). Такі заходи можуть виконувати лише допоміжну, орієнтовну функцію, але не здатний замінити повноцінний висновок експерта, що має доказове значення у кримінальному провадженні.

Аналіз матеріалів слідчо-судової практики свідчить, що найбільш поширеною процесуальною формою використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із пропагандою війни, виступає проведення судових експертиз, яке застосовується у 97,8 % кримінальних проваджень. Це дає підстави стверджувати, що у переважній більшості випадків розслідування відповідних правопорушень супроводжується призначенням і проведенням судових експертиз, що зумовлює необхідність визначення їх основних груп та специфіки застосування під час розслідування такої категорії кримінальних правопорушень.

Це, у свою чергу, дає змогу виокремити три основні групи судових експертиз, що застосовуються під час розслідування пропаганди війни: 1) судові експертизи, спрямовані на дослідження матеріалів та публічних закликів (лінгвістичні: семантико-текстуальні, авторознавчі) завданням яких є встановлення наявності або відсутності у текстах, висловлюваннях чи кре-

олізованих матеріалах ознак пропаганди війни; 2) судові експертизи, пов'язані зі зняттями та засобами вчинення, підготовки і приховування кримінального правопорушення (комп'ютерно-технічні, експертизи відео- та звукозапису) що дають змогу з'ясувати спосіб і механізм виготовлення, розповсюдження, редагування чи маскування відповідних матеріалів та публічних закликів; 3) судові експертизи, спрямовані на дослідження особи правопорушника (судово-психологічні та комплексні психолого-лінгвістичні), які дозволяють встановити його психологічні характеристики.

Як зазначають науковці, ефективною досудовою розслідування сучасних проявів кримінальних правопорушень проти миру, людства та міжнародного правопорядку, зокрема пропаганди війни, має ґрунтуватися на сучасних методах цифрової криміналістики. Це безпосередньо відповідає потребам слідчої практики у справах за фактами публічних закликів та розповсюдження відповідних матеріалів у цифровому просторі [16, с. 69-71]. У зв'язку з цим пріоритетного значення набуває проведення першочергово лінгвістичних досліджень як базового виду судових експертиз, спрямованих на виявлення ознак пропаганди війни в текстах і креолізованих повідомленнях та усному мовленні (публічні виступи).

Семантико-текстуальна експертиза належить до ключових видів судової лінгвістичної експертизи мовлення і широко застосовується у ході досудового розслідування пропаганди війни. Її завдання полягає у дослідженні змісту текстів та висловлювань з метою з'ясування, чи містять вони ознаки публічних закликів до воєнної агресії або збройного конфлікту. Об'єктом дослідження виступають як письмові матеріали, так і усні публічні висловлювання, зафіксовані в різних формах: публікації в соціальних мережах, матеріали онлайн-платформ та друкованих видань, записи інтерв'ю чи виступів, аудіо- та відеоматеріали.

Для проведення експертизи надаються тексти та повідомлення, що підлягають аналізу з метою встановлення наявності або відсутності публічних закликів. Насамперед перевіряється, чи містять вони звернення до суспільства щодо: 1) ведення агресивної війни або військового конфлікту або її

розв'язування; 2) спонукання до виготовлення, розповсюдження чи інше використання матеріалів, що містять публічні заклики до вчинення таких дій; 3) підтримки або схвалення дій держав-агресора, терористичних чи інших незаконних збройних формувань якщо це супроводжується елементами ведення агресивної війни або військового конфлікту або її розв'язування. У процесі експертизи відбувається дослідження не лише форми публічного заклику, а й наявність текстових конструкцій із виразною негативною семантикою, спрямованих на формування суспільних настроїв, що можуть створювати підґрунтя для виправдання чи легітимізації ведення або розв'язання збройного конфлікту або агресивної війни [2, с. 16-17].

Слід зазначити, що останнім часом значного поширення набули креолізовані тексти, де вербальна (текстова) частина поєднується з невербальною: зображеннями, символами чи графічними елементами, пов'язаними з військовою агресією. У межах семантико-текстуальної експертизи під час розслідування пропаганди війни такі матеріали повинні досліджуватися обов'язково, оскільки взаємодія вербальних і невербальних компонентів здатна посилювати такі заклики, надавати маскувального характеру та впливати на формування певного емоційного ставлення у суспільстві [10, с. 283].

Під час підготовки до проведення відповідного різновиду судової експертизи слідчому чи прокурору слід чітко сформулювати питання, які повинні бути спрямовані на встановлення обставин, що підлягають доказуванню під час розслідування пропаганди війни, зокрема: чи містяться в тексті, повідомленні або промові висловлювання у формі прямих чи прихованих закликів; якщо так – до яких саме дій вони спонукають та чи є вони публічними (гасло, звернення, програма, оцінювально-мотивувальний заклик); чи виявляються у матеріалах лінгвістичні ознаки пропаганди війни, і якщо так – то якої саме (воєнної агресії, збройного конфлікту, територіальних змін) [6 с. 284-287].

Авторознавча експертиза є одним із різновидів судової лінгвістичної експертизи, що застосовується у випадках, коли необхідно ідентифікувати автора тексту та його соці-

ально-географічні особливості. Об'єктом відповідного дослідження виступають тексти різного характеру: анонімні публікації у соціальних мережах, матеріали електронного листування, друковані статті, смс-повідомлення, інтернет-коментарі, тощо. Експертиза може охоплювати як тексти з чітко вираженим авторським стилем, так і короткі чи технічно обмежені за формою повідомлення (наприклад, жанр інтернет-дискурсу) [12, с. 289-290].

Під час проведення авторознавчої експертизи слід поставити експерту такі питання: чи створений текст однією особою чи кількома авторами; чи належать досліджувані тексти конкретній особі; чи є кілька анонімних або підписаних різними іменами текстів тотожними за авторством; які ймовірна стать, вік, освіта, професія, рідна мова, місцевість проживання та інші соціально-географічні особливості автора тексту; які особливості лексичного, синтаксичного та стилістичного рівнів тексту можуть вказувати на свідоме поширення ідей, що виправдовують чи закликають до війни; чи містить текст публічні заклики до ведення агресивної війни, воєнного конфлікту.

Слід зазначити, що в межах авторознавчої експертизи, яка використовується для встановлення особи автора тексту, нерідко порушуються й питання щодо виявлення наявності чи відсутності публічних висловлювань, спрямованих на розв'язування агресивної війни чи збройного конфлікту. Подібні завдання, як правило, вирішуються у форматі комплексних експертиз, де поєднуються можливості лінгвістичного та авторознавчого аналізу, що забезпечує повне встановлення всіх необхідних обставин кримінального правопорушення [3, с. 286].

Наступною за поширеністю є *комп'ютерна технічна експертиза*, яка застосовується під час розслідування пропаганди війни. У процесі розслідування найчастіше вилучаються та направляються на дослідження мобільні телефони, планшети, персональні комп'ютери, серверне обладнання, знімні носії інформації та інші пристрої, що могли використовуватися для виготовлення або розповсюдження публічних закликів та матеріалів з такими закликами у соціальних мережах, месенджерах, веб сайтах, відео-аудіо платформ [1, с. 371-372].

Під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи доцільно сформулювати такі питання: чи міститься на носії інформація із ознаками публічних закликів до агресивної війни або збройного конфлікту та в якому вигляді вона збережена; чи зафіксовані відомості про створення, редагування, публікацію або пересилання таких матеріалів; чи здійснювалося видалення або знищення цих матеріалів, яка хронологія їх створення й редагування; чи була інформація створена безпосередньо на пристрої чи перенесена з іншого джерела (розповсюдження, копіювання, завантаження з мережі).

Проведення комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальних провадженнях щодо пропаганди війни є важливим інструментом для встановлення джерел, способу виготовлення та розповсюдження матеріалів із публічними закликами до агресивної війни чи збройного конфлікту. Отримані результати експертизи дозволяють з'ясувати не тільки обставини їх виготовлення та розповсюдження, а й підтвердити наявність відповідних матеріалів із такими закликами на комп'ютерній техніці та носіях інформації, що має ключове значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Наступною, у разі наявності відповідних матеріалів, є *судова експертиза відео- та звукозапису*, яка застосовується у розслідуванні пропаганди війни у випадках, коли необхідно встановити технічні умови та технологію створення відео- чи аудіозапису, одночасно з цим ідентифікувати особу за фізичними параметрами голосу. Під час підготовки до такої експертизи слідчому доцільно сформулювати найбільш важливі питання експерту, зокрема: чи є наданий відео- чи аудіозапис автентичним та чи не зазнавав він змін (монтажу, редагування, видалення фрагментів); чи зафіксовані на записі висловлювання, зміст яких збігається з фрагментами, наведеними у питаннях, винесених на вирішення експерта, та які можуть містити ознаки публічних закликів до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту.

Відповідна експертиза дає змогу встановити технічні засоби, використані для вчинення кримінального правопорушення,

а також індивідуальні мовленнєві характеристики особи, включно з тембром, акцентом, діалектними особливостями та іншими ознаками усного мовлення, що є важливими для її ідентифікації [15, с. 654]. Відповідні результати створюють підґрунтя для перевірки причетності особи підозрюваного до конкретних дій та встановлення обставин підготовки, реалізації, маскування злочинної діяльності.

У деяких випадках виникає необхідність проведення *комплексної психолого-лінгвістичної експертизи*. Об'єктами даної експертизи у кримінальних провадженнях є мовленнєві акти в письмовій чи усній формі (висловлювання, фрази, виступи, звернення, промови, дописи, креолізовані та мультимодальні тексти), розміщені у засобах масової інформації, друкованій продукції, соціальних мережах та інтернет-просторі [6, с. 90-91].

Найбільш важливими питаннями, які слідчий повинен сформулювати до експерта, є такі : чи містяться у наданих матеріалах висловлювання у формі прямих або прихованих закликів до ведення війни чи підтримки збройної агресії проти України, у якій формі вони подані та який їхній зміст; яким є зміст і спрямованість виявлених висловлювань з точки зору їх психологічного впливу на формування у адресатів певних переконань, ставлень чи готовності до дій, що підтримують агресію; які мовні засоби та комунікативні прийоми використані для підсилення впливу цих висловлювань на свідомість, емоційну сферу та поведінкові установки аудиторії, і чи можуть вони містити ознаки закликів до агре-

сивної війни або розв'язування воєнного конфлікту [4, с. 95-97].

Висновки. З огляду на викладене, перелік судових експертиз, що призначаються під час розслідування пропаганди війни, не є вичерпним і визначається з урахуванням конкретної слідчої ситуації. Для повного та об'єктивного з'ясування всіх обставин кримінального правопорушення доцільно призначати комплекс експертних досліджень. Виходячи з конкретної слідчої ситуації та враховуючи способи вчинення таких правопорушень, слідчий має застосовувати ситуаційний підхід, а саме визначати найбільш доцільний перелік судових експертиз і залучати осіб, які володіють спеціальними знаннями для формування комплексу питань експерту, що сприятиме встановленню всіх істотних обставин кримінального правопорушення

Перспективним напрямком подальшої розробки методики розслідування пропаганди війни визначення кола ключових питань, що потребують вирішення з урахуванням специфіки механізмів і способів вчинення таких кримінальних правопорушень. Водночас необхідно враховувати значний обсяг матеріалів які потрібно дослідити в цьому кримінальному провадженні що зумовлює потребу в інтеграції сучасних технологій. Йдеться насамперед про інструменти штучного інтелекту та великих мовних моделей, застосування яких у межах розвитку криміналістичної інноватики може стати перспективним напрямом, що забезпечить підвищення ефективності проведення судових експертиз та оптимізацію діяльності як експертів так і слідчого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авдєєва Г. Цифрові докази у кримінальному провадженні. *Omul, criminologia, știința. Culegerea materialelor științifice elaborate în baza comunicărilor de la Conferința științifică internațională, 40 de ani de activitate pe făgașul învățământului și științei și 65 de ani de viață a criminologului Valeriu Bujor, 24 martie 2023, Chișinău*. Ediția a 2-a, Vol. 1, 2023. P. 370-374. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/19974>; 2. Голобородько К. Ю. Лінгвістична експертиза тексту: юридичний та мовний аналіз. *Український світ у наукових парадигмах*. – Харків : ХІФТ, 2020. Вип. 7. С. 11-17. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/4391>;
3. Довженко О. В., Савкина Т. В. Особливості досліджень з питань наявності закликів у текстах документів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 282-287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2010_10_44; 4. Єгорова Т. М., Браїлко Ю. І., Кисла Н. В. Актуальні проблеми постановки завдань у судових лінгвістичних і комплексних психолого-лінгвістичних експертиз, призначених у кримінальних провадженнях щодо інформаційної безпеки держави. *Матеріали III Всеукраїн-*

ської науково-практичної конференції (м. Львів, 9 червня 2023 р.) / за ред. М. О. Можаяєва. Київ : Ліра-К, 2023. С. 94-98. URL: <https://intellect.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/sudova-ekspertyza-2023-druk.pdf>;

5. Ковкіна Є.В., Фесюнін В.М. Межі компетенції судових експертів у комплексній психолого-лінгвістичній експертизі мовлення. *Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції* (9 червня 2023 р., м. Львів) / за ред. М.О. Можаяєва. Київ: Ліра-К, 2023. С. 89-93. URL: <https://intellect.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/sudova-ekspertyza-2023-druk.pdf>;

6. Ковкіна Я., Свиридова Л., Дідушок Н. Семантико-текстуальний аналіз закликів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22, № 2. С. 280-292. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.22>;

7. Криміналістика: підручник / В. М. Шевчук, В. А. Журавель, В. Ю. Шепітько та ін.: за ред. В. М. Шевчука. Харків : Право, 2024. 1004 с.

8. Мединська Л. В. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 2(5). С. 278-286. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2014/27.pdf;

9. Науково-методичні основи судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення : метод. рек. / В. В. Юсупов, В. М. Атаманчук, А. А. Саковський, С. В. Шутенко, О. Л. Доценко, О. В. Меркулова. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. С. 80 URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/48e0c483-78fa-452a-a7b7-d0564106383c/content>;

10. Піддубна Н., Переяслов В., Ткач О. Креолізовані тексти з емблематикою російської агресії в семантико-текстуальній експертизі мовлення. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 19 травня 2023 р.). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. – С. 242-244. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/11404>;

11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування 2013-2025. *Офіс Генерального прокурора України: вебсайт*. 2025. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>; 12. Свиридова Л. В. Судово-експертна практика проведення лінгвістичної експертизи писемного мовлення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Т. 18. С. 288-294. URL: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.32>;

13. Черняк А. М. Використання спеціальних знань при дослідженні текстів із закликами до підризу конституційного ладу, порушення територіальної цілісності і недоторканості України. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 101-111. URL: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/101-111>;

14. Шелепкова С. М. Лінгвістичні методи дослідження людського голосу та мовлення (на матеріалі судової відеозвукозапису). *Юридичний науковий та електронний журнал*. 2024. № 1. С. 652-655. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/155>;

15. Шепітько В.Ю. Залучення експерта і спеціаліста та проведення судових експертиз. *Криміналістика : підручник : у 2-х т.* / В.Ю. Шепітько та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. Т. 1. С. 422-445;

16. Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: *European and Ukrainian Experiences*. *Jurnal Media Hukum*. 2025. Vol. 32, No. 1. P. 59-77. URL: <https://journal.umy.ac.id/index.php/jmh/article/view/25056>

17. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи : добірка наук. пр. Харків : Право, 2020. С. 1280.

18. Тищенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (27 листопада 2013 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2013. С. 349-353.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Розуменко В. В.,аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПРОБАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. У статті проведено комплексне дослідження теоретико-правових засад поняття та сутності пробації у кримінальному процесі України. Пробація розглядається як відносно новий для вітчизняної правової системи інститут, який поєднує кримінально-правові, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі механізми з метою забезпечення ресоціалізації правопорушників і запобігання рецидивній злочинності. Наголошено, що сутність пробації полягає у балансі між контролем і виховним впливом, а її запровадження відповідає загальноєвропейським тенденціям гуманізації кримінальної юстиції.

Здійснено аналіз нормативного закріплення пробації у Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах України, а також у Законі України «Про пробацію». Визначено місце пробації у системі кримінальних засобів впливу та окреслено її основні функції: ресоціалізаційну, превентивну, відновну та гуманістичну. Особливу увагу приділено міжнародним стандартам, зокрема Європейським правилам пробації (2010 р.), які суттєво вплинули на формування національної моделі.

У роботі підкреслено проблемні аспекти реалізації пробації: відсутність єдності у науковому визначенні цього поняття, недостатню матеріально-технічну базу органів пробації, кадровий дефіцит та неповне використання потенціалу соціальних програм. Запропоновано шляхи удосконалення законодавства та практики, зокрема посилення координації між судами, органами пробації та соціальними службами. Робота має як теоретичне, так і практичне значення: теоретично вона сприяє уточненню категорійного апарату кримінального процесу, а практично – може бути використана для вдосконалення правозастосовної діяльності у сфері пробації.

Доведено, що теоретико-правова характеристика поняття та сутності пробації у кримінальному процесі свідчить про її подвійний характер: з одного боку, як інструменту реалізації кримінальної відповідальності, а з іншого – як соціально-правового інституту, спрямованого на ресоціалізацію особи. Подальший розвиток української системи пробації повинен ґрунтуватися на гармонізації національних норм із європейськими стандартами, підвищенні ефективності практичної діяльності пробаційних органів та посиленні взаємодії з інституціями громадянського суспільства.

Ключові слова: пробація, кримінальний процес, кримінальне правопорушення, гуманізація покарання, запобігання кримінальним правопорушенням, ресоціалізація, досудова пробація, соціально-виховна робота, правова природа, кримінальна юстиція, наглядова пробація.

Rozumenko V. V. Theoretical and legal characteristics of the concept and essence of probation in criminal proceedings

Abstract. The article provides a comprehensive study of the theoretical and legal foundations of the concept and essence of probation in the criminal process of Ukraine. Probation is considered a relatively new institution for the domestic legal system, combining criminal law, criminal procedure, and criminal enforcement mechanisms to ensure the resocialization of offenders and prevent recidivism. It is emphasized that the essence of probation lies in the balance between control and educational influence, and its introduction is in line with the general European trends of humanization of criminal justice.

An analysis of the normative consolidation of probation in the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine, as well as in the Law of Ukraine “On Probation” has been carried out. The place of probation in the system of criminal measures of influence is determined and its main functions are outlined: resocialization, prevention, rehabilitation, and humanization. Particular attention is paid to international standards, in particular the European Probation Rules (2010), which have significantly influenced the formation of the national model.

The paper highlights problematic aspects of probation implementation: lack of unity in the scientific definition of this concept, insufficient material and technical resources of probation authorities, staff shortages, and incomplete use of the potential of social programs. Ways to improve legislation and practice are proposed, in particular, strengthening coordination between courts, probation authorities, and social services. The work

has both theoretical and practical significance: theoretically, it contributes to the clarification of the categorical apparatus of criminal procedure, and practically, it can be used to improve law enforcement activities in the field of probation.

It is proven that the theoretical and legal characteristics of the concept and essence of probation in the criminal process indicate its dual nature: on the one hand, as a tool for implementing criminal responsibility, and on the other – as a socio-legal institution aimed at the resocialization of a person. Further development of the Ukrainian probation system should be based on the harmonization of national norms with European standards, increasing the effectiveness of the practical activities of probation bodies and strengthening interaction with civil society institutions.

Key words: *probation, criminal procedure, criminal offense, humanization of punishment, prevention of criminal offenses, resocialization, pre-trial probation, social and educational work, legal nature, criminal justice, supervisory probation.*

Вступ. Сучасна тенденція розвитку кримінального права та процесу полягає у гуманізації кримінальної відповідальності та пошуку альтернатив позбавленню волі. У цьому контексті інститут пробації набуває особливої ваги, оскільки забезпечує поєднання правового контролю та соціальної підтримки правопорушника. Теоретико-правове дослідження поняття та сутності пробації дозволяє не лише визначити її місце в системі кримінальної юстиції, а й виявити проблеми її практичної реалізації в Україні. Одним із ключових напрямів розвитку сучасної кримінальної юстиції є поступова гуманізація кримінальної відповідальності та пошук альтернатив традиційним видам покарання. У цьому контексті особливе значення набуває інститут пробації, який поєднує у собі правові та соціально-виховні механізми впливу на особу, що вчинила кримінальне правопорушення. Пробація дозволяє не лише забезпечити контроль за поведінкою правопорушника, а й створює умови для його ресоціалізації без ізоляції від суспільства, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав людини та принципу індивідуалізації покарання.

Запровадження пробації в Україні зумовлене потребою реформування системи кримінальної юстиції, зменшення рівня рецидивної злочинності та скорочення кількості осіб у місцях позбавлення волі. У 2015 році було прийнято Закон України «Про пробацію», який започаткував формування цілісної національної моделі цього інституту. Водночас положення про пробацію містяться також у Кримінальному кодексі та Кримінальному процесуальному кодексі України, що свідчить про міжгалузевий характер даного явища.

Разом із тим у науці кримінального права та процесу відсутня єдність у визначенні поняття пробації та її місця в системі правових інститутів. Одні автори акцентують увагу на її кримінально-виконавчій природі, інші – розглядають як комплексний міжгалузевий механізм, що охоплює процесуальні, кримінально-правові та соціально-правові елементи. Це породжує потребу у теоретико-правовому осмисленні сутності пробації та її ролі у кримінальному процесі.

Крім того, існує низка проблем практичного характеру: недосконалість законодавчої бази, недостатня координація між органами пробації та судами, обмежені ресурси та кадрові труднощі. Таким чином, актуальність теми зумовлюється необхідністю уточнення категорійного апарату кримінального процесу, формування системного розуміння пробації як правового інституту та розробки пропозицій щодо удосконалення її нормативного закріплення та практичного застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях останніх років спостерігається тенденція до уточнення дефініції пробації. Деякі автори акцентують увагу на її соціально-правовій сутності, визначаючи пробацію як комплексний інститут, що поєднує елементи кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права. серед таких О.І. Бондаренко, І.В. Козак, В.А. Шевченко, С.В. Гуменюк, М.І. Литвиненко, І. С. Яковець, В. О. Меркулова, Н. В. Домброван, В. І. Гранкіна, Д. В. Ягунов, О.В. Кравченко, Н.В. Дмитренко, І.М. Савчук, Т.В. Романенко, Ю.В. Марченк. Дослідники підкреслюють функціональну роль пробації у забезпеченні правосуддя та

ресоціалізації осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Виклад основного матеріалу. Термін пробація походить від латинського *probatio* – «випробування», «перевірка». У сучасному праві він означає форму реалізації кримінальної відповідальності без ізоляції від суспільства, що передбачає застосування комплексу наглядових та виховних заходів.

Пробація є відносно новим для України інститутом, проте у світовій практиці вона має понад столітню історію. У науковій літературі існує кілька підходів до її визначення, таким чином виокремлено кримінально-правовий підхід, який характеризує пробацію, як особливу форму звільнення від покарання з випробуванням; кримінально-процесуальний – як систему процесуальних дій і рішень, що забезпечують виконання судових рішень; кримінально-виконавчий – як систему наглядових та виховних заходів щодо осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; соціально-правовий – як механізм інтеграції правопорушника у суспільство через комплекс правових, виховних та соціальних програм. З огляду на міжгалузевий характер, пробація у кримінальному процесі має розглядатися як правовий інститут, що забезпечує реалізацію судового рішення та поєднує функції контролю, виховання і ресоціалізації.

Першим кроком до створення національної моделі пробації стало ухвалення у 2015 році Закону України «Про пробацію», котрий визначає її як систему наглядових і соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду, а також вид діяльності уповноважених органів і установ з їх реалізації[1].

Кримінальний кодекс України регламентує звільнення від відбування покарання з випробуванням (статті 75–79) та особливості застосування пробації до неповнолітніх (статті 104–108) [2].

Пробація у кримінальному процесі – це інститут кримінальної юстиції, який передбачає застосування до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, заходів нагляду та соціально-виховних впливів без ізоляції від суспільства, з метою її виправлення, ресоці-

лізації та профілактики повторних злочинів, відповідно до рішення суду та в межах законодавства України. Кримінальний процесуальний кодекс України визначає процедури ухвалення рішень про застосування пробації, права і обов'язки учасників кримінального провадження у цій сфері[3].

Слід звернути увагу на Рекомендацію № R (92) 16 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про Європейські правила застосування санкцій та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі була прийнята 19 жовтня 1992 року у Страсбурзі. Адже вказаний документ став важливим етапом у формуванні європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції, зокрема у контексті гуманізації кримінальної відповідальності та розвитку пробаційних програм.

Основна мета Рекомендації полягає у виробленні єдиних підходів до застосування альтернативних покарань і заходів замість позбавлення волі, що має забезпечувати ефективну ресоціалізацію правопорушників, зниження рівня рецидивної злочинності та розвантаження пенітенціарної системи [4].

Для України цей документ має значну практичну цінність, оскільки його положення були враховані при розробці Закону України «Про пробацію» (2015 р.) та у процесі адаптації національного кримінального законодавства до європейських стандартів. Стаття 2 Закону України «Про пробацію» регламентує, що пробація – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого[1].

В. О. Меркулова та Н. В. Домброван у своєму дослідженні зазначають, що навіть за такої редакції та зазначеного підходу маємо звернути увагу на певну недосконалість даного визначення. По-перше, визначається лише два спрямування, які складають зміст пробації: комплекс заходів щодо осіб, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, та підготовка досудової інформації щодо обвинувачених. Отже, практично не визначений напрям реалізації інституту

випробування – контроль та нагляд за дотриманням обов'язків особами, яких звільнено на підставі ст. 75-79 КК. По-друге, маємо розуміти, що пробація охоплює і процес виконання альтернативних позбавленню волі покарань, що суперечить окремим положенням кримінально-виконавчого законодавств (ст. 11 КВК), в якому функції виконання альтернативних покарань та пробації розглядаються окремо з чим ми цілком погоджуємося[6].

Розкриваючи проблематику законодавчої дефініції слід звернути увагу на Закон України «Про пробацію», який містить загальне визначення, проте воно більше орієнтоване на функціональні завдання, ніж на правову природу, а у Кримінальному кодексі та КПК України відсутня чітка дефініція поняття «пробація», що призводить до колізій у правозастосуванні.

Вище вказаний Закон визначає також основні види пробації: досудову наглядову та пенітенціарну. Основною метою пробації є забезпечення безпеки суспільства через реабілітацію осіб, які пройшли вирок, запобігання повторним правопорушенням з їхнього боку та подання суду інформації, що характеризує обвинувачених, з метою ухвалення судових рішень стосовно їх відповідальності[1].

Принципи системи пробації включають в себе ідеї справедливості, законності, обов'язковості виконання покарань, захисту прав та свобод особи і громадянина, поваги до гідності людини, рівності перед законом, індивідуального підходу, збереження конфіденційності, об'єктивності та ефективної співпраці з державними та місцевими органами, громадськими організаціями та громадянами[1].

Правова природа пробації полягає у поєднанні елементів кримінального права, кримінального процесу та кримінально-виконавчого права. Вона забезпечує реалізацію кримінальної відповідальності без ізоляції від суспільства, поєднуючи контроль за поведінкою правопорушника з заходами соціально-виховного впливу.

В. Аніщук вказав, що введення системи пробації в Україні суттєво змінило спосіб взаємодії з правопорушниками на етапі їх при-

тягнення до відповідальності. Зокрема, досудова пробація базується на оцінці ризику вчинення повторного правопорушення [5].

Науковці розглядають пробацію як систему заходів контролю та нагляду, що застосовуються до правопорушника; альтернативу позбавленню волі, що спрямована на ресоціалізацію; комплекс соціально-виховних заходів, спрямованих на запобігання повторним злочинам.

В. І. Гранкіна вважає пробацію терміном, який використовується в міжнародній практиці для визначення назви та напряму діяльності служби, яка історично створювалася для організації роботи з надання здебільшого реабілітаційних послуг особам, засудженим до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, тобто без ізоляції від суспільства, або ж особам, які звільнилися з місць позбавлення волі а також додає, що до впровадження національної моделі інституту пробації у державне законодавче поле думки та підходи українських дослідників і науковців щодо розуміння та визначення поняття «пробація», її сутності та завдань не мали єдності та різнилися[7].

І.С. Яковець вказує на те, що у національних джерелах слово «пробація» практично завжди перекладається як «випробування», що дає підстави розуміти її як вид звільнення від відбування покарання, з одночасним запереченням можливості її застосування у разі засудження до покарань у виді виправних або громадських робіт, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання тощо [8].

О.І. Богатирьова розглядала поняття пробації двовекторно – як різновид кримінальної відповідальності за скоєний злочин і як службу, яка створюється для виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбуття покарання з випробуванням, умовно-достроково звільненими, діяльність якої спрямована на вивчення особи правопорушника, складання його соціальнопсихологічної характеристики та пропозиції до суду щодо обрання реального виду покарання[9].

Розглядаючи сутність пробації виключно через призму кримінального процесу, то

можна виокремити наступні елементи характеристики:

- гуманізації кримінальної відповідальності, шляхом заміни покарання у виді позбавлення волі заходами контролю та ресоціалізації;
- ресоціалізації правопорушника, через поєднання правового нагляду та соціальної підтримки;
- забезпеченні превенції злочинів, оскільки контроль за поведінкою особи знижує ризик рецидиву;
- індивідуалізації кримінальної відповідальності, що враховує особливості особи правопорушника, характер злочину й обставини його вчинення;
- реалізації міжнародних стандартів, зокрема Рекомендацій Ради Європи щодо санкцій і заходів, не пов'язаних із позбавленням волі.

Д.В. Ягунов зазначав, що термін «пробація» може вживатися у таких значеннях: 1) як концепція соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально-вразливими групами; 2) як ієрархічна організаційна структура (служба); 3) як орган державної влади; 4) як різновид кримінального покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і водночас як умовне звільнення від покарання з випробуванням; 5) як специфічний процес виконання альтернативних покарань; 6) стан, у якому перебуває злочинець впродовж певного терміну: злочинець (пробаціонер) перебуває «на пробації», тобто під пробаційним наглядом; 7) як певна з'єднувальна ланка між кримінальною юстицією та соціальною роботою.

Сутність пробації полягає у випробуванні певних категорій злочинців спеціальними юридичними обов'язками, поєднаними з наданням їм різної допомоги реабілітаційного характеру. Мета полягає в ефективному виправленні засуджених і зведенні до мінімуму, наскільки це можливо, кримінального рецидиву з їхнього боку[10].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інститут пробації є одним із ключових механізмів гуманізації сучасної кримінальної юстиції та водночас важливою складовою кримінального процесу

України. Його сутність полягає у забезпеченні поєднання двох взаємодоповнюючих функцій: контролю за особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, та надання їй допомоги з метою ресоціалізації й повернення до повноцінного життя в суспільстві.

Аналіз законодавчих норм і наукових підходів дозволяє дійти висновку, що пробація має комплексний міжгалузевий характер. Вона поєднує у собі елементи кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, а також інтегрує соціально-виховні та психологічні інструменти. Це робить її унікальним правовим явищем, спрямованим не лише на покарання, а й на досягнення довгострокових результатів у вигляді зниження рівня рецидиву та збереження соціальних зв'язків правопорушника.

Разом із тим, попри наявність Закону України «Про пробацію» (2015 р.) та відповідних положень у Кримінальному й Кримінальному процесуальному кодексах України, залишається низка проблем, що потребують наукового та практичного вирішення. Серед них: недостатня узгодженість термінології, складності у реалізації механізмів досудової доповіді, обмежені можливості пробаційних органів щодо ефективного контролю та супроводу засуджених, а також нестача кадрових і фінансових ресурсів.

Особливої уваги заслуговує міжнародний досвід. Рекомендація № R (92)16 та Європейські правила пробації (2010 р.) окреслили стандарти, які стали орієнтиром для формування української моделі пробації. Вони передбачають законність, індивідуалізацію, пропорційність, повагу до прав людини, участь громади та міжвідомчу співпрацю. Більшість із цих принципів відображено у національному законодавстві, проте їх практична реалізація ще потребує вдосконалення.

Таким чином, теоретико-правова характеристика поняття та сутності пробації у кримінальному процесі свідчить про її подвійний характер: з одного боку, як інструменту реалізації кримінальної відповідальності, а з іншого – як соціально-правового інституту, спрямованого на ресоціалізацію особи. Подальший розвиток української системи пробації повинен ґрунтуватися на гармоніза-

ції національних норм із європейськими стандартами, підвищенні ефективності практичної діяльності пробаційних органів та посиленні взаємодії з інституціями громадянського суспільства.

У перспективі це дозволить не лише знизити рівень рецидивної злочинності, а й створити умови для побудови більш гуманної, справедливої та ефективної системи кримінальної юстиції в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про Пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 року / Верховна Рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення 15.09.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26 ст.131) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 15.09.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. ст.88) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 15.09.2025).
4. Рекомендація № R (92) 16 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо європейських правил пробації від 19 жовт. 1992 р. – Страсбург : Рада Європи, 1992. URL: <https://rm.coe.int/16806f4097> (дата звернення 15.09.2025).
5. Аніщук В. Організація служби пробації в Україні. Підприємництво, господарство і право (кримінальне право). Київ, 2017. № 3. С. 224-226. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_3_51 (дата звернення 15.09.2025).
6. Меркулова В.О. та Домброван Н.В. Міждисциплінарний інститут «пробації»: актуальні проблеми законодавства України / Науковий журнал Південноукраїнський правничий часопис 4'2021 http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2021/4/4_2021.pdf (дата звернення 16.09.2025).
7. Гранкіна В.І. Щодо дефініцій та сутності діяльності пробації / Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету / Серія: «Юриспруденція», 2021 № 50 URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc50/juspradenc50.pdf> (дата звернення 16.09.2025).
8. Яковець І.С. Пробація: загальні підходи до визначення поняття та засади впровадження в Україні. Scientific Journal ScienceRise. Серія: Юридичні науки, 2014. № 2. С. 152–155.
9. Богатирьова О.І. Стан та проблеми наукового дослідження у сфері пробації. Бюлетень Міністерства юстиції України, 2013. № 10. С. 146–152.
10. Ягунов Д.В. Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура. Відновне правосуддя в Україні, 2007. № 1(5). С. 60–64.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Скічко І. А.,доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського**Капелюха А. В.,**

доктор філософії в галузі права

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ПРОГРАМИ ДІЙ СЛІДЧОГО НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Криміналістична методика виникла в результаті інтеграції та диференціації наукових знань та охоплює передові досягнення криміналістичної техніки й тактики, зокрема щодо оптимальної організації розслідування кримінальних правопорушень і судового розгляду певних категорій проваджень. Визначаючи, що наука криміналістика передбачає систематизацію характерних рис конкретному кримінальному правопорушенню та надання слідчому найбільш ефективного алгоритму дій, слід зауважити, що важливим є встановлення переліку й детальна систематизація цих характерних рис. Тож метою нашого дослідження є розгляд типових слідчих ситуацій та програми дій слідчого на початковому етапі розслідування такого кримінального правопорушення як колабораційна діяльність. На наш погляд, слід визначити, що типовою слідчою ситуацією під час здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності є такі обставини, за яких особа-колабораціоніст є відомою, проте перебуває на окупованій території й відповідно фізичний доступ до неї є неможливим. Другою типовою слідчою ситуацією є вчинення колабораційної діяльності на підконтрольній Україні території, що зумовлює потребу в застосуванні слідчим іншого криміналістичного інструментарію для доведення вини злочинця та притягнення його до кримінальної відповідальності. Крім того, звернуто увагу на здійснення досудового розслідування щодо особи, яка залишила територію України (in absentia). На нашу думку, така типова слідча ситуація може розглядатися вченими й дослідниками як окремий вектор, що потребує нестандартного підходу слідчого до розв'язання поставлених криміналістичних завдань з метою забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності особи, що вчинила це діяння та залишила територію України. Також слід наголосити на тому, що в цьому разі важливу роль відіграє взаємодія слідчого й прокурора в досудовому розслідуванні, оскільки саме органи прокуратури є уповноваженими суб'єктами на міжнародну взаємодію під час здійснення досудового розслідування. Зроблено висновок, що зміст і сутність програмування дій слідчого на основі узагальнених рис і ознак типових слідчих ситуацій полягає в можливості ефективізації процесів здійснення досудового розслідування на основі діючої слідчої та судової практики з уникненням тих прорахунків і прогалин, що вже були допущені відповідними суб'єктами в інших кримінальних провадженнях. Слід звернути увагу на те, що використання досвіду здійснення досудового розслідування суміжних з колабораційною діяльністю кримінальних правопорушень (таких як державна зрада, шпигунство тощо) є доречним під час формування засад криміналістичної методики доказування в кримінальних провадженнях щодо колабораційної діяльності.

Ключові слова: криміналістична методика, типові слідчі ситуації, програми дій слідчого, початковий етап розслідування, колабораційна діяльність.

Skichko I. A., Kapeliukha A. V. Typical investigative situations and investigator's action plans at the initial stage of investigating collaborative activities

Abstract. Criminalistic methodology arose as a result of the integration and differentiation of scientific knowledge and covers the latest achievements in criminalistic techniques and tactics, in particular regarding the optimal organization of criminal investigations and court proceedings in certain categories of cases. Given that the science of criminalistics involves systematizing the characteristics of a specific criminal offense and providing investigators with the most effective algorithm of actions, it should be noted that it is important to establish a list and detailed systematization of these characteristics. Therefore, the purpose of our study is to consider typical investigative situations and the investigator's program of actions at the initial stage of investigating such a criminal offense as collaboration. In our opinion, it should be determined that a typical

investigative situation during a pre-trial investigation of collaboration is one in which the collaborator is known but is located in occupied territory and, accordingly, physical access to them is impossible. The second typical investigative situation is the commission of collaborationist activity in territory controlled by Ukraine, which necessitates the use of other forensic tools by the investigator to prove the guilt of the offender and bring them to criminal responsibility. In addition, attention is drawn to the conduct of a pre-trial investigation of a person who has left the territory of Ukraine (in absentia). In our view, it should be determined that a typical investigative situation during a pre-trial investigation of collaboration activities is one in which the collaborator is known but is located in occupied territory and, accordingly, physical access to them is impossible. The second typical investigative situation is the commission of collaborationist activities in territory controlled by Ukraine, which necessitates the use of other forensic tools by the investigator to prove the guilt of the criminal and bring them to criminal responsibility. In addition, attention is drawn to the conduct of a pre-trial investigation of a person who has left the territory of Ukraine (in absentia). In our opinion, such a typical investigative situation can be considered by scientists and researchers as a separate vector that requires a non-standard approach by the investigator to solving the forensic tasks set in order to ensure the criminal prosecution of the person who committed the act and left the territory of Ukraine. It should also be emphasized that in this case, the interaction between the investigator and the prosecutor in the pre-trial investigation plays an important role, since it is the prosecutor's office that is authorized to engage in international cooperation during the pre-trial investigation. It was concluded that the content and essence of programming the actions of an investigator based on the generalized features and characteristics of typical investigative situations lies in the possibility of streamlining the processes of conducting a pre-trial investigation based on current investigative and judicial practice, avoiding the mistakes and omissions that have already been made by the relevant subjects in other criminal proceedings. It should be noted that the use of experience in conducting pre-trial investigations of criminal offenses related to collaboration (such as treason, espionage, etc.) is relevant when forming the principles of criminalistic methods of evidence in criminal proceedings concerning collaboration.

Key words: *criminalistic methodology, typical investigative situations, investigator's action plans, initial stage of investigation, collaboration.*

Вступ. Криміналістична методика виникла в результаті інтеграції та диференціації наукових знань та охоплює передові досягнення криміналістичної техніки й тактики, зокрема щодо оптимальної організації розслідування кримінальних правопорушень і судового розгляду певних категорій проваджень. Як цілком слушно зазначає В. А. Журавель, саме в криміналістичній методиці «відображено комплекси методів, засобів, прийомів та рекомендацій типізованого характеру, викладених в описовій або формалізованій формі щодо раціональної організації процесу збирання, оцінки та використання доказової інформації відповідно до специфіки вчинення й розслідування різних злочинних виявів і судового розгляду кримінальних проваджень» [1, с. 24]. Крім того, варто погодитися з ученими, які вважають, що криміналістична методика є особливою частиною стосовно інших структурних частин криміналістичної науки, оскільки використовує, видозмінює та пристосовує їх досягнення для виконання основних завдань кримінального провадження, а також безпосередньо наближає теоретичні напрацювання криміналістики як науки до практичних потреб правоохоронців, надаючи їм прикладного характеру [2, с. 400].

Про це зазначає у своїх дослідженнях також В. Бахін, стверджуючи, що криміналістична методика є системою наукових положень і розроблених на їх основі практичних рекомендацій з оптимального проведення розслідування злочинів [3, с. 13]. Визначаючи, що наука криміналістика передбачає систематизацію характерних рис конкретному кримінальному правопорушенню та надання слідчому найбільш ефективного алгоритму дій, слід зауважити, що важливим є встановлення переліку й детальна систематизація цих характерних рис.

Тож **метою** нашого дослідження є розгляд типових слідчих ситуацій та програми дій слідчого на початковому етапі розслідування такого кримінального правопорушення як колабораційна діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні пошуки у галузі криміналістичної методики та кримінально-процесуального доказування за зазначеним напрямом здійснювали Р. Довбаш, Т. Зелькіна, І. Пиріг, А. Форостяний, О. Хабло, А. Швед, Д. Шумейко та інші.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній правовій думці привертає увагу позиція С. Чернявського, котрий доводить, що пред-

метом пізнання в методиці розслідування є закономірності, що об'єднують певні види злочинів, які побудовані за кримінально-правовою ознакою (в основі – об'єкт злочинного посягання), або групи злочинів, виділені за криміналістично значущими ознаками. Для забезпечення ефективності методичних рекомендацій криміналістика адаптує досягнення інших наук (природничих, технічних) [4, с. 177–183]. Водночас кризь призму складу кримінального правопорушення колабораційної діяльності, що прямо передбачено Кримінальним кодексом України, надскладним було б групування тих чи інших ознак, різних типів і видів колабораційної діяльності, у зв'язку з чим доцільно звернути увагу на слідчу практику, що сформувалася в умовах здійснення досудового розслідування відповідного кримінального правопорушення в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Важливим є застосування аналогії в криміналістиці з огляду на потребу ефективного здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності. Так, наприклад, науковці зазначають, що на організацію розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, впливають передусім слідчі ситуації, зумовлені: 1) існуванням сталих терористичних осередків, створених, розвинених і керованих як у межах, так і за межами країни спрямування терористичної діяльності, для вчинення терористичних актів (навчання тероризму), діяльність яких має триваючий характер і загальновідомі цілі; 2) разовими актами (діями), що мають ознаки тероризму й зумовлені конкретно обстановкою в країні вчинення злочину чи ставленням до конкретної особи (групи осіб) у певному місті, місцевості; 3) ситуацією, за якої особа, яка вчинила злочин терористичної спрямованості, не встановлена, у зв'язку з чим здійснюються побудова та перевірка версій щодо встановлення особи, яка вчинила злочин, за такими напрямками: за слідами та предметами, залишеними на місці події, зокрема слідами вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв, отруйних та інших небезпечних речовин і предметів, що становлять небезпеку для життя та здоров'я громадян; за ознаками зовнішності підозрюваних, зафіксова-

них у пам'яті свідків, потерпілих, на записах із камер відеоспостереження чи інших фіксуєючих пристроїв (під час закладки вибухівки, у визначений час поряд із місцем вчинення злочину та ін.); за способом учинення злочину (якщо кримінальний почерк серії злочинів збігається); за слідами, залишеними на тілі й одязі злочинців (за запаховими слідами, слідами мікрочасток, що залишилися під час підготовки вибухового пристрою, за пораненнями від збройного спротиву тощо)» [5]. Відповідно, на нашу думку, слід визначити, що типовою слідчою ситуацією під час здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності є такі обставини, за яких особа-колабораціоніст є відомою, проте перебуває на окупованій території й відповідно фізичний доступ до неї є неможливим. Другою типовою слідчою ситуацією є вчинення колабораційної діяльності на підконтрольній Україні території, що зумовлює потребу в застосуванні слідчим іншого криміналістичного інструментарію для доведення вини злочинця та притягнення його до кримінальної відповідальності.

Є. Коваленко виокремлює три слідчі ситуації в розслідуванні терористичних злочинів: «1) коли особу, яка вчинила злочин терористичної спрямованості, встановлено. У цьому випадку розслідування здійснюється шляхом побудови та перевірки версій стосовно суб'єкта злочину, коли є підстави припускати винуватість певної особи, стосовно місця проходження військової та диверсійної підготовки, необхідної для вчинення терористичних злочинів, стосовно організаторів та спільників, стосовно свідків підготовки та вчинення терористичних злочинів, які можуть підтвердити винуватість особи, тощо. Висуваються версії про суб'єктивну сторону злочину – мотив (матеріальний, ідеологічний тощо), мета злочину (привернути увагу органів влади, залякати населення, диверсія на військовому об'єкті тощо); 2) підозрюваний (підозрювані) переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його (їх) місцезнаходження невідоме. У такому разі особу оголошують у розшук, слідчий відпрацьовує версії щодо місцезнаходження підозрюваного спільно з органами й підрозділами Національної поліції на підставі наказу СБ України та

МВС України «Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб» [5]. Слід зазначити, що досудове розслідування терористичної діяльності схоже за своєю структурою з розслідуванням колабораційної діяльності, оскільки ці обидва злочини належать до категорії злочинів проти основ національної безпеки України, що уможлиблює застосування типових методів способів і засобів криміналістичного забезпечення здійснення досудового розслідування та ефективного притягнення особи до кримінальної відповідальності в межах чинного законодавства України.

Застосування такого методу та відповідних способів вітчизняні дослідники неодноразово оцінювали як спосіб ефективізації функціонування органів досудового розслідування. Так, Л. Полуніна зазначає, що слідчий, розслідуючи кримінальне правопорушення, має змогу аналізувати наявну криміналістично значущу інформацію, до кола якої належить низка факторів, що власне її формують, а також ті перемінні, що спричиняють складнощі в здійсненні досудового розслідування [6]. На нашу думку, типологізація слідчих ситуацій, що виникають під час здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності, дозволяє уникнути фактів і випадків непритягнення осіб-колабораціоністів, що реально вчинили такі діяння до кримінальної відповідальності. У цьому разі виокремлення типовостей у конкретних ситуаціях і типових слідчих ситуацій загалом уявляється як робота над помилками, яких припустилися під час здійснення досудового розслідування.

До принципів побудови будь-якої окремої криміналістичної методики можна зарахувати: «1) правову основу – обов'язкове врахування дослідником вимог нормативно-правових актів, що стосуються розроблюваної методики; 2) наукову основу, тобто знання та використання сучасних досягнень криміналістики та інших наук, положення яких є необхідними для побудови відповідної методики, а також дотримання загальних правил науково-дослідної діяльності в процесі її формування; 3) інформаційно-практичну основу, що означає обов'язкове ґрунтовне вивчення дослідником злочинної діяльності певного

виду, особливостей діяльності щодо виявлення, розкриття та розслідування відповідного різновиду злочинів, запобігання їм, а також урахування потреб і можливостей оперативно-розшукової, слідчої, експертної та судової практики» [7, с. 88]. У цьому контексті варто зазначити, що правова основа розробленої методики досудового розслідування колабораційної діяльності обов'язково базується на чинних нормах Кримінального процесуального кодексу України і ратифікованого Верховною Радою України міжнародного законодавства, що дозволить забезпечити притягнення до кримінальної відповідальності осіб-колабораціоністів, як в Україні, так і в міжнародних судових інституціях.

Наукову основу становлять напрацювання дослідників, які спрямовують і формують розуміння криміналістичного версіювання планування та криміналістичної типологізації слідчих ситуацій, що в перспективі формує стійку науково-практичну конструкцію, котру слідчий може застосовувати під час реального здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності.

Інформаційно-аналітична основа як принцип побудови окремої криміналістичної методики базується на тому, що в її основу в обов'язковому порядку мають бути закладені статистичні й інформаційні показники здійснення досудового розслідування того чи іншого виду кримінального правопорушення. Причому застосування статистичної інформації як органів прокуратури, так і судової влади, а також органів досудового розслідування, що здійснюють розслідування відповідних кримінальних проваджень, безперечно, є позитивним явищем, що сприяє взаємозв'язку теорії та практики.

На початковому етапі розслідування колабораційної діяльності, учиненої на підконтрольній уряду України території, можуть склестися дві типові слідчі ситуації, коли: 1) особа вчинила колабораційну діяльність та перебуває на території, підконтрольній уряду України; 2) особа вчинила колабораційну діяльність на території, підконтрольній уряду України, але покинула її до початку досудового розслідування. Наведені слідчі ситуації є найбільш сприятливими, адже в подібних

випадках місця вчинення кримінального правопорушення, локалізації його слідів, перебування свідків та правопорушника знаходяться в межах фізичного доступу правоохоронців. Описана ситуація є досить типовою для досудового розслідування діянь, передбачених ч. 1 ст. 111-1 КК України. Задля вирішення цієї ситуації основним завданням слідчого (дознавача) на початковому етапі розслідування є виявлення та фіксування слідів колабораційної діяльності (зокрема й електронних (цифрових) слідів), встановлення та допит свідків і встановлення особи правопорушника. Після збирання достатніх доказів і заочного повідомлення такій особі про підозру доцільного оголосити про її розшук, зокрема й міжнародний. У випадку, якщо буде встановлено, що особа, яка, імовірно, вчинила колабораційну діяльність, з метою ухилення від кримінальної відповідальності переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, або якщо така особа оголошена в міжнародний розшук, на підставі ухвали слідчого судді можливе здійснення щодо такої особи спеціального досудового розслідування (*in absentia*) [8, с. 34–37]. На нашу думку, така ґрунтовна позиція сприяє укріпленню криміналістичної методики здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності. Крім того, автор звертає увагу на здійснення досудового розслідування щодо особи, яка залишила територію України (*in absentia*). На нашу думку, така типова слідча ситуація може розглядатися вченими й дослідниками як окремий вектор, що потребує нестандартного підходу слідчого до розв'язання поставлених криміналістичних завдань з метою забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності особи, що вчинила це діяння та залишила територію України. Також слід наголосити на тому, що в цьому разі важливу роль відіграє взаємодія слідчого й прокурора в досудовому розслідуванні, оскільки саме органи прокуратури є уповноваженими суб'єктами на міжнародну взаємодію під час здійснення досудового розслідування.

З цього приводу Л. Полуніна зауважує, що характер слідчої ситуації визначається

обсягом виконаних протягом досудового розслідування завдань; переліком обставин, що підлягають з'ясуванню, фактом встановленням осіб, причетних до вчинення, наявністю відомостей про джерела доказів і сукупністю криміналістично значущої орієнтуючої інформації тощо [6]. Варто зазначити, що обсяги та зміст інформації про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з колабораційною діяльністю, безпосередньо залежать від знань й умінь слідчого з'ясовувати таку інформацію в суб'єкта, що звернувся з відповідною заявою, або ж ініціативного працівника поліції, який складає відповідний рапорт про виявлення факту колабораційної діяльності.

Спираючись на думки вчених, доречно навести декілька прикладів судової практики щодо здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності. Так, вироком Центрально-Міського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 01 грудня 2022 року в справі № 216/5345/22 було встановлено, що обвинувачений, перебуваючи за місцем свого фактичного проживання у м. Кривий Ріг (тобто на підконтрольній уряду України території), неодноразово з використанням власного мобільного телефону публічно розміщував на своїх сторінках у соціальних мережах публікації, що містили ідеї ліквідації Української державності, заперечення державного суверенітету України, підтримки окупації росією значної частини української території та приєднання її до РФ [9]. Отже, оскільки особа в цьому разі знаходиться на підконтрольній Україні території, важливим є негайне її документування одразу після отримання інформації про вчинення такого виду колабораційної діяльності, а також внесення відомостей до єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ідеться передусім про проведення огляду медіаресурсів, де було розміщено інформацію про ідею ліквідації української державності, заперечення державного суверенітету України, підтримки окупації та інші обставини, що прямо свідчать про колабораціонізм і корелюються з відповідними кримінально-правовими ознаками в конструкції цієї статті Кримінального кодексу України. З метою належного обґрунтування слідчому судді необхідності проведення обшуку з мож-

ливістю вилучення відповідного телефонного пристрою слідчому належить надати доручення оперативним працівникам чи іншим суб'єктам щодо опитування близького кола спілкування відповідної особи або ж наближених до нього осіб за місцем проживання, роботи тощо. За умови підтвердження такого факту відповідними особами слідчий має звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення обшуку за місцем проживання особи або обшуку особи. У цьому разі важливим є встановлення причинно-наслідкового зв'язку та логічного ланцюга між діями особи, фактичним суспільно-небезпечним наслідком у контексті належності сторінки соціальної мережі до цієї особи та безперечної розміщення саме нею такої інформації.

Згідно з вироком Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 6 вересня 2022 року в справі № 188/621/22, особу було засуджено за передавання ворогу інформації про місця розташування військових ЗСУ та коригування ворожого вогню. Обвинувачувана неодноразово вчинила інкриміновані їй діяння у м. Лисичанську протягом березня 2022 року, поки у квітні того року її не було викрито [10]. Важливим у цьому контексті є визначення форми способу та методу передавання інформації про місця розташування українських військових, що безпосередньо вплине на вибір інструментарію під час здійснення досудового розслідування. За умови передавання інформації в електронний спосіб слідчому необхідно звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення того чи іншого обшуку з метою вилучення відповідного електронно-комунікаційного пристрою. У разі передавання такої інформації в письмовому вигляді чи будь-якими іншими фізично-матеріальними засобами зв'язку можливим може бути проведення почеркознавчої експертизи, а також експертизи матеріалів і речовин тощо.

Основними завданнями органів досудового розслідування є виявлення та вилучення матеріально фіксованих слідів кримінального правопорушення, встановлення й допит свідків, встановлення особи та місця перебування ймовірного колаборанта. На підконтрольних уряду України територіях можуть вчинятися

діяння, передбачені ч. 1 та 3 (у формі здійснення пропаганди у закладах освіти), ч. 4 (у формі перерахунку грошових коштів на підтримку незаконних збройних чи воєнізованих формувань, створених на тимчасово окупованій території, та/або збройних чи воєнізованих формувань держави-агресора), ч. 6 та 7 (у формі надання збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора допомоги уведенні бойових дій проти Сил оборони України) ст. 111-1 КК України. Відомості про ознаки описаних діянь найчастіше виявляються завдяки повідомленням заявників-очевидців публічного висловлювання колаборанта та внаслідок моніторингу правоохоронцями мережі Інтернет [8, с. 34–37]. Відповідно, як і зазначалось попередньо, від базової конструкції типової слідчої ситуації, що виникає під час здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення, пов'язаного з колабораційною діяльністю, залежить інструментарій, який слідчому необхідно залучити для здійснення такого досудового розслідування. Зокрема, особливість полягає в залученні особи, що володіє спеціальними знаннями, або оперативного працівника спеціальної спрямованості для виявлення, ідентифікації та фіксування доказової інформації в публічному просторі, мережі Інтернет, банках і базах даних тощо.

П. Цимбал і М. Федорчук зауважують, що слідча ситуація: 1) базується на відкритій взаємодії учасників процесу; 2) має кінцеву – єдину мету діяльності, хоч способи й засоби сторін-учасників різняться; 3) є дискретною системою, яка може бути розчленована на різні процеси, що матимуть інші характеристики [11]. О. Самойленко в контексті теоретичного опрацювання поняття й сутності ситуаційного підходу в методиці криміналістичної науки звертає увагу на те, що традиційним можна визнати розподіл слідчих ситуацій на типові та конкретні. Якщо останні є відображенням стану досудового розслідування конкретного кримінального провадження, то типові ситуації є результатом наукового узагальнення слідчої практики [11]. На нашу думку, належить погодитись з позиціями, висловленими вченими й дослідниками, оскільки попередній приклад аналізу судового вироку засвідчує,

що формування методики здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності є неможливим без наукових напрацювань та аналітичних даних, що своєю чергою створюють якісний симбіоз для подальшого його застосування в практичній діяльності.

Верховний суд у межах огляду практики Касаційного кримінального суду зауважив, що для вирішення питання про здійснення спеціального кримінального провадження визначальним є факт перебування підозрюваного на тимчасово окупованій території України та оголошення його в розшук унаслідок ухилення без поважних причин від явки на виклик слідчих органів або суду. Достатньою підставою для оголошення розшуку особи, підозрюваної в учиненні злочину, є наявність у матеріалах досудового розслідування доказів того, що вона перебуває на тимчасово окупованій території України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого за умови його належного повідомлення. Додатковим підтвердженням перебування особи на тимчасово окупованій території України є вказівка у відкритих джерелах (зокрема, у мережі Інтернет) конкретного місцезнаходження особи на цій території [12, с. 7]. Зазначена характеристика безпосередньо корелюється з можливістю притягнення до кримінальної відповідальності особи-колабораціоніста, що залишила територію України. Водночас необхідно бути досить пильним під час одержання інформації щодо місця перебування тієї чи іншої особи, оскільки судова практика засвідчує, що вони досить часто схильні до обману й спеціально можуть демонструвати факт проживання в іншій країні, щоб заплутати слідство та сторону обвинувачення, переходячи на території України.

Саме тому важливим інструментом під час здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності є оголошення розшуку особи, що сприятиме всебічному та масштабному залученню правоохоронних сил і засобів до встановлення місцезнаходження такого правопорушника та відповідно сприятиме притягненню його до кримінальної відповідальності в межах українського законодавства.

Аналізуючи розслідування створення не передбачених законом воєнізованих або

збройних формувань, Р. Дударець стверджує, що поняття слідчої ситуації є узагальненим і фактично охоплює два терміни – типової та конкретної слідчої ситуації в кримінальному провадженні [13]. Слід зауважити, що ми попередньо виокремили як типові, так і конкретні слідчі ситуації, які виникають під час здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності, у зв'язку з чим позиція дослідника, на нашу думку, повністю відображає цей контекст.

В. Логінова, аналізуючи поняття та значення слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів, зауважує, що слідча ситуація – це сукупність обставин, що сформувалася на певному етапі розслідування на підставі фактичних даних про подію злочину, що дає змогу органам досудового слідства реалізувати свої можливості щодо розкриття, розслідування та попередження злочину [14, с. 282]. Натомість М. Романов зазначає, що слідча ситуація – це не лише декілька пов'язаних спільним об'єктом обставин. Ідеться передусім про системно та структурно компоновану сукупність основних детермінантів учинення кримінального правопорушення, будь-яку інформацію, що має доказове значення та може бути використана в процесі аналізу основних категорій і перемінних злочинної поведінки, обставин учинення кримінального правопорушення та всіх інших елементів складів злочину [15]. Попри те, що кримінологічна характеристика вчиненого кримінального правопорушення, пов'язаного з колабораційною діяльністю, не належить до структури криміналістичної методики, слідчий під час здійснення досудового розслідування зобов'язаний урахувати ті чи інші кримінологічні фактори, які прямо чи опосередковано впливають на соціально-психологічний контекст учинюваної колабораційної діяльності в державі, та співвідносити отриману інформацію з конкретно запропонованим типовим слідчим випадком.

Висновки. Зміст і сутність програмування дій слідчого на основі узагальнених рис і ознак типових слідчих ситуацій полягає в можливості ефективізації процесів здійснення досудового розслідування на основі діючої слідчої та судової практики з уникненням тих прорахунків і прогалин, що вже були допущені від-

повідними суб'єктами в інших кримінальних провадженнях. Слід звернути увагу на те, що використання досвіду здійснення досудового розслідування суміжних з колабораційною діяльністю кримінальних правопорушень (таких як державна зрада, шпигунство тощо) є доречним під час формування засад криміналістичної методики доказування в кримінальних провадженнях щодо колабораційної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012. 304 с.
2. Пчеліна О. В. Криміналістична методика як особлива частина криміналістики. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 396–401.
3. Бахін В.П. Криміналістика : курс лекцій : у 2 ч. / В.П. Бахін, І.В. Гора, П.В. Цимбал. Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. Ч. I. 356 с.
4. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 610 с.
5. Початковий етап досудового розслідування злочинів, пов'язаних з тероризмом. *Allbest* : [сайт]. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00970754_0.html.
6. Полуніна Л. В. Типові слідчі ситуації та процесуальні дії щодо їх вирішення під час розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної та банківської таємниці. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3–4 (12–13). С. 250–256. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Міжнародний-юридичний-вісник-№-3-412-13.pdf#page=248>.
7. Степанюк Р. Л. Принципи формування окремої криміналістичної методики. *Право і безпека*. 2016. № 4. С. 85–90.
8. Коваленко А. В. Початковий етап розслідування колабораційної діяльності, вчиненої на підконтрольних уряду України територіях. *Протидія проявам тероризму та колабораціонізму в умовах війни: стан та перспективи*: матеріали Всеукр. круглого столу (м. Кропивницький, 24 листоп. 2023 р.) / Донец. держ. ун-т внутр. справ. Кропивницький, 2023. С. 34–37.
9. Вирок Центрально-Міського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 01 груд. 2022 р. у справі № 216/5345/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107608102>.
10. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 06 верес. 2022 р. у справі № 188/621/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106102626>.
11. Романов М. Ю. Методика розслідування незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій крізь призму ситуаційного підходу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 94. С. 110–115. URL: <http://www.apdp.in.ua/v94/13.pdf>.
12. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду щодо здійснення спеціальної процедури кримінального провадження (досудового розслідування та судового розгляду) за відсутності обвинуваченого (in absentia). Рішення, внесені до ЄДРСР, з 2018 року по серпень 2022 року / [упоряд.: заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, канд. юрид. наук В. В. Щепоткіна, правове управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду]. Київ, 2022. 23 с.
13. Дударець Р. М. Розслідування створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 269 с.
14. Логінова В. В. Поняття та значення слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів. *Форум права*. 2010. № 3. С. 278–283.
15. Романов М. Ю. Теоретичні та практичні основи формування методики досудового розслідування незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій : монографія / Донецький держ. ун-т внутр. справ. Київ : 7БЦ, 2022. 312 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.322.5:341.3:341.6

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.48>

Городиський І. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного управління
Українського католицького університетуРОЛЬ РАДИ ЄВРОПИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВІДШКОДУВАННЯ УКРАЇНИ ЗБИТКІВ,
ЗАВДАНИХ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

Анотація. У статті описано роль і внесок Ради Європи у формування міжнародного компенсаційного механізму для відшкодування збитків Україні, завданих збройною агресією Російської Федерації. Мета статті – з'ясувати правові та інституційні інструменти, через які Рада Європи забезпечує перехід від політичних декларацій до практичних рішень у сфері репарацій. Показано, що після 24 лютого 2022 року Рада Європи зайняла однозначну позицію щодо притягнення до відповідальності держави-агресора й стала лідером у започаткуванні відповідних механізмів, зокрема у сфері відшкодування збитків завданих агресією. Першим результатом стало створення під її егідою Реєстру збитків для України (як першого елементу майбутнього міжнародного компенсаційного механізму), як розпочав прийом заяв навесні 2024 року. Аргументовано, що інституційна модель Ради Європи – через Розширену часткову угоду – забезпечує відкритість для приєднання третіх держав і правову легітимність механізму, а також створює підґрунтя для наступних етапів – Компенсаційної (Претензійної) комісії та Компенсаційного фонду, а також узгодження діяльності з майбутнім Спеціальним трибуналом щодо злочину агресії (в частині перерахування конфіскованих коштів осіб, визнаних винними на користь компенсаційного механізму). Системно висвітлено роль Ради Європи як інституційної платформи, спроможної замінити дефіцит ефективності універсальних міжнародних організацій. Зроблено висновок, що, попри тривалість процесу і виклики виконання (джерела фінансування, координація з національними конфіскаційними режимами), обрана модель створює реалістичну рамку для забезпечення справедливості та відновлення прав постраждалих, зміцнюючи віру в дієздатність міжнародного права.

Ключові слова: Рада Європи; російська агресія; відшкодування збитків; міжнародна відповідальність; міжнародний компенсаційний механізм; Реєстр збитків; Компенсаційна комісія; міжнародне право; репарації; спеціальний трибунал.

Horodyskyy I. M. The role of the Council of Europe in ensuring compensation for Ukraine for damages caused by Russian aggression

Abstract. The article examines the role and contribution of the Council of Europe in shaping an international compensation mechanism for damages caused to Ukraine by the armed aggression of the Russian Federation. The purpose of the study is to identify the legal and institutional instruments through which the Council of Europe facilitates the transition from political declarations to practical decisions in the field of reparations. It is demonstrated that after February 24, 2022, the Council of Europe adopted a clear stance on holding the aggressor state accountable and emerged as a leader in launching relevant mechanisms, particularly in the area of compensation for war damages. The first tangible outcome was the establishment, under its auspices, of the Register of Damage for Ukraine (as the initial element of the future international compensation mechanism), which began accepting claims in the spring of 2024. It is argued that the institutional model of the Council of Europe—through the Enlarged Partial Agreement—ensures openness to the accession of third states and provides the mechanism with legal legitimacy, while also laying the groundwork for subsequent stages: the Compensation (Claims) Commission and the Compensation Fund, as well as coordination with the future Special Tribunal for the Crime of Aggression (regarding the transfer of confiscated assets of convicted persons to the compensation mechanism). The article highlights the systemic role of the Council of Europe as an institutional platform capable of filling the efficiency gap of universal international organizations. It concludes that, despite the length of the process and implementation challenges (sources of funding, coordination

with national confiscation regimes), the chosen model creates a realistic framework for ensuring justice and restoring the rights of victims, thereby strengthening confidence in the effectiveness of international law.

Key words: *Council of Europe; Russian aggression; compensation for damages; international responsibility; international compensation mechanism; Register of Damage; Compensation Commission; international law; reparations; Special Tribunal.*

Вступ. Повномасштабна російська агресія проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, стала важливим випробуванням ефективності та інституційної спроможності міжнародних організацій. На жаль, більшість із них через політичні та економічні обставини, а також через невідповідність внутрішніх механізмів, фактично провалили цей тест у моральному, політичному та безпековому вимірах (зокрема, Організація Об'єднаних Націй (надалі – ООН), Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Всесвітня організація охорони здоров'я та інші).

Одним із небагатьох винятків у цьому контексті стала Рада Європи. Заснована після Другої світової війни з метою запобігання новій великій війні на європейському континенті, вона послідовно зайняла принципову та одну з найжорсткіших позицій як щодо агресії проти України, так і стосовно самої Російської Федерації. Серед напрямів, у яких її внесок у досягнення справедливого миру для України є найбільш відчутним, варто виокремити зусилля зі створення механізмів відшкодування збитків, завданих російською агресією.

Це зумовлює необхідність аналізу ролі та внеску Ради Європи у формування міжнародного компенсаційного механізму для України.

Мета статті є з'ясування ролі Ради Європи у створенні правових та інституційних механізмів, спрямованих на забезпечення Україні відшкодування збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти створення міжнародного компенсаційного механізму для України уже аналізувалися в статтях М.В. Бема і І.М. Городиського [1], В.М. Махінчука [2], І.Р. Мудрої [3], С.С. Шрамко [4] та ін. Водночас комплексного аналізу ролі Ради Європи в цьому процесі у вітчизняній науці міжнародного права на цьому етапі не проводилося.

Виклад основного матеріалу. На жаль, на міжнародному рівні досі не створено

постійного інституційного механізму забезпечення відшкодування збитків за міжнародно-протиправні діяння. Існуючі до цього часу механізми діяли ad hoc і ґрунтувалися або на міжнародних угодах, як у випадку Комісії з розгляду претензій між Ефіопією та Еритреєю, або на рішеннях міжнародних організацій, як це було з Компенсаційною комісією ООН, що забезпечувала відшкодування збитків за агресію Іраку проти Кувейту.

У випадку України постала потреба в інституційній платформі у формі міжнародної організації, здатної забезпечити створення відповідного компенсаційного механізму, якою стала Рада Європи.

Для Ради Європи як міжнародної організації членство Російської Федерації, яке розпочалося 28 лютого 1995 року, завжди мало особливе значення. Це було зумовлено як тим, що Росія була найбільшим за територією та населенням членом організації, так і її вагомим фінансовим внеском у бюджет. Наприклад, у 2022 році внесок Росії мав становити 34,34 млн євро, що дорівнювало приблизно 7,2% від загального бюджету Ради Європи, який складав 477 млн євро [5].

Призупинення Росією фінансування у 2017 році уже ставило під загрозу реалізацію Радою Європи цілої низки проєктів [6].

Саме цей фактор зумовлював нерішучість дій Ради Європи щодо Росії в період 2014-2022 років, в період після початку російської агресії й окупації Криму. Зокрема, хоча делегацію Росії було виключено із Парламентської Асамблеї та інших керівних органів Ради Європи у 2014 році [7], але у 2019 році її було поновлено у цих правах [8].

Однак після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну позиція Ради Європи щодо держави-агресора стала однозначною. Уже 25 лютого 2022 р. Комітет Міністрів Ради Європи (надалі – КМ РЄ) прийняв рішення про призупинення членства Росії в організації. А 16 березня 2022 р. цим органом було ухвалено остаточне

рішення про виключення Російської Федерації зі складу Ради Європи [9].

Проте зазначені рішення, так само як і численні заяви про засудження російської агресії та підтримку України, не вичерпали спектр дій Ради Європи. В умовах фактичного морального банкрутства ООН та низки інших міжнародних організацій саме Рада Європи перебрала на себе провідну роль у започаткуванні міжнародних механізмів притягнення Російської Федерації до міжнародно-правової відповідальності за агресію проти України. Одним із ключових напрямів цієї діяльності стало питання відшкодування збитків, завданих агресією, та створення міжнародного компенсаційного механізму.

Одним із перших документів Ради Європи, в якому було підняте питання відшкодування для України стала Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи (надалі – ПАРЕ) № 2436 (2022) від 28 квітня 2022 року під назвою «Агресія Російської Федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини». У її пункті 11.9. ПАРЕ наголосила на необхідності «Використати активи громадян Росії, на яких поширюються цільові санкції у зв'язку з їхньою відповідальністю за агресивну війну, розв'язану Російською Федерацією проти України, після їх остаточної конфіскації для відшкодування Україні та її громадянам будь-яких збитків, завданих агресивною війною Російської Федерації» [10].

Це формулювання мало загальний характер, однак містило важливий заклик до конфіскації активів осіб, причетних до російської агресії, що надалі стало одним із пріоритетів української зовнішньої політики у цій сфері. Водночас ключовим пріоритетом української дипломатії у напрямі забезпечення відшкодування збитків, завданих агресією Російської Федерації, стало створення міжнародного компенсаційного механізму. Оскільки на міжнародному рівні відсутні інституційні та повноцінні договірні механізми, які б системно займалися відшкодуванням воєнних збитків, Україна разом із міжнародними партнерами, за аналогією з попередніми прецедентами (зокрема, відшкодування Іраком

збитків за агресію проти Кувейту, діяльність Комісії з розгляду претензій між Еритреєю та Ефіопією тощо), ухвалила рішення працювати над створенням спеціального механізму ad hoc.

Практична робота в цьому напрямку розпочалася із 18 травня 2022 року, коли Президент України видав Указ «Про роботу групу з розробки та впровадження міжнародно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [11]. Ця група об'єднала дипломатів і урядовців України, а також представників наукової спільноти і юристів-практиків з різних держав, які мали напрацювати відповідні пропозиції.

Однією з ключових інституційних проблем, пов'язаних зі створенням такого механізму, постало питання його організаційної афілійованості з міжнародною організацією. Повторення моделі Компенсаційної комісії ООН, яка свого часу була створена в рамках ООН [12], є неможливим у сучасних умовах через прогнозоване блокування відповідних ініціатив з боку Російської Федерації та, ймовірно, Китаю шляхом застосування права вето в Раді Безпеки ООН.

Натомість, Рада Європи практично одразу задекларувала своє зацікавлення у співпраці задля створення механізму відшкодування для України.

У вересні 2022 року в межах внутрішньоорганізаційного механізму Ради Європи було ухвалено чергове рішення, у якому порушувалося питання відшкодування для України в цьому контексті. КМ РЄ на рівні заступників міністрів ухвалив рішення CM/Del/Dec(2022)1442/2.3 «Наслідки агресії Російської Федерації проти України – Відповідальність за міжнародні злочини» (англ. Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine – Accountability for international crimes)[13].

Це рішення містило п. 3, в якому йшлося, що «З інтересом відзначила пропозиції України стосовно створення спеціального трибуналу ad hoc для розслідування злочину агресії проти України та комплексного міжнародного механізму відшкодування збитків, включаючи міжнародний реєстр збитків як перший крок» [13].

Фактично це було перше рішення міжнародної організації, у якому було висловлено попередню підтримку створенню міжнародного компенсаційного механізму.

Вже наступного місяця, 13 жовтня 2022 року, ПАРЄ, в своїй резолюції «Подальша ескалація агресії Російської Федерації проти України» (англ. Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine) висловила зацікавлення у співпраці щодо створення такого механізму, закликавши: «створити комплексний міжнародний механізм компенсації, включаючи міжнародний реєстр збитків, та активно співпрацювати з українською владою з цього питання» [14].

Основою для міжнародно-правового визнання легітимності такого механізму стала Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/5 «Сприяння здійсненню правового захисту та забезпеченню відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України» була ухвалена 14 листопада 2022 року. У пункті 1 Резолюції, Генеральна Асамблея прямо «визнає, що Російська Федерація повинна понести відповідальність за порушення міжнародного права в чи проти України, зокрема за вчинення нею агресії всупереч статуту Організації Об'єднаних Націй», а у пункті 3 Асамблея визнала «потребу у створенні в співпраці з Україною міжнародного механізму для відшкодування збитків, втрат і ушкоджень (англ. damage, loss and injury), які є наслідком міжнародних протиправних діянь Російської Федерації в Україні та проти України» [15].

Хоча ця Резолюція має декларативний характер, вона створила необхідне юридичне підґрунтя для подальшої роботи над формуванням міжнародного компенсаційного механізму. У своїх наступних рішеннях Рада Європи неодноразово посилалася на цю Резолюцію, використовуючи її як обґрунтування легітимності власних кроків у цьому напрямі.

26 січня 2023 року ПАРЄ прийняла Резолюцію «Юридичні та правозахисні аспекти агресії Російської Федерації проти України» (англ. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine). У п. 19 Резолюції ПАРЄ фактично визнала готовність взяти на себе лідерство

в створенні і підтримці функціонування цього механізму, підкресливши «порівняльну перевагу Ради Європи завдяки досвіду, набутому Європейським судом з прав людини та КМ РЄ у оцінці та забезпеченні вимог справедливої сатисфакції за серйозні порушення прав людини, і вважає, що Організація повинна відігравати провідну роль у створенні та управлінні (англ. setting up and managing) майбутнім механізмом» [16].

Щодо елементів цього механізму, то у Резолюції вони були запропоновані як: багатосторонній міжнародний договір, «відкритий» для всіх держав-однорумців, за підтримки ООН, Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій» (п. 19.1): міжнародний реєстр збитків, створення якого розглядається як «перший крок» у процесі запуску механізму відшкодування (п. 19.2); міжнародна компенсаційна комісія (наступний крок) як орган, який розглядатиме вимоги про відшкодування та компенсаційний фонд (п. 19.3) [16].

Готовність Ради Європи виступати інституційною платформою для створення міжнародного компенсаційного механізму, з особливим наголосом на створенні та функціонуванні Реєстру збитків, була невдовзі підтверджена у Інформаційному документі Генерального секретаря Ради Європи «Відповідальність за порушення прав людини внаслідок агресії Російської Федерації проти України: роль міжнародної спільноти, зокрема Ради Європи» від 31 січня 2022 року [17] та Рішенні КМ РЄ «Наслідки агресії Російської Федерації проти України» від 22 лютого 2022 року [18].

Зрештою, саме створення Реєстру збитків для України під егідою Ради Європи стало першим вагомим кроком на шляху до забезпечення відшкодування за збитки, завдані агресією Російської Федерації.

Діяльність Ради Європи зі створення Реєстру можна умовно поділити на три основні етапи.

На **першому** етапі, 19 квітня 2023 року, КМ РЄ своїм рішенням погодив створення Реєстру збитків у формі Розширеної часткової угоди в рамках Ради Європи. Власне цю угоду, було прийнято Резолюцію КМ РЄ CM/Res(2023)3 від 12 травня 2023 року про вста-

новлення Розширеної часткової угоди (англ. Enlarged Partial Agreement) про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України [19].

А 19 травня 2023 року в ході саміту Ради Європи в Рейк'явіку було оголошено про створення Реєстру збитків та було відкрито Розширену часткову угоду (англ. Enlarged Partial Agreement) до підписання [20]. Україна ратифікувала цю угоду 8 листопада 2023 року [21].

Цей підхід, запропонований Радою Європи, поєднує досвід як Еритрейсько-Ефіопської претензійної комісії, створеної на основі Алжирського договору 2000 року, так і Компенсаційної комісії ООН, створеної на підставі Резолюції Ради Безпеки ООН. Рада Європи виступає платформою для формування цього механізму, залучаючи інші держави до міжнародного договору, ухваленого в межах її процедур.

На **другому** етапі в рамках Ради Європи, Конференції учасників Реєстру збитків та Ради Реєстру було розроблено та затверджено низку документів, які регламентують процедуру роботи Реєстру, в тому числі:

- Правила та процедури роботи Конференції Учасників Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України від 27 червня 2023 року;

- Правила призначення та звільнення членів Ради Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України від 27 червня 2023 року;

- Правила та процедури роботи Ради Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України від 11 грудня 2023 року;

- Правила щодо конфлікту інтересів та розкриття інформації для членів Ради Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України від 26 березня 2024 року [22].

Варто також відзначити декларацію, ухвалену 9 вересня 2023 року Міністрами юстиції Ради Європи, у якій були викладені принципи функціонування Реєстру збитків для забезпечення справедливого та ефективного відшкодування наслідків агресії Російської Федерації проти України, так звані «Ризькі принципи». Вони заклали ключові засади

діяльності Реєстру, зокрема: «підхід, орієнтований на постраждалих» (англ. victim-centered approach), відповідність міжнародному праву, тісну співпрацю з українською владою та громадянським суспільством тощо. [23].

Третій етап був пов'язаний із роботою команди Реєстру збитків із організації прийому заяв від потерпілих від російської агресії. З цією метою Рада Реєстру прийняла цілу низку документів, у тому числі Правила подання, обробки та внесення Заяв (Правила), Категорії заяв, які можуть бути внесені до Реєстру, Правила залучення Представників, Правила доступу до документів та інформації Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, Принципи захисту персональних даних у роботі Реєстру та ін. [22].

Упродовж 2023–2025 років було затверджено форми заяв для звернення скаргників за всіма категоріями. У квітні 2024 року Реєстр збитків для України розпочав прийом заяв, що стало визначним кроком на шляху до забезпечення справедливості для України.

Наступним етапом у створенні міжнародного компенсаційного механізму має стати ухвалення рішення про створення та запуск роботи так званої «Компенсаційної» або «Претензійної» комісії (англ. Claims Commission). Протягом 2025 року в рамках діяльності Міжурядового переговорного комітету за участю близько 50 держав, ЄС та Ради Європи тривали активні переговори [24]. За їхніми результатами було схвалено міжнародний договір про створення такої Комісії у форматі, аналогічному до Реєстру, – Розширеної часткової угоди.

Крім того, важливим кроком для досягнення справедливості для України стало створення в рамках Ради Європи Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Статут Трибуналу містить ст. 36 «Покарання за злочин агресії», яка передбачає можливість накладення на обвинувачених покарання у вигляді штрафу, а також конфіскації їхнього майна з цією метою. Важливим є те, що згідно із ст. 37 Статуту Трибуналу «Переказ коштів, зібраних шляхом штрафів або конфіскаційних заходів», конфісковані кошти будуть переказані «до міжнародного

механізму, надаючи пріоритет механізму компенсації, створеному відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/5 від 14 листопада 2022 року» [25].

У цьому випадку йдеться саме про механізм, який продовжує формуватися в рамках Ради Європи, складовими якого є Реєстр збитків та майбутня Компенсаційна (Претензійна) комісія. Цей факт, у свою чергу, свідчить про визнання механізму відшкодування збитків Україні та її громадянам, створеного під егідою Ради Європи, як легітимного та ефективного міжнародно-правового інструменту.

Висновки. Дієве відшкодування Україні збитків, завданих агресією Російської Федерації є одним із найважливіших завдань, які стоять перед міжнародною спільнотою в цілому. Без досягнення цієї цілі справедливості для України буде неповною, а інші суб'єкти міжнародного права, які матимуть наміри злочинної агресії отримують сигнал, що їхні дії можуть залишитися непокараними.

Рада Європи, під егідою якої створюється міжнародний компенсаційний механізм, своїми рішучими кроками у цьому напрямку сприяє досягненню цієї мети, а також забезпечує власне лідерство серед міжнародних організацій. Таким чином, ця організація не лише реалізує свою місію із забезпечення миру та справедливості, передбачену її засновниками, але й стає лідером серед міжнародних організацій в умовах неспроможності політичних структур ухвалювати рішучі рішення щодо Російської Федерації.

Майбутній механізм є не просто регіональним, а через формат Розширеної часткової угоди дозволяє залучати держав із інших регіонів світу як членів та асоційованих членів, що уже відбувається. Хоча процес його створення, який триває з 2023 року, ще займе кілька років, а реальні виплати відшкодування можуть настати ще пізніше, його створення та роль Ради Європи є важливим сигналом на шляху до збереження віри у дієве міжнародне право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Horodysky I., Bem M. Mission is Possible? Legal and Institutional. Challenges of Compensation Mechanism for Ukraine. *Syracuse Law Review*. 2023. Vol. 72, № 2. Pp. 479-501.
2. Махінчук В. М. Від репарацій та контрибуції до нових засад щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок військової агресії РФ проти України. *Юридична Україна*. 2022. № 4. С. 6–25.
3. Мудра І. Р. Підходи до створення спеціальних інституційних механізмів компенсації шкоди, завданої міжнародними збройними конфліктами. *Приватне право і підприємництво*. 2022. № 21. С. 150–156.
4. Шрамко С. С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні // *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 4, № 84. С. 371-376.
5. Russian Federation – Member State portal // Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/russian-federation>
6. Крок до вигнання: Росія шантажує Раду Європи новою кризою. Українська асоціація зовнішньої політики. URL : <https://ufpa.org.ua/blog/2594>
7. Росію позбавили права голосу в ПАРЕ // DW. URL: <https://www.dw.com/uk/росію-позбавили-права-голосу-в-паре/a-17558389>
8. Сидоренко С. Нуль обмежень для Росії: як та чому в ПАРЕ погодилися зняти санкції з агресора // *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/06/4/7096897/>
9. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation in the Council of Europe // Committee of Ministers of the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>
10. Resolution PACE 2436 (2022) “The Russian Federation’s aggression against Ukraine: ensuring accountability for serious violations of international humanitarian law and other international crimes” // Parliamentary Assembly of the Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/en/files/30024/html>
11. Про утворення робочої групи з напрацювання та впровадження міжнародно-правового механізму відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Указ Президента України від 18 травня 2022 р. № 346/2022 // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346/2022>
12. Resolution 692 (1991) „On establishment of the UN Compensation Fund and the UN Compensation Commission under Security Council resolution 687 (1991)” // United Nations Security Council. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/113598?v=pdf>

13. Decision CM/Del/Dec(2022)1442/2.3 „Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine” – Accountability for international crimes // Committee of Ministers of the Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680a8135a>
14. Resolution PACE No. 2463 (2022) “The Russian Federation’s brutal and inhuman aggression against Ukraine” // Parliamentary Assembly of the Council of Europe. URL : <https://pace.coe.int/en/files/31390/html>
15. Resolution A/RES/ES-11/5 “Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine” // United Nations General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3994052>
16. Resolution PACE No. 2482 (2023) “Legal and human rights aspects of the Russian Federation’s aggression against Ukraine” // Parliamentary Assembly of the Council of Europe. URL: https://www.eerstekamer.nl/eu/overig/20240209/juridische_en/document
17. Information Document SG/Inf(2023)7. “Accountability for human rights violations as a result of the aggression of the Russian Federation against Ukraine: Role of the international community, including the Council of Europe” // Council of Europe Secretariat. URL : <https://rm.coe.int/accountability-for-human-rights-violations/1680aa086e>
18. Decision CM/Del/Dec(2023)1457/2.3 „Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine – Preparation of the 1457bis meeting” // Committee of Ministers of the Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680aa527b>
19. Decision CM/Del/Dec(2023)3 establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine // Committee of Ministers of the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/0900001680ab2595>
20. Саміт Ради Європи створює Реєстр збитків для України як перший крок до міжнародного компенсаційного механізму для жертв російської агресії // Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-summit-creates-register-of-damage-for-ukraine-as-first-step-towards-an-international-compensation-mechanism-for-victims-of-russian-aggression>
21. Закон України від 8 листопада 2023 р. № 3432-IX «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» // Верховна Рада України / База даних «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/3432-20>
22. Документи, що регулюють діяльність Реєстру // Реєстр збитків для України. URL: <https://rd4u.coe.int/uk/documents>
23. Riga Principles: Declaration at the Informal Conference “On the Path to Justice for Ukraine: Advancing Accountability, Reuniting Children with Their Families, and Supporting the Resilience of its Justice System”, Riga, 11 September 2023 // Council of Europe Ministers of Justice. URL: <https://rm.coe.int/moj-declaration-riga-principles-final-en/1680ac8728>
24. Остапа О. Прогрес у третьому раунді переговорів щодо створення Компенсаційної комісії для України триває (2025, 21 липня) // Реєстр збитків для України. URL: <https://rd4u.coe.int/uk/-/Прогрес-у-третьому-раунді-переговорів-щодо-створення-Компенсаційної-комісії-для-України-триває>
25. Statute of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine // Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b678ca>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

Клименко Г. О.,
аспірантка кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИМОГИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО ПРОФЕСІЇ АДВОКАТА: ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню морально-етичних вимог як ключового елемента доступу до адвокатської професії, аналізу їх застосування в країнах Європейського Союзу та розробці пропозицій щодо імплементації відповідних стандартів в Україні. Морально-етичні вимоги для представників правничих професій розглядаються як фундаментальна основа для забезпечення довіри суспільства до правничих професій, зокрема адвокатури, яка відіграє важливу роль у реалізації принципів справедливості, верховенства права та захисту прав людини. У статті наголошується, що доброчесність і бездоганна репутація є невід'ємними умовами для формування авторитету правосуддя та легітимності його інститутів.

Дослідження підкреслює, що в Україні вимога доброчесності вже інституціоналізована для суддів і прокурорів, де вона закріплена на законодавчому рівні та перевіряється через декларації доброчесності й кваліфікаційні процедури. Водночас Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не містить чітких морально-етичних критеріїв для осіб, які прагнуть отримати статус адвоката, обмежуючись формальними підставами для відмови. Це створює прогалину в системі професійного добору, що не відповідає сучасним викликам і європейським стандартам.

Окрему увагу приділено аналізу наукових позицій щодо необхідності перевірки моральних якостей осіб, які прагнуть отримати право на заняття адвокатською діяльністю, зокрема пропозиціям впровадження психологічного тестування або використання поліграфа, які, утім, виявляються методологічно вразливими та не відповідають стандартам правозастосування. Доведено, що у вітчизняній доктрині бракує уніфікованих критеріїв визначення доброчесності, що зумовлює потребу вивчення європейського досвіду.

На основі аналізу досвіду окремих країн Європейського Союзу встановлено, що морально-етичні вимоги, такі як бездоганна репутація, етичність, чесність, відсутність аморальних проступків чи дій, що підривають довіру до професії, є обов'язковими для доступу до адвокатської діяльності. В свою чергу, процедура не обмежується перевіркою відсутності судимості, а охоплює ширший спектр характеристик, зокрема поведінку у попередній професійній діяльності, добросовісність у суспільних відносинах, відповідність стилю життя задекларованим доходам.

На основі проведеного дослідження пропонується внести зміни до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», запровадивши морально-етичні вимоги як окремий критерій доступу до професії. Також, рекомендовано запровадити механізм подання декларації доброчесності для осіб, що прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю, з презумпцією достовірності поданих відомостей і обов'язком кваліфікаційних органів здійснювати їх реальну перевірку. Такий підхід дозволить не лише формально закріпити критерій моральності, але й забезпечити його дієве застосування, що наблизить українську модель доступу до адвокатської професії до європейських стандартів та сприятиме утвердженню незалежної, доброчесної й авторитетної адвокатури.

Ключові слова: морально-етичні вимоги, доступ до професії адвоката, доброчесність, кваліфікаційні вимоги, етичні стандарти, реформа адвокатури, право країн Європейського Союзу, стандарти ЄС.

Klymenko H. O. Moral and ethical requirements as an element of access to the legal profession: the experience of European Union countries as a guideline for Ukraine

Abstract. The article is devoted to the study of moral and ethical requirements as a key element of access to the legal profession, analysis of their application in European Union countries, and development of proposals for the implementation of relevant standards in Ukraine. Moral and ethical requirements for representatives of the legal profession are considered a fundamental basis for ensuring public trust in the legal profession, in

particular the bar, which plays an important role in the implementation of the principles of justice, the rule of law and the protection of human rights. The article emphasises that integrity and an impeccable reputation are essential conditions for establishing the authority of justice and the legitimacy of its institutions.

The study highlights that in Ukraine, the requirement of integrity is already institutionalised for judges and prosecutors, where it is enshrined in law and verified through integrity declarations and qualification procedures. At the same time, the Law of Ukraine "On the Bar and Legal Practice" does not contain clear moral and ethical criteria for persons seeking to obtain the status of a lawyer, limiting itself to formal grounds for refusal. This creates a gap in the professional selection system that does not meet modern challenges and European standards.

Particular attention is paid to the analysis of scientific positions on the need to verify the moral qualities of persons seeking to obtain the right to practise law, in particular proposals to introduce psychological testing or the use of polygraphs, which, however, prove to be methodologically vulnerable and do not meet law enforcement standards. It has been proven that domestic doctrine lacks unified criteria for determining integrity, which necessitates the study of European experience.

The article is based on the analysis of the experience of some European Union countries and establishes that moral and ethical requirements, such as an impeccable reputation, ethics, honesty, and the absence of immoral misconduct or actions that undermine trust in the profession, are mandatory for access to the legal profession. In turn, the procedure is not limited to checking for a criminal record, but covers a wider range of characteristics, including behaviour in previous professional activities, integrity in social relations, and consistency of lifestyle with declared income.

Based on the research conducted, it is proposed to amend the Law of Ukraine "On the Bar and Legal Practice" by introducing moral and ethical requirements as a separate criterion for access to the profession. It is also recommended to introduce a mechanism for submitting declarations of integrity for persons seeking to obtain the right to practise law, with a presumption of the accuracy of the information provided and an obligation on the part of the qualifying bodies to verify it. This approach will not only formally establish the criterion of morality, but also ensure its effective application, bringing the Ukrainian model of access to the legal profession closer to European standards and contributing to the establishment of an independent, honest and authoritative bar.

Key words: *moral and ethical requirements, access to the legal profession, integrity, qualification requirements, ethical standards, bar reform, European Union law, EU standards.*

Вступ. Морально-етичні вимоги у широкому розумінні становлять систему ціннісних орієнтирів, які визначають межі належної поведінки фахівця та забезпечують баланс між його професійними правами й суспільними очікуваннями. Їхня наявність у будь-якій сфері діяльності виконує функцію гарантії довіри до інституту чи професійної спільноти, формуючи підґрунтя для відповідальності та прозорості у відносинах із громадськістю.

Особливого значення морально-етичні стандарти набувають у правничих професіях, адже діяльність юристів безпосередньо пов'язана з реалізацією принципів справедливості, верховенства права та захисту прав людини. Високі вимоги до доброчесності та бездоганної репутації фахівців у цій сфері є невід'ємним чинником забезпечення авторитету правосуддя та легітимності його інститутів.

Адвокатура у цьому контексті займає особливе місце, оскільки адвокат не лише надає професійну правничу допомогу, але й виступає носієм певних етичних стандартів, що

визначають рівень довіри суспільства до всієї системи захисту прав і свобод. Саме тому питання включення морально-етичних вимог до процедур доступу до адвокатської професії набуває вагомого значення як для України, так і для країн Європейського Союзу, досвід яких демонструє різні підходи до інституціоналізації цих критеріїв.

Метою цієї статті є дослідження морально-етичних вимог як елементу доступу до професії адвоката, з'ясування особливостей їх застосування в країнах Європейського Союзу та формулювання пропозицій щодо їх імплементації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Морально-етичні засади адвокатської діяльності та роль професійної доброчесності у формуванні авторитету адвокатури висвітлювали у своїх працях Н. М. Бакаянова, А. М. Бірюкова, Т. Б. Вільчик, В. В. Заборовський та інші. Водночас у науковому дискурсі бракує досліджень, що розглядають морально-етичні вимоги як самостійний блок критеріїв доступу

до адвокатської професії, а також системного аналізу досвіду держав-членів Європейського Союзу щодо нормативного та практичного впровадження таких вимог.

Виклад основного матеріалу. Мораль у широкому розумінні виступає фундаментальною категорією суспільного життя, що формує уявлення про належне й неналежне, допустиме й неприйнятне у поведінці людини. Вона виконує функцію соціального регулятора, забезпечуючи узгодженість індивідуальних дій із суспільними очікуваннями та цінностями. На відміну від права, яке спирається на формалізовані норми та санкції, мораль характеризується внутрішнім характером регуляції, апелюючи насамперед до совісті, відповідальності та особистої доброчесності.

У професійній сфері мораль трансформується у систему етичних стандартів, що визначають рівень довіри до певної спільноти та якість взаємодії її представників із суспільством. Наявність таких стандартів засвідчує здатність професії забезпечувати не лише технічну компетентність, а й високий рівень відповідальності перед державою та суспільством у цілому.

Особливого значення морально-етичні вимоги набувають у сферах, де професійна діяльність безпосередньо пов'язана з реалізацією принципів справедливості та захисту прав людини. Саме до таких сфер належить правнича діяльність, де рівень професійної компетентності повинен бути невіддільним від особистої доброчесності. Відтак питання доброчесності одержало нормативне закріплення у суміжних до адвоката професіях – передусім у судочинстві та прокуратурі.

Насамперед варто звернутись до професії судді, для якої така категорія як доброчесність закріплена на рівні Конституції України як одна з ключових вимог до посади. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» встановлює, що кандидат на посаду судді відповідає критерію доброчесності, якщо відсутні обґрунтовані сумніви у його незалежності, чесності, неупередженості, непідкупності, сумлінності, у дотриманні ним етичних норм, у його бездоганній поведінці у професійній діяльності та особистому житті, а також

щодо законності джерел походження його майна, відповідності рівня життя кандидата на посаду судді або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата на посаду судді його попередньому статусу [1]. Як справедливо зазначає М. Савчин, під час проходження служби посадовцем чи здійснення правосуддя суддею та поза межами своєї професійної діяльності вони мають демонструвати бездоганну поведінку, яка б засвідчувала відсутність конфлікту інтересів. З цією метою встановлюються вимоги несумісності посад із діяльністю, пов'язаною з одержанням прибутку, політичної нейтральності, а також здатності ухвалювати незалежні, безсторонні та справедливі рішення в умовах тиску, зокрема з боку інших органів влади та громадської думки [2, с. 17]. Таким чином, критерій доброчесності розглядається не лише як особиста характеристика кандидата на посаду судді, а як інституційна гарантія незалежності судової влади та запорука суспільної довіри до здійснення правосуддя.

Вимогу доброчесності передбачено й Законом України «Про прокуратуру». Вона діє як на стадії первинного добору (конкурсних процедур), так і через процедуру щорічної таємної перевірки доброчесності прокурора шляхом подання ним відповідної декларації, якою передбачено перелік питань щодо етичної поведінки, запобігання вчинення правопорушень та конфлікту інтересів. Варто відмітити, що стаття 29¹ відповідного Закону встановлює, що кандидат на посаду заступника Генерального прокурора – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, його першого заступника або заступника вважається таким, що відповідає критерію доброчесності, якщо є незалежним, чесним, неупередженим, непідкупним, сумлінним, дотримується етичних норм та демонструє бездоганну поведінку у професійній діяльності та особистому житті, а також стосовно якого немає сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя кандидата та членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата його статусу [3]. Отже, комплекс встановлених вимог закріплює доброчесність

як невід'ємну умову набуття й збереження статусу прокурора.

Разом з тим, інститут адвокатури, поряд із судовою владою та прокуратурою, є невід'ємним елементом системи правосуддя, що закріплено на рівні Конституції України. Водночас, на відміну від суддівського та прокурорського корпусів, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не містить морально-етичних вимог до осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю.

Статтею 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено умови, за яких особа не може бути адвокатом, зокрема, наявність непогашеної чи незнятої в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також нетяжкого злочину, за який призначено покарання у виді позбавлення волі, визнання судом недієздатною чи обмежено дієздатною, позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю, а також звільнення з посади судді, прокурора, слідчого, дізнавача, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення – протягом трьох років з дня такого звільнення [4].

Однак наведений у статті 6 перелік «негативних» підстав для відмови у доступі до професії адвоката має переважно формально-правовий, більшою мірою тимчасовий і ретроспективний характер та не замінює повноцінної перевірки доброчесності та належної репутації особи, яка прагне здійснювати адвокатську діяльність.

Попри інституційну незалежність адвокатури, держава неодноразово фіксувала наявні недоліки в її організації та функціонуванні. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки акцентувала увагу саме на потребі підвищення стандартів здійснення адвокатської діяльності, зокрема шляхом посилення професійних і морально-етичних вимог до осіб, які мають намір отримати статус адвоката [5]. В свою чергу, у Стратегії

розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки одним із ключових заходів з удосконалення інституту адвокатури було визначено перегляд вимог щодо набуття права на зайняття адвокатською діяльністю [6]. Однак, зазначені наміри так і залишились декларативними і не отримали своєї практичної реалізації.

Ще у 2010 році, за два роки до ухвалення чинного Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», С. Сафулько, аналізуючи положення Закону України «Про адвокатуру» акцентував увагу, що шлях до професії адвоката є дуже легкодоступним, а вимоги виглядають несерйозними, якщо порівнювати їх з вимогами до інших професій, наприклад, суддів, нотаріусів, слідчих або прокурорів. Порівнюючи процедури набуття статусу адвоката в Україні та зарубіжних країн науковець звертав увагу на посиленні вимог до адвокатської професії, стверджуючи, що при слабких адвокатах неможливе чесне правосуддя [7, с. 139].

Питання внесення змін до законодавства про адвокатуру щодо запровадження морально-етичних вимог (вимог щодо доброчесності) до осіб, які прагнуть набути статус адвоката, неодноразово ставало предметом дослідження в українській правовій доктрині та відображене в працях низки вітчизняних науковців. Так, В.В. Владишевською було запропоновано перевіряти морально-етичні якості особи, яка має намір отримати свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю, під час відбіркового етапу кваліфікаційного оцінювання у формі анонімного психологічного тестування. На думку науковиці, тестування на визначення морально-етичних та психологічних якостей претендента дозволило б повною мірою оцінити ціннісні орієнтації особистості претендента в адвокати [8, с. 108]. Разом з тим, у запропонованому підході залишився невизначеним предмет такого тестування, адже не було окреслено, які саме блоки питань воно має охоплювати, за якою процедурою організуватиметься його проведення і за якими критеріями оцінюватимуться результати. За відсутності цих визначених критеріїв оцінювання запропонований інструмент не набуває ознак

придатної до правозастосування моделі.

О.М. Скрябін також зазначав, що при професійному відборі адвокатів кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури не враховує психологічні властивості та моральні якості кандидата. Саме тому науковець пропонував використовувати поліграф при професійно-психологічному відборі з метою з'ясування дійсних мотивів отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, встановлення фактів вчинення особою неправомірних дій, конфліктів, девіантної поведінки, суїцидального досвіду, наркотичної чи алкогольної залежності, схильності до азартних ігор, наявності додаткового нелегального джерела доходів [9, с. 111]. Однак, запропонований підхід із використанням поліграфа під час професійного відбору адвокатів є методологічно та нормативно вразливим, адже, перш за все, поліграф вимірює не правдивість повідомленої інформації, а фізіологічні реакції, чутливі до тривожності і стану здоров'я, що зумовлює високу ймовірність хибнопозитивних і хибнонегативних результатів та унеможлиблює відтворюваність і надійність висновків. Крім того, втручання в приватну сферу, пов'язану із збиранням даних про стан здоров'я, наявність або відсутність залежностей, травми тощо) ставить питання пропорційності, законної мети та добровільності обробки чутливих персональних даних, породжує ризики дискримінації та суперечить презумпції добросовісності кандидата. Також, варто враховувати відсутність уніфікованих стандартів проведення такого тестування, акредитації операторів, прозорих критеріїв оцінювання й ефективних апеляційних механізмів, що створює простір для процесуальних зловживань.

Таким чином, наразі як серед науковців, так і на рівні законодавства відсутній уніфікований підхід з впровадження морально-етичних вимог до осіб, що бажають отримати право на заняття адвокатською діяльністю, тому доцільним є дослідження міжнародних стандартів та європейського досвіду.

Рекомендація №R(2000)21 Комітету Міністрів Ради Європи окреслює базовий стандарт доступу до адвокатської професії, наголошуючи, що держава має забезпе-

чити високий рівень правової підготовки та моральності як передумову вступу, а також безперервний розвиток компетентностей вже під час здійснення діяльності [10]. Така рамка передбачає поєднання вимог до знань і професійних навичок із чіткими етичними критеріями добору, а надалі інституційно забезпечену систему безперервного підвищення кваліфікації, спрямовану на підтримання належних стандартів професійної поведінки.

Разом з тим, Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства підкреслює, що засадничою умовою відносин «адвокат–клієнт» є довіра, яка можлива лише за відсутності будь-яких сумнівів у чесності та сумлінності адвоката [11]. Ідеться не лише про формальну бездоганність репутації, а про стійку особисту порядність як постійну професійну вимогу: поведінка адвоката має виключати нечесність, введення в оману чи зловживання довірою, забезпечувати передбачуваність і прозорість дій, утримання від конфлікту інтересів і добросовісне виконання доручення.

Хартія основних принципів європейської адвокатської професії визначає серед засадничих вимог честь і гідність професії, добросовісність та бездоганну репутацію адвоката, наголошуючи, що йдеться не про ідеальну особистість адвоката, а про обов'язок уникати негідної поведінки як у юридичній практиці, так і в інших ділових стосунках і у приватному житті [12].

Аналізуючи положення чинних Правил адвокатської етики в Україні, можна дійти до висновку, що загалом вони відтворюють міжнародні та європейські підходи до морально-етичних вимог. У 2019 році чинні Правила були доповнені статтею 12¹, яка стосувалась чесності та добропорядної репутації адвоката та встановлювала заборонену робити завідомо неправдиві заяви стосовно суті доручення, фактичних обставин, що мають до нього відношення, їх правової оцінки, прав і обов'язків адвоката, клієнта, а також обсягу своїх повноважень щодо представництва інтересів клієнта [13]. Варто також відмітити, що Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 01 жовтня 1999 року, що діяли задовго

до ухвалення чинної редакції Правил, також містили статтю, присвячену чесності і порядності адвоката, яка передбачала, що адвокат повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті бути чесним і порядним, не вдаватися до омани, погроз, шантажування, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей, поважати права, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується в різних відносинах [14].

Водночас сфера дії Правил адвокатської етики охоплювала і продовжує охоплювати насамперед осіб, які вже набули право на заняття адвокатською діяльністю (а також суб'єктів, пов'язаних із нею організаційно), тож вони не виконують функції «вхідного фільтра» доброчесності. Виходячи з цього, вимоги морально-етичного характеру до осіб, які прагнуть отримати статус адвоката, мають бути інституційно закріплені саме на етапі допуску до кваліфікаційного іспиту як передумова доступу до професії.

Як слушно зазначає В.В. Заборовський, моральні якості адвоката є не менш важливими, ніж його формальні знання, саме тому визначення морально-етичного рівня такого претендента повинно бути обов'язковою умовою набуття статусу адвоката. Особа адвоката повинна мати не тільки високий освітньо-кваліфікаційний рівень, але й морально-етичний рівень відносинах [15, с. 235].

Крім того, окремої уваги заслуговує думка В.В. Заборовського, відповідної до якої законодавці деяких зарубіжних країн при прийнятті рішення про допуск особи до адвокатської професії враховують морально-етичний рівень особи, зокрема вчинення нею аморальних проступків, які б дискредитували її професійну діяльність в попередній трудовій діяльності. Таким чином, на думку автора, на отримання статусу адвоката не можуть претендувати особи, які вже були позбавлені відповідного статусу або ж були звільнені з посади судді, прокурора чи державного службовця, внаслідок вчинення ними аморального проступку, який заподіяв значної шкоди авторитету адвокатури (відповідно

авторитету судової влади, прокуратури чи державної служби) [15, с. 226].

З огляду на наведені доктринальні підходи та виявлені прогалини чинного законодавства, доцільно проаналізувати досвід держав-членів Європейського Союзу, аби ідентифікувати кращі практики встановлення та перевірки морально-етичних вимог осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю, які можуть бути імplementовані в Україні з урахуванням особливостей національного законодавства.

Однією з ключових вимог Закону Литви про адвокатуру є бездоганна репутація (ст. 8), яка визначається через перелік обставин, що її спростовують і унеможливають допуск до професії. До них належать: засудження за тяжкі/особливо тяжкі злочини (до погашення або зняття судимості та щонайменше 4 роки після відбуття чи звільнення від покарання), інші умисні злочини (до погашення або зняття судимості та щонайменше 3 роки після відбуття/відстрочки/звільнення), звільнення від кримінальної відповідальності за умисний злочин (2 роки з дня набрання вироком законної сили), звільнення з посад або позбавлення права на діяльність через порушення професійних/службових вимог чи грубі дисциплінарні проступки (2 роки з моменту звільнення/позбавлення), зловживання алкоголем або психоактивними речовинами, а також невідповідність вимогам поведінки та діяльності, встановленим Кодексом етики адвокатів Литви [16].

У контексті морально-етичних вимог до майбутнього адвоката показовим є й кейс Європейського суду з прав людини «Лекавічієне проти Литви» (2017), у якому Суд визнав допустимість обмежень доступу до професії після засудження за шахрайство як пропорційний захід для захисту довіри до адвокатури та стандартів професії. У 1996 році В. Р. Лекавічієне була прийнята до Асоціації адвокатів Литви й склала присягу. У 2003 році її виключили зі списку практикуючих у зв'язку з кримінальним провадженням, а 2004 році засудили за підроблення документів і шахрайство: у понад 30 випадках вона неправдиво заявляла про надання безоплатної правової допомоги та підробляла підписи

слідчих для отримання виплат. В. Р. Лекавічієне було призначене покарання у вигляді штрафу, судимість погашено через три роки. У вересні 2007 року заявниця просила поновити її у колеґії, однак Асоціація відмовила, вказавши на відсутність «бездоганної репутації» з огляду на характер правопорушень і те, що минуло лише трохи більше трьох років. Національні суди всіх інстанцій підтримали цю позицію, підкресливши, що вплив строку судимості не означає автоматичного відновлення доброї репутації, хоча не перешкоджає повторному зверненню в майбутньому [17]. ЄСПЛ визнав, що відмова у поновленні становила втручання у приватне життя за ст. 8 Конвенції, але порушення не встановив: втручання було передбачене законом та переслідувало легітимну мету – захист довіри до правосуддя та стандартів професії, і було пропорційним з огляду на зловживання заявниці під час провадження адвокатської практики. Суд також звернув увагу, що в Литві до суддів і прокурорів застосовуються ще суворіші репутаційні бар'єри, а, отже, вимоги до адвокатів не можна вважати надмірними.

В естонському правопорядку морально-етичні та репутаційні вимоги також інституціоналізовані на законодавчому рівні: поміж базових умов вступу передбачено обов'язок кандидата бути чесним і етичним та володіти особистими якостями, необхідними для здійснення адвокатської практики. Водночас стаття 27 Закону про адвокатуру фіксує перелік підстав для відмови у прийнятті до Колеґії адвокатів, серед яких є невідповідність вимогам професії, попереднє позбавлення права на адвокатську/нотаріальну діяльність, статус банкрута; несумісність обраної діяльності з професійною етикою або незалежністю адвоката тощо [18]. Латвійське законодавство висуває сході вимоги до особи, яка прагне набути статус адвоката, щодо бездоганної репутації [19], що свідчить про усталену для країн Балтії модель включення морально-етичних критеріїв на етапі доступу до адвокатської професії.

Доволі цікавим видається підхід австрійського законодавця, за яким у доступі до професії адвоката може бути відмовлено особі, якщо встановлено, що її попередні дії свідчать

про втрату довіри як необхідної передумови здійснення адвокатської діяльності. Водночас уповноважений орган зобов'язаний провести належні перевірочні заходи та, у разі відмови, забезпечити попереднє особисте заслуховування заявника як елемент процесуальних гарантій справедливого розгляду.

Т.В. Вільчик, досліджуючи питання вимог до майбутніх адвокатів у зарубіжних країнах, було встановлено, що окремі країни Європи можуть деталізувати у тому числі моральні вимоги до осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю, зокрема не бути банкрутом у Франції, мати бездоганну репутацію у Словенії, бути добропорядною у Бельгії [20, с. 226].

У законодавстві Чехії серед ключових передумов для доступу до адвокатської професії передбачена вимога „bezúhonnost“ [21]. Українською цей термін зазвичай перекладається як «бездоганність» або «незаплямованість» і означає не лише відсутність судимості, а й відповідність особи підвищеним моральним та етичним стандартам. Зміст цієї вимоги охоплює ширший спектр характеристик поведінки: від добросовісного ставлення до професійних і громадських обов'язків до відсутності дій, що можуть підірвати довіру суспільства до адвоката як носія високого авторитету. У практичному вимірі це означає, що навіть за відсутності кримінального переслідування особі може бути відмовлено у внесенні до списку адвокатів, якщо її репутація чи поведінка свідчать про негідність довіри. Відповідні перевірки здійснює адвокатська палата, яка враховує як формальні юридичні обставини, так і загальну оцінку доброчесності кандидата.

З огляду на положення законодавства більшості держав-членів Європейського Союзу, морально-етичні вимоги посідають вагоме місце у системі критеріїв доступу до адвокатської професії. Їх наявність спрямована на забезпечення високого рівня довіри суспільства до інституту адвокатури, адже професійна компетентність без належного морального підґрунтя не може гарантувати належної якості правничої допомоги та захисту прав людини. Таким чином, включення морально-етичних стандартів у правове регулювання

адвокатської діяльності є невід'ємною складовою формування незалежної, авторитетної та добросовісної адвокатури в європейському правовому просторі.

З огляду на зазначене, доцільним видається внесення змін до національного законодавства з метою закріплення морально-етичних вимог до осіб, які прагнуть отримати право на заняття адвокатською діяльністю, а також визначення механізмів їх перевірки. Оптимальним у цьому контексті є підхід, який застосовується до суддів та кандидатів у судді, коли кандидат подає декларацію добросовісності, і за відсутності доказів протилежного викладені в ній твердження вважаються достовірними. Водночас кваліфікаційні органи мають бути наділені обов'язком здійснювати реальну перевірку відомостей, викладених у декларації, та ухвалювати позитивний або негативний висновок. У разі отримання інформації, що може свідчити про недостовірність чи неповноту поданих даних, необхідним є надання кандидатові можливості надати власні пояснення щодо виявлених фактів. Такий підхід дозволить не лише формально закріпити критерії моральності, а й забезпечити їх ефективне практичне застосування.

Висновки. Дослідження показало, що у вітчизняному законодавстві вимога добросовісності вже інституціоналізована щодо суддів та прокурорів. Для кандидатів у судді на конституційному рівні закріплено обов'язок відповідати критерію добросовісності, що перевіряється через процедури кваліфікаційного оцінювання та подання декларації добросовісності. Подібний підхід застосовується й до прокурорів, де добросовісність є як критерієм конкурсного добору, так і предметом щорічної перевірки. Натомість у сфері адвокатури

морально-етичні вимоги залишаються неврегульованими: чинний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає лише обмежений перелік «негативних» підстав для відмови у доступі, що має переважно формальний характер і не охоплює комплексного аналізу особистої добросовісності кандидата.

Практика країн Європейського Союзу демонструє більш високі стандарти. У законодавствах Литви, Чехії, Австрії, Франції та інших держав прямо передбачені вимоги бездоганної репутації, моральної безупречності чи відсутності дій, які підривають довіру до професії. У деяких країнах (наприклад, Литва, Естонія) існує деталізований перелік обставин, що виключають можливість допуску, включно із засудженням, дисциплінарними проступками чи несумісною діяльністю. Такі підходи забезпечують не лише юридичну, а й етичну перевірку майбутніх адвокатів, що підсилює авторитет адвокатури як інституту.

З огляду на наведене, для України доцільним є внесення змін до Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» з метою закріплення морально-етичних вимог як окремого критерію доступу до професії. Рекомендовано впровадити модель декларації добросовісності, за аналогією до суддівського корпусу, із презумпцією достовірності викладених відомостей. При цьому кваліфікаційні органи повинні мати обов'язок здійснювати реальну перевірку таких відомостей, а в разі наявності сумнівів – забезпечувати право кандидата надати пояснення. Запровадження подібного механізму дозволить підвищити стандарти професійного добору, посилити суспільну довіру до адвокатури та наблизити національну модель доступу до професії до європейських та міжнародних практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
2. Савчин М. Moral integrity (моральна цілісність, добросовісність) суддів як складова правової держави. [Електронний ресурс] / М. Савчин / Слово Національної школи суддів України. 2019. № 2 (27). с. 6-22. Режим доступу: http://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2019_2_27/Savchyn%20M.%20Moral%20integriti.pdf
3. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
4. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року № 5076-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 29.09.2025).

5. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затверджена Указом Президента України від 20.05.2015 року № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text> (дата звернення: 29.09.2025).

6. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 29.09.2025).

7. Сафулько С. Українська адвокатура: в очікуванні вчорашнього дня. Право України. 2010. № 3. С. 133-139.

8. Владишевська, В. В. (2021). Набуття статусу адвоката в Україні та інших пострадянських країнах: порівняльно-правове дослідження [Рукопис дис. д-ра філософії]. Національний університет «Одеська юридична академія». URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/58350f96-61f9-481f-81b5-59050e0f1a9f/content>

9. Скрябін О. М. Використання поліграфа при професійно-психологічному відборі адвокатів України / О. М. Скрябін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». –2015. – Вип. 2. Т. 3. С. 110–114.

10. Рекомендація №R(2000)21 Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf

11. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text

12. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: <http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/Хартія.pdf>

13. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року від 09.06.2017 року (зі змінами від 15.02.2019 року). URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2019-03-15-pravila-2019_5cb72d3191e0e.pdf

14. Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 01 жовтня 1999 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001699-99#Text>

15. В.В. Заборовський. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. / Заборовський В. В., Ю.М. Бисага, С.Б. Булеца. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 650 с.

16. Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymas: Закон Литовської Республіки про адвокатуру від 18.03.2004 № IX-2066 (зі змін і доп.). Офіц. база законодавства Сейму (e-Seimas). Доступно за посиланням: URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.229789> (дата звернення: 29.09.2025)

17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Лекавічієне проти Литви” від 27 червня 2017 року. URL: <https://unba.org.ua/publications/2516-rishennya-evropejs-kogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravi-lekavichiene-proti-litvi-vid-27-cherhvnya-2017-roku.html>

18. Advokatuuriseadus [Bar Association Act]: Закон Естонської Республіки «Про адвокатуру» (консолідована неофіц. англ. ред.). Держ. вісник законів «Riigi Teataja». Доступно за посиланням: URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013022/consolide> (дата звернення: 29.09.2025).

19. Latvijas Republikas Advokatūras likums: Закон Латвійської Республіки «Про адвокатуру» від 27.04.1993 (зі змін і доп.). Офіц. портал «Likumi.lv». Доступно за посиланням: URL: <https://likumi.lv/ta/id/59283-latvijas-republikas-advokaturas-likums> (дата звернення: 29.09.2025).

20. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Т. Б. Вільчик ; наук. конс. І. Є. Марочкін; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 490 с.

21. Zákon č. 85/1996 Sb., o advokacii: Закон Чеської Республіки № 85/1996 Зб. «Про адвокатуру» від 13.03.1996 (зі змін і доп.). Офіц. публікація: Парламент ЧР (Sbírka zákonů/PSP). Доступно за посиланням: URL: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=85&r=1996> (дата звернення: 29.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.3.50>**Микитюк С. О.,**

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії і методики викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

Микитюк В. О.,

адвокат, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Державного біотехнологічного університету

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ СЕРЬОЗНИХ ПОРУШЕНЬ ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті акцентовано увагу на тісному взаємозв'язку норм міжнародного гуманітарного права з нормами міжнародного кримінального права та міжнародного права з прав людини. До серйозних порушень прав людини належать злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Особливу категорію становлять воєнні злочини, які, окрім положень Римського статуту, детально регламентуються Чотирма Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року та Додатковими протоколами (I, II, III) до них. Зазначені міжнародні акти покладають на держави обов'язок криміналізувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права у національному законодавстві. В Україні ця вимога реалізована, зокрема, шляхом включення відповідних статей до Кримінального кодексу України. Воєнні злочини не мають строку давності, а їх безкарність є неприпустимою. Держава зобов'язана виявляти (розшукувати) осіб, які вчинили такі злочини, та притягати їх до суду незалежно від їхнього громадянства або передавати іншим державам разом із доказами для обвинувачення. При цьому має бути гарантовано справедливий судовий розгляд, що відповідає міжнародним стандартам належного судочинства. Держави несуть відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права у випадках, коли вони не виконують зобов'язань щодо захисту цивільного населення та обмеження методів ведення війни, а також коли надають допомогу чи підтримку сторонам, які порушують ці норми. У міжнародному гуманітарному праві серйозні порушення Женевських конвенцій визнаються воєнними злочинами. Важливу роль у забезпеченні невідворотності покарання відіграють механізми міжнародної юрисдикції, зокрема діяльність Міжнародного кримінального суду та національних судових органів. Правові наслідки таких злочинів спрямовані не лише на притягнення винних до відповідальності, а й на запобігання новим злочинам і зміцнення міжнародного правопорядку.

Ключові слова: серйозні порушення, воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, Женевські Конвенції, Міжнародний кримінальний суд.

Mykytiuk S. O., Mykytiuk V. O. The legal implications of grave breaches of the Geneva Conventions in international humanitarian law

Abstract. The article emphasizes the close interrelation between the norms of international humanitarian law, international criminal law, and international human rights law. Serious human rights violations include the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. A distinct category is constituted by war crimes, which, in addition to the provisions of the Rome Statute, are comprehensively regulated by the four Geneva Conventions of 12 August 1949 and the Additional Protocols (I, II, and III) thereto. These international instruments impose on states the obligation to criminalize grave breaches of international humanitarian law within their national legal systems. In Ukraine, this requirement has been implemented, in particular, by incorporating relevant provisions into the Criminal Code of Ukraine. War crimes are not subject to any statute of limitations, and their impunity is inadmissible. A state must identify (search for) individuals who have committed such crimes and bring them to justice, regardless of their nationality, or extradite them to other states together with the evidence required for prosecution. At the same time, a fair trial must be guaranteed in accordance with international standards of due process. States bear responsibility for violations

of international humanitarian law when they fail to fulfill their obligations to protect the civilian population and to restrict the means and methods of warfare, as well as when they provide assistance or support to parties that breach these norms. Under international humanitarian law, serious violations of the Geneva Conventions are recognized as war crimes. Mechanisms of international jurisdiction, particularly the activities of the International Criminal Court and national judicial authorities, play a crucial role in ensuring the inevitability of punishment. The legal consequences of such crimes are aimed not only at holding perpetrators accountable but also at preventing future offenses and strengthening the international legal order.

Key words: *serious violations, war crimes, international humanitarian law, Geneva Conventions, International Criminal Court (ICC).*

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості збройних конфліктів у світі, зокрема повномасштабною агресією росії проти України, що супроводжується численними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права. Женевські конвенції є основою правового регулювання захисту жертв війни, тому вивчення правових наслідків їх порушення має важливе практичне та теоретичне значення. Забезпечення відповідальності за серйозні порушення сприяє зміцненню міжнародного правопорядку та боротьбі з безкарністю. Дослідження цієї проблематики є необхідним для формування ефективного механізму захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. Особливу вагу має інтеграція міжнародних норм у національне законодавство та правозастосовну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові дослідження охоплюють різноманітні аспекти обраної проблематики. Зокрема, М. Гнатовський та Т. Короткий розглядали питання, пов'язані з міжнародним гуманітарним правом у контексті журналістської діяльності та воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві [1, 2]. Цевух А.І., Якимчук М.Ю. та Градиська Ю.В. зосереджували увагу на проблемах відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права [3]. Зубанський М.К. досліджував правові обмеження у виборі методів і засобів ведення війни [4].

Мета статті дослідити правову природу та наслідки серйозних порушень Женевських конвенцій у контексті міжнародного гуманітарного права, проаналізувати механізми юридичної відповідальності за такі порушення, а також окреслити виклики, що виникають у процесі притягнення винних осіб до відповідальності в умовах сучасних збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що міжнародне гуманітарне право тісно пов'язане з такими галузями, як міжнародне кримінальне право та міжнародне право з прав людини. Тому, розглядаючи правові наслідки порушень Женевських конвенцій, важливо враховувати положення, закріплені у відповідних нормах цих галузей права.

Крім того, результати дослідження, проведеного науковцями, свідчать про те, що міжнародне гуманітарне право у контексті воєнних злочинів виконує функцію диспозиції, визначаючи допустимі та заборонені норми поведінки сторін під час збройного конфлікту. Водночас міжнародне кримінальне право виконує санкційну функцію – воно встановлює відповідальність і види покарань за порушення цих норм. Отже, поняття воєнних злочинів перебуває на перетині трьох галузей міжнародного права: міжнародного гуманітарного права, що регламентує правила ведення бойових дій та захист учасників конфлікту; міжнародного кримінального права, яке визначає механізми відповідальності за порушення цих правил; а також міжнародного права у сфері прав людини, яке гарантує захист цивільного населення, військовополонених та інших осіб у період збройного протистояння [5, с. 17].

Згідно з нормами міжнародного права, наразі закріплено чотири самостійних, незалежних та окремих категорії міжнародних злочинів, які визнаються серйозними порушеннями прав людини, серед яких злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії. Всі вони підпадають під юрисдикцію Римського статуту Міжнародного кримінального суду [6, ст. 5].

Так, злочини проти людяності (англ. crimes against humanity) – категорія міжнародних злочинів, що полягають у широкомасштаб-

ному або систематичному нападі на будь-яких цивільних осіб з метою проведення політики держави або організації, спрямованої на скоєння такого нападу, або з метою сприяння такій політиці [1, с. 22].

Перелік діянь, які кваліфікуються як злочини проти людяності, міститься у ст.7 Римського статуту міжнародного кримінального суду. До злочинів проти людяності належить будь-яке з таких діянь, що вчиняється в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, і якщо такий напад вчиняється свідомо: вбивство; винищення; поневолення; депортація або насильницьке переміщення населення; тюремне ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної волі на порушення основоположних норм міжнародного права; катування; зґвалтування, сексуальне поневолення, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства співставної тяжкості; переслідування будь-якої групи або спільноти, що може бути ідентифікована за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними або за іншими мотивами, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом; насильницьке зникнення людей; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають в умисному завданні сильних страждань, або серйозних тілесних ушкоджень, або серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю [6, ст. 7].

Злочин геноциду відноситься до «діянь, які вчинено з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку» [6, ст. 6]. Фактично злочин геноциду є найсерйознішим порушенням прав осіб, що належать до певної групи на підставі національності, етносу, раси чи релігії. Відповідно цей злочин має спеціальний намір – знищити певну групу – і належить до прав не окремих індивідів, а прав індивідів як єдиного цілого з групою. Однією з відмінностей від інших злочинів є те, що злочин геноциду може вчинятися не лише під час збройного конфлікту, а також мати своє коріння (початок) ще за мирного

часу, що згодом переростає у збройний конфлікт [5, с. 12].

Особливу категорію становлять воєнні злочини, які, крім положень Римського статуту, докладно регламентуються Чотирма Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року та Додатковими протоколами (I, II, III) до них. Ці міжнародні акти зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права у своєму національному законодавстві. Україною ця вимога виконана насамперед шляхом включення до Кримінального кодексу таких статей, як Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 ККУ), Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 ККУ) [7].

Перелік воєнних злочинів, що становлять серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, включає: умисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва, завдання шкоди здоров'ю; незаконне, невмотивоване і широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не викликане військовою необхідністю, скоєне щодо осіб та майна, що знаходяться під захистом Конвенцій; примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави; позбавлення особи права на неупереджене і нормальне судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільної особи; незаконний арешт цивільної особи; взяття заручників (ст. 50 ЖКІ, ст. 51 ЖКІІ, ст. 130 ЖКІІІ, ст. 147 ЖКІV). Воєнні злочини не мають строку давності.

Зазначені норми про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права застосовуються лише до міжнародних збройних конфліктів і тільки до дій, вчинених під час бойових дій проти «захищених осіб» (поранені чи хворі комбатанти, що воювали на суші і на морі, військовополонені і цивільні особи, в тому числі ті, що опинилися під владою держави, громадянами якої вони не є) [2, с. 1].

Відповідно до Резолюції 1738 (2006) [8], Рада Безпеки ООН підтвердила, що чинні норми міжнародного гуманітарного права забороняють здійснювати навмисні напади на

цивільне населення, які в умовах збройного конфлікту вважаються воєнними злочинами. У цьому контексті державам нагадується про неприпустимість безкарності таких злочинів.

Усі держави, які підписали Конвенцію, зобов'язуються прийняти у своєму національному законодавстві норми, які дозволяють притягувати до кримінальної відповідальності осіб, що скоїли або наказали скоїти серйозні порушення Конвенції. Виявляти (розшукувати) таких осіб і судити їх у своїх країнах, незалежно від того, яке в них громадянство. Якщо ж країна вважає за доцільне, вона може передати таких людей іншій державі, яка теж підписала Конвенцію, але лише за умови, що в тієї є докази для звинувачення. Вживати всіх необхідних заходів для того, щоб припинити дії, які порушують правила цієї Конвенції, навіть якщо вони не є "серйозними порушеннями". Гарантувати справедливий судовий розгляд для обвинувачених осіб. Цей розгляд має відповідати всім нормам належного судочинства – не гіршим, ніж ті, які встановлені в Женевській конвенції про поводження з військовополоненими [9, ст. 146].

У вироку Нюрнберзького трибуналу було вперше закладено принцип, згідно з яким окремі фізичні особи несуть індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародні воєнні злочини. Трибунал підкреслив, що «злочини проти міжнародного права скоюють не абстрактні поняття, а реальні люди» [10]. Цей принцип згодом підтвердили Токійський трибунал та Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, спираючись на Резолюцію ООН від 11 січня 1946 року, яка підтвердила принципи міжнародного права, закріплені у Статуті Нюрнберзького трибуналу.

Тож, кримінальну відповідальність за воєнні злочини несуть окремі особи. Це стосується не лише тих, хто безпосередньо вчинив злочин, а й командирів і начальників. Командири несуть відповідальність за злочини, що були вчинені за їхніми наказами (Норма 152), а також за злочини, вчинені підлеглими, якщо вони знали або мали підстави знати про підготовку таких дій, але не вжили заходів для їхнього запобігання або покарання винних (Норма 153). Кожен військовослужбовець зобов'язаний відмовитися виконувати явно

незаконний наказ (Норма 154). Якщо злочин скоєно за наказом начальника, підлеглий також несе кримінальну відповідальність, якщо він знав або мав знати, що наказ був незаконним (Норма 155) [11].

Колективна відповідальність означає, що групи чи організації, які беруть участь у збройному конфлікті та порушують норми міжнародного гуманітарного права, також можуть нести відповідальність як цілісні суб'єкти.

Таку відповідальність можуть нести, зокрема, міжнародні організації, причетні до порушення міжнародного права, збройні формування, повстанські угруповання або інші організовані структури, винні в скоєнні серйозних порушень.

У міжнародному праві визначено, що відповідальність держави настає з моменту, коли вона вчиняє акт агресії проти іншої країни, а також з моменту виникнення збройного конфлікту або офіційного оголошення війни. Агресія (від лат. *aggressio* – напад) – застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі статуттом ООН. Агресія заборонена міжнародним правом і є міжнародно-протиправним діянням. Визначення та перелік дій, які кваліфікуються як акти агресії, визначено в резолюції генеральної асамблеї ООН 1974 р. [1, с. 44].

У березні 2022 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засуджує вторгнення росії в Україну та вимагає від неї негайного виведення військ. Також були ухвалені резолюції, що засуджують гуманітарні наслідки агресії та вимагають від Росії припинити застосування сили та вивести війська. Верховна Рада України визнала Росію країною-агресором ще у 2015 році. Також, у 2022 році Верховна Рада визнала росію державою-терористом.

Наступним поняттям є збройний конфлікт – це зіткнення із застосуванням зброї між державами (міжнародний збройний конфлікт, конфлікт на державному кордоні) або між сторонами всередині однієї країни, зазвичай за зовнішньої підтримки (внутрішній збройний конфлікт). Такий конфлікт розглядається як одна з форм воєнного протистояння.

Іншою, більш радикальною формою збройного протистояння є війна. Оголошення війни – це юридична й дипломатична процедура, що передбачає офіційне повідомлення однією державою іншої про припинення мирних відносин і перехід до стану війни згідно з установленим порядком [3, с. 207].

Держави несуть відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, якщо вони не виконують зобов'язань щодо захисту цивільного населення та обмеження методів ведення війни або якщо вони надають допомогу чи підтримку сторонам, які порушують норми МГП.

Захист цивільного населення відповідно до положень Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року передбачає сувору заборону насильства щодо життя та особистості. Забороняються всі види вбивств, нанесення тілесних ушкоджень, жорстоке поводження та тортури, захоплення заручників, наруга над людською гідністю, зокрема образливе й принизливе поводження. Забороняється також винесення вироку та застосування покарання без попереднього рішення суду, створеного відповідно до закону і з дотриманням судових гарантій, які визнаються цивілізованими народами як необхідні [9].

Захищеними особами вважаються ті, хто не бере активної участі в бойових діях, зокрема особи зі складу збройних сил, які склали зброю, а також ті, хто *hors de combat* (виведені з бою) через хворобу, поранення, затримання або з будь-якої іншої причини. З такими особами слід поводитися гуманно, без будь-якої дискримінації з мотивів раси, кольору шкіри, релігії або переконань, статі, походження, майнового становища чи будь-яких інших подібних ознак [9].

Відповідно до Женевської конвенції I, що військовополоненого повинен судити лише військовий суд. Лише якщо в законодавстві країни передбачено, що її власних солдатів може судити цивільний суд за подібні злочини – тоді це допустимо і щодо полонених. Полонених не можна судити в судах, які не гарантують справедливості, незалежності та права на захист. Коли вирішують, яке покарання застосовувати – судове чи дисциплінарне – держава повинна проявляти

максимальну поблажливість і по можливості обмежуватися дисциплінарними заходами. Військовополонені мають дотримуватись законів, статутів і наказів, які діють у збройних силах тієї держави, що тримає їх у полоні. Якщо військовополонений порушує ці правила, держава має право застосовувати до нього юридичні або дисциплінарні заходи. Але такі покарання не можуть суперечити нормам, передбаченим Женевською конвенцією [12]. Крім того, положеннями Конвенції закріплено, що покарання для військовополоненого лише у межах правових норм; збереження пільг Конвенції; один злочин – одне покарання; пом'якшення покарання; заборона жорстокого поводження; збереження військової гідності; однакові умови для всіх; захист жінок-військовополонених; рівне ставлення після покарання.

Методи ведення воєнних дій – це способи використання зброї та військових засобів з метою завдання втрат противнику й ослаблення його сил при мінімальних затратах з власного боку. Такі методи класифікуються за різними критеріями, вони можуть бути дозволеними або забороненими, а також спрямованими проти військових цілей, учасників збройного конфлікту або цивільних об'єктів.

Міжнародне гуманітарне право (МГП) чітко забороняє певні методи ведення війни. Зокрема, не допускається: руйнування цивільних об'єктів (житлових будівель, лікарень, транспортних засобів цивільного населення); знищення інфраструктури, необхідної для виживання мирного населення (джерела води, продовольчі запаси тощо); атаки на незахищені міста, селища чи об'єкти без військової необхідності; використання об'єктів культурної спадщини у спосіб, що може призвести до їх пошкодження або знищення.

Окремо МГП встановлює правила захисту об'єктів, що містять небезпечні сили, таких як греблі, атомні електростанції або інші технологічно складні об'єкти. Напади на такі установки можуть мати катастрофічні наслідки, тому вони підлягають особливому контролю.

До заборонених методів війни, які особливо не допускаються навіть у рамках операцій ООН, належать: накази "нікого не зали-

шати в живих”; напади на об’єкти, необхідні для життя цивільного населення; цілеспрямоване завдання шкоди довкіллю; атаки на технологічно небезпечні об’єкти; використання об’єктів культури у воєнних цілях [4, с. 23].

Серед заборонених засобів ведення війни належать хімічна зброя, заборонена Женевським протоколом 1925 року та Конвенцією про заборону хімічної зброї (1993). Включає отруйні гази, нервово-паралітичні речовини та інші токсичні сполуки.

Біологічна (бактеріологічна) зброя, заборонена Конвенцією про заборону біологічної та токсинної зброї (1972). Передбачає використання мікроорганізмів чи токсинів для ураження людей, тварин або рослин. Зброя масового ураження, що має невибіркову дію. Наприклад, ядерна зброя, через свою масштабну руйнівну силу і довготривалі наслідки для цивільного населення і довкілля. Міжнародне право не містить загальної заборони ядерної зброї, але її використання у невибірковий спосіб суперечить МГП.

Запалювальна зброя, її застосування заборонено проти цивільного населення та в зонах, де може бути значна кількість цивільних осіб (Протокол III до Конвенції ООН про звичайні озброєння, 1980). Куля, яка надмірно розривається в тілі або не залишає вихідного отвору, заборонені Гаазькою декларацією 1899 року. Міни-пастки та протипіхотні міни, що не можуть бути виявлені або знешкоджені після завершення бойових дій. Їх застосування обмежене Оттавською конвенцією 1997 року. Сліпуча лазерна зброя, заборонена Протоколом IV до Конвенції про звичайні озброєння (1995), бо призводить до постійної сліпоти [5, с. 70].

Держава несе відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, які можуть бути їй приписані. Це стосується порушень, вчинених її офіційними органами, включаючи збройні сили; дій осіб або організацій, яким держава надала повноваження виконувати функції державної влади; порушень, вчинених особами чи групами, які фактично діють за вказівками держави або під її контролем; дій приватних осіб чи груп, які держава визнає і приймає як власні.

Якщо держава порушує міжнародне гуманітарне право, вона зобов’язана повністю відшкодувати завдану шкоду.

Питанням збору доказів і кваліфікації злочинів росії проти України як воєнних злочинів займаються дві окремі міжнародні установи, а саме Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні, що була створена Радою ООН з прав людини 4 березня 2022 року, та Прокурор МКС, який 2 березня 2022 року розпочав розслідування щодо тяжких злочинів росії проти України [10].

Важливою подією стало започаткування Спеціального трибуналу при Раді Європи, метою якого є притягнення до відповідальності високопосадовців за злочин агресії проти України. Йдеться про прийняття рішення щодо застосування збройної сили проти іншої держави, що є порушенням положень Статуту ООН. Цей трибунал стане доповненням до діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС), і між цими інституціями передбачено укладення угод про співпрацю. У разі, якщо особу, яку розшукує обидва суди, затримає МКС, саме його провадження матиме пріоритет.

Трибунал зосередиться на розслідуванні дій політичного й військового керівництва, відповідального за організацію, підготовку та реалізацію акту агресії проти України. Відповідну двосторонню угоду було підписано 25 червня 2025 року у Страсбурзі Президентом України та Генеральним секретарем Ради Європи [10].

Створення цього трибуналу відкриває нові можливості для притягнення до відповідальності найвищих посадовців, причетних до вторгнення в Україну – питання, яке на цей момент не підвладне іншим міжнародним судовим органам.

Висновки. У міжнародному гуманітарному праві серйозні порушення Женевських конвенцій визнаються воєнними злочинами, що тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність. Такі дії не лише порушують норми права, а й підривають засади гуманності під час збройних конфліктів. Механізми міжнародної юрисдикції, зокрема діяльність МКС та національні суди, відіграють ключову роль у встановленні справедливості. Криміналізація порушень у національному зако-

нодавстві є важливою умовою забезпечення ефективного правозастосування. Таким чином, правові наслідки серйозних порушень спрямовані не лише на покарання винних, а й на попередження майбутніх злочинів і зміцнення правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гнатовський М. М. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, Н. В. Хендель. 2-ге вид., доповн. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с. URL: https://redcross.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%9C%D0%93%D0%9F_%D0%D0%BE.pdf
2. Гнатовський М., Короткий Т. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. 18 квітня 2022 р. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html>
3. Цевух А.І., Якимчук М.Ю., Градиська Ю.В. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Вип. 75. Ч. 3. 2023.С. 204-209. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.33>.
4. Зубанський М.К. Правові обмеження у виборі методів і засобів ведення війни. Серія Право. Випуск 78, частина 2. С. 180-185. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/30.pdf>
5. Виклики, що постали перед Україною в умовах міжнародного збройного конфлікту: воєнні злочини та злочин геноциду. Часопис "Парламент". Випуск 2. 2023-2024. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/ali_chasopys_parliament_genocide.pdf
6. Римський статут міжнародного кримінального суду. Статут. Міжнародний документ. Поправки від 17.07.1998. Ратифікація 21.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
7. Кримінальний кодекс України. Кодекс. Закон від 05.04.2001 № 2341 – III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
8. Резолюція 1738 (2006), ухвалена Радою Безпеки ООН на 5613-му засіданні 23 грудня 2006 року. URL: <https://redcross.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%D0%BE.pdf>
9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. ООН. Конвенція від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
10. Часті запитання – Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України. URL: <https://rm.coe.int/ukr-faq-special-tribunal-updated/1680b68e3c>
11. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf
12. Женевська Конвенція про поведження з військовополоненими. ООН. Конвенція від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
13. Микитюк С.О., Микитюк В.О. Міжнародно-правові засади ведення воєнних дій у контексті міжнародного гуманітарного права. ХНУПС імені І. Кожедуба. 22-23 травня 2025. С. 68-73.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025

НОТАТКИ

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 3

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Підписано до друку 28.11.2025.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 42,08. Обл.-вид. арк. 41,83
Замовлення № 1125/925. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.